PEOHÁSZKA OTTOKÁR

UTAK ÉS ÁLLOMÁSOK

ÚTIRAJZOK ÉS NAPLÓK

SZENT ISTVAN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST

Fenntartunk minden jogot, a fordítás jogát is.
Copyright by Stephaneum Budapest.

Nihil obstat. Nr. 2000. *Dr. Theophilius Kiinda,* ccuaorum praeses
Imprimatur. Strigonii, die 18. Julii l'J28. *Dr. Juliue Walter,* vie. cap.

Kiadja a, Szent István-Táraulat.

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.
Badaposl, VIII., Szentblrályt-utoa 28. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc

BEVEZETÉS.

Prohászka irodalmi működése két forrásból fakad: az írásra, művészi alkotásra hivatott géniusznak benső késztetéséből és az apostoli lelkületből, mely mindenképen, tehát tollal is utat akar nyitni az üdvözítő evangéliumnak. Ennek a ténynek a legkézzelfoghatóbb bizonyságát adja ez a kötet. A szó szoros értelmében vett írói kifejtőzésre sehol sem nyílik oly alkalmas tér, mint az útirajzokban. Hisz az ilyen írásnak értékét nem a leírt tájak és emberek adják, hanem magának az utazónak és leírónak lelkivilága, mely egyszer egy tájon vagy társadalmi jelenségen fog tüzet, ezer színt szikráz és ezekkel telehinti útját és olvasóját; máskor meg mint a hegyi patak, neki ütközik útja változatos eseményeinek és száz váratlan fordulattal, eséssel, örvényléssel, habfátyollal és szivárvánnyal lepi meg és bájolja el az önfeledt nézőt. Az ilyen útirajzoknak hatása és irodalmi értéke tehát független a tárgytól s mindenestül függvénye az író szellemének. A leghíresebb, legtöbbet olvasott és kimutathatóan legnagyobb hatású útirajzok egyike: *A. Siolz: Spanisches fiir die gebildele Welt.* Egy lelkes bámulója elhűlt, mikor megtudta, hogy szerzője mindössze három hetet töltött Spanyolországban, előzetes tanulmányokat nem végzett és spanyolul egy szót sem tudott. Igen, de volt szeme és szíve, és amit látott, azt egy gazdag kedélynek és kifogyhatatlan finom szellemnek zománcával vonta be, s egy mélységes, érett hitnek átütő erejével minden tapasztalatán tudott ablakot nyitni abba a csendesebb, de mérhetetlenül vonzóbb világba, ahol az örökkévalóság tájai hívogatnak.

Ezt fokozottabb mértékben el lehet mondani Prohászka útirajzairól is. A Prohászka-kutató az első útirajzokon megbámulja a huszonhatéves Prohászka leíró, elbeszélő, jellemző tehetségét és már akkor szinte

félelmetesen egyetemes műveltségét; tisztelettel hallja a meg nem alkuvó, kemény metszésű papi jellemnek apostoli bátorságú vallomásait, és meglepetve fedezi fel Prohászkában a kifogyhatatlanul leleményes, eredeti, sokszor kápráztató szellemességet, mely az élcnek, humornak, szarkazmusnak és iróniának egész skáláját kimeríti.

A finom érzékű olvasónak nem nehéz a gúny és szatíra nyílzáporában is mindig meglátni a katholikus igazságért élő-haló hitvallót és a lelkek üdvéért hevülő apostoli szívet. S mindamellett a két legrégibb útirajzon meg fog érezni egy idegenszerű vonást, melyet a későbbi Prohászka teljesen levetett. Az a maró szarkazmus és sokszor fanyar, sőt kíméletlen — sohasem igazságtalan — kritika, mely itt mint decemberi jeges eső arcunkba csap, a későbbiekben, különösen az amerikai úti képekben, fölséges, kiérett humorrá szublimálódott, mely semmit sem veszített eredetiségéből és szellemességéből, de mondhatatlanul sokat nyert bölcseségben és toborzó erőben. Honnan emez idegenszerű betét? — Meg kell állapítani, hogy ez csakugyan idegenből jött: a fent említett Alban Stolztól. Aki megfelelő hangoltsággal olvasta fiatalabb éveiben Stolz írásait, elsősorban útirajzait, nem menekülhetett hatásuktól, — annyira szuggesztívek. Prohászka ebben a két útirajzban is már Prohászka, — jóllehet a huszonhat-huszonhétéves Prohászka, de irodalmi összehasonlítás a Stolz-hatást még a részletekben is, tartalmi és formai mozzanatokban egyaránt kimutathatná.

S Prohászka már akkor van annyira nagy és eredeti, hogy ezt az összehasonlítást kára nélkül állja. Ő ugyan jellegzetes szerénységével és még inkább jellegzetes pregnánsságával némely fiatalabb írásának újabb kiadását így jellemezte: «Ez úgy fest, mintha valakinek mentéi és dolmányai mellé kiakasztanák a — pólyáját is». Az objektív olvasót ez meg nem téveszthetí; az első útirajznak nemcsak viszonylagos kiválóságát fogja tudni értékelni, nemcsak a későbbi nagyság szükséges előfokát fogja látni bennük, hanem a kiforratlanságában is már maradandót alkotó szellem önálló értékű műveit, melyek az ez irányú munkákban szegény irodalmunknak gazdagodását jelentik. S ennek az értékítéletnek a nyomósítását fogja találni a körülbelül egyidős harmadik műben:

a Collegium Germanico-Hungaricum leírásában. Gondolom, nem sok hasonló nemű írást lehet találni, ahol emelkedettség és szemléletesség, a kikezdetlen fiatal életöröm és a legtisztább lelkiség, maga-feledt alkotó művészet és céltudatos pedagógia oly teljes harmóniába olvadna. Hogy pedig ez a mű egyben elvezet Prohászka lelki nagyságának szülőföldjére, és hogy a papi életnek és katholikus nevelésnek egészen sajátos, ritka hatású apológiája, azt csak mellesleg említem.

Aki előtt feltárul ezeknek a müveknek igazi értéke, álmélkodva eszmél arra, hogy itt Prohászka gazdag szellemének tulajdonképen csak egy morzsájával van dolga, és némi borzongással szövi tovább azt az önként kínálkozó eshetőséget: hogy alakult volna Prohászka írói pályája, ha csak ezen az egy vonalon halad tovább?

Budapest, 1928 június 13.

Schütz Antal.

TARTALOM.

Öleiül

Bevezetés V
Esztergomtól Münsterig (1885)..... 1
Úvázlatok Németországból (1886)..... 98
A Collegium Germanico-Hungaricumban (1887—88)..... 158
Képek az Újvilágból (1904)..... 272
A kiadó jegyzetei 303

Esztergomtól Münsterig.

(1885)[1]

Preludiumul megjegyzem, hogy a cím nem teljes; magyarázat gyanánt ugyanis hozzá kellett volna adnom: «az én első középeurópai utam»; de e szándéklattól végleg elijesztett bizonyos úri író, ki Esztergomból Galgócra rándulván, középeurópai útleírással lepte meg a közönséget. Efféle középeurópai utakkal semmiféle közösségben nem állok.

A legalaposabb útmutatást utamhoz valamely garderóbnak képekkel teleragasztott ajtajáról vettem. Ott ugyanis képpel és szóval meg volt mondva, hogy az olasz azért utazik, hogy pénzt szerezzen, a francia, hogy pénzt kiadjon, a lengyel, hogy a műveltséget élvezze, az amerikai, hogy utazzék, s az angol, hogy Baedekert olvasson. Mindez alighanem igaz is lesz; de én egyikhez sem szegődhettem útitársul, már azért sem, mert kozmopolitikus szívtágulásban szenvedvén, az emberi nem hangok szerint való feloszlásának és még kevésbbé sajátságuknak nem vagyok imádója; azonkívül ezen célok közül a praktikus irányzatúaktól eltérített csillagzatom, a két utóbbi ostobaságtól pedig megóvott józan eszem. Legjobbnak látszott tehát a francia, lengyel s a bacdekeres magasztos fölfogás félretolásával katholikus utazást létesíteni, mely Baedeker nélkül indult meg Münsterbe, a német katholikusok gyűlésére és Baedeker nélkül ért haza. Különben is undok előttem, mint katholikus előtt a Baedekert pénzen venni; mert ez is azon zsenialitások közé tartozik, melyekben a katholikusok mindig tündököltek, hogy ellenségeiket pénzzel fizetik. Ha valakinak kell papiros Cicerone, ott vannak Woerl könyvei.

Hogy Baedeker-ellenes világnézetem nem nélkülöz minden alapot, azt mindjárt *Esztergomban* tapasztaltam. A legeredetibb és legújabb útitervek vagy vállalatok ugyanis sokszor hiányoznak a Baedekerben. így például, ki Baedeker szerint igazítaná pályafutását, annak csak a hajó vagy a

mintaszerű távolságban unatkozó nánai állomás állna rendelkezésére, az odatörekvő utasnak járó por-, vagy sáradaggal együtt; de aki Baedekert megveti, az a Kis-Dunának tart, ott, hol a preparandia sánta falai a haza nagy könnyében nézik magukat (ők tudják miért), átkel a kis hídon s egy nagyobbszerű dióhéjba ül, melynek vezetékneve propeller, keresztneve Esztergom. Önkénytelen mosolyra drapírozza a legkomolyabb vállalatoknak nekiindult utas ajkait, ha a propellerre lép s kutat megtermett emberhez illő hely után. Ha ezt megtalálta (szerencsére csak néhány szál utas lézeng e forgalmas városban), a két lépés hosszú és másfél lépés széles födélzetről titkos belátás nyílik előtte Esztergom egyik speciális környékére: maga a fentdícsért kis híd Avernusa s a kis híd cölöpéi mint a stereoskop sötét falai közt föltünedező kis-dunai rakpart kábító elragadtatásban részesítenek. Ha holland genre-festő lennék, ki a szemét minden árnyalatát választá művészetének sujet-jévé, itt a Kis-Duna tükrén építeném atelier-met; az esztergomiak mindenesetre mindent megtennének, hogy városuk ily genre-festő Athénjévé fejlődjék.

Mindennek nyoma sincs a Bacdekerben. Míg ily gonosz agycsapadék foglalkoztatott, addig a dióhéj egész valóján láthatlan dübörgés, prüszkölés vett erőt, mely elárulta titkos szándékát, hogy a festői révpartról menekülni szándékozik; ily elszántság láttára, ki-ki a legközelebbi, biztos egyensúllyal bíró tárgyhoz kapott a labilis egyensúly ellen támaszt keresendő, otthagyván esetleg a festékben emberi méltósága cltagadhatlan címerét, megtermett öt ujja helyét; tudni kell ugyanis, hogy e propeller csak az imént járt Budapesten, mondják az óbudai hajógyárban, de jobban értesültek szerint a kiállításon is.

Míg a festéket törülgettem, addig a köhécselő jármű már a Nagy-Duna árjain billegett, és erőlködött nagyban, hogy a parton és a hídon megálló kíváncsi nézőknek megmutassa, mit tud; magam is bizalmatlan kétkedéssel néztem a közvetlen jövőbe. Amint azonban a politikai filiszterek hazájába, a túlparton terjengő Hontba értem, bizalmatlanságom az ott meghonosult szabad, merész vállalkozó szellem behatása alatt csakhamar eltűnt.

A szél sok növényre nézve a kertész szerepét játssza, csakhogy nem mindig a gondosét; viszi, hinti a magokat, hol a Dunába, hol a mosolygó virányra, és hol egy szemétdombra: a konduktor is ily szeles kertész, szétszórja az utazás

művelő benyomása iránt fogékony utazókat, s némelyik tán úgy érzi magát, mint aki vízbe esett, a másik kellemes környezetben éled föl, s a harmadik szemétdombra kerül. Én legalább inkább ily magaslat párázatából nézek körül, mint az oly kupéból, melybe belevetődtem. Az egyik ezen urak közül, így hívom kaputuk miatt, épen valamely plébános ebédjét ette meg; sajnálom, hogy a plébános úr az ebéd végén szájvizet nem szolgáltatott vendégének. A másik úriember azon levitézlett exisztenciák egyik típusa, melyet tartózkodási helyén, Nyitrán, sviháknak neveznek. Semmit sem tudni, pénz nélkül lenni, három nyelven egyszerre beszélni, de egyikét sem jól, a nemzetes vármegyénél vagy a hatvan ügyvéd egyikénél irnokoskodni, reggel az utat elállni: ezen szeretetreméltó sajátságok keveréke adja a zománcot, mely a nemes városba hurcolkodott gavallér földi létét körülfolyja. Ahol sok ily úriember terpeszkedik, ott szellemi életről, kivált vallásos irányban szó sincs, csupa szellemi kóró veri föl a hajdan vallásos városi közönség termékeny talaját, kik a szenvedélyek s fölületcs műveltség által kiszárítva nem bírnak fogékonysággal a hit-, s még kevésbbé a hitből való cselekvésre.

Hazánk petyhüdt szellemi életénél fogva a svihák nem specialitása Nyitrának. Ha az intelligensnek hívott népségben a vallásos, tudományos, vagy csak politikus és szociális törekvés alapján népszámlálást rendeznénk, fényesen kitűnnék, hogy az intelligencia nevezete úgy illik rá, mint szemre az ököl. A társaságot trifóliummá egy orvosnövendék egészítette ki, akinek hároméves pesti stúdiuma alkalmat adott a darvinista bölcseséget gyakorlatba átvinni, és e praktikus filozófiát önmagán megvalósítani. Arcáról a tudomány delejes fénye villogott. Meghúztam magam a szögletben; szemeim gyöngék, a fény megvakít. Csattogtatta a szavakat s észrevehető gyönyörködéssel hallgató csengő hangját; így történt, hogy a szonórus élvezet lekötötte figyelmét, s nem maradt ideje gondolkozni és szégyenkezni.

E fiatal uraknál az előadott tanok iránt való kétely, különösen azon a téren, hol az orvostant elhagyva a professzor urak szavazatos tirádái a filozófiát érintik, fölötte ritka jelenség, <úgy> hogy ezen tántoríthatlan clair-voyance a tudomány haladását méltán a legszebb reményekre jogosítja, miután rájuk illenek egy jeles skolasztikus tanár szavai, ki tanítványainak, ha semmi nehézséget sem láttak a tárgyalt tételekben, azt szokta mondani: aut cucurbitae estis aut

angeli. Kényszerülök az orvosnövendéket az előbbi kategóriába fölvenni, dacára a parányi respektusnak, mellyel az ő és társai világnézete iránt viseltetem: ez a világnézet ifjúságunk legnagyobb részénél, ha orvosok, ha nem, azon néhány font húsnak és vérnek, melyet lelkök magával vonszol, gerjedelmeiből és pezsgéséből alakul; másféle alakulásokra hiányzanak a helyes elvek és a jellem, melyek akkor hívnák ki újra az értelmiségben a vezérszerepet, ha az emberképzés nem a halandónak ismeretekkel való agyontömetését, hanem az egyediség ép, erőteljes kifejtését célozná. Tudjuk pedig, hogy a jelenkorban tengődő fiatal egyediségek több vagy kevesebb szakszerű és azért inkább darabos ismeretek beszerzése mellett különösen a színház, a korcsma és a legszemtelenebb élet befolyása alatt növik ki magukat; az erény és a vallás nemes alakjai fölfogásuk szerint az iskola padjain ülve maradtak, a fölcseperedett kedves ifjúság pedig az emlékezetes végső «Hochdruck» után odahagyván repeső lélekkel az iskolát, adieu-t mond a száraz, életunt erkölcstanítóknak is, békelábra állítja a netán még küzködő lelki törekvést és lelkiismeretet, melyek képviseletével azontúl náluk az illemszabályok és a táncmester vannak megbízva.

E három földi tünemény különben csakhamar letűnt a szivarfüstbe borult kupé láthatáráról, elmentek boldogítani kedves otthonukat. Tagadhatlan, hogy ily társaság élvezése után fogékonyabb a lélek elgondolni a pokol borzalmát, hol a világ zsiványai, gyilkosai, csalói, lumpjai s a samosi filozófus csordája keserítik egymást, hiányzani fog a másodosztályú kerevet, a rendet tartó konduktor helyett a rendetlenség főporkolábja jár körül hatalmas vas csipdesővel, s az idő gyorsvonata csigaléptekké változtatja rohamát. Jóllehet az ily vonat a pokol vállalataihoz tartozik, mindazonáltal úgy látszik, hogy sok földi kéjvonatnak máris az ördög a konduktora s még inkább rendezője.

A vidékről semmit sem írok, mert azt mindenki láthatja, akit Bécsbe küldenek kiképzés végett, vagy jószántából indul oda; hogy pedig miféle nevezetes helyek határából vette meg a részvénytársaság a töltés számára a földet, azt egy későn felülő kisasszonyság jegyzeteiből lehetne megtudni, ki az állomásokat magyarul és németül jegyezte. A szilenciumban mélázó társaság nyugalmát különben csak két nevezetesebb nyilatkozat szakította meg; a kisasszonyság ugyanis azon véleményt kockáztatta, hogy az úton sokat lehet tanulni; más úriember pedig úgy szólt, hogy Galántának jövője van.

A szilencium alatt összeszedtem tudományomat a speciál-politikus téren, hogy a velem szembenülő fiatal úrral, ki úgy látszik ügyvéd volt, a hallgatag társaság tanulságára eszmecserét kezdjek. Néhány vonással ecseteltem a kisbirtokos osztály és az ipar vajúdásait, melyek komoly és erőteljes hozzálátást sürgetnek, hogy nagy társadalmi fekélyekké ne örökíttessenek; de a fiatal ügyvéd felelete a diskussziót végleg kimerítette: «Tudja fene, mi lesz», ez volt a kurta kikezdés még kurtább zárszava. Ily sokoldalú szellemi és érzéki élvezet türelmes elviselése után Bécsbe értem, hogy nyugati részén ismét továbbálljak. Száztizenhárom márka befizetése után kezembe nyomták az összedrótozott zöld jegyeket, s a négyes számú expressz-vonaton nekimentem Regensburgnak.

Eltekintve attól, hogy vonaton gyorsabban érünk célt, s ha hosszabb az út, olcsóbban is, volt még más indító okom is a száguldó vaslóra ülni. A franciák sziporkázni szerető íróinak egyike mondja, hogy aki az igazságot gondolja, az pattanjon rá, s aki az igazságot kimondja, az repüljön, hogy utói ne érjék. Az expressz-vonatot senki utói nem éri.

E vigasztaló öntudattal azonnal észre mertem venni, hogy nem vagyok Magyarhonban; mert a falukon sehol sem volt észlelhető az a rongyos, kutyakaparó stílus, félrecsapott alálógó szalmafödelekkel, hanem egyenes józanságban prezentálta magát minden.

Az út friss, üde völgyek ölében, vagy lejtőiken haladt, a szendén emelkedő, hullámzatos magaslatok életerős erdőkkel ékeskedtek, minden levélen és minden fűszálon rezgett az elállt nyári eső végső cseppje, gyöngyek gyanánt a fiatal hajtásokra az égből küldve, amely miután lesiklott a földre, fölemelte fejét a levél s a fűszál, hálát mondandó a könyörületes égnek. Az erdő titkos bűverővel vonzza a természetbarát embert homályos magányába, s ha ez megfigyeli azt a lágy, majd ismét emelkedő zsongást, mely ez élő nagy templomon láthatatlanul átvonul, s föltekint a zöld boltozatra, melyen az ágak, mindmegannyi oszlopgerincek majd egymásba folynak, majd újra szétágaznak, érzi, hogy valami titkos, belső rokonság vonzza őt ide, s hogy, ha lába gyökeret verne, az erdő fájához hasonló erőben és változatosságban fejlesztené s terjesztené szét a lélek tehetségeinek ezer meg ezer ágait. Csakhogy, amily sokféle a fa, oly sokféle az ember faja; sokban nagyon hasonló az erdő fájához. Az egyik olyan, mint a terebélyes, természctadla ereje szabadjában kifejlett tölgy; a másik olyan, mint az eltörpült fényű, mely-

nek koronáját levágták, s fejetlenül terjeng vastag, bamba karokkal szerteszét; a harmadik üvegházi növény, vagy erőtlen, satnya cserje, akit a sablon, például a modern gimnáziumi és egyetemi képzés eltörpített, megnyirbálta a természet erőteljes hatásait, csak azért, hogy el ne térjen a többitől, ne fogja föl máskép a dolgokat, mint amint szokás. Néhanéha a séta az erdőben kiemeli a sablonokból az embereket, s kezdenek nőni és érezni természeterőik és tehetségeik irányában; az elaltatott egyedi és eredeti gondolat- és érzelemvilág föleszmél ott, ahol oly eredeti erővel alakulnak az Isten művei.

Azonban széptani tekintetben mindenesetre nagy a különbség az emberi s a növényi fajzat közt; mert míg a legszebb emberek tömege nem nyújt semmi szépet, s talán ép annyit, mint a legcsúnyábbakké, addig a fa nyer szépségben, ha társai koronáival egy óriási bokrétává tömörödik. Ezen eszthétikus tétel nem akarja az embereket s a szív rózsakötelékei által összefűzött emberpárok méltányos bosszúját kivívni. A pár nem tömeg. Azért a negyedik expresszvonatú erdői merengésem még gondolatban sem akarta megsérteni a másik ablaknál ülő szimpathikus házaspár eszthétikai oldalait. Asszony és férj csupa gyengédség volt egymás iránt, karonfogva s azonkívül kézenfogva ültek, mintha féltenék egymást a többi pasasértól, ami nyilvánvaló sértés volt mindnyájunkra nézve; majd a legyeket kergették egymásról, azaz mi ránk; majd az ábrándosán lekívánkozó hajfürtöket simították el egymás márvány homlokairól; hajfürtökről ha szólók, úgy a férjnél hajszálakat értek, mert dacára, hogy körülbelül a hatodik olimpiász tavaszait nyeshette, mégis palacsintakörű simaság fenyegette térfoglalással a fejbúb alatt elterülő vidékeket.

Mindenesetre kívánatos, hogy a férjek szeressék nejeiket az apostol szavai szerint, de kíméletesen, legalább a velők egy _ kupéban ülő ismeretlen vándorokra való tekintettel; nem jutna eszembe kétkedni szerelmök vulkánjáról, hogy tán kialudt már; de a gyengédséget ily formában jobb lesz otthon hagyni.

A közös ügy érintkezésbe hozza az embereket. így történt, hogy a többi három helytöltő személyiség, kik közé természetesen soványságom dacára magamat is számítom, ki lévén rekesztve a gyengédségből s azonkívül bosszantva a házaspár territóriumából kiutasított legyektől, összeszólalkozott békés egyetértésben.

A legtágabb tért megtermett dimenzióinál fogva egy vasúti tiszt foglalta el, ki épülésemre és egyszersmind oktatásomra hasznos ismeretekkel szolgált Magyarországot illetőleg, miket eddig, dacára annak, hogy mindenféle naptárt és vásárkimutatást olvasok, nem tudtam. A tiszt ugyanis elismerésreméltó meggyőződéssel állította, hogy Högyészen, hol valami bigott Apponyi grófnak van birtoka, egy akó bor egy írt. Mind én, mind a másik, vagyis inkább a harmadik kupétöltő észrevehető megelégedéssel vettük tudomásul e nemzetgazdászati botrányt, hogy a nemes szőlőnedv ily becsmérlő árakon kel el Högyészen; mindketten azonban hajlandók voltunk emiatt is a bigott grófra neheztelni, mert nemcsak hogy bigott, hanem a bor iránt való respektust is csorbítja, s a földi élvezetek e vidító humorát becsmérli.

A nem bigott borvevő azután bevégezte vaspályafutását és elment. Eszembe jött, nem lett volna-e jó az olcsó borvevőt a bigott szó logikája iránt kérdőre vonni. De mikor az ostobaság is oly kedves és mulattató, s ki tudja, engedett volna-e a jó szónak! Az ostobaság komikumának filozofikus megfejtését pedig abban találjuk, hogy az emberben rejlő «isteni» értelem, mikor ostobáskodik, úgy veszi ki magát, mint az «isteni» sisakos Minerva, ha az emberölő Diomed szekerén és oldalán harisnyát kötne.

A bajor ember azután, dacára annak, hogy az átellenes házaspár világnézetét nem ismerte, beszélni kezdett az egyház helyzetéről Bajorországban. Ügy vettem észre, hogy a kongnia másfelé is sántikál, nemcsak nálunk, de a káplányi exisztencia pláne, az már nem is sántikál, annak lába sincs, non habét bases.

Ilyen casus is rettegte tte néhol a fiatal papokat, hogy a plébános kvártélyt, kosztot s hegyibe harmadfél vagy három egész márkát is kész volt nagylelkűen felajánlani, de azon levonással, hogy a káplány minden misét az ő intenciójára lesz majd szíves elvégezni. A harmadfél vagy három egész márka, magától értetik, egy heti teljes fizetés, melyet talán a szombati fejronton vehetett föl az irígyletes levita. Ezen adatok felsőbb mathézis szerint való értékesítése után kijön, hogy a trienti zsinat által követelt congrua sustentatio még a kosztot sem bírja az éhes bajor káplány részére vindikálni; mert az intenciók folytonos elvégzése, amint azt ott kapkodás és utánjárás nélkül meg lehet, sőt meg is kell tenni, nemcsak a kegyeletes harmadfél márkát játssza vissza a plébános zsebeibe, hanem részben még az ellátást is kár-

pótolja; úgy hogy a congrua sustentatio e szerint vízből és levegőből áll.

Az egyház helyzete Bajorországban nem fényes; nem értem itt a hitéletet, a szentségek fölvételét, ami egyes liberális vidékek kivételével, örvendetes, hanem az egyház viszonyát ahhoz, amit német filozóf nyelvezeten úgy hívnak, hogy: das durch sich selbst Begründete und Begründende und keiner weiteren Begründung Fáhige, das schlechthin Ursprüngliche, das prius κατ'έξοχήν, das absolute Prinzip, amely szörnynek hátán Lutz úr lovagol. Ez a szörny és Lutz úr mindent elnyelne, ami a szegény egyházon az apai házból hozott jogokból fönnmaradt; mindenben intézkedik, minden kinevezésben ott van az orra, a végletekig szemtelen és illetlen a viselete; a püspökök dolga nem kormányozni, hanem Lutz miniszterrel paktálni minden plébános, minden tanár, sőt még a hitszónok kinevezése fölött. Bismarck nem akar egyebet, mint legális úton bajor viszonyokat a porosz egyházba átplántálni; csakhogy a katholikusok azt mondják, még a sörös bajorok is megelégelték a tényt törvény nélkül, nálunk nincs meg a tény, annál kevésbbé kell a törvény.

A négyesszámú cxpreszvonat szikrázva robogott a sötét éjben, néha az Inn folyó partján, melynek kavargó vizén a hold mint sötét acélon tükröződött. Mély sejtelmes csend honolt a tájon, pihent a föld s pihenésre hivott mindenkit, akinek szíve elég nyugodt volt, hogy megérthette, de nem pihenésre álom karjai közt, hanem azon jótékony érzés ölében, mely a nyugodt magábapillantást követi. Azért oly alkalmas a csendes éj az imára. Valamint a napközben kifáradt, lármáival) és sürgéssel eltöltött, a nap hevétől átizzitott föld a csendes éjben az égre leheli forró leheletét, s az ég részvéttel könyűt sír és üdítő harmattal üdíti ábrázatját: épúgy a világban halálra uszított, megtépett, elnyűtt lélek az éj csendjében az égre küldi szíve fohászát, és a kegyelem éltető harmatában megtisztul és megújul.

Regensburgba értem, midőn a sötét s ekkor még sötétebb dóm tornyán éjfélt ütött az óra. Jó, hogy valami közel hotelbe érhettem, mert különben alighanem kísértetekről kellene regélnem; már pedig azt füllentés nélkül meg nem tehetném, mert a legújabb adatok szerint a kísértetek legutolsó sarja Zobor hegyére költözött, mint azt az ottani főcsősz eskü alatt bizonyítja.

A regensburgi hotelt Weidenhofnak hívták, «Fűzfa-

major», gondoltam magamban, s újra megerősödtem Baedeker-ellenes világnézetemben, mert sehol sem olvastam, hogy «Fűzfamajor» létezik Regensburgban, s mégis idekerültem, a legalkalmasabb helyre; fűzfavendég ugyanis, kinek kevés a pénze, legjobban teszi, ha fűzfamajorba száll. A harmadik vigíliát tartó pincér úgy látszik, fel is ismerte mindjárt ezen kvalitásomat, s mint olcsó, könnyű portékát a fűzfamajor oly szobájába szállított, melynek a háztető miatt nem volt alkalma és képessége dimenzióit arányosan kifejteni.

Miután a szobában körülnéztem, s minden világtáj felé egy-egy lépést riszkíroztam, siettem e mostoha viszonyok feletti sajnálkozásomat a szoba géniuszának kifejezni.

Utaimon rendszerint a templomokba, egyletekbe és néhány irodába szoktam eljárni, mert ezek az emberi élet gloriettjei, ahonnan tágabb kilátás nyílik a természetes erőit kifejtő népéletre; a múzeumok és mindennemű tárak pedig csak kaleidoszkópok, melyekben a népszellem eredeti valóságából keveset látunk.

A kétharmadában protestáns Regensburg antik háztetői fölött örök emlék és intőjel gyanánt emelkedik a dóm, két gótikus, fölül áttört kövekből épült tornya mint két mélyen vallásos s Isten dicsősége után vágyódó gondolatnak jegecescdése. A két torony alatt pedig van a templom. Az egyszerű, hatalmas, nagy kereszt, mely a szentély kezdetén a boltozatról aláfügg, hirdeti, hogy mindez a lelkes, emberéleteket fölemésztő, millió karokat mozgató művészet a kereszt által élesztett szeretetnek és gondolatnak műve. Azért ösztönszerűen meghajlik a térd a lélek hódolatául. Mikor ily darab földön állok, melyet a kereszténység át- meg áthatott, lelkemben izeg-mozog valami otthonias, jótevő érzet. A vallásos, mély érzelem ébredezik és villog ilyenkor a lélekben, mint a rézsodronyban az a titkos, rejtélyes erő, midőn a villanyfolyam közel hozzá elsíklik. Az a gyönyörű sok emlék, a püspökök és szentek ósdi, sírkövi alakjai az egyszerű, tiszta erkölcsöt s a kételytől megóvott hitet hirdeti; s ha föltekintek a dóm magasra meredő oszlopaira és pilléreire, ha szemmel kisérem a falak tekeredő, majd kinyúló, most fölszökkenő s ismét összegomolyodó gerinceit, amint végre fönt a csúcsív rózsájában egymásba folynak, mintha elvékonyodva oly magasra törtek volna föl, hogy eltűntek: akkor a lélek is tágul és nyúlik, mintha az a sok karcsú, nyúló oszlop nyújtaná és húzná. Szinte kedves erőszakot követ ez rajta.

Hozzájön a gótstíl az énekben is, a «hamuszürke és hamvas» korális s a ceciliai énekkar. Ezen jámbor élvezet és élvezetes jámborság ellentétéül, melyet ily gót-szentegyház kőerdejében állva és a gótstílű ének zengéseitől körülfolyva érzünk, csak azt a szánalmas benyomást foghatom, melyet egy . . . püspöki templom űrjében szenvedtem, hol a szieszta idejében két nekipirult pap hadarta a többi jelen nem levő nevében a matutinumot, még pedig fönnhangon, s úgy látszik, nagyon csodálkoztak, hogy találkozik valaki, aki azt meghallgassa. Regensburgban egy templomot sem találtam üresen, a karmelitákat mindkét nap, pedig köznap volt, tömve; a szerzetesrendek mindenütt jobban vonzzák a népet, különösen a gyóntatószékbe.

Az utcákon tévedezve kerestem tanulmányaimnak más teret, mely, jóllehet a templommal nem harmóniái, mégis a templom mellett rendszerint föllelhető. Kutatásaimban kétszer megrezzentek szívem hazafiúi húrjai, az egyszer, mikor boltívek mögött olvastam: Ungarisches Mehl; megörültem, hogy hát dacára a vámnak, mégis csak veszik a magyar lisztet, de a szív lebújaiból tüstént előszökött az irigy gondolat, hogy hát melyik zsidó hurcoltatta ide azt a lisztet; másodszor meg épen repesett szívem, mikor nemcsak a magyar föld nemes termékét németül hirdetve, mint az előbbit, de két magyar szót is olvashattam; ez a két édes szó törköly-pálinka volt. Csak a legújabb fiziológia segít elmondani, mily villanyfolyamok iramodtak össze-vissza az agy és hátgerinc idegein át, hogy a különféle érzelmekkel terhelt tehetségek megértsék egymást és a tartózkodó bürokrata szerepét játszó akaratot a törköllyel kötendő barátságra indítsák.

A szemek ugyanis kötelességükhöz híven megtáviratozták a fölfedezést a képzeletnek, a képzetek bürójában e furcsa váratlan hírre eszöket vesztették, s részint kétkedve, részint az elképzelt s remélt élvezet által elhódítva visszaparancsoltak, hogy nézzenek jobban utána, nem-e petroleum; a szemek éles sugarakat lövelltek a törköly-pálinka cimtáblájára, de rendületlen meggyőződésüket fel nem adták; nem kellett több a képzeletbelieknek, valamennyi idegsodronyon dobolták a tényállást a föllebbezési fórumhoz, a diplomatice begombolt értelemhez, hogy ez a mikrokozmosz fenséges királynéját, az akaratot hódoló, de most rugdalódzó népei szende kívánságának meghallgatására indítani méltóztassék. A királyné diplomatikus minisztériuma azonban előadván, hogy a mostani kedvezőtlen financiális viszonyok közt fölösleges

csatornázásoktól tartózkodni s csak a legszükségesebbekre kell szorítkozni, a petíciót visszavetette. Azonban a mostani népképviselet korában bajos valamit emígy egyszerűen adaktálni; a képzeletbeliek szították az elégedetlen elemeket, és különösen a gyomorban sikerült oly akciót előidézni, mely előadván, hogy az államkötelék a raktárak és erőkészletek teljes kimerülése folytán szétmállással fenyeget, érezhető közbelépést követelt.

Erre a minisztérium azt mondta, hogy gyerünk; de a királyné azt mondta: pálinkát inni nem megyünk, s motu proprio oly impulzust juttatott a méltatlankodó karbonáriáknak, mely minden további beszólást elbúcsúztatott, s a lábakat nyakukba vették s vitték kietlenebb vidékekre a háborkodókat. A mozgalom végleg csak az utca végén fekvő kávéivódában csendesült le.

Németországban mindenki kávét iszik, nemcsak egyszer, de négyszer is napjában. Ott is, ahová betévedtem, egy 70 éves falusi mámit találtam, aki világos jeléül annak, hogy úton van, nagy esernyőt tartott hóna alatt akkor is, midőn a kávésbögrét hajtogatta. Az olvasó s még inkább az olvasóné már megérzi, hogy nem valami Café-Grand rejti keblében az esernyős mámit magammal együtt, séd trahit sua quemque voluptas, mindenkit vonz saját gyönyörűsége; nekem pedig, ha eltekintek a személy más jelességeitől, nagyobb gyönyörűségem van az érdes emberbőrrel, mint a fényes glaszébőrrel bevont emberi csontokon, az egyszerű és hívő emberi szíven nehézkes, faragatlan külső alatt, mint a tükrökben kacérkodó, síma padlókon elsikló műveltségen, s keveset szóló érző szíven, mint a bókoktól és frázisoktól kongó üresség en; hogy konkréten szóljak, mérsékelt szimpáthiával viseltetem a mámi redős arca iránt s szuverén apáthiával a hajbokrétás, élő divatbábok iránt.

Dacára azonban ezen kielégítő szívérzelmeknek, nem érezhettem benső vonzalmat a bögrés kávé iránt, sőt azon filozofikus gondolatra jutottam, hogy az ilyen kávé gyakori élvezete nem ingerlőleg, hanem csitítólag hat az idegekre, amiből magyarázható a német természet nyugalmas szendesége, a szenvedélyek aránylagos észszerűsége és azon racionábilis magaviselet, mely olyannyira elüt a franciákat fogadó magyarok bolondulásá(tól) és fickándozó szelességétől, mely jeles tulajdonok kitűnően a nemzet színe-javán, a higgadt pesti hírlapírókon s az akkori közvéleményt az utcákon teli torokkal kiabáló írnokokon tündököltek.

Némely regensburgiak ezt a tüneményt úgy hajlandók kimagyarázni, hogy akkortájban a Regensburg alatti gebulagyár napon száradó produktumait a Duna árjai elragadták, a kemény Duna-víz csak Pest fölött olvaszthatta föl nagyobb mértékben a gcbulát, mely azután a vízvezető csöveken át a közönség gyomrába és pára alakjában agyába kerülvén, az agy-szűrődékekct, komiszul mondva, gondolatokat kissé zöld színnel futtatta át; az agyszürödék zöld színe pedig jele annak, hogy az illető masina némileg megbomlott, amiért produktumait a köznyelv «zöldség»-nck nevezi. E bőven clsarjadzó «zöldség»-ből fonták a pesti írók a francia turistáknak, mint a francia nép hozzánk menesztett követeinek, mint a tudomány, a művészet sehol nem ismert portentumainak (Lessepset kiveszem), mint a francia haladás szekerén ülő héroszoknak a petrezselyem és sárgarépa akkor még zöld koszorúját.

Regensburgban nemcsak az Istennek van dómja, hanem Németország jeleseinek is van ott temploma; Walhallának hívják. Minden művelt olvasó megütközéssel venné, ha a német nagy szellemek ezen államköltségen épült szállójához a kellő diszpozícióval el nem zarándokoltam volna. A kegyelet a szellemi nagyságok iránt a szív leggyengédebb virágszála, melyet ápolni kell, úgymond a majszter, midőn nevenapján félretéve a lábszíjat, a tisztelgő inasok hódolatát fogadja: méltányos tehát, hogy az újkor gyermekei is kegyeletüket szellemi apáikhoz a Walhallába vigyék.

Ezen nyilatkozatból megint gyanúba esem, hogy a Walhallát és az ott szállásoló szellemeket becsmérelni merészlem. Vannak ugyan a Walhallában nagy szentek és jeles keresztény férfiak is; de a Walhalla maga nincs az igazi nagyságnak s mindenekelőtt nincs az erénynek emelve; befogadnak ott mindenkit, aki valami nagyot és csodálatost művelt, anélkül, hogy kérdeznék: bűn volt-c, gyalázat volt-e, ami híressé tette. így például Luther Márton környezetében megütköztem azon, hogy ily jeles crényhős és Mann Gottes mellé Huttent és Sickingent, csillagzatukra nézve két haramiát, állították ki; az úgy veszi ki magát, mintha a Gellérthegyen építendő magyar Panthconba, melynek alamizsnás gyüjtőívét alig várom, hogy adjak valamit rá, tisztességes helyen Rózsa Sándort, vagy más betyárunkat állítanók föl. Mondhatom, hogy Luther iránt való kegyeletem gyengéd virágszálára e látvány úgy hatott, mint más becsületes virágszálra a tavaszi fagy.

Aki a Walhallába olcsón akar eljutni, annak a dómtéren levő sörházba kell mennie; ott jegyet válthat a Walhallába guruló omnibuszra, és másodszor diszponálhatja magát a modern zarándoklatra azáltal, hogy költői és humánus érzelmeit, s ha német, még hazafias szívgerjedelmeit, a bajor sörben feláztassa. A föláztatott kedélyű társaság azután óriási omnibuszban keresi helyét. Ajánlom a regensburgi közönségnek, hogy az omnibusz helyett ne fogjon más vállalatba; nem kell oda se vasút, se propeller; a poétikus Walhalla a földi vándorlás legpoétikusabb nemét, az omnibuszt vindikálja magának.

Az omnibusz megindult; csörgött, zörgött, zakatolt, rázott, lökött, hányt ide s tova; a természetes ösztön, mely tiltja, hogy valaki saját nyelvébe harapjon, az omnibuszban szilenciumot parancsolt, a regensburgi közönség pedig ablakból, boltokból részvétteljcs tekintetekkel vigasztalt meg minket. Mihelyt a városból az országúira tértünk, megeredt a beszéd. Az első, ki nyelve kc.lepelésévcl a többit is szóra bátorította, mint előrelátható volt, egy zavarba nem jövő asszonyság vala. Azon pretenzióval szólamlott meg, hogy a többi mind hallgasson rá, s hogy ezt könnyebben elérhesse, körben forgatta uborkaszínű szemeit, majd ettől, majd attól várván kegyes fej biccen lést, szavai kétségbevonhatlanságának nyomósítására. Nyelvének nyilaival először a kocsis tudományát, azután az omnibusz komfortját s végre a kövezet becsületességét, s ami ezzel logice összefügg, a városatyák becsületét ostromolta. Voltak, akik az asszonyság bűvkörében egy-két szóval siettek neki igazat adni; de bőségesebb ékesszólást nem volt szabad kilcjteniök, nehogy a közérdeknek szóló szavait a lárma elnyelje. Hogy mit akart ez asszonyt cenzor a Walhallában, azt mai napig sem tudom; alighanem megszólni ment a Walhalla nagyságait, kiküldve e célra a berlini demokratikus nőegyesülettől.

A Duna fölött, erdős magaslaton, bérei csendben néz kelet felé a dicsőség csarnoka, a Walhalla; márványból emelkednek falai, s dór oszlopok tartják csarnokát; a Duna völgyéből száz meg száz lépcsőn három vagy négy terasse közbevetésével ér föl lihegve a vándor. S ha fölér, lát maga előtt tiszta görög stílban épült templomot, mely az Akropolison állhatna Athénben, a görög ízlés laposságával, lemondásával, skepszisével. Ez a templom hidegen hagy s nem emel, mert pogány alkatában s bent lengő szellemében egyaránt; a tekintet pedig, melyet a messzi városból kimeredő dómra

vetünk, mint egy dagadó s fölcsapó hullám, mely az égbe emel. A dóm a keresztény hitet, a reményt, szeretetet, buzdulást fejezi ki kőben; a Walhalla az elfáradt, elcsigázott, elszegényült emberi szellemet képviseli, mely a magányban épít magának hajlékot s örül, hogy pihenhet. Ha katona volnék, épúgy bátorítana hősi tettekre a nagyszombati invalidusok háza, mint lelkesít most erényre és szellemi hőstettekre a Walhalla. Miután pedig megtettem a körutat a falak hosszában fölállított mellszobrok körül, önkényt, de mégis kínosan éreztem a hívő lélek panaszos érzelmét, mely a modern műveltség inaszakadt géniuszához fordul, mondván: Ó micsoda a mi szerelmünk, a mi buzdulásaink, a mi reményeink és félelmeink tárgya veled szemben, gyatra inaszakadt, hektikus géniusz, ki száraz eszményeket nyújtasz, elégteleneket arra, hogy az emberiség tehetetlen tömegét éltetőleg átjárják és földi szenvedések- és küzdelmekbe merített exisztenciáját nemesebb polcra emeljék; művészeteidben megörökíthetsz ugyan szép alakokat, de amelyek csak akkor válnak lelkesülésünkre méltókká, ha arcuk szépségében, ha ajkaik mosolyában, ha szemeik tüzében, ha homlokuk méltóságában tiszta, nemes lélek vonz és emel föl minket magához.

Három dolog tetszett nekem itt legjobban: a lépcső a Duna völgyéből föl a Walhallához; a törekvő szellem képe l a papucs, melyet lábunkra kellett húzni, nem a szellemek iránt való tiszteletből, hanem a padló immunitása végett; s az ajtó fölött olvasható fölirat, hogy itt nemcsak beléptidíjt nem fizetnek, hanem még a borravalót is eltiltja a felség. Isten éltesse ő felségét, a bajor királyt, ki sok holdvilágos gondolatai közt ily életrevaló ötletre tévedt; volt ugyan eszemben próbára tenni az ajtónálló lojalitását egy tízfilléres nikkel darab próbakövén, de miután igen valószínűnek láttam, hogy a lojalitás a tíz fillérrel csak nehezen mérkőzhetnék meg, nem akartam szegényt ily erőlködésnek kitenni.

Mentségemül azonban jó lesz fölemlíteni, hogy nem voltam én az egyedüli, aki a világi nagyságok mellszoborkirakatában s a papucsos közönség öntudatlan elragadtatásában a józan észt képviseltem. Hárman voltunk: egy lengyel pap, aki félretéve az emberiség gyengébb nemének járó tiszteletet, különösen II. Katalin őnagyságának mondott néhány lengyeles bókot szemébe (különben úgy kell neki, minek megy orosz létére a német Walhallába), s aki Kopernikus kanonoknak sajnálatát fejezte ki, hogy itt találja: de a kanonok úr szabadkozott s fejtegette, hogy csak azért marad

a dicsőség ez ablaktalan termében, hogy a németek eszébe juttassa, miszerint másoknak is jutott a tudományból, melyet a német tudósok egészen bérbevenni óhajtottak. A harmadik egy potrohos német sörfőző volt, kinek a homlokzat falán alkalmazott relief tetszett meg legjobban, s a relief alakjai közül megint sem a teutoburgi Hermann, sem a rosszul járt Varo cívis nem nyerte ki tetszését, hanem egy izmos, bikabőrös német, amint néhány rómait fejbevág. Ez summás kivonatja a Walhalla keltette gerjedelmek- és érzelmeknek.

A társaság azon része, mely különösen kihevült a német nagyság görög templomában, hogy lelkesedése meg ne csappanjon, a falu korcsmájába tért, ahol a lélek szent tüzét bajor sörrel élesztette. A sör ugyanis a német lelkesedésre az, ami az olaj a tűzre. Akik pedig ki nem hevültek, azok mentek, ahová jónak látták.

A Walhalla háborítlan nyugalmát óriási bükk-, tölgy- s fenyősorok védik, melyek a hegy lábától a fönsíkig vonulnak. A fejszének ez erdőben semmi dolga; ha a fa megelégelte életét, recsegve törik össze, porából pedig a napsugár lombos takarót sző az ifjabb hajtásoknak.

El nem mulaszthatom hálámat kifejezni az aranysárga színű mókusnak, «aki» a walhallai erdőben a legnagyobb eleganciával s ingyen végezte mindazon kunsztokat, melyeket a komédiások és akrobaták tőle eltanultak. A művelt olvasó nyelvérzékét mindenesetre érzékenyen sértette, hogy a mókusról, mint «ki»-ről s nem mint «mely»-ről szólok. E nyelvbotlásnak egyik oka az elismerés és méltatás kifolyása, melylyel a nemes állatvédő intézeteknek és különösen egyleteknek tartozom, és magasztos céljokat az állatok nyelvtani megbecsülése által is előmozdítani kívánom; a másik oka pedig az igazságérzet, mely a modern műveltséggel lépést tartó akrobaták a fent dicsért mókussal való összehasonlításából a mókusnak a «ki»-t vindikálja. Az akrobaták ugyanis nemcsak életfeladatukul tűzték ki az ugrálást és mászkálást, hanem a világot is gimnasztika által akarják boldogsághoz juttatni.

Aki az olvasók közül nem német filozóf, az ezen diktumokban aljas rágalmat és haszontalan fecsegést muszitál; de csak saját kárával; mert ily felületes ráfogás által világosan bizonyítja, hogy dunsztja sincs az igazi bölcseségről. Hogy azonban legyen, ideiktatom a hírneves német tudósnak és materialistának, dr. Lange úrnak szavait azon művéből, mely legnagyobb tekintélynek örvend a materialista művek közt: «Ha fog-e a jövő kor ismét magas dómokat

építeni (értsd Istennek), vagy megelégszik világos, derült csarnokokkal (értsd a Walhallát, a redutot, cirkuszt, iparcsarnokot, orfeumot); ha fog-e orgonahang és harangszó új erővel a földön végigzúgni (értsd a vallást, az Isten-tiszteletet, s a hitből élő erkölcsöt), avagy pedig a *gimnasztika* s a muzsika lesz-e az új világkorszak műveltségének *központja* . . .» stb. stb. Már pedig a mókusnál e megénekelt korszak rég divatban van; a gimnasztika, az műveltségének központja, de muzsikában sem járatlan, sőt épen a walhallai erdőben alkalmam és időm is volt a mókus muzsikus hajlamait észrevchetni; igen szépen cincogott, s néha oly hangfutamon is siklott végig szoprán hangjával, mely élénken emlékeztetett az ismertebb s werkliként ünnepelt operák neumáihoz.

Azonkívül a mókus természeténél fogva is közelebb áll a muzsikához, mint az ember; mert Darwin szerint az ember, mikor állatiasabb volt, csakis énekelt, s midőn művelődött, elfeledett énekelni, kezdett beszélni: ebből világosan következik, hogy mivel mi a mókust állatnak tartjuk, ami fölött azonban én az adott fölvilágosítás után erős kétkedésre indíttatom, természeténél fogva közelebb áll az új világkorszak műveltségének második központjához: a muzsikához.

A mókussal való barátságos érintkezésem kissé tovább tartott; azonkívül pedig megjegyzem, hogy a walhallai zarándoklat délután, még pedig estefelé történt, nehogy, ha most, amint szándékozom, a holdvilággal állok elő, elrontsam az olvasó képzeleteinek tarka szövevényét, mely a holdvilág említésekor lelkére borul azon józan, reális kérdés által, honnan veszi magát nappal a holdvilág?

Estefelé visszatértem a Walhalla oszlopcsarnokába; ott föl-alá sétáltam. Fönt az égen ezüst felhők között úszott a hold, s kísérteties fénye finoman szőtt lepelt borított a kétes körrajzokban mélázó vidékre. A hatalmas sugároszlopok mély árnyéka nemcsak testi szemeimre, de lelkemre is esett; sokszor föltekintettem az oszlopok közt letetsző darab égre; úgy látszott ilyenkor, mintha az erőteljes, impozáns oszlopsor az egekbe nyúlna. Azután megszólalt lent a falu harangja és békét és nyugalmat imádkozott le a földre, s miután elhallgatott a harang, a csend még mélyebbnek látszott. A lélekben is sok hang, sok vágy, sok bánat szólal föl, mintha fölébredne a lélek mélyében nyugvó s a köznapi élet által eltemetett életerő. Úgy éreztem magam, mint a fa, midőn a tavasz éltető csókjára megrezzen benne minden sejt, s az életfolyama kezdi benne útját. Ki állhat ellen a belső alakító,

teremtő erőknek? Minden békót megrepesztenek, az emberi kebel befolyásuk alatt tágul és feszül, kiterjesztené, ha lehetne szárnyait és menne a végtelenbe. Ezen benső, teremtő erő a lélekben: a hit, az igazság, a szeretet, — ha nem a katekizmust kelepelő gyermek öntudatával, hanem a meggyőződés erejével testet és életet öltöttek. Karjaik mindenhatók, titáni erővel emelnek, egyesítenek embereket, alkotnak társadalmakat — Paraguay, Zambézi; teremtenek új állapotokat, megújult erkölcsöket, — Szent Ferenc a kisded Umbriából s még kisebb Assisiből; képesek nélkülözni barátot, társaságot, civilizációt, minden szükségest, — a keresztes hadak és Xaveri Szent Ferenc; elővarázsolnak a pusztákban, a kiszárított mocsarakban, a kiirtott vadonokban templomokat, csarnokokat, múzeumokat; s ha kifáradnak, lehanyatlanak a kövekre, fölismerik bennök azokat, melyekből Isten az ő nagy templomát, a természetet alkotta, és gyöngeségökben is Isten gyermekeinek érzik magukat.

Ezen kép a keresztény hit és erkölcs képe, amint az concrete, a földön megtestesülve eleinkbe lép és nagyszerű vívmányaiban mutatja be igazságának bizonyítékait. Míg ezeket el nem tagadjuk s még inkább, míg ezeket meg nem cáfolják, addig a keresztény hit és erkölcs a modern műveltség minden szavára, rágalmára és erőlködésére nézve utólérhetetlen fönségben ragyog és hat. Ez volt epilógja a walhallai kirándulásnak, elgondolva az ész és elszavalva a képzelet által fönt az oszlopcsarnokban, honnan a legkiesebb vidékre s az ezüst szalagként csillogó Dunára vetődött a gyönyörittas tekintet; az epilóg utolsó strófája pedig az legyen, hogy magasabbra növeli és dagasztja lelkemet az úton álló egyszerű keresztfa, mint a Walhalla márvány bazilikája.

A regensburgi emlékekre azonban a kedélyes, szende fényt mégis csak a Fűzfamajor önti, vagyis inkább a Fűzfamajor kontója. Ennek átvételekor a Fűzfamajor nevéhez kötött olcsósági remények küzködtek a fűzfavendég félelmeivel, vagy épen sejtelmeivel, melyek a Fűzfamajor nevében csak kelepcét véltek rejleni, hogy a zsebére féltékeny vándor annál biztosabb krachba szoríttassék. De félre ádáz, lázas izgalom! — mondhatná a vándor a harmadik felvonásban, ha találkoznék valami költő, ki útját és szenvedéseit dramatizálná —egy tekintet a kontóra, kivasalja sejtelem-szántotta arcredőit — ő fizet s hallja a jó fátum biztató szavát: a jövendőnek zavaros esélyit bízd az istenség vezető kezére, s

élj a bilettel, hogy Nürnbergbe érve, szintén valami Fűzfa-majort találj!

Nürnbergben a helyzet kissé megváltozott. Én ugyan ott is fűzfavendég maradtam, de nem találtam Fűzfamajort. Sőt mindjárt az indóháznál érzékeny sértésnek lettem alanya és tárgya. Eszthétikai érzékem ugyanis ellen tál) hatatlanul nógatott, hogy az indóház előtt sorban felállított omnibuszok közül a «Vörös kakas»-ét válasszam. Már készen álltam az ugrásra, midőn a kocsis és a mellette ülő háziszolga személyem nyilvánvaló becsmérlésénél és kicsinylésénél fogva azt mondta, hogy ez mind el van foglalva, pedig dehogy volt, először is az egész omnibuszban egy lélek se mutatkozott, másodszor pedig megvárta a következő vonatot és akkor is nem tudom, vitt-e valakit haza. Bosszúból a «Vörös kakas» ellen, ellenségeihez fordultam, kerestem «Vércsét» «Kányát»; de ilyen állat ott nem volt, végre is az «Arany sas» omnibuszába fészkelődtem.

Norinberga kitűnően tetszett, különösen azon szimpathiánál fogva, mellyel mint bevégzett sötétenc az ostoba középkor iránt viseltetem; a modern úr, úrfi és úrhölgy, kinek keblére van tűzve a tolerancia bazsarózsája, mindenesetre sajnálkozással veszi tudomásul ez együgyű vallomást s gondolja magában: kár volt neked Norinbergába menned, hol ugyan vannak óriási, festői tornyokkal megrakott falak 10—15 öl hosszú, boltos kapukkal, van Lőrinc- és Szebaldtemplom a képzelet kőbe vésett játékaival, van germán múzeum a sötét kor kincseivel és műveivel megrakva, de micsoda mindez, s minek ezt látni az olyan embernek, aki az újkori Nürnberg műveivel, a sípos falovak<kal> és a mézeskaláccsal szemben észre nem veszi, hogy a középkort nemcsak régen, de dicsőségesen is meghaladtuk.

De. az újkori Nürnbergre is hullatok néhány elismerő, szende szót. Jóllehet tudomásom szerint a város egészen protestáns, mégsem bámultak meg sehol, mint ezt a «művelt» magyarok (mert a műveletlenek itt sem teszik) a pesti utcákon gyakorolják, ha valaki papírgallér helyett más ruhadarabbal él, vagy pláne a heretikus nadrág helyett talárisban grasszál. Oka ennek azon közérdeklődésben fekszik, melyet a pesti virágzó hitélet folytán a közönséges közösség a hitélet rugója, a pap iránt el nem tussolhat; másik okául pedig azon keleti erényt emlegetik, melynek virágait a nemzet költője e koszorúba foglalta: «Kostököt és csákányt hordozni előjoga régen

fajtánknak, kipödörni bajuszt, káromlani Istent». Mondják azonban, hogy a «művelt» magyarok is, ha megszelídültek s a zsidó csőcseléket majmolni megszűntek, a műveletlenekhez hasonló illemet és előzékenységet tanúsítanak.

Ezen ethnográfiai tapasztalat biztatóan hatott vállalkozó szellememre s ruganyos léptekkel s nagyvárosias nemtörődéssel mértem végig az utcákat. A kirakatok azonban oly fényesek, hogy a legelszántabb iramlásnak is csakhamar hurkot vet a kíváncsi tekintet. Ahol jó sokan álltak, ott én is megálltam, többszörös megállás után pedig úgy vettem észre, hogy a norinbergai árucikkek szemlélése művelő befolyással van a kedélyre, s különösen annak finomabb hajlandóságaira. Legvilágosabb jele e ténynek az, hogy fölfoghatlan kedvem jött keztyűt venni. Ily különös hajlandóság annál inkább hívta ki figyelmemet, mert eddigelé is voltam egy keztyűpár birtokában, melyet ugyan fölhúzni már nem lehetett, de céljának még tökéletesen megfelelt; először ugyanis megvolt mind a keltő, s másodszor, a lyukak dacára, oly folytonosságban, hogy rosszakarat kellett hozzá tőlük a keztyű alakját eltagadni; már pedig a műveltség követelménye e részben igen szelíd; nem kívánja, hogy a műveltségre igényt tartó fölhúzza a kesztyűt, elég neki, ha kezében hordja. Azt pedig eddig lojálisán megtettem, s hozzá még oly ritka becsületességgel, hogy mind a két keztyűt viszem ki magammal, jóllehet az egyik is megfelelne, s nem kellene fárasztani a másikat. A kirakatokat gusztáló közönségben igen otthoniasan éreztem magam, mert úgy vettem ki, hogy ezek átlag csak néznek s nem igen vesznek, s ez utóbbit nem elvből, vagy apáthiából a haladás iránt, hanem csakis opportunitási tekintetekből; tout comme chez nous, gondoltam Eugenia lecsapott császárasszonnyal, a plurális majestatist magamra alkalmazván.

Három sötét gót templom mellett haladt el útam; tudtam, hogy ezek Szent Lőrinc, Miasszonyunk és Szent Szebaldról nevezett híres egyházak. Ezek közül az egyik katholikus most is, a többi katholikus volt. Nem nehéz kitalálni, hogy melyik az a többi, amely katholikus volt és most nem az. Azok, amelyek nap- és héthosszat be vannak zárva. Ezen regula átlag csalhatatlan, nálunk Magyarországban ugyan nem, mert itt azt mondják, hogy meglopnák a templomot, ha nyitva volna; én ezt nemzeti rágalomnak tartom, melyet alighanem valamely cselszövényes harangozó eresztett szélnek. Ha pedig az említett ok nem ráfogás,

hanem tény, akkor nem tudom, mint kiáltatnak ki az olaszok tolvajoknak, mikor ott a falusi templom is naphosszat nyitva áll. De Lőrinc-templomát nem azért csukják be, mert félnek, hogy meglopják; hanem azért, mert nem tudják, minek hagynák nyitva. Különben sem lehet ok bármi félelemre: először is ott nincs semmi lopnivaló; másodszor, ott az egész templom van ellopva, és azért kisebb tolvajok nem konkurálhatnak. Kopogni kellett tehát, mindenesetre csakis azért, hogy ki se lehessen menni minden kopogás és nyitás nélkül; ily helyeken nincsenek ugyanis belépti-, hanem kilépti díjak. Reléptem.

Ha idegen földön járó követség Rrutusa volnék, ki első alkalomkor törekszik csókot nyomni édesanyjára, a hazai földre: úgy nekem a protestáns Nürnbergben a templomba beléptemkor kellett volna arcra borulnom és csókot nyomnom lelkem e hazai földére, az Isten nevében, Szent Lőrinc nevére megszentelt egyház földére. De nem voltam úgy hangolva, sötéten és dísztelenül áll a dóm, megvannak és kinyúlnak a magasba pillérei, keresztezik egymást a megoszolt oszloptörzsek ágai; de nincsen szín, nincs virág az ágon, komoran homályosul az ablakok rózsája, — régen volt, mikor virult, s azóta átültették a törzseket zord, meddő talajba, mely nem ad színt, nem nyújt életet.

A templom el van hanyagolva; néhol látni szent szobrot, amely szinte lekívánkozik; az oltárok helye gyászol és nem tudják kitölteni. Régi dolog, hogy a lutheránus felfogás sötét, borús ege alatt nincs a művészet hazája. De e templomnak bizonyára van védangyala, s keresztüllengi a katholikus művészet fohásza, mely folyton hangoztatja: ó bárcsak lennék derültebb ég, sötétkékebb mennyország alatt, ahol virágzóbb a környék és enyhébb a szellő fuvalma, ahol nőhetnék, mint a pálma, s messzire kimagaslanám az esti alkony arany hátterén; dehát e körben és ez életben az észak cserjéje vagyok, törpe és fejletlen, ki tehet róla? Nem vagyok otthon, szeretnék hazamenni, ahol úgy éreznek, úgy szeretnek, mint én, ahonnan e bensőséget, e lendületet, ifjú, nemes alkatomat hoztam — s élek, járok velők hidegen, idegen emberek közt. A védangyal panaszát megszakította az óra, négyet ütött fönt Szent Lőrinc tornyán, szomorúan és mélységesen! Mennyi és mily háztetőkön jár végig az ünnepélyes hang; mennyi kőpárkányzatba, oszlopba, arabeszkbe, díszítménybe ütközik — most úgy, mint a végzetteljes reformációban. Istenem, mit tudna nekünk elmondani Szent Lőrinc

templomának védszelleme az Isten ítéleteiről és megengedéseiről!

Minderről azonban hallgatott; — hacsak nem akarom fölvilágosításnak venni azt, hogy épen két kőbe eresztett rézlemez mellett haladtam el, melyeken két praepositus emléke volt megörökítve a reformációból, vagy azt megelőző korból. Miután pedig, őszintén megvallva, nem viseltem nagy tisztelettel azon kor Dompfaff-jai iránt, e csillogó emléktáblára kis ánglus közönnyel, sőt nihilistát muszitáló orosz gyanakodással néztem; hozzájárul, hogy nemcsak praepositus-oknak, de kanonista doktoroknak is hirdette őket az írás, ez pláne elég volt arra, hogy gyengéd apathiát is keverjek szívem előbb említett nemes gerjedelmeihez.

A templom ünnepélyes csendjét emelte egy szőkefürtű német gyerek, ki míg anyja a művészet leheletétől éledt, a padokon sikítva ugrándozott, és három kisasszony, kik, alighogy végigmentek az oszlopsoron, máris kimerülve telepedtek le a pádon; de csak látszólag fáradott el szellemük, mert alig ment el mellettük egy ánglus úrihölgy, aki bizonyára az emancipált női személyek közé tartozott (oly kicsinylő tekintetet vetett cvickerjén át a három nem-emancipáltra), mind a háromnak megeredt a nyelve, s csak miután az emancipált úrhölgy a legtávolabbi oszlop mögött eltűnt, csendesültek el némileg ingerült kedélyeik. Azután is észre lehetett rajtuk venni, hogy inkább a templomban csavargó újkori alakokra, mint a régi nem csavargókra vannak tekintettel.

A művelt olvasó, ki bizonyára már többféle útleírást élvezett át életében, ha nem is szükséges föltennünk, hogy valamelyiknek végére jutott, emlékezni fog, hogy Níirnbergben Szent Lőrinc templomában az utazó író rendesen kifogy a szavakból, ha a híres Sacramentarium leírásához fog. Hogy a szentségház emberileg szólva a legméltóságosabb Oltáriszentséghez méltó, ez legszebb dicsérete. De, hogy az itteni lutheránus templomok nem imaházak, hanem múzeumok, azt kiváltkép a szentségház előtt érezzük. Az ajtó alatt ez áll: Ecce panis angelorum; a reformáció pedig minden variációban rámondta: bálványimádás, ördöguralás, kenyérimádás, Isten-evés; — s az ilyen monumentumot, mely a lelkesülés erejével hirdeti az ellenkezőt, megtűr ott, hol hitét és reményét éleszteni kívánja. Azon hitnek tagadását látja megörökítve szemei előtt, ott, ahol a hitben erősödni s nem megháborodni akar. Nem mondom, hogy dobják ki, amint már úgyis sokat kidobtak, de hol találunk valami hasonlót

a katholikus templomokban? Sehol. Az egyház a hitet mindenütt tisztán és határozottan és kacérkodás nélkül tünteti föl, s a hittel szemben nem talál pardont pénz, művészet, érték, hír. Imádkozni a templomban senkit sem láttam, époly kevéssé, mint a germán múzeumban kőbalták és bronz fülbevalók előtt; annál jobban esett nekem a katholikus hit- és szellemnek e templomban álló nagy ereklyéjéhez, a régi főoltárhoz érintenem rózsafüzéremet, s elképzeltem, hogy az érintés által fölébredt egy percre a szentelés kegyelme a százados kövekben.

A legszebb azonban Nürnbcrgben az utcán látható; minden ház építészeti látvány, hát még a város falai I Vakolatlan, ölhosszúságú kőtömbökből vannak rakva 40—50 lábnyira, előttük mély árok, megint magas, épített töltés, s az ódon tornyok apró toronyfiakkal megrakva ülnek őrt a falon száz-százhúsz lépésnyire egymástól. Ha nürnbergi gyerek lennék, alighanem toronyőr szeretnék lenni, jóllehet, hogy később a poézis megcsappanna, inasnak adnának valami mesterhez; mert amily poétikus Nürnberg, oly poézis nélküli a népség, mely lakja. Minden harmadik ház Fabrik nevet visel, jóllehet nem látszik meg rajta, mert ódon modorát megtartotta. De a Fabrik szó néha csak ijesztője, de nem szám-űzője a poézisnek, például ez összetételben: Wurstfabrik; onnan magyarázható azon fiziológikus lény, hogy ha az utca csavarodásánál a házon Fabrikot olvastam, — leszállt, ha pedig egy-két lépés után Wurstot is olvashattam, — felszökkent a poétikus lendület hőmérője.

Hitelem emelésére megemlítem, hogy többször mentem át ósdi lapos ívű hidakon, amiből a szíves olvasó remélhetőleg azon következtetésre vetemedik, hogy egy vagy több folyó mossa Nürnberg vén falait. Szerénységemnél fogva, mely mindig eltilt évszámok, adatok, nevek elsorolásától, mint amiből az íróban a tudományosság öntudata, s a szerkesztőben a bőséges laptöltés reménye pirkad, a folyó nevét meg nem mondhatom s így a kérdésben forgó következtetésen sem lendíthetett semmit; én is csak a konzekvencia logikája s nem a faktum valósága iránt vagyok tisztában; annyi tehát tény, hogy ott egy vagy több folyó foly. De a német fiziológ bámulni fog ily észjáráson és gyanús apáthián, s kihozza belőle, hogy az ily érzületű agyszervezetben szükségkép az irritáló idegek az elsőrendű ganglion-sejtek közt fönnakadást szenvednek, aminek következménye, hogy a chorda dorsalisban, mely nélkül gondolkozni a többi épeszű

ember módjára nem lehet, hogy mondom a chorda dorsalisban az ontogenetikus helcrochronia lép föl, vagyis lassú, embrionális alkalmazkodások által okozott félretolása az őseredeti filogenetikus szukcessziónak, ennek végső következménye pedig az, hogy az ily agyrostszisztémának ontogeniája rebellikus szituációt okkupái a deszcendens theoriának logikája ellen, mely szerint minden állat kíváncsi. Hiába; dacára e rémítő német, tudós gondolatnak, nem jártam a folyó után.

Azért sem lehetett tovább kutatni, vájjon egy vagy több folyó szeli Nürnberg utcáit, mert oly helyre kerültem, hol a fiziológok igen otthonosan érzik magukat s a legtöbb sikert aratják; miután pedig az imént említett gondolatfüzérben — mély tiszteletem koszorúját tettem le a fiziológia fejére, nem akartam képviselőivel újra szóba állani.

Meg kell azonban mondanom, mily helyet vindikál magának a fiziológia Nürnbcrgben. Azon mesés, névről ismeretlen folyónak révpartja néhány száz lépésnyire fákkal volt beültetve és padokkal; minden pádon pedig legalább két pesztonka és egy dajka, összesen tehát hat lélek volt letelepítve; mindenféle színű párnák, pántlikák és gyermekágyterítők tarkították a sétány festői panorámáját, ezenkívül a sok pesztonka és dajka ki nem fogyó fecsegése zsongott e fás ligetben a gyengébb zefir szárnyain, megszakítva néha ifjú nürnbergi torkok óbégatása által. Az idilli kép érdekessé tételére pedig itt is, ott is a sétány fövenyén borotvált, hosszúhajú német urak mozogtak kimért léptekkel, kik első tekintetre professzoroknak bizonyultak, s nagy részvéttel figyelték meg az ifjú Nürnbergben a vegetáció szenzitív és perceptív életszikráinak noumenon- és phaenomenonjait. De nemcsak Nürnbergben, hanem másfelé is a fiziológiának különös előszeretete van a bölcsődék és bolondházak iránt.

Az utcai séta hátralevő része kedves hazafiúi reminiszcenciával volt fűszerezve. Történt ugyanis, hogy megint az ismeretlen folyamon keltem át, s ott találom magam a zsinagógával szemben. Ki ne gondolna a magyarra, mikor zsidóról van szó? Rajtam is megesett a gondolatmenet e fatalitása; másrészt azonban vigaszthozó volt, midőn láttam, hogy a nürnbergi zsinagóga pompája versenyez a zsidó magyar főváros terézvárosi dómjával.

Nürnbergben azonban van sok középkori, tehát keresztény emlék, mely a városnak keresztény jelleget ad, de Pesten a kimagasló vasas zsinagóga leszorítja a hozzá nem fog-

ható keresztény templomokat, a kálvintéri szénás állása- s a lipótvárosi romnak épült bazilikával együtt.

Este lett, a komor, ódon Nürnbergből nem igen mondhatjuk, hogy nox túlit atra colorem, mert sötét színét inkább az éjtől kapta, mint a naptól vette. Több halálmadárral is találkoztam, melyek nem csuvikoltak, hanem emberi alakban, napóleoni kalpaggal fejőkön hordták szét a feketeszinű mementókat; a prédikátor szobáját is láttam a képzelet ködképében, amint a halotti beszéd mozaikját összerakosgatja, sok elmondott dicséret töredékeiből, vagy a szónoklat elsikló árján kikerülni törekszik az emberi botlások és élet bűnjelnek szirtjeit — kár a sok szóért; semmi sem hangzik az emberi élet estéjén, annál inkább a halál éjében oly fönségesen és megnyugtatóan, mint a breviárium nocturnumainak, tehát éji imáinak zárszavai: tu autem Domine miserere nobis.

Másnap misére mentem a Miasszonyunkról nevezett gót egyházba. Itt szín és lomb és élet eleveníté a kövek gót organizmusát, az ágakon virágok nyíltak a festészet teremtő erejéből, élénk színekben virultak az ablakok rózsái. Az oltár előtt a ki nem alvó kegyelet és az éber szeretet lángja égett, szende fénye visszatükröződött az imádkozok arcán, tekintetűkben pedig a hódolat a lélek vágyódásával forrt egybe. Nincs szebb Isten-tisztelet, mint a katholikus németeké. Szabad ezt sok mindenféle okoknak betudni: a kedély gazdagságának, a német nép keresztény erkölcsösségének, a középkor náluk meg nem szakadt hagyományainak, a német jellem betyártalanságának, a fölfortyanás, a szalmatűz s más nemzeti portékák nélkülözésének; legjobb ezt látni s épülni, mint kritizálni és analógiákat vonni köztük s más nemzeti egyediségeket képviselő népfajták közt. Azt azonban jó lesz önérzetes belátásunkba vésni, hogy nem ok nélkül hangoztatják a jelen vajúdásokban a legjelesebb publicisták, hogy a nyugati népek műveltsége a kereszténységen nyugszik s annak gyökeréből virult ki, míg kelet felé ez a gyökér a barbárság erőszakoskodásai folytán vajmi sok megszakítást szenvedett termesztő, éltető munkájában.

A tegnapi halálmadár emléke és a keresztény érzület, melyet a templomban merítettem, kivezetett a temetőbe. A művelt olvasó alighanem fél már, hogy e reggeli sétám a nürnbergi sétáló sivár lelkének néma borongásában és merengő kedélye mákonyaival elzsibbasztja az életkedv rugdalódzó idegeit, s a szemfödél bánatos fátyolát vonja az utazás élvezeteinek illatos láthatárára. De csalódik. Mert

jóllehet keresztény létemre borzalom nélkül ellátogatok a testvérek földbemélyedő hálócelláihoz, s utána nézek, ha nem ébrednek-e még, s elgondolom, nem bántja-e semmi nyugalmukat, amit eltávolíthatnék: de nagyvárosi temetőkre azonkívül valami benső, csendes gonoszság is vezet, amilyen a Walhallához. A temetőkön ugyanis látom a modern műveltségnek s gyengéd kedélyének legújabb ötleteit, mint termeli a tiszta emberszeretetet- s testvériségnek bolondgombáit, s mint lebegteti a szív bánatának és a vallás keservének vizes zsebkendőit, mint léptet föl nimfákat és géniuszokat letartott, égő fáklyákkal, nem tekintve a tűzveszélyt, mely ebből származhatik, sőt azt sem, hogy az illető gyengéd teremtések mily könnyen megégethetnék pici ujjaikat, melyeket azutám'szagtalan petróleummal kellene bekenni; mint ültet a hamvas vedrek mellé hamupipőkéket, nem gondolván meg, hogy már á jmese is borzalommal beszéli a hamupipőke szenvedéseit, minek akkor, mondom én, e szerencsétlen exisztenciákat szaporítani s embertelen sorsukat szemeink elé boszorkányozni?! De mindez semmi 1 zengi a költő:

> Tudod te jól, hogy e viruló föld
> Sokat veszlte már nehéz csatán,
> Hogy minden göröngye elhalt remény
> S porladó szívnek sírhalma tán.

S e kétségbevonhatatlan szavakat legjobban érezzük a nagyvárosi temetőkön, ha például drága márványkőből egy meglepő csoportot látunk, amint azt de facto valahol látni lehet: az anya hálóköntösben — frizirozatlan fején a költői fejkötő — tág karszékébe dőlve, kisfiát szívéhez szorítja, aki szerencsére már nincs neglizsében, — mellette kis asztal... sajnálom, hogy meg nem mondhatom, vájjon az asztalon van-e szervírozva a reggeli: erre már nem emlékszem. De indukció útján ezen is segíthetünk. Én ugyanis azon szentenciához hajlom, hogy az asztalon szervírozva van a reggeli, de hozzáteszem, hogy a hölgy már reggelizett, vagy legalább már belekezdett. S miért a distinkció? Azért, mert az urak és hölgyek reggeli előtt idegesek, s szíveikben nem gyűlt meg még annyi érzelem, hogy abból oly pazar kézzel, mint a kép kívánja, osztogathassanak. Ha valaki csak némi tapasztalattal!; bír ezen szakban, tétovázás nélkül alá fogja írni véleményezésemet. S ha ez így van, vagyis ha a kőből faragott hölgy reggeli közben van, mily méltán áll e szoborcsoport az élet-és ja halál válóútján! Mennyi fönség, mennyi érzelem,

mennyi bánat s mennyi realizmus: karszék, fejkötő, reggeli van befoglalva a hálás és feledni nem tudó szeretet e megénekelt monumentumában. S mennyi szép emlék pislog e családi képből a túlvilágon meghonosodott lélek szemeibe.

Mindenik azt mondja pá-pá, kedves I A kereszt jelében pedig nincs semmi poézis, s minden parasztsír ékeskedik vele 1 Legyen nekik finom ízlésük szerint!

Nem is méltó az, aki fejkötős asszonyt, zsebkendőt, géniuszt, vagy a vén Libitina kisasszonyt, ha újkori toiletteben is, s más efféle márványdarabokat rakat sírjára, hogy a kereszt imádandó jele vessen áldásos s nyugasztaló árnyékot csontjaira. A kereszténység nyomorúságos fölfogására mutat, hogy az emberek nem szégyenük magukat, és nem félnek a keresztet a sírról száműzni.

A többi nürnbergi nevezetességet másnak hagyom: a cvasas szűztől» pedig, kinek karjai közt az elítélt gonosztevő egy lábnyi hosszú szögekkel döfetett át, szuverén megvetéssel fordulok el. A szűzhöz különben sem illik, hogy vasas legyen, hanem szelíd és illedelmes; helye a házi szentély, s nem a vártorony: ily «vasas szüzet» a mi körünkben akasztófával pótolnak: nincs meg a poélikus név, de több emberség jár vele! Van ott azonkívül szeggel kivert vályú, melyet «nászágy»-nak hívnak: ez is hiábavaló képzelődés; reális és praktikus korunkban vályút és szeget kímélünk, a nászágy helyett a «mogyorós derest» pártoljuk. Azonkívül a nőnemű várcsősz, aki ezeket velünk megértetni szándékozott, nem fejtett ki elég virtust, hogy akár a borzalom, akár az elkeseredés gerjedelmeit bennünk kikeltse. Csak egy hórihorgas angol arcán tükröződött valami emberséges érzelem; ha nem volt elkeseredés, de elsavanyodásnak bátran mondhatom; alighogy látta a «vasas szüzet» s megtudta, mily szándéklattal áll itt ez a fiatal bestia — mélyen elérzékenyült, s nem parancsolhatván lelke lágyulásának, megfordult s megindult életpárjával kifelé. Jó, hogy nem indult meg mind, mert különben magam maradok s szörnyet halok. De az angolt se vezette tiszta emberszeretet; mert mire a felsőemelet ablakából kinéztem, láttam az ánglus párt sietni: tekintve az utcát, lefelé; tekintve a közeli hotelt, befelé, tekintve az emeleten pompázó éttermet, fölfelé, s tekintve a sóvár, téveteg pillantást, az epedő ajkat, a teremben elrendezett, csatasorba állított harciszereket, a füstölögve rohanó szolgai lelkeket, azon szellemi megnyugvás felé, melyet göröngyös útján a törekvő, de kifáradt lélek beafsteakkel való közelebbi érintkezésből merít.

Mint mindenütt, úgy Nürnbergben is vert az óra az indulóra. Az «Arany sassal» tisztába hoztam a köztünk fennforgó differenciákat, s én barátságos érzületem bizonyítékául a legtekintélyesebb szakállú kellnernek néhány garast igyekeztem átnyújtani; ő azonban földre sütötte szemét, először az egyik lábát s azután a másikat húzta vissza, jeléül a bele nem egyezésnek; úgy látszik azonban, hogy e nemes érzelmű kellner nem képviselte a common sense-t, mert a többi akadékoskodó, észrevevén rendkívüli nagylelkűségemet, mindjárt ott termett, s az egyik vitte a velem utazó koffert, melyről, mellesleg mondva, eddig nem volt szó, de föltehető volt, hogy társaságában utazom; a másik fogta a kabátot, a harmadik az esernyő végét, a negyedik oly kézmozdulatokat produkált, mintha emelni akarna; ily kivonulással kísértek a kapu előtt álló omnibuszhoz, nem csoda, hogy ily figyelem által elhódítva, a fejemet az omnibusztető gerincéhez ütöttem; ez ismét annyira megzavart, hogy a hála édes kötelességéről megfeledkezve, mindennemű elismeréstől elállva, a szögletben húztam meg magam.

A nürnbergi pályaudvaron több ember ácsorog, mint akár nekem, akár a velem utazó koffernek tetszett; amiért is csak többrendbeli hátbaütések méltányos elfogadása és kiosztása után, melyekre azonban a szendén odavetett «pardon» a feledés fátyolát borítá, lehetett az illető vonatba behelyezkedni. Miután én is, meg kofferem is, megtaláltuk helyünket, három utazóval láttuk megtoldva létszámunkat, kik szíves előzékenységgel fogadtak. Az egyik mindjárt bemutatta magát, mondván: én N. N. Frühmesser vagyok, s be nem várván udvarias viszonzásomat, folytatta: ez itt N. páter, a «Szellemi fuvalmak», a «Sóvár szív», a «Négy paradicsomi folyó», «Mit kell tenni tűzveszély idejében», és «Mint kell vezetni a bűnösöket az akasztófához» iratok szerzője l

Megilletődés, borzalom és szánalom kergették egymást szívemben a címek hallatára, de különösen a középső érzelem lepett el azon gondolatnál, hogy most majd következik a felhívás a prenumerációra; alighanem a legutolsó mű megvételére szántam volna el magam, mert igen praktikus és kívánatos, hogy aránylag sokkal több bűnöst kísérjünk az akasztófához. De csalódtam: prenumerációról szó sem volt, még azt se mondta, hogy megküldi három intencióért, s a negyediket pedig majd portó fejében végezhetem. A csalódás oka pedig a birodalmi törvény, mely a házalást nagyon megszorította, úgy hogy a házalók mindinkább pusztulnak;

ez nálunk nincs, — s a becsületes író, aki művének olvasót akar fogni, elmehet, de sőt cl is kell mennie házalni, vagy tizenöt és fél krajcáros intenciókkal fogdosni a szives olvasóközönséget. A portóra úgy látszik öt- és hatkrajcáros intenciók is bírnak értékfolyammal, különben nem érthető, mint lehetne portó fejében a szíves olvasó aktíváira egy intenciót betáblázni. Hogy az ily jeles és termékeny író iránt érzett respektusomat tetszetős alakban kifejezzem, azt kérdeztem tőle: Ulte-e már atyaságod, vagy ha nem ülte, mikor ülendi meg írói jubileumát? s a «Fuvalmak», «Szív», «Paradicsom» s «Akasztófa» író kegyesen fogadta a bókot.

A harmadik bemutatott egyébként nürnbergi cívis volt, aki vadászatra indult, jóllehet nem volt közelben se vasárnap, se más valami ünnep. Ezen úrnak érdemeit röviden összefoglalom, ha kijelentem, hogy ő utasított Würzburg városában a «Naphoz». Nem tudom, vájjon ajánlatának, vagy a vasút mellett történt ominózus nyúlfölugrásnak, mi mindig vészt jelent, kell-e tulajdonítanom, hogy a «Napba» kerültem. Mikor a nyúl fölugrott, a vadász az ablakhoz lépett s nézte, nézte, míg szeme érte, hogy merre futamodik. Hogy milyen fegyvere volt a vadásznak, azzal nem szolgálhatok; ezen a téren ugyanis, fájdalom, parlagon hevertek lelki képességeim, s magam is csak kétszer jöttem közelebbi érintkezésbe fegyvert viselő férfiakkal; egyszer a katonákkal, akik az első sorozásnál fölismervén hadászati és taktikai tehetségeimet, merő irigységből és kenyérféltésből végleg és reménytelenül kimustráltak; máskor meg lesre kisértem egy nagyreményű ifjú vadászt, de ettől sem tanulhattam sokat. Kimentünk ugyanis a regényes Zobor hegyére, s leültünk a bokor mögé, melyet az ő éles szeme és töméntelen tapasztalata az átkos les és tőrvetés céljára alkalmasnak deklarált. Eszembe sem jött kételkedni a dalia tapintata fölött, hallottam ugyanis, hogy már lőtt egy nyulat s két varjút; sőt magam is élénk szimpátiáéval húzódtam a bokor felé, még pedig azon oldalára, ahonnan az érett cigányszeder ragyogó szemei csillogtanak felém. Ó les! Ó cigányszeder! Ki varázsolhatná vissza gyönyörűségemet?! S jó ideig lestünk, de hiába; s a cigányszedert már az egész területről kilestem s lenyestem, de a fegyveres férfiúnak nyúl, őz, vadkan kellett 1 Néha egyik-másik karón billegő szarkára is célzott, de csakis próbakép, hogy karja el ne zsibbadjon a sok lesésben, s hozzámondta mindannyiszor: «most eltrafálnám» zamatos magyarsággal.

Egyszerre csak zörög a levél, jön a vad, még pedig nyúl; már messziről integettem az állatnak, amennyire azt a vadász háta mögött tehettem, hogy legyen esze, menjen másfelé; de úgy látszik, Németországból jött, mert rövidlátó volt, s a pápaszemét otthon felejtette; rohant tehát a halál torka felé 1 A vadász elkeseredetten céloz, megnyomja a kakast, s maga is mondja: paff! De a lövés nem dördül, a nyúl pedig fut, a vadász pedig néz, s úgy látja, hogy vagy nem volt rajta, vagy leesett róla a «kapszli». Azóta nem voltam vadászni s a fegyverek iránt sem érdeklődtem; jóllehet azonban csak mint szerény amatőr szerepelhetek a vadászat terén: mégis többrendbeli felvilágosítással szolgáltam a nürnbergi vadásznak a magyar vadakról és a vadságról. Mihelyt a vonat megállt, a vadász kiszállt, alighanem azon szerencsétlen nyúllal akart találkozni; van mégis reményem, hogy a nyulat nem érte a pusztító golyó, mert nemcsak a nyúl, hanem a vadász is német volt, vagyis pápaszemes.

Nemsokára elértünk *Würzburgba.*

Az első benyomás nem tetszett; van ott ugyan szép vidék, sétány, királyi palota és kert, Majna folyó, remek híd; de én nem találtam benne föl magamat, jóllehet még aznap este fölmásztam a várba, s leülvén a bástyára, gusztáltam a nevezetességeket.

A templomok a szeretetreméltó cibak ízlésben díszlenek; oltár annyi van, hogy a sekrestyések nem jönnének zavarba, ha a vatikáni zsinatot itt folytatnák; minden szögletben néhány ugrándozó angyal, rózsakoszorúk, pálmák, liliomok, pludvirágok, melyek közt háboríthatlan pókok szövik éltök szálait. Még a ministránsokra is copfstílű kacabajkát aggatnak; aggódva néztem a gyerek hátára, ha nincsen-e alálógó hajtinccsel fölszerelve.

A vadász azt mondta, hogy menjek egyenesen, és megtalálom a «Napot». Mentem én egyenesen, és kerestem az egész utcában a «Napot», de hiába. Végre találkoztam egy barátságos szakácsnéval és kérdezem tőle: hol van a «Nap»? Már azért sem bántam, hogy nem találom a «Napot», hogy a barátságos szakácsnét ily görög filozófushoz illő kérdéssel szólíthattam meg. Mert mi különbség volt köztem és Diogenes, a cinikus közt, kit a legújabb műfordítás «kutyaházinak» nevez? ő kereste az embert, pedig emberek közt botorkált; én a «Napot», pedig szemembe sütött. A szakácsnő nem hiába lakott német egyetemi városban; nem ütközött meg a kér-

dés filozófiáján és így szólt: «menjen egyenesen, azután jobbra, azután balra, azután még egyszer balra s benn lesz a «Napban». Mentem, s úgy lett.

Mielőtt a «Napról» bővebb fölvilágosítást adok, fölmegyünk a hírneves würzburgi kálváriára, melyet köznyelven «Káppeli»-nek (Kapelle) neveznek. Hallottam azt többtől, hogyha a Káppelit nem látom, nem voltam Würzburgban; méltán mondhatom, hogy ily nagyszerű, gondozott és művészi kálváriát sehol sem láttam.

Ezen kálváriában telik öröme a katholikus népnek; mindig találni ott nemcsak sétálókat, hanem keresztútjárókat is.

A sétáló közönség sokat bámészkodik, de nem tudom, mennyit érez; s még kevesebbet gondol.

A keresztútjárók sokkal élénkebben és mélyebben fogják érezni e hely szépségét; épúgy, mint az imádkozok a gótikus dómok fönségét. Mert minél inkább hasonul a lélek az emlékek és helyek titkos, benső szelleméhez, annál hívebben nyomják le benne alakjokat, s minél inkább elfojt minden más idegen érzelmet, annál simább lesz fölülete, melyen, mint a hullámtalan tón, szintén új létet nyer a régi világ. S pláne az ilyen régi világ, mely a kálváriáról tükröződik, s azzal a hatalmas, mélyreható erővel nyúl be alkotva az emberi lélekbe, s régi erejének az új érzelmek által új tért nyit s új lendületet ad: mint a holt, hideg kőszéntelep, mely a földet is megolvasztja, ha a tűz holt, lekötött erejét fölszabadítja. Különösen nagy városok fölött, ahol gomolyg a gyárak füstje, robognak a hintók, sustorognak a selyemuszályok, peng a pénz, jajdul a hegedű, méláz a cimbalom, éjjelezik a bűn, éhezik a szegénység, — mint egy hatalmas ellentábor emelkedik a kálvária; minden stációja egy hatalmas bástya, törhetlen falán megtörik azon bűn és az általa fölvert nyomor árja, mely az illető stációban az Üdvözítőt kínozta, s vére által pusztult el; s a 14 bástya fölött emelkedik a fellegvár, a legyőzhetlen kereszt, leng rajta a megvetés, a szegénység, a szenvedés háromszínű lobogója. A legnagyobb revolució s a leggyőztesebb mozgalom e trikolór alatt indult meg. Dux generális Christus Dominus! S minden teremtő áramlatnak ezen lobogó alatt kell kiindulnia azok ellen ott túl, ahol az ég sötétjében tábori tűz gyanánt a pénz, a kényelem, a gőg színtelen és lusta lidérctüze lobog; inimicus capitalis humanae nostrae naturae. Akik pedig a keresztúton járnak s a bástyákat őrzik, kettőre van mindenekelőtt szükségük: hogy e két tábor rettenetes, elkerülhetlen, kiolthatlan, min-

denütt egymásra bukkanó ellentétét fölfogják; s hogy az idők szükségét s a lelkek két pártra való szakadását mélyen átértsék és átérezzék.

Föltűnt ott nekem néhány egyszerűen öltözött úriember s egy mankón járó polgárleány. Arcaikon melegebb részvét sugárzott a szenvedő Jézus iránt; mindenesetre azért, mert többet szenvedtek.

A keserűség, a félreismerés, a visszautasítás, a testi baj közelebb hozza a szívet s utat nyit érzelmeinek az Úr Jézus szenvedő szívéhez; mert saját tapasztalatunk és életünk marad mindig minden szívnek, magának az isteni szívnek és megismerésének kulcsa.

Fölérve a kálvária tetejére, elragadtatással csüggtem a gyönyörű Majna völgyén. A keresztúton nagyranőtt lelkesülés egybeolvadt a természet bájaival. Ha az a kettő mindig együtt járna, nem volna annyi törpe, elmaradt lélek; de mert csak a külső benyomások lendítése alatt állunk, azért lelkesülünk, s csakhamar kihűlünk. A lélek ezen változataihoz az a néhány őszi virág, mely lábaim előtt virult, adta a legjobb analógiát. Mint mikor az őszi sugár az élet szikráját föléleszti a halványuló növényben, úgy látszik, hogy fejlésnek indul s még virágot hajthat, de csakhamar megakasztja a nedvek folyását az őszi, hideg est: épúgy az elhanyagolt, vagy kedvezőtlen körülmények közt felnőtt lélek a kegyelem vagy a fényes példa sugaránál néha kitágul s helyre akarná hozni mulasztását; de észreveszi, hogy csakhamar megdermed, mintha ifjúság, hajlékonyság, gyengéd szív nélkül nagyra nőni s kifejlődni nem lehetne.

Ha nem is említem, bátran elgondolható, hogy e napon is ittam kávét. E célból ismét a regensburgi Café Grandhoz hasonló kávéivódéra esett választásom. A prózaikus kávézást azért említem, mert két tapasztalattal lett gazdagabb észrevevéseim kincstára. Először is, midőn a kávé-kifőző hozta a megrakott tálcát, csakis egy nagy bögrét láttam ott telve feketekávéval, — szende protestációm után, mely hivatkozván a megrendelő nemzetközi jogaira, hogy azt adják elébe, amit kér, a pohárral bújdosdit játszó porcellángyűszűre mutatott, mely tejet rejtett kebelében. Protestációmat azonban a gyűszű tej meg nem fullaszthatta, s érvényben kívántam azt továbbra is fönntartani; de a kávé-kifőző nem engedett, állítván, hogyha több tejet öntök az átlátszó, feketének mondott lőrébe, megint azt fogom állítani, hogy csak tejet hozott és feketét nem hozott, oly gyengéden fest az ő feketéje;

másrészt pedig előadta, hogy nem lehet tudni, mily arányban kívánják a vendégek a tejet, midőn kávét kérnek s eo ipso feketeségre gondolnak. Az előbbi érv nem hajlította meg protestáló lelkületemet; de az utóbbinak engednem kellett, ha nem akartam eltagadni tudományos műveltségemet; dicit enim regula juris 30. in 6.: In obscuris, quod minimum est, tenendum! et regula juris 45. in 6.: In dubio judicandum est ex ordinarie contingentibus. Észrevettem ugyan később, hogy pörömet a kávé-kifőző ellen még szubszumálhattam volna, ha ugyanazon tudományos műveltségemnél fogva valamivel többre emlékezem; így például éles hajító dárdául szolgálhatott volna egyik-másik axióma, mely a Liber II. de probationibus című jogi arzenálban vár mozgósításra: praesumtio cedit veritati I de hiába, elkéstem vele, s most a Liber I. azt mondja rá, hogy post factum lauda I

A másik észrevevés arra vonatkozik, hogy néhány különös, bozontos szakállú ember dühös tekinteteket vetett reám. Később arra gondoltam, hogy ezek tán engemet tartanak a centrum-párt würzburgi képviselőjének, aki azon héten készült Würzburgban beszámoló beszédét megtartani; miután pedig tisztába jöttem az iránt, hogy ez esetben egészen ártatlan vagyok, a nyugodt lelkiismeret tekenős pajzsát szegeztem a szúró szemnyilak ellen.

Az utcákon három vagy négy óráig járkáltam; sok itt a templom s szép a harangszó. Az egyetem a szemináriummal és templommal egybe van építve; csodálkoztam, mint tűrhetik ezt a német patikáriusok, marha- és embergyógyítók, kirurgusok és borbélyok, szülésznők férjeikkel együtt, akiknek szinte lesz beszólásuk kedves nejeik érdekeibe. Sajnálom, hogy a vakáció miatt nem kérhettem eziránt felvilágosítást Hettingertől, ki a würzburgi egyetem háromszázados jubileumán, két év előtt a német tudományt is imára szólította. De alighanem azért van az egyetem a templomhoz építve, mert nem a német tudósok építették, mint például azért függ sárból a falhoz illesztve a verébfészek, mert nem a verebek, hanem a fecskék építették.

Nemcsak Würzburgban, máshol is fészket foglaló verébszerepre adta magát a «tudomány»; mert amint sok egyetemi városban láthatni, a templom mellé van építve, vagy a kolostorok folytatása gyanánt lép föl az egyetem. A «tudomány» azonban sokkal szemtelenebbül viselte magát, mint a veréb. Ebben van annyi nyílt jellem és elszánt bátorság, hogy megrohanja a fecskeházat és beleül, miután kitolta; a

«tudomány» pedig jóllehet legyőzhetlen, mégis csak fél-veréb bátorsággal élt! Nem rohant meg senkit, hagyta fejlődni a dolgokat, s miután a «tudomány» hordói — rossz magyarságomban majdnem azt mondtam, hordnokai, vagy hordárai — megtollasodtak, azt mondták, kell is nekünk Veni sancte, kell is nekünk kereszténység, semmi közünk az elavult cibak-rendszerekhez! De a «tudomány» még sem maradt templom nélkül!

Kérded, hol van a tudomány temploma? Annyi a templom, ahány tudomány. A gyógyászok temploma a bonctani mészárszék; a természettudósoké kitömött állatbőrök és szárított hernyók gyűjteménye; a jogászoké az akrobaták öklelődző terme, lévén az erő és a faktum, például egy hatalmas «box» a jognak forrása; a filológusoké nagy üvegráma, mely mögött penészük az Ilias 19.-ik énekének harmadfél utolsó verse foszladozó pergamenre Írva, lévén azon észlelhető némi halovány nyoma azon csodaszerű, fönséges tüneménynek, melynél fogva az indicativusból kinőtt a conjunctivus; a német filozófnak pedig épenséggel nincs temploma; ő a tudományos kollégák fölfogásán is túltett, s még nem tartja őket eléggé kifejletteknek; olyan, mint a pók a padláson, megveti a világ zaját és szövi csendes birodalmát, míg kifogy élte melege, s azt mondja: elég! és elbocsátja magától a párát, mely eddigelé is akarata ellenére rátukmálta az életet.

Vígaszos lelki írt borított «én»-emre a «tudomány» haladásának azon szükségszerű evolúciója, melynél fogva fölhalmozódván energiája a német nyelv és német szellem középeurópai rádiusza által leírt kör perifériáján, kipattant a tenzió következtében a szellemi szikra, s elment a műveltség lámpásául Budapestre fényt terjesztendő a katholikus egyetemen. Vannak ott ugyanis szintén jeles tudósok, kik mint a német «tudomány» szentjánosbogarai tündökölnek a butaság éjjelében.

Zárszóul ideteszem a romlatlan német szellem antifilozófikus képviselőjének definícióját, de nevét meg nem mondom; szerinte: a német filozóf oly pimasz, aki az Úristen becsületében is gázol előbb, mintsem hogy egyetlenegy jottát engedjen rendszeréből. Némely szendébb olvasó előtt az efféle kifejezések alighanem gorombaságoknak látszanak; talán igazuk van, ha a filozófok kiállhatatlan gőgjét és istenkáromlásait műveltségnek mondják.

Visszamentem a «Napba», mert este lett. Hogy ne tegyem

ki magam a rágalmazás veszélyének, kijelentem, hogy a «Napot» ottlétemkor restaurálták és a «Nap» maga is bérházat fogadott, melyben jó hírneve által hozzávonzódó vendégeit elszállásolhatta. Magamnak is ily duplán bérelt szoba jutott; a «Nap» ugyanis kibérelte a cívisek valamelyikétől, s én ugyanazt béreltem ki a «Nap»-tól; ebből következik, hogy a szobából a bérlés második gyökét vontuk ki.

Beléptem az étterembe, s úgy láttam, hogy a vendégek nagyon figyelmesek voltak egymás iránt; mert minden egyes külön asztalnál telepedett le; mindmegannyi Robinson Crusoe, az asztalok közti ür csendes óceánja által elszigetelve. Én már nem lehettem Robinson; mert nem jutott külön asztal; elszántam tehát magamat az egyik Robinsonhoz beállni — Freitagnak. Aki nem tudja, hogy ki volt Freitag, olvassa el Robinson esélyeit, megjelentek és kaphatók Lipcsében. Azon nyilvánvaló és nem titkolt szívvonzalmamnál fogva, mellyel a német «tudomány» s különösen a német «filológok» és «filozóiok» iránt viseltetem, csakhamar kitaláltam, hogy ki lehet a Robinsonok közül legvalószínűbben afféle csodaember, s ahhoz mentem. Igen szívélyesen fogadott, elmondta, hogy csakis azért ment Weimarba, hogy Goethe házát láthassa, de hogy be nem eresztették, mert épen meszeltek; hogy ez nagy baj; szívemre kötötte, hogy én is odamenjek. Biztosítottam, hogy mint a német klasszicitás nagy tisztelője, nem fogom elmulasztani. A szó ügyesen volt megválasztva, mert tetszésével találkozott: «Talán Ön is foglalkozik a klasszikus tudományokkal?» kérdé kiváló érdeklődéssel.

«Távolról sem állhatok, felelém, a német filológusok óriásai mellé; csak két évig foglalkoztam velük, s azt is inkább engedelmességből.»

Az utolsó kifejezés nyilvánvaló ügyetlenség volt, mert emlékezetébe hívhatta a sacrificium intellectus című frázist, s különben is nagyon jezsuita-szagú maga a szó is. De a filológus nem akadt fönn rajta, hanem azt gondolta.

«Ha külső körülmények befolyása alatt is kezd valaki a filológiához, annyira megkedveli e stúdiumot, hogy később is belőle meríti szabad idejének örömeit»

«A klasszikus írókból igen, volt válaszom, de nem a német filológiából, mely nem egyéb, mint módokra és consecutĺ9 temporumra indult hajtóvadászat, mely a szép alakot oly kevéssé tanulja el, hogy ha valaki két évig elmélyed a filológia ragjai<ba> és gyökeibe, észreveheti,

mily kellemteli döcögéssel íródik és hangzik el minden mondata.»

«A kezdőkre nézve megengedem, de miránk nézve el nem fogadhatom», volt kurta válasza.

Bocsánatot kértem, mert ily általános megjegyzés a személyektől eltekint, s csak az irány visszásságát jelzi, mely oly absztrakt, oly kicsinyes, hogy a szótagok- és ragoktól elfelejti a beszédet.

«Azonkívül, tevém hozzá, sok filológ igazi sportot űz a tudomány szétforgácsolásából: az egyik az accusativust, a másik a digammát, a harmadik a homeri dialektust, a negyedik a «σκον» gyakorító ragot tekinti különös szakának s abban a Pythia szerepét viszi; ötödik gyakorlatibb irányú, s beleszeret egy darab pergamenbe és húszéves stúdium után kimutatja, hogy nem a Ptolomaeusok bibliothekájából való, hanem egy ismeretlen alexandriai kritikus magánkönyvtárából, ki azt alighanem egy Jóniába költözött nagybátyjától örökölte, de rosszul lévén becsomagolva, szétment a keresztkötés s a pergament felső csücske az archipelagus Chios nevű szigeténél a vízbe esett».

Nagy örömömre a filológ nekem kontrázni kezdett, amiből világosan kitűnt, hogy nem egész német filológ; s megbarátkozván, nekimentünk Homer dicséretének s évelegtünk a citációkon, melyeket, szégyenszemre legyen mondva, ő recitált s lefordított. Másnap meghitt a királyi várkertbe, de szíves fölszólításának nem engedhettem.

Homeri tűzzel eltelve, fölkeltünk az asztaltól s elváltunk.

Már nyíttak a kutyák, s «a hold négyes fogatán föltápászkodott az égbolt közepére», mondja a költő, midőn aludni mentünk.

Miután eddig éjjel senkit meg nem szóltam, hanem mindig csak nappal, ideje már, hogy az illemszabályok ellenében elmondjam a homeri álmot, melyet Würzburgban élveztem a «Napnak)) bérházában. Úgy látszott, hogy:

> Okeanosba merült ezalatt sugárival a nap,
> Éji homályt húzván búzatermő földre magával.
> Trójaiak bánák az enyészőt, ámde Akhaja
> Gyermekinek nagyon is kedves lön az éjtszaka csende.

Az álomban meggyengült öntudat sejtelmesen súgta nekem, hogy én vagyok a trójai és Trója és Hektor egy személyben, de sehogy sem tudtam rájönni, ki legyen az, «kinek

kedves lőn az éjtszaka csende». A szíwidító álom tovább folyt; láttam, hogy:

> Mint légyfajnak együtt kóválygó nagy sokasága
> Mely kevcregve rajong a pásztori csárda körében,
> Egy tavaszon, mikor a dézsát tej nedvezi színig:
> Annyian álltak elő az akhivok gyermeki Trója
> Sik mezején, valamennyi fiát leteriteni égve·.

Csendes borzalom fogott el, és nemcsak álmodtam, de éreztem is, hogy az akhivok gyermeki megrohannak; sötétvörös, majdnem fekete volt fegyverzetük, pajzsaik fényesek s lovaik hosszabb hátsó lábainál fogva nagyokat szökkentek, puskájuk s kardjuk nem volt, csak éles dárdájuk. De az Ilias második énekének e borzalmas képét s a lovasok dárdáit még csak eltűrte volna az alvó lélek, de mit lát tovább? Az ellenséges akhiv nemzet két legfélelmetesebb vitézét hallotta csendben összeszólalkozni, végzetes merényletre: Tydeus gyermekét, a hős Diomedest és nagyságos bajnok Ulissest, aki mondá:

> «Csak hamar útnak; az éj eljár s hajnal vagyon egyben.
> A csillagzatok átmentek, két része valóban
> Elvan az éjnek igen, s immár csak harmada hátra I
> így végezve, legott iszonyú fegyverbe búvának».

Széles hátuk meglapult a sötétvörös páncél alatt, nem jártak lovon, de gyorslábúak voltak s iramlásban serények. Miután kijöttek a hegy szakadékából a szép, lapos síkra, egyenesen felém mentek; az álomban pedig, mint tudjuk, magamat Trójának éreztem. Mentek tehát:

> «Trója felé, melyet szemeikkel az éjtszaka sűrű
> Leple alatt nem láttak ugyan, de neszezve haliák,
> A nesznek megörülve imáda levente Ullsses:
> «Vedd be imám aegiskezeló, Zeusz lánya, ki mindig
> Minden ügyemben együtt tartasz velem, és tudod, amint
> Mozdulok, óh ma szeress kitűnóleg, kék szem Athena.
> Engedj vissza dicsőséggel térhetni lebujba,
> Nagy dolgot cselekedve, jajost a trójai fajnak!
> Szóltak imádkozván, s kegyesen bévette Athena!
> Mentek előre miként két arszlán, a komor éjben.
> Véren, fegyvereken, hullákon, öléseken által;»

Trója ugyanis, habár álomban, bátran védte magát a sötétvörös lovasok ellen, s vitézül morzsolt szét a síkon, akit talált; de alig, hogy e két iszonyú fegyverbe bújt gyalog arszlán kezdte pusztítani a trójai fajt, fölocsúdott Trója és

szemes népe, s stearintüzeket gyújtatott, melyek a komor éjt nappallá tették s fölfedezvén a két arszlánt, rájok rohant és tizenegy rőfös dárdájával agyonkoppantotta nagyságos bajnok Ulissest és emberölő Diomedest. Nem feküdt le aztán Trója, hanem virrasztott:

Ágya mellett várván fel az isteni hajnalt.
Mikor az isteni hajnal feltűnt, elmentem Frankfurtba.

Szombaton délután érkeztem *Frankfurtba,* amiért is szivemelő látványt nyújtott a teljes díszben hemzsegő zsidóság, amely kegyelettel lakja a Rothschildok szülővárosát. A jóltáplált arculatok fölfelé köcsögkalapban végződtek, az arculatukat hordozó törzs és végtagok kiágazásai pedig mindenféle színű négyszögekkel vagy körökkel és pontokkal tarkított szövetekbe bújtak; a nyakról aranyláncok függtek alá, jeléül annak, hogy valamint a lovakat kötőfék szelídíti: úgy az embereket a lánc korlátba szorítja, azon különbséggel, hogy a szegény embert vassal fékezik, a gazdagot pedig saját aranyával, ha fizetni késztetik. Az ünneplő zsidóság utcai fölvonulásából következtettem, hogy a múlt századbeli törvény, mely szombaton és vasárnap láncot akasztatott a zsidó utca bejáratához, hogy annak szombaton ünneplő háznépeit az utca kebelében visszatartsa, egyszerűen eltöröltetett, minden tekintet nélkül az archeológiára és a régi szabad város bölcs tradícióira. A zsinagóga nem került szemeim elé; némileg pótolta hiányát az operaház, melynek homloka nyíltan magán hordja, hogy kiknek van szánva. Föliratát így olvasom: Dem Schönen, Wahren, Guten, de fatálisán hangzik porosz kimondásban, mely a lágy és kemény betűket, sőt a g-t és j-t is fölcseréli: dem Schönen, Wahren, Juden.

A forgalom óriási, különösen a főutcákon; ha távolról nézed, eszedbe jön a költő szava: «Mint ha ki méheshez közelít, távunnan, szállingani egyes bogarat lát onnan, azután mind sűrűbb a repesők raja, cikázik a tánca és zümmög a zaja; bong a tele kaptár, ki-be a nyíláson»: úgy hemzseg a sok nép a frankfurti utcákon. Gondolom, hogy aki az utcákon töltené életét, annak egy sajátos gondolata sem volna. A fölületesség és köznapiság az emberben a lélek utcai élete. A fölületes és köznapias lélek olyan, mint a frankfurti utca boltjából vagy ablakából naphosszat kinéző úri lény, melynek összfölfogása a külső tarka játékra irányul, maga nem produkál semmit. Nincs gondolata, nincs akarata, nincs gerje-

delme, melyet nem lesett el volna másoktól, nála minden be van meszelve, a közönséges, átlagos ember közszínére. Az érintkezés a világgal, a közforgalom, a közész és közbeszéd azt teszi a lélekben, amit a természet közforgalmának tényezői, a víz, a meleg, a hideg, az eső, a szél, a hó, a fagy tesznek a természetben; ugyanis nivellírozzák az Alpesek csúcsait, tompítják a gótikus faragványok éleit, egyenlővé, közönségessé tesznek mindent.

Már pedig az eredeti, benső teremtő erő teszi s magasztalja föl az embert, anélkül ellapul. Ha e tekintetben szabad analógiákat vonni az élettelen dolgokról az élőkre, azt mondanám, hogy a földön szétmálló kőtörmelék úgy viszonylik a kölni dómhoz, mint egy másodéves egyetemi stuccer vagy a vasárnapon kiránduló komi Assisi sz. Ferenchez. A kőtörmeléken minden eső s fagy porlaszt s minden bogár szitál, a dóm pedig míg alakjának fönségével imponálni akar, mindennek ellentáll: épúgy a másodéves stuccer s a fönt dicsért komi szíves, mint a téglavetőben kellemmel dagasztott agyag, minden állati nyom fölvevésére képes, s a szellem ihlettetését s az erkölcsi ellentállást látszólag alig gyakorolja; míg a hitből erőteljesen kinövő lélek minden külsőséggel dacol, hogy a hit erejét hajtassa és virágoztassa ki gondolataiban és érzelmeiben.

Aki azonban a hit termékenységét kívánja önmagán kimutatni, annak a hit talajából kell kinőnie, gyökereit, vagyis lelki tehetségeit e talajban elágaztatni, belőle szívni a nedvet, s vele fejleszteni a gondolat és érzelem rügyeit. Minél inkább teszi ezt valaki, annál többet él s annál inkább lesz övé a gondolat és érzelem lombbokrétája és virágfűzére, mely lelke köré simul.

Van Frankfurtban egy papi iskolatársam, ezt meg akartam látogatni. Sok lökedelem és meghiúsult kitérési ballépések után, melyeket a táncművészet megvetése önként magával hoz, a Majna hídjára jöttem. Midőn láttam a folyót, melyben a római határlégiók őrtüzei tükröződtek, s a két parton épült ősrégi Frankfurtot, melynek falai közt a germán élet, mint ifjútörzs fejlődni s virágzani kezdett; midőn megpillantottam Nagy Károly fejedelmi alakját, amint a hídon kőbe vésve a frank város régi tradícióira emlékeztet, melyek a városnak hatalmát (franco-forte) gazdagsággal párosították: a szellemi élvezet lendületében az ide s tova szállongó frankfurtiak egyikének lábára hágtam s a másikat a visszapattanás törvényei szerint oldalba ütöttem; mind

a kettő azt mondta: pardon! amin nagyon megindultam. Tekintvén ezen rendkívüli s szinte önkénytelen udvariasságot. az én privát véleményem szerint az egyiknek szükségkép keztyűárusnak, a másiknak pedig elkerülhetlenül frizőrnek kellett lennie, különben cserbehagy minket a modern műveltségtörténet, mely az udvariasság ily finom árnyalatait leginkább a modern kultúra kedélyfinomító foglalkozásainak hajlandó betudni. Lehetne ugyan e ritka tüneményt másnemű tényezők befolyásának is tulajdonítani; például, hogy az illetők ép valamely lutheránus halotti beszédről térnek haza s még benne vannak az agy- és szívlágyulásban, melynek a szónak kenetessége és olvadozása folytán alávetve voltak; lehetne föltenni, hogy a Majna balpartján emelkedő képcsarnokban voltak, s ott Húsz János szenvedésein tanulták eltűrni azt is, ha valaki tyúkszemökre lép vagy oldalukat döngeti; mert mi a tyúkszem s mi az oldalborda a konstanci mártély frankfurti átszcllemítésben ragyogó megadásával szemben l Az sem lehetetlen, hogy gyengéd kezek szorítása vagy epedő tekintet foglalja le az oly ügyetlenségre különben méltán fölfortyanó önérzetet, vagy talán más édes, lázas sejtelem, mely jólesik, de mit nem ért, melyet szégyel és nem tudja miért; magamagának rejtelem. De jóllehet mindez nem lehetetlen, nem mutatna részemről tapintatra, ha ily elkülönzött s problematikus szívepizódokat léptetnék föl ott, hol az erkölcsök és a modor finomításának átlagos s általános rúgóira lehet gyanakodnom. Van ugyan némi különbség a keztyűárus és a frizőr megadásos udvariassága közt; mert a keztyűárus csakis mesterségének kiváló gyengédségénél fogva nem gorombáskodik, míg a frizőrben ugyanezt nem a mesterség — hiszen a harciasabb olló és a cselszövényes borotva másra tanítaná, — hanem azon megadás eredményezi, mely a nem épen angol borotvákkal véghezvitt műtétek közben a beszappanozott kliensek szemeiből sugárzik.

Átérve a Majna balpartjára, ahol a régi, makacs szászok lakhelye, Sachscnhausen terül el, két templomot láttam, mindkettőn a kereszt ragyogott. Az egyik ki volt nyitva, a másik be volt zárva; tudtam tehát mindjárt, melyik a katholikus. Nagyobb biztosság okáért kérdeztem is a kezembe akadó frankfurti demokratát, hol lakik dr. N. N., azt felelte, hogy a «német házban», s hogy ugyanott székel a katholikus legényegylet. Ez utóbbi után nem kérdezősködtem, mert jóllehet tiszteletbeli legény vagyok, nem akartam ez alkalom-

mai igénybe venni vendégszeretetüket; abból pedig, hogy a demokrata mindannak dacára a legényegyletet emlegette, vagy azt kell következtetnem, hogy kiéhezett vándorlegénynek nézett, vagy hogy általában Frankfurtban a legényegylet ismeretesebb, mint Esztergomban, ahol sok majszter nem fogja tudni megmondani, merre lehetne esetleg a legényegylet nyomait föllelhetni.

Frankfurtban körülbelül 30.000 katholikus lakik, s csak egy plébánia van. Templom több van, melyek gondozása egy-két papra van bízva, kik vagy beneficiátusok- vagy rektoroknak neveztetnek.

Miután Németország hitélete méltán legvirágzóbbnak mondható, igen kívánják az ottani papok egyik-másik rektorátus plébániává emeltessék, azon egyszerű oknál fogva, hogy oktalan eljárás egy pásztor kezére és gondjaira 30 ezerre rugó nyájat bízni, föltéve, hogy lehet a dolgon változtatni, annál is inkább, mert a szentírásban használt analógia, mely szerint az emberi lelket juhnak, a községet nyájnak nevezi, a mi korunkban, különösen nagy városokban fölötte sántikál, lévén köztük radikális érzelmű bikák, liberális lelkületű tinók, akácfahajtásokat kedvelő kecskék és más egyéb állatok.

A «német ház» a német rendnek háza volt, jelenleg a hitközségé. Bementem a lovagterembe; hatalmas, boltozott ívek, hosszú tölgyfaasztalok, s az asztalok hosszában, miután már este volt, ült közel két- vagy háromszáz modern lovag: mind Frankfurt városából volt toborozva; nem tartoztak a német rendhez, mert a német rend már az archeológia lomtárába való; nincs küldetésük a mozlimek ellen, nincs kardjuk, vagy dárdájuk, hanem az emberi szorgalom és ipar valamennyi szerszámait forgatják. Nincs lovagkeztyűjük, hanem a munkában érdesült becsületes emberi bőrük, nem tanulnak diplomáciát vagy műveltségtörténetet, hanem ténnyé teszik mindkettőt, midőn ezrenkint a választási vederbe dobván szavazataikat azt mondják: mi a nép akaratának szentesített jogainál fogva a keresztény műveltség megőrzését és fejlesztését követeljük.

Földobogott a szívem, jobban, mintha ívekre terjedő traktátusokat olvasok az egyleti életről, melyeknek kommentárjául szolgál a semmittevés s fűszeréül a malasztos óbégatás.

Fölül a kercsztbeállított asztalnál ült néhány mester, hozzájuk ültem, várván dr. N. N.-t, ki a legényegyletnek is elnöke.

Csakhamar megjött a várva-várt elnök, s elragadó öröm-

mel fogadott. Kérdeztem, merre volt? Azt mondta, hogy szombat lévén, valamennyi frankfurti pap, lehet 10 vagy 12, a gyóntatószékekben ül háron vagy négy órahosszat.

«Mi a patvar? De rossz ekonómia 1 hát nem tudtok hetest választani, aki aztán ott vajúdik egy-két óráig és a legtürelmesebb penitenst is megszalasztja; ti pedig elmehetnétek mulatni, s kikötnétek magatoknak azt is, hogy titeket vacsorára várni, vagy kérdezősködni, hogy hová mentek, senki ne merészeljen; mert személyes szabadságtok rút sérelmének és becsületetekre irányuló aljas gyanakodásnak veszitek.»

Azonban német józansággal, mely szívemnek jobban esett, mint a gavallér zsebkendőjének az otkolony vagy a musoár-parfüm, azt vágta rá: hogy Dummes Zeug; s ezzel más irányt adott a beszédnek. A német papokban megvan a józan elszántság, hogy bevallott emberek s nem törtszámok, s egyformán éreznek a söröspohár mögött a kávéházban, s otthon a breviárium recitálásánál.

Az oly hősi jellemeket, melyek magukat papoknak nézik a templomban s nem papoknak a templomon kívül, ott nem ismerik. Nem tapintatlan francia crénytanítók, kiknek életük botránkozásból van összemozaikozva, s ha német papot a katholikus egyletek és társulatok látogatása alkalmából restaurációkban és más helyiségekben megfordulni látnak, a kisebb vagy nagyobb cxkommunikációra gondolnak; de másrészt nem is oly ideális kaméleonok, kiknek jelleme minden színt játszik a körülmények szerint; kiképzésük és meggyőződésük nem gummidarab, melyet húzni, rángigálni lehetne tetszés szerint az egyház becsületének rovására. Ha az apostoli jellemet úgy határozzuk meg, hogy az az eszmének szentelt élet minden percben és minden helyen: akkor a jelenlegi német papságban sok apostoli férfiút találunk.

Másnap vasárnap volt; öt órakor reggel már a dómban voltam.

A frankfurti dóm a németrómai császárok koronázási helye, vörös homokkőből épült; maga a tervrajz alaktalan, mert a hajó sokkal rövidebb, mint a kereszthajó; de a művészet remekei, melyek itt színben és kőben sok mester keze által megörökíttettek, elaltatják a kritikát, s szenvedőleges elragadtatással töltik el a lelket. Nemcsak azt nem bírjuk leírni, amit a szem nem látott és fül nem hallott; hanem azt sem, aminek látásakor könnybe veszett tekintetünk és az érzelmek hangjától zúgott mindkét fülünk. A freskók azon

jeleneteket állítják szemeink elé, melyek itt a frankfurti dómban történtek; az egyik Szent Bernát kereszthadas prédikációját jeleníti, midőn III. Konrád a szent iránt való tisztelettől elragadtatva, ledobja palástját és vállain viszi ki a tömegből a szentet, hogy agyon ne nyomják. A kereszthajó boltozatán a Tedeum hangzik a színek ragyogó arányaiban, melyek az Istent dicsőítő szenteket tüntetik föl. Ha e ragyogó színek és fönséges alakok arányainak a zenében, a hangok színeiben és árnyalataiban adnánk kifejezést: mindenesetre a legmagasztosabb Tedeumtól visszhangoznék a frankfurti dóm.

A nagy protestáns városban a dóm katholikus, jóllehet néhány évig szinte lutheránus kézre került; de a következő császár választásakor a megválasztott egyszerűen kijelentette, hogy a protestáns templomban nem téteti fejére a koronát, ha tehát a frankfurtiak meg akarják őrizni városuk tradícióját, akkor adják vissza a templomot is a katholikusoknak. S a frankfurti kalmárok és vendéglősök és kofák azt tartván, hogy jobb lesz a császárválasztás zsebbefolyó előnyeit kezükből ki nem ereszteni és a zsoltárokat dóm nélkül legaj dőlni, azt mondták, hogy vigyék, s jöjjenek koronázni hozzánk máskor is.

öt órakor reggel a dóm poézisához nagy darab realizmus is csatlakozott, mely azonban nem kevésbbé megindító volt.

A templom tömve volt szolgálókkal, szakácsnékkal, szobaleányokkal s mindennemű szolgálattevő lelkekkel, akik a tejes asszony hajnali álmodozását fölhasználva, keresztény kötelességeiknek tesznek eleget; a prédikáció után, melyet szinte hallgatnak, mindenik haza iramlik, ki a kávéserpenyőhöz, ki a söprőhöz, ki a reális létre ébredő s a napot rívással üdvözlő bölcsőbeli csemetékhez. Van kongregációjuk is, melyben kissé összetartatnak; a kapitány úr természetesen korán kel, aki már háromnegyedkettőkor hirdeti a frankfurti háznépnek, hogy legyenek keresztények, de emellett jól söpörjenek, olcsón vegyenek, bosszúból semmit el ne sózzanak, s tűrjék cl a «nagysám»-ok szeszélyes oktondiságát. A háznépek pedig látván, hogy káplány úr habár még rekedt s ki nem tisztult hangon hirdeti a keresztény becsületet, eljőnek máskor is. Hogy a velem utazó olvasó meg ne riadjon, ha ismét templomot juttatnék életének tündérligetét bájos ecsettel hímző képzelete elé, el nem mulaszthatom ez útamban harmadszor fölemlíteni, hogy ismét reggelizni voltam.

A Restauration zur Börse, jóllehet első pillanatra észrevehette, hogy sem zsidó nem vagyok, sem más pénztárcás erényekkel nem díszlem, elég szívélyesen tárogatta előttem üveges ajtóit. Engedtem a morális késztetésnek s úgy vettem észre, hogy korán lehet, mert a börziánerek még nem jelentkeztek.

A szomszéd asztalnál két vendég ült: egy ánglus, négyszögekkel hímzett hamvas színű Jáger-féle öltözékben, lábait nem bocsátó a földre, hanem a közeli székre, kezeit pedig ölében nyugasztalá; vele szemben ült szinte széken élettársa, egy középszerű buldog, lábait szinte nem bocsátó az éktelen földre, s kezeit, melyeket emberi nyelven előlábaknak hívnak, majd az asztalon, majd a széken nyugasztalá. Az ánglus és kutyája egymásra néztek, várván, hogy mi lesz, s mivel jó darabig semmi sem lett, mulattak csendesen. Csatlakozott hozzájuk néhány légy, melyeken meglátszott, hogy csak a pillanat fűzi össze érdekeiket — a két ánglus szándéklataival. Ez a néhány légy csakhamar átlátván, hogy érdekeiknek Albion mérsékelt baráti szövetkezése jó szolgálatokat tehetne, többször kereste s kísértette meg a közeledés s hozzáférhetés alkalmát, de mindannyiszor sikertelenül. Az ánglus nagyokat fúvón, figyelmeztette, hogy szívesebben látja, ha máshol próbálnak szerencsét, a buldog türelmesebb volt s nem bánta, ha közel hozzá letelepednek is, azt azonban nyomós fogcsattogtatások és prüszkölések kíséretében kikötötte magának, hogy orrát kolóniának tekinteni ne merészeljék.

Végre az angol is, meg a buldog is közelgő kellner-lépteket véltek észrevehetni, amely gyanúra mindkettő a közelgő robogás felé fordító lát-élét. A robogó kellner füstfelleget vontatva maga után hozta a gőzölgő büfsztököt, amely észrevétel a két ánglus arculatjára melegebb szint s az enyémre hidegebbet varázsolt, de dacára a vidámabb arcárnyalatnak, a két angol megtartotta flegmatikus s részvétetlen kifejezését, s nem hevült föl annyira, hogy hevesebb gerjedelmekre tér nyílott volna szívükben. Az egyik angol azután hozzálátott és darabolni kezdett, a másik érdeklődéssel leste, hogy mi jut neki. Miután mindakettő evett, jól érezték magukat; a különbség köztük különösen a produkció végén volt észlelhető, mert az egyiknek pénze volt, a másiknak nem volt. A fizető ánglus végre fölállt s nyújtózkodni kezdett, a nem fizető is lábaira állt és sokkal kecsesebben produkálta ugyanezt. A fizető ánglus azután kékes Jager-féle patent kalapját

fogta, a másik úgylátszott, hogy megveti Jáger professzor elveit és kalap nélkül ment.

Az asztalokon a Frankfurter Zeitung volt ízleltetőnek feltálalva, amely tősgyökeres demokrata és nem igen udvarias a berlini protestánsok iránt. Mindazáltal több becsülete van, mint az egész liberális sajtónak együttvéve; van igazságérzete és józan érzéke az idő szükségletei iránt és jelesen van szerkesztve; a liberális sajtó pedig jellemtelen amphibium vagy reptile, amint tetszik.

Bejött azután néhány zsidó annak jeléül, hogy a börze most illetékes emberekkel telik majd meg, amiért is az illetéktelen hátat fordított neki.

Az utcán is meglátszott, hogy vasárnap van; jóllehet igen sok műhelyben dolgoztak. Ily nagy iparvárosban s egybehányt lakosság mellett azon nem csodálkoztam. Először azért, mert ezen nagyvárosias ünnepmegszegés oly fészekben is talál majmolókra, milyen Esztergom, s ennélfogva már megszoktam; másodszor azért, mert ha Bismarck a munkások elhatározására (enquéte) bízza, tartsanak-e ünnepet vagy nem, az ily eljárási mód nem szolgál az Isten parancsainak tiszteletbentartására s még kevésbbé ezen tisztelet emelésére.

Miután nagy tisztelője vagyok a szabadságnak, amint az a parlamentekben s még inkább a parlamentekbe való választásoknál és legfőkép a pálinkás, illuminált választók önérzetében nyilvánul: elmentem azon protestáns templomba, ahol 1848-ban a német nemzet ülésezhette és beszéltette képviselőit; az előbbi szerepre odaküldte valamennyit, az utóbbira csak néhány okosabbat bízott meg.

Sajnálatomra be kell vallanom, hogy a templom nevét nem tudom. Ki volt ugyan nyitva az ajtó, mégis találkozott szolgálatrakész asszonyi lény, aki azt nyitogatni segítette, jóllehet nem szorultam rá.

Az asszonyi lény követett s magyarázni akart; én kilencven foknyi szög alatt fordultam el a fejtegetés tárgyától; ő azonban türelmes volt s nem riasztatta el magát; röviden kijelentettem, hogy nem hiszek neki; azonban ezt megint ő nem látszott elhinni. Ila ily szolgálatkész lelkeket látok, mindig az esztergomi bazilika kékmentés ajtónállóira gondolok, akik «Itt fekszik, úgy mondanak, az a prímás, akit a kanonokok megmérgeztek», s ismét «Ez itt Szent László király, kit a szbojnyikok agyonvertek» stb.; azután pedig lelkem elé lép azon vörösnadrágos, zöldmentés, sárgacsiz-

más, kéksújtásos és cinóbernyakravalós úgynevezett huszár, ki az országos kiállítás panorámájában a méltányos szemlélő tekintetét a Tátra fönségétől csakhamar magára vonja.

A protestáns konstitucionális templomban csakhamar kész voltam a nézéssel és álmélkodással. Láttam ott falakat fehérre meszelve, láttam padokat, hol a híres képviselők ültének volt, s melyek jelenleg nincsenek nagyon igénybevéve, s láttam nagy fekete keresztfát és bibliát; könnyű megtudni, hogy mi tetszett ezek közül legjobban.

Papi barátomnak köszönhetem, hogy mindenféle katholikus egyletekben megfordulhattam. Nem kis álmélkodást kelt a magyar emberben, hogy Németországban a kereskedősegédek és fiatal kalmárok katholikus egyletei és kongregációi annyira virágoznak. A legszebb összetartás és elszánt, nyilvános hitbevallás jellemzi a tagokat. S minden nagyobb városban találunk ily egyleteket. Nálunk épen ezen állásban vajmi kevés vallásossággal találkozunk, s mindenesetre merényletes dolog volna az eszmének megpendítése, vagy épen kezdeményezése. Találkoztam utamon ily katholikus kereskedősegéddel, aki palam publice az indóház restaurációjában katholikus lapot kért. A vendégek nem nevettek; érezték ugyanis, hogy nem liberális mamelukkal, hanem önérzetes férfiúval van dolguk, aki nem fizet azért, hogy az egyházat és a pápát rugdalják, s fiúi kegyeletét először bántsák, később tolcránsabbá tegyék, míg végre azon veszi magát észre, hogy azt leikéből végleg kilopták. Ezt csak ott tehetik, ahol a lap szellemessége a szellemtelen indolenciának elzsibbadt érzékeit skandalumokkal és egyéb pikantériákkal pecegeti, s az olvasók e nemes szükséget érzik.

Ugyanily dicséretet érdemelnek a Vince-egyletek, a katholikus férfiak és a hivatalnokok egyletei, az anyák társulata, a különféle kongregációk, fiúk, ifjak, lányok, szolgálók, férfiak részére. Szóval van mindenütt valami egylet, ahol a kor vagy az állás szerint alkalom adatik mindenkinek, hogy katholikus maradhasson, vagyis katholikusan éljen.

Nálunk hiányzanak ezen irányú kifejtéshez a tényezők, mindenekelőtt az a porosz energia, mely törekszik s nem enged jogaiból; ilyesmi, ha eszünkbe is jut, csakhamar szívjóságunk pelenkáival kőríttetik, hogy kedves kis gyermek maradjon és senkinek ne ártson, — hogyha sír, egy kevés mézesmadzag kiszárítsa könnyeit, — hogyha panaszkodik, főpapi kézen cuppanós csók úgy oszlassa el fájdalmát, mint

a pesztonka csókja a gyermek bibijét, — hogyha vonakodik valamit tenni, rá lehessen küldeni a bubust vagy a vizi-embert, amely majd elveszi a jószágot s a gyereket is zsákba rakja. Azonkívül a német egyletek praktikusok, az élet szükségleteiből nőttek ki, tehát alulról kezdeményeztettek. Alulról vette kezdetét a legényegylet, midőn Elberfelden Kolping buzdítására néhány legény összeállt; alulról a Vince-egylet; bárki kezdheti, ki néhány jótékony embert megnyer a célnak; alulról a katholikus férfiak és hivatalnokok egyletei egyesektől kiinduló fáradozások nyomán stb. stb. Ezen egyletekből, hozzájuk véve a politikus centrumpártot, alakul a katholikus nagygyűlés; nélkülük, pláne hiányuk· ban nagygyűlést szervezni pl. Magyarországon, előrelátható kudarc 1 Vagy mit akarnak a nagygyűléseken? Talán csak beszélni? Ezt megteszik a legtöbben, akik semmit sem tesznek.

Jobb az ily szószaporítók aranyos ajkait azon világhírű apró jószágok borsos nedűjével csitítani, melyek Frankfurt-ból indultak ki hírt s nevet szerezni; győzedelmesen bejár-ták Európát nem beszéddel, de tettel hatva; kolóniákat állítottak a fővárosokban és a közforgalom gócpontjain; sok ember szívét elfogták s álmukat is fűszerezik; expressz-vonatokon közlekednek s csak kegyelemből szállnak ki Pozsony-, Esztergomban s Vácon; e világhírű, kultúrális tényezők a ((frankfurti virstlik», — részemről minden beszélő-nek és nem cselekvőnek tervekben bőséges fejét, rhetorikájá-nak elismeréséül «frankfurti virstlikből» font koszorúval koronáznám. Sajnálom, hogy elmulasztottam ez iparcikk körül magában Frankfurtban alaposabb műveltségtörténeti tanulmányt tenni; de az utcákon hemzsegő nép elvette min-den képességemet a reflexióra és különösen a demokratikus német sapka vonta magára figyelmemet, mely alatt éles, intelligens arcok sok, különféle lelket tükröztettek.

Dacára a nagy szórakozottságnak, volt időm észre-vehetni a sachsenhauseni németrendi templom tornyát, mely cibakmodorában mint átplántált exotikus növény díszük a becsületes gót tornyok között, s vettem is rajta észre, hogy honvágya van Ausztriába, ahol a német-rend nagymestere lakik, és ahol a cibakmodorú tornyok otthon vannak. S mél-tán ily ideális alakúak a mi falusi és városi tornyaink; az egyiknek födője olyan, mint a pipakupak, a másiké olyan, mint fölfordított sárgarépa, vagy vörösrépa, a harmadiké olyan, mint bütykös, gumós burgonya, s van olyan is, melyet

hasonlítani épenséggel semmihez sem lehet, mely eredetiségében kimeríti a képzelet teremtő erejét, pl. az esztergomi belvárosi templom tornya; már ezért is érdemes a turistáknak Esztergomba beszólni.

A németrendi templom azon vasárnapon megindító látványnak volt színhelye: idősebb siketnéma fiúk járultak először a szentáldozáshoz. Amin pedig különösen megilletődtem, az volt, hogy a pap prédikált nekik: lassan és minden betűt kimondva taglalta a szótagokat; nagy megerőltetésébe került, de röviden és jól végzett.

Jó hírnevem csonkítása nélkül el nem mulaszthatom megemlíteni, hogy széleskörű érdeklődésemet a tudomány és a művészet is szerencsés volt élvezni Frankfurtban. Láttam ugyanis kívülről a városi könyvtárt, amelyben sok, kolostorokból összelopott könyv őriztetik, különösen skolasztikus irodalmat illetőleg azon korból, midőn a szeretetreméltó mindenféle színű frankfurti barát reformálódott. Másodszor: láttam Jannsen történetírónak szakácsnéját, sőt beszéltem is vele, miután magát Jannsent nem találtam otthon; mondtam a szakácsnénak, hogy örülök rajta, hogy legalább őt láthatom. Elfogadta a megtisztelő szót, de hozzátette, hogyha Jannsennél nem volna, talán nem látogatnák meg őt messze vidékről az emberek. Mily szép ez a kétkedő szerénység.

Harmadszor: láttam kívülről és belülről az akadémiát és képtárát, ahol sok gyönyörű kép van, a keresztény újkori német iskolából. A föltűnő képek egyike nem igen keresztény: Húsz János a konstanci zsinat előtt, tulajdonképen pedig: egy átszellemült arcú, Munkácsy-féle Krisztus, elhízott prelátusok előtt, kiknek típusa, ha talán természetes is, de nem igen művészies. Dacára ennek, nem lehetetlen, hogy aki csak a képről ismeri Húsz Jánost, ne lelkesüljön az állhatatosság és megadás erényéért, mint azt már a Majna hídján történt összeütközésem alkalmával kockáztatni merészeltem.

A legszebb kép azonban azon fényes példa képe, mely csak az akadémia történetét ismerő emlékezetben s nem a falakon van megőrizve: az akadémia előbbi igazgatója, ha jól tudom, Veith adta azt hitének és meggyőződésének ragyogó emlékéül.

Midőn Húsz János képét a városi tanács az akadémiában kifüggesztette, annyira sértve érezte magát a lelkes katholikus igazgató, hogy azt mondta: vagy ez a kép távolít-

tatik el innen, vagy én megyek; s ment is. A jelenlegi igazgató is szentéletű katholikns művész: Steinle, akinek hite és erénye a dóm freskóinak gyengéd, túlvilág! alakjait élteti.

Ily művészekkel és művekkel szemben más katholikusan keresztelt rajzolók és festők, kiknek műveltsége a keresztvetést már elfelejtette, affektációról és vallásos hangulatról beszélnek, melynek beszerzésére elégségesnek tartják, ha valaki világfájdalmas bánattól emésztve és előlegesen talán csalfa szerelmi dráma és dáma által elkeserítve, egy gótikus dómban búgja félóráig szenvedő kedélyének nótáit.

Ilyenek vallásos művészete legjobb, ha vén infulák és kazulák, elkopott püspöki cipellők és tiszteletreméltó lyukas keztyűk másolására szorítkozik; itt ugyanis a teremtő vallásos géniusz józan bilincsekbe veretik, s nem kell félni, hogy az égbe lódul felhőt enni s a napban megvakulni. Annál is inkább kell erre tekintettel lenni, mert napról-napra szőkébbnek bizonyul a vakok budapesti országos intézete, ahol a világtalan embernek vallásos búgásait veszélyeztetik, mert mint hallani, az ottani tanítók egyike abban mutatja ki nevelészeti és oktatói képességét és virtusát, hogy a vakok szellemi szemeit is kiszúrja istentelen elvek piszkafájával.

Csak másnap reggel a szentmise után kopogtatott öntudatom ajtaján a vádló lelkiismeret, elémbe tartva a porosz büntetőkódexet és mappát, melyen világosan lehetett látni, hogy Frankfurt különböző bekebelezések után, melyek ártatlan néven annexióknak neveztetnek, porosz birtok lett; atqui Poroszországban minden államilag nem approbált papnak tilos a misézés, a szentségek kiszolgáltatása, a prédikálás: ergo a törvény nevében csukasd be magad.

Oh Európának és a XiX. századnak tündöklő csillaga, józaneszű németség, vájjon a teutoburgi erdőben, vagy a Niederwaldban, vagy a thüringiai vadonokban ettél-e bolondgombát? 1

Quidquid sit, nihil est; hazaküldtem a igazság vaksi asszonyának a büntetőkódexet, nemcsak miséztem, de prédikáltam és temettem és a szentségeket is kiszolgáltattam porosz földön; s mondhatom mindezt nagy passzióval és delectatio morosá-val végeztem, ami tudvalevőleg növeli a bűn súlyát. Ha pedig bezártak volna, azt pláne különös kegyelemnek veszem, már azért is, mert később jöttem volna Esztergomba a tudományokat és a tudós tanítványokat faggatni.

A porosz nép szelleme derék, törekvő és energikus,

ezáltal kitűnik más népek fölött. De hiányzik benne a jellem és a szív finom tulajdonsága, s azért seholsem kedvelik, még a többi német fajok sem. Nincs oly türelmetlen egyházi törvényhozás sehol. Más országok is hoztak egyes különálló egyházellenes törvényeket, melyek a poroszokéihoz hasonlók; de nincs állam, mely az egyház annyi és oly mélyreható jogait magának vindikálta volna, mint a porosz májusi törvénycsomag, melyet a rendeletek professzori alapossággal kigondolt, hiánytalan rendszerének mondhatunk a katholikus egyház gyötrésérc és koramizálására.

Poroszország a vallási türelmetlenséghez a nemzeti türelmetlenséget fűzte a lengyel kiutasítások által, melyek aggastyánokat, asszonyokat, gyermekeket sújtanak példátlan keménység- és szívtelenséggel. Amit a franciák csak közbotrány kíséretében tehettek, hogy a háború alatt a németeket kiutasították, s amiért a franciák a békekötés után kárpótlást fizettek, mert arra kényszeríttettek: azt Poroszország népe jogellenesen, kereszténytelenesen és embertelenül hajtja végre béke idején és provokálja a kormányokat, hogy a német letelepültek százezreit kiutasítsák Francia- és Oroszországból, Ausztriából és mindenünnen.

Ha a pápa Frankfurtba jönne, nem volna szabad ünnepélyes áldást adnia, nem miséznie, kivéve zárt ajtók mögött csendesen, annál kevésbbé prédikálnia 1

Jóllehet a porosz jellem kemény és bárdolatlan, serény és éber törekvésénél fogva sokkal kívánatosabb, mint a déli németeké, kik a «deutscher Michel» személyesítői; jó volna a porosz energiából a magyar embernek is részesülni, nem kellene neki akkor annyi zsidó, aki búzáját folyósítsa; s egyikmásik szolgabíróját is megszállhatná a nagyobb mérvű rendszeretet által, hogy akár ő maga, akár írnoka a följelentett lopások és gyújtogatások ellen a nemtörődésig toleránsnak lenni ne méltóztassék.

A frankfurti policájtól való félelem végre is az indóházhoz kergetett. A vonat folyton erdők közt robogott tova. Nem látszott meg rajtok, hogy oly fényes, iparos város mellett terülnek el, mert kultúrájuk nem volt különb, mint a bakonyi erdőé. A megnyugtató ellentét, mely a gyári város zaja és sürgése s az erdőnek csendes természetalkotta fönsége közt fennforog, csitítja és hűsíti a fölhevült és kapkodó lelket, amely kiérzi a különbséget az isteni s emberi kéz alkotásai közt. Az isteni kéz utólérhetlen egyszerűségben s kifogyhatlan változatokban teremti az anyagba az életet,

mely magamagának szövi alakját, és mezét befesti a szivárvány színeivel, s dacára a nagy bőségnek, nem halmozza egymás nyakára műveit: az emberi kéz pedig mindent kicirkalmaz, megnyír és borotvál, halomra rak embert, állatot, rendez menazsériát, két és négylábú állatokból a nagyvárossétányban) és a városligetekben; aminek következménye az, hogy mindkét fél bőségesen megunja egymást s különösen az emberek annyira megelégelik a nagyvárosias taszigálódzást és Iótást-futást, hogy költői nyilallást éreznek szívük táján, ha a meg nem nyirbált és le nem borotvált természetnek darabja kerül valahol szeműk elé.

Mily jólesik a nagyvárosok közönségének, ha nyári vasárnap délutánján Isten-adta rétre vagy erdőbe vetődik, ahol a kabátot ledobva borjúszökellészcket végez, homéri kurjantásokat produkál, vagy elfáradva a hűs árnyban órahosszat nézi a felhőket, toldva-foldva képzeletben őket.

A kupéban is volt egy darab kultivált természet, mely többféle ellentéteket összpontosított önmagán. Frakk<ba> és cilinderbe öltözött úriember volt, ki alighanem a közeli Mainzba indult ünnepelni valakit. A frakk és a cilinder a kultúrát reprezentálta, de olvasta a demokratikus «Frankfurter Zeitung#-ot, s ennyiben a tiszta emberség sugárzott le róla. Ezen három körülmény: a frakk, a cilinder és a «Frankfurter Zeitung» összeszögellése egy emberben hathatósan indított az emberek nyegleségének és következetlenségének megvetésére; mert világosan beláttam, hogy a féleszű újkor masamódja, a «divat» is tréfát űz az emberekből, midőn a demokratát vagy a liberálist vagy a radikálist frakkba és cilinderbe bujtatja. A közönséges ember, aki a modern műveltségtörténetben nem Apolló, természetesen nem érti meg, miért ne hordjanak liberális és radikális urak frakkot vagy épen cilindert, de azért a gondolat mélysége érvényét nem veszti. A demokratának, liberálisnak és radikálisnak elvből nem volna szabad cilindert és frakkot ölteni 1

Hogy pedig a gúnyt, melyet a sors a modern közönségen művel azáltal, hogy frakkba és cilinderbe öltözteti, belássuk: szükséges a történelmi fejtegetéshez néhány előzetes és aprioris lemmát, vagy praeambulumot csatolni.

A közmegegyezés úgy tartja: Senki sem lehetett annyira bolond, hogy oly ruhának — milyen a frakk és oly födőnek, milyen a cilinder — eszménye lelke előtt egyszerre készen, vagyis teljes kerekdedségben föltűnjék; másodszor senki sem lehetett oly merész, hogy ily koncepcióval a szabóhoz

vagy kalaposhoz ellátogasson; s harmadszor senki sem volt a frakkot hordozó közönségből oly világmegvető, hogy frakkot öltve és cilindert, úttörő szereppel járjon végig az utcán. Lehetne ellenvetéskép fölhozni, hogy Wenckheim Béla, magyar mágnás, vörös frakkban temettette el magát, s így tehát a halál csendes birodalmában föltűnő frakkban köszönt be: de e zseniális tett nem győzi be eléggé világmegvetését, mert nem tudni, vájjon ott túl nem bánta-e meg végrendeletének ezen pontját. Következőleg s hozzávetőleg állíthatjuk, hogy a frakk és a cilinder alakja, amint az bevégzett kerekdedségében fityeg az emberi testen, s neki szalonképességet kölcsönöz, csak különböző metamorfózisok után képződhetett azzá, ami.

Az észnek e józan okoskodását begyőzi a műveltségtörténet, mely a kultúra két fontos cikkének: a frakknak és cilindernek külön paragrafusokat szentel. Ott ezeket olvassuk: a frakk eredetileg a postakocsisok kabátja volt Angliában. De a postakocsisok józan eszéről lehetetlen föltennünk, hogy frakkot szabattak maguknak, hanem a célszerűen szabott postakocsis kabátból csak akkor lett frakk, miután a «művelt» közönség kezei közé került. A kocsiskabát azért volt hátul és alulról két részre választva, mert lovaglás közben ez célszerűnek bizonyult; a kabát ujjain a kétsoros «steppelés», mert a kocsiskabát ujjai föl voltak egy darabig hajtva, s azért van a frakk újjainak alján gomb, mert a fölhajtott rész ott volt megerősítve, hogy le ne gyűrközzék. De honnan a frakk érthetetlen két lebbentyűje, mely az egész posztódarabot alaktalan fecskefarkká idomítja? A műveltség ezen legelegánsabb találmánya szintén a kocsisok utánzásában áll. A kocsis ugyanis, midőn lovára ült, a kabát alsó csücskét hátrahajtotta, ugyanezen okból van a frakk hátán a fölfoghatlan két gomb, mely most egészen tétlenül vesztegel; de nem volt annak mindig oly jó dolga; mert a kocsis a fölhajtott csücsköket odagombolta. A «művelt» közönség pedig nem akarta a csücsköket hátrahajtogatni, hanem ollót ragadott s levágta. Így tehát a müveltségtörténet igen érdekes fényt vet magára a műveltségre, midőn a műveltség hordozóit a kocsisokkal közeli eszmerokonságba hozza.

A cilinder is angol eredetű. Nem a kocsisok találmánya, hanem a puritán nyárspolgároké. A puritánok milétük pregnánsabb jelölésére cukorsüveg alakú csöveket illesztettek fejükre, hogy az embereket jókor figyelmeztessék, térjenek ki útjukból; a csöveket a fejen madzaggal összeszorí-

tották, az összeszorító madzag később művelődött s lett belőle szalag, mely a mai cilinderen és egyéb fejfödélzeten hiábavaló, csak az árát emeli. A cilinderek azért méltán félelmetes csöveknek: «Angströhre» neveztetnek, mert a puritán fejekben borzalmas, embertelen, fagyasztó gondolatokat, képzeteket födtek; nincs is az a szakajtó, mely oly ijesztő kígyófészket rejthetne keblében, mint a puritán cilinder, mely alatt a gondolatok skorpiói, a cselszövény kígyói s az ármány gyíkjai rejtőznek.

Már most kérdem: hogy öltheti nyugodt lelkiismerettel s elvi összeütközés nélkül a demokrata, a liberális, a radikális mellére a frakkot s fejére a cilindert? A demokrata kocsis lehet, de puritán nem lehet; a liberális puritán lehet, de kocsis nem lehet, mert ő úr; a radikális pedig se kocsis, se puritán nem lehet! Nem lehet nem bosszankodni a «divat» csélcsapos természetén, mely a műveltséget és a szalónfinomságot az angol postakocsisokkal hozza legközelebbi érintkezésbe; de különösen indignálódhatunk, hogy a fölvilágosodás fejére puritán cilindert akaszt, nem gondolván meg, hogy a sötétség és világosság, a butaság és a tudomány semmiképen sem fér meg egy kalap alatt, ha mindjárt cilinder is.

A cilinderes demokrata olvasás közben elaludt; de délután lévén, nem vehettem ki, mivel vagy kivel álmodik, csak azt vehettem rajta észre, hogy ebédet evett; s hogy ez nála túlsúlyt nyert a demokrata újság által nyújtott szellemi élvezetek fölött.

A vonat végre megelégelte az erdőt s várfalak és sáncok közt kezdett bujkálni, melyekről sötét, mord ágyúk bömbölő torkai tátongtak. Ezek Mainz városának jobb rajnaparti erődítményei, gondoltam magamban, s csakhamar azon meggyőződésre jutottam, hogy itt még előbb foghatnak el, mint Frankfurtban. Én és kofferem útrakeltünk szállást keresendők az «aranyos» *Mainzhan.* Nem kellett hozzá sok idő, hogy az «aranyos» epithetonban homéri jelzőre ismerjek, melyet a városnak inkább becsületből, mint érdemből adtak: vagy hogy rajta maradt a régi időből, midőn pl. a Nibelungok korában aranyosnak mondhatták. A Rajna partján fekvő Germánia-szálloda volt szíves elszállásoltatásomat magára vállalni. Mert nem messze hozzá nagy Ringelspiel forgolódott, körülötte pedig az aranyos Mainz ifjúsága tolongott, összecsődítve a verkli harsány melódiái által; azonkívül a hold szende képe az ellenkező láthatáron megkezdte esti

promenádját s észrevehetőleg a Rajna folyóban akart az éjjel tükröződni, mely nem messze a «Germániától» hömpölygette sötétkék hullámait: a bűbájos holdvilágos est élvezetének reményében méltán a Germániát választottam.

Az utcákon járkálva sokféle dolgokon okultam. A rajnaparti verkli épen a «Wacht am Rhein» című riadót sípolta; ugyanott velem együtt néhány mainzi kutya volt sétálással elfoglalva, melyek azonban különböző hangulatot árultak el: némelyik ugyanis a riadó hallatára elérzékenyült, s saját áriáit vegyíté a harcbuzdító dallamokba, mások pedig egészen hidegen folytatták útjukat, amiből következtettem, hogy nem minden német keblében talál a harcias induló egyenlő visszhangra. Azután egy mainzi ifjú esetén érzékenyültem el, ki két kezével keblére ölelve az óriási sörös kupát, haladt hazafelé; de megakadt szeme rajtam, míg a lába mozogni meg nem szűnt; így történt, hogy a ház lépcsőjében megbotlott és saját hosszúságának zsinórmértékét applikálta a széles, lapos kőre; az applikáció a különben nyugodt és föl nem hevülő árpalét is kihozta sodrából és egyensúlyából, minek következtében az is a lapos kőre terült; az ifjú egyet nyekkent és folytató útját; a sörtócsa pedig magához vonzotta az arra sétáló inainzi kutyákat, melyek közül a némebb érzelműek egyet-kettőt nyaltak síma tükrén.

A mainzi dóm ingens moles, nehézkes román stílben; két ellenkező irányban emelkedő szentéllyel, vagy kórussal, melyek közül az egyikkel nyilvánvaló nem tudnak mit csinálni.

Van benne sok sírkő, mert Mainzban is sok ember halt már meg eddig is.

A kegyelet azonban látszólag csak egyet őriz és koszorúz: az évek előtt elhalt Ketteler püspökét, kinek nagy része van a német katholikus egyház föltámadásában. Talpig praktikus ember volt; a dómban épen úgy volt meghatározott gyóntatószéke, mint a többi papoknak; különösen a munkásoknak és a szocializmus áramlatának szentelte erejét. Koszorúk voltak letéve a sírra, és gyertyák égtek a sír fölött függő Mária-kép előtt.

Ketteler püspök rendezte a jó hírnévnek örvendő mainzi szemináriumot. A tanárok most is bentlaknak, de dolguk nincs, mióta a májusi törvények vakációt rendeztek a szemináriumban; a fizetés is vákál, azért itt nehezebb az élet. Ketteler püspöknek annyira szívén feküdt szemináriuma, hogy sokszor átüzent a spirituálisnak, hogy holnap ő tartja

az exhortációt; beszélt, társalgóit kispapjaival — oly kevéssé volt úr! Kiképeztetésüket nem parancsszóra dekretálta, hanem hosszas fáradság és elvek szerint induló munkásság gyümölcséül remélte. Nem gondolta, hogy sopánkodás árán ér célt; azt sem, hogy könnyekkel lendít valamit az ifjúság lenyomott látkörén. Kitartása határt nem ismer: tudta, hogy a slendrián mellett a szívjóság és a mézes béketartás célt nem ér; hogy a papi szellemet nem lehet az ifjúságba azáltal oltani, hogy a pápát szentségesnek és a püspököt kegyelmesnek hívjuk, és fejünket is meghajtjuk neveik kiejtésekor: hanem azáltal, hogy az egyház szentségét és a papi tökélyt eszményi fönségben szíveikbe oltjuk. Az egyházi szellem isteni erő, melyet nem lehet az édeskedés, alázkodás, kedveskedés, cirógatás, mentegetés bájaiban s elaltató nimbuszában csak holmi ihletett csók által az ifjak homlokára lehelni; muzsikusok tehetik azt csak, kik, mint Liszt, csók által lehelik klienseik homlokára a művészet ihletét; — jellem, erény, tudomány nem közölhető ily szeretetreméltó könnyű módon, hanem arra csak két dolog segít: óra et labora, s mindakét kellék nem mézes érzelmeket s gyengéd vállakat szupponál, hanem férfias törekvést a szív és kedély teljes odaadásával, amit mindenkinek magának kell megtenni; — az elöljáró és vezető csak buzdít s példát ad, életével bizonyítván, hogy ő maga mindezt már rég megtette s teszi most is.

De ezen caputnál sok specialitást lehetne fölhozni nagy fölhevüléssel és semmi eredménnyel. A német filozófok, miután nekimentek a falnak s érezték, hogy tovább menni nem lehet, kiadták a jelszót: «Vissza Kanthoz» I Ezen visszatérés biztos nem segít rajtuk; a mi egyházi nevelésünk szerencsésebb természetű, mint a német filozófok; nem mondja: vissza Pázmány Péterhez; hanem miután betörte fejét már régen, flasztert ragaszt rá, s még egyszer nekimegy a falnak.

Aznap este az újonnan megválasztott polgármester tiszteletére fáklyásmenetet rendeztek a mainzi polgárok; ennél nagyszerűbbet csak Esztergomban lehetett látni a főispán tiszteletére október 11-ik napján; magától értetődik, hogy este. A különbség csak abban volt észlelhető, hogy Mainzban több szurkot égettek el, Esztergomban pedig többet szurkoltak. Mindkét helyen föltűntek meglett emberek, kik bajuszos és szakállas létükre fegyvertelenül ugyan, de sisakosán és sárgagombú egyenruhában katonásdit játszottak; ezeket közönségesen tűzoltóknak hívják. Az esztergomi tűzoltóság azonban nem akart in corpore kirukkolni, mert fity-

málta a fáklyásokat, kik oly kevesen voltak, hogy egy becsütes házat csak hosszabb operáció után sikerült volna fölgyujtaniok. Minek akkor fáklyásmenetnél tűzoltóság?

A mainzi polgármester demokrata létére úgy nyilatkozott, hogy mindenkinek nagyra kell becsülni a boldogult Ketteler elveit és igyekvéseit, a munkásosztály emelését illetőleg, hogy a nép, a valódi demokraták elismeréssel adóznak emlékének.

Betérve a Germániába, láttam, hogy a mainziak igen vidáman vannak; néhány sörfözőnek beillő terebélyes szál, kik úgy néztek ki, mint hatalmas, fölfújt dudák, döncölő rázogatással mozogtak a ropogó székeken, majd befelé nevetve, az élvezet nagyságánál fogva hangtalanul, majd kifelé nevetve, kvalifikálhatlan hangok kíséretében. A másik asztalnál egy illedelmes házaspár ült; az asszonyság fázósan borzongott össze, valahányszor a nevető dudák megszólaltak; úgy látszott, hogy mézcshetci már régebben elmúltak és szívboldogságának rózsái már mind elnyíltak, inkább passive, mint active ült férje oldalán, ki az étlapot mustrálta, és gyöngéd életpárja indítványait hallgatagon mellőzte. A férj végre tekintélyének teljes nyomatékával s alighanem azért is, hogy imponáljon a rakoncátlan, kacagó bandának, ráförmedt a pincérre, kijelentvén neki, hogy már mint ő, ilyen meg olyan sniclit, emilven és amolyan salátával parancsol; hogy az mindjárt kész legyen, mert, hogy sokszor tapasztalta, hogy nem volt kész; hogy melegen hozzák és ne hidegen, mert hogy az ételnek melegnek kell lenni és nem hidegnek. Ezen ukáz nekem hathatósan imponált, de a hatalmas társaság oda se nézett neki, hanem tovább kalatyolt valamennyi tagja egyszerre.

Államról és egyházról véleményeztek. Kinevették kegyelmes urukat, a nagyherceget, hogy gyáva és gyámoltalan ember, még annyira sem úr a házában, hogy nem függ tőle, hogy vájjon fehér vagy barna kabátot húzzon fönséges csontjaira. A poroszok ugyanis kijelentették ép akkor, hogy meg nem engedik neki, mint főtisztnek a fehér kabát viselését, hogy húzza föl a barnát, s ily fontos ügyekben nézzen mindig Berlin felé, mert különben lehúzzák róla a barna kabátot is, s elmehet civilben laikus rentirnek, ha ugyan van valami élnivalója.

Az egyházról megoszoltak a vélemények, mert katholikusok és részben protestánsok ülték körül a vigasságos asztalt; de mind a két rész hívő volt s nem sértette meg

legkevésben sem a vallást. A katholikusok azt mondták, hogy mégis csak jobb nekik, ha igaz, hogy katholikusan meghalni jobb, mint lutheránusán; a lutheránusok pedig nem tagadták, de vigasztalódtak, mondván, hogy nem lehet tagadni, hogy Luther is okos, nagytehetségű ember volt. Mondhatom, épültem a kíméleten, mellyel egymás mellett megférték anélkül, hogy engedtek volna valamit meggyőződésükből.

A Germánia másodikemeletes szobájának kinyitottam ablakát a szende hold és a csendes éj üdvözletére. Hosszú, fényes oszlopot rajzolt a holdsugár a Rajna tükrébe, mely a folyó közepén legszélesebb volt, s a partok felé mindinkább összeszorult. Tünékeny játékban enyelgett a fény a víz fodraival, majd fennlibegett a hullám gerincén inogva, majd megint lesíklott: «íme a népek, mint csöpp a vederben» s mint az ömlő víz, s a földi dicsőség hideg, halvány holdsugár, mely egyaránt játszik a víz kis fodraival s nagy hullámaival; ha gerincük tetején is tükröződik, akkor is libeg, akkor is inog; s mily gyorsan siklik le róluk, s sötéten és ismeretlenül lapulnak el a hullámok a víz tömegében! A földi dicsőség e megvető gondolatának különféle sóhajok és fohászok, nyögések és hortyogások adtak illendő kifejezést; először elképedtem, gondolván, hogy kísértetek járnak a Germániában, de rövid utánjárás után kitűnt, hogy a hangokat testi szervek produkálják. A Germánia ugyanis úgy van építve, hogy a második emeletben a harmadik és az első emelet éjbeli zenéje kellemes zöngéssé olvad össze. Az alaphang csendes közszuszogás, közbevegyül néha mélán merengő, búskomoly sóhaj, mely átrezeg a dallamon, mint csendes, lassú cimbalom, közbe-közbe egy sörös torok mély öble horkol, s néha a ház legmerészebb egere szólal meg, mint cincogó nyirettyű. S az ily zenére rá merik fogni, hogy ez az éj csendes birodalma l

Negyedszer említem meg, hogy reggeliztem; ezt azért nem lehetett elhallgatnom, mert Mainzban a kávé mellé szalámit is adtak; kérdeztem tehát, hogy mire való, talán mártogatásra; s ő azt mondá: «amint tetszik», s ment.

Mainzban sok papot láttam talárisban. Ezen annál is inkább csodálkoztam, mert Németországban a papok nem járnak talárisban; másodszor pedig hallottam emlegetni a meggyőződés erejével, különösen oly lényektől, kikben a szellem nem nagy kárt tett, hogy utánozni kell a német papokat, kik nadrágban járnak és — hatnak: a mainziak pedig úgylátszik ki akarják magukat venni az érdemekkel koszorúzott német papság soraiból, nem akarják utánozni

elveiket, nem járnak nadrágban! Már pedig mire való ez? Nem kellene-e nekik is mind szorosabbra fűzni az együvétartozás és a szellemi rokonság kapcsait? — A pro és kontra érvelésbe, véleményem szerint, azon elv lövell világosságot, hogy a szellemet és átplántálását nem a nadrágnál kell kezdeni.

Következik most a rajnai út, melyet hajón tettem meg Koblenzig. Ezen darab úttal szemben, pláne szemben, gyámoltalannak éreztem magam; azért a szíves olvasó beéri azzal, ha itt az útleírás tervét közlöm, amint azt minden szellemes írónak foganatosítania kellene, ki pennáját a Rajnavidék meleg, hangulatos színeibe, hogy ne mondjam tentájába mártani merészelné. Előre megmondom, hogy ismeretes szerénységemnél és egyéb szögletességemnél fogva álmomban sem gondoltam a rajnai út leírására; még attentátumnak is sok volna. Az útleírás terve azonban, véleményem szerint, következőkép volna nyélbeütendő:

Az író a lelkesülés puha szárnyain művésziesen heverve, szeretetreméltó pongyolasággal Jean Paul-ból, Kotzebue-ből odavet egy mondatot, mely azt állítja, hogy a mult a fantázia világa, vagy hogy az ember kitűnően érzi magát az olcsó table d'hote ötödik fogásánál, észrevevén kancsal tekintettel, hogy a hatodik épen szervezkedik; aztán varázsfényből és a partok mosolyából szövi a vásznat, melyre a merengés mohos köveket, hű lovagokat és epedő jegyeseket varázsol, közbe-közbe dübörög a hajó, kürtői a rajnaparti kanász, megbokrosodik az aranyhajú loreley-i szirén, ki sans géné szapulta a parti vízben a szennyes ruhát; szerencsére nem volt nagymosás, hanem csak kicsiny a háznál, amiért is kedves férje nem utazott el látogatóba, hanem otthon maradt s figyelmeztethette kellő időben a nekibuzdult szirént, hogy jó lesz a hajó és hullámai elől a bokorba vonulni. Ha ez megvolt, elsorolhatja: hogy mily lovagias zsiványok laktak fönn, a sziklák tetejére épített falakban; ha ebből is kifogyott, előránthat megint egy mondatot, mely azt állítja, hogy enni szép dolog, és ehetik; vagy más jelszót, mely állítja, hogy aludni tisztesség, és alhatik, úgy rendezvén be e nemes funkciókat, hogy mire fölébred, kiszállhasson s véget vessen az aggasztó gondolatnak: most mi jön?

Bizony széna a nép! mondja a próféta; különösen igazat mond, ha a rajnai hajókon összehordott túrista publikumra alkalmazzuk; Stolz Albán pedig ugyanakkor «művelt

csőcselékről» beszél, mit nem szabad mindenkinek utána mondani, különben baj lesz. Mindenesetre tekintetbe véve a «művelt» közönséget, s nagyjában szíve szárazságát s szavainak üres, kicsépelt voltát, nemcsak látnoki szem, de közönséges észrevevés is kiérzi azt, hogy bizony nagyon is széna-szalma, csöpű, ami itt személyszámba jövén, pénze miatt *a Rajnán* leereszkedik.

Vajmi ellentétet képez ily túrista emberköteg az ős szent folyam keresztény történetével 1

Vizében sok fönséges dóm tükröződik, mint a régi keresztény gondolatnak kísérteties árnya; — hullámai mélyében titkosan hangzik a Kyrie eleyson, mint a partokon virágzó, régi keresztény életnek imája; — s folyó és patak fölött a múltat tisztelő lélek érzi a délfelé vonuló fuvalmat, mely a legnagyobb hatalomnak — német császároknak — római koronázási útját és a legnagyobb lelkesülésnek — a keresztes hadaknak — előbb való, most elképzelhetlen irányát jelzi. Akinek pedig ez a szent léghuzam megárt, az menjen el a szalonba reggelizni és ebédelni, vagy maradjon otthon s olvassa el Hauff Rheinsagen című könyvét, az ott díszlő illusztrációk úgyis szebbek, mint a valóság; s azonfelül talál ott többféle skandalumot föltálalva, amit a rajnai hajóról nem lát.

A mainzi állomásnál sokat kellett ücsörögnöm; majdnem azt gondoltam, hogy a bécsi hajót várom Esztergomban, amely négy órára kínálkozik és félhatra pont, vagy hatra pont ott terem. Csakhamar azonban észretértem, mert koldúsokat nem láttam s hódolatukat nem fogadhattam, amiből azt kellett következtetni, hogy a dómban nincs szegénykassza, melyből kedden és pénteken alamizsnát osztogatnának, s a szeretet négykrajcáros irgalmassága által a környék koldúsait a városba átplántálnák.

Különféle szellemes expektorációk figyelmeztettek a hajó közeledésére. Midőn e tény közvélemény lett, megindult a közönség tarka tömege ellenállhatlan erővel. A gravitáció a hajóhíd felé irányult; bőröndöket hengerített, dobozokat továbbított s reakcionárius embereket közköltségen odábbított. Ez alkalommal vettem észre először bőröndömön, mely azonban nem bőrből, hanem vászon- és papírból készült, hűtlenségi szándéklatokat; mert csak nagynehezen bírhattam rá, hogy mint illik, velem együtt a hajóra szálljon.

A hajó hosszú, alaktalan jármű volt, mely távolról sem mérkőzhetik a mi dunai hajóinkkal; nem láttam összes be-

rendezését; mert nem lehetett. Ugyanis, alighogy a hajóba értünk, mintegy parancsszóra oly kegyetlen iramodás, lótás-futás, taszigálás és lökdösés keletkezett, hogy meglepetve a tünemény szokatlanságától, elfelejtettem okát nyomozni. Azonban csakhamar észrevettem, hogy ez a «lustiger Krieg» dramatikus előadása, amely foly és bőszülten viseltetik szék-ért, darab padért, párkányzatért, kiálló deszkacsücskéért, deszkamálhákért, embert elviselő ládákért, kötélfonatokért. Bizony én mindenhova későn értem, az ülő vagy támaszkodó hely mind el volt foglalva, amerre csak néztem.

A közönség javarésze még el volt foglalva a kétes területiumok okkupálásával és eldöntésével azon kérdéses jogi nehézségnek, hogy kié legyen a szék, ha ketten kaptak utána. A férfiak néhol fölszólíttattak, hogy az emberi nem gyengédebb felének helyet engedjenek; de úgy vettem észre, hogy sok köztük a szociáldemokrata, mert oda se néztek az udvariasság e jogcímének. Azután jóllehet a lovagvárakkal garnirozott Rajna folyón hajókáztunk, nem láttam egyetlen lovagot sem, aki védte volna a gyengédebb nemet a szék-foglalás pörös ügyeiben. Különösen egy szemüveges nagysámot sajnáltam meg, ki vénkisasszony létére váltig hangoztatta, hogy ily udvariatlanságot még sosem tapasztalt.

Épen a hajó végén álltam, s néztem elkeseredetten, mint hazátlan és háztalan az örvénybe. Az örvény képzete kietlen és vigasztalan, aki annak csak magyar nevét ismeri; de aki a német nevét is tudja, annak keserű leikébe beszivárog oly édes engesztelő, megnyugtató érzelem, amilyen elfogja szívét annak, aki rétest eszik, lévén a rétes német neve «Strudel», ami örvényt jelent. Eközben eszébe jött egy közel ülő francia úrfinak helyéről fölemelkedni s tovább állni; mint keringő vércse a majszoló egérre, úgy cikáztam a védtelen helyre s ültem Mainztól Koblenzig.

Csak a székfoglalást követő és kísérő fészkelődés után lepett el a megnyugvás szelleme.

A gondoktól megszabadult lélek alkalmas a kontemplációra, hívebben tükröződött benne a valóság, az igazság és a szépség. A pap-állás is azért szabadittatott föl régen az anyagi gondoktól, hogy alkalmasabban kontempláljon, — s innen van, hogy nálunk annyi a kontempláció, különösen ott, ahol bőven van minden, s a kontempláció következtében megvalósul a próféta szava: s elárasztom a papokat kövérséggel! Mindez merő tény, s azért kár reá több szót pazarolni.

Magam is, miután az álldogálás gondjaitól megszabadul-

tam, a rajnai szépségek kontemplációjához fogtam. Aki Esztergomtól Visegrádig hajókázik, az époly szép vidéket lát, mint a Rajna mentében, föltéve, hogy nincs kedve Visegrádnál tovább menni: mert a Rajnán másfél napig evickélhet s úszhatik az élvezet gyönyörűségében, míg a Dunán hamar kifogy a partok szépségéből 1 A különbséget a rajnai partok előhaladottabb kultúrája képezi; a csinos, rendes faluk, ékes villák, várak, várromok folytonos gyöngyfüzér gyanánt simulnak a partok szőlő- és lombkoszorúzott emelkedésein, melyeken hosszú századok lankadatlan szorgalma és műérzéke a Rajna nemtőjét oly kiválóan ékesítette. S a nemtőnek kezébe a természet aranyscrleget adott; gyöngyözik benne a parti sziklák vére, melyet a napsugár a szőlőtőkében felszívott, színt és fényt és tüzet oltott beléje. Azért a Germániára sem haragszom, aki Rüdeshcim fölött festői magaslaton ihletett fönségben néz körül a vidéken, néz végig a Rajnán; megszerette, hiába, ezt a darab földet s nem veheti rossz néven senki ízlését, még a francia sem; annál kevésbbé, mert a franciának semmi köze a Rajnához. Az igaz, hogy nem célzás nélkül szemelte ki magának Gcrmánia nagysám kilátó helyét, midőn Franciaország felé gesztikulál, de ez is csak a rossz, szerénytelen nevelésnek következménye, s miután Germánia nagysám is korának gyermeke s asszonyi természetű állat, nem veheti föl rossz néven senki, ha Sedan után fölüti az orrát, ha biggyeszti élveteg ajkait s kívánja, hogy az ildomos franciák hódoljanak és udvaroljanak neki. Ezt minden modern nemzeti nemtő teszi, mert mint az újkor leányai, átlag nemcsak pénz-, de észdeficitben is szenvednek. Ha egyéb baj nem éri, a korával megjön az esze s kevesebbet hetvenkedik majd. Amennyire észrevehettem, a hajóról látszik is rajta egy kissé a komoly sejtelem árnya, hogy majd még egyszer lerepül a Rajnába; már installációja napján meg akarták a szociáldemokraták fürösztcni a Germániát vízben, s a németség szellemétől elbódított embereket vérben; de illetlen tervük meghiúsult.

A Rajna legszebb darabját Pfaffengasse névvel illetik, vonatkozással a papi birtokokra, melyek itt elterültek, mert hogy a mostani Rajnapart nem tehet róla, hogy így csúfolják, magától értetik. A Pfaffengasse pedig, tisztességgel szólva, a Rajnavölgy legszemlélhetőbben adja elénk, hogy mivé lesznek papi birtokok: likvidáltatnak, folyóvá tétetnek, vagyis vízbe esnek.

A szép Rajnavölgyet három eszményi lény emléke teszi

költőivé, mely hármon meglátszik az idők, emberek és irányzatok különböző ízlése. Az egyik Szent Hildegard, a Bingen mellett fekvő Rupert kolostor látnoki fejedelemasszonya, amily lelkes, oly zavaros idők prófétai alakja; a Rajnavölgye, a Teremtő fenségének eme tükre és a kor mély szelleme ihlette könyvének írására, amelynek címe «Scivias», vagyis Nosce vias Domini!

A zárda falain is áthatott a kereszthadak harci zöreje, hallotta a harangok megkondulását és a hullámzó embertömeg hozsánnáját, mely talán Szent Bernárdot a Rajna mentében kísérte. Hallotta talán Szent Bernárd román szónoklatát, s jóllehet nem értette, érezte a környező tömeggel a kifej ezhetlen kellemet s a lelkesülés tűzfolyamát, melyet e magába tért lélek kiárasztott, ha ajkait megnyitotta, mint a sokáig pihenő Vezúv, ha magából kitörve, tűzfolyamba tör ki. Szent Hildegard a középkorból való, s méltán szenteli meg alakja a Rajna mellékeit; benne a szépség költői ihletével valóság; amint szükséges is, hogy a legfőbb szépség ne költött, de való legyen! Ez a legfőbb szépség a hit fátyolén át ragyog szemeinkbe.

A másik: a valósággal és csalfasággal bujósdit játszó költészet a Loreley szirénjét bízta meg, hogy képviselője legyen; de megvallom, hogy választása nem sikerült. Ahol a természet a való költészet minden színeivel és hangjaival varázsolja szemeink elé az örök szépséget; ott egy ilyen elvétett szirén, ha aranyhaja is van, vajmi szegényes és nyomorúságos jelenség. A természet szépségei oly nagyszerűek és oly közvetlenek, hogy azok helyett vagy azokban a gyengédebb nem részéről nimfákat, sziréneket és a gyengédtelen nem részéről szatirokat s más efféle fickókat a költői szépség közvetítése végett szerepeltetni: vagy lelketlen pogány idea, vagy műveletlen és szegényes képzelgés. Képzeletem legalább a Loreley szirént is, dacára jóindulatomnak csak a legszükségesebb toalettel képes fölruházni, s nem gondolhatom valami előkelőbb hajadonnak, hanem rajnaparti tisztességes mosónénak; nem is orrolhatja meg ebbeli vélekedésemet; mert hogyha korunkban a tudomány gyermeke, a végzett filológ, beállhat tramway-jegylyukasztónak, és a költő vagy a színész a Pester Journal expedíciójában címszalagenyvezőnek: akkor a szirén is be fogja láthatni, hogy most reális a korfuvalom, s a holdvilág bűvereje jelenleg kisebb, mint volt akkor, midőn a Loreley sziklára költözködött.

A harmadik eszményi alak a már megdicsért Germánia, a német birodalom nem tője, látható a német bankókon, papirosban — és a Niederwaldon Rüdesheim fölött ércben. Szikrázik nemzeti lelkesedéstől, csoda, hogy meg nem olvad; s a végletekig büszke, fittyet hány nemcsak a nyugati franciának, kire különös pikkje van, de minden másnyelvű emberfajtának.

Az ily nemtő az újkor szentje: dölyfös, elhízott, veszekedő némber; annyi van, ahány a nemzet, mert minden nemzet siet oltárt építeni a magáénak, s rossz néven veszi, ha valaki azt mondja: minek? Miután ugyanezen nemzeti istennővel szent Sedan napján lesz még kurta találkám, ez alkalommal békében hagyom.

Alighanem a Germánia tiszteletére történt, hogy a rohanó kellner az étterembe levezető lépcső sarkán fölfordulván, a levesestálat libáció gyanánt a padlóra likvidálta; a leves a Rajnába csurgott, a tehetetlen rizs, karfiol, hús és mindenféle gyökérapríték csak az erőszaknak akart engedni. Nem annyira az érces Germánia, mint néhány körülülő s tikkadt germánné úgy látszott vélekedni, hogy jobb lett volna a levest máshová önteni, esetleg kanalazni. A tényállás konstatálására megjelent a második kellner, kutatván, vájjon nem lehet-e a tehetetlen rizst s más hulladékot a következő olcsóbb kiadásban fölléptetni; asztalkendőjét hóna alatt tartván, tűnődve nézte az enyészetet; mondani csak azt mondta, hogy mire való volt ez, de hosszú madzagos söprűvel közelgő matrózfi utóvégre is véget vetett a hosszú deliberációnak, és végigsuhintván az ételromokon, a kékes mélységbe taszigálta. A többi, ami velük történhetett, a sejtelem fogyatékos játéka lehet; de mily közel fekszik a humánus gondolat, hogy a sziciliai partokról banditák s a kolera miatt esetleg iderándult viza kellemes meglepetésben részesült, midőn honi termékét halászhatta a kékes hullámokból.

Germánia istennő már eltűnt szemeink elől, és a tiszteletére szentelt libációt is helyére juttatták, midőn másnemű látvány tárult föl a bámulatból ki nem fogyó turisták előtt.

Két óriási széles kompon tőlük elütő közönség ereszkedett le a Rajnán, mely, midőn a hajó dübörögve sietett el mellettük, lágyan hangzó egyházi éneket intonált. Búcsújárat volt, ha nem csalódom Bornhofenban járt, mely a vidék kedvelt szent helye. Csupa férfiú volt, s asszonyt lelki vigaszomra nem is láttam köztük. Sokkal inkább mentem volna a kompon, mint a taszigáló gőzösön, különösen azért, mert

meg vagyok győződve, hogy a kompon természetesebb és mélyebb érzék s tisztább öröm volt található, mint a hajón.

A helyzet lassankint kiállhatatlan lett dacára a vidék bájainak. Már néhány órája őriztem ülőhelyemet; elmúlt tizenegy, elmúlt tizenkét óra, elmúlt a délután, s négy vagy öt felé járhatott az idő. Koblenznek se híre, se hamva. A mainzi reggeli szalámistól elpárolgott. Forgattam én már szemeimet mindenfelé, de okos kibúvót nem találtam. Az életösztön így szólt: Ha föl nem kelsz s nem jársz utána, csak Illés próféta hollója segíthet rajtad; ha fölkelsz s itthagyod helyedet, a hclynélküli s bőszülten körülcsatangoló úr, úrfi és úrhölgy úgy rátapad az ülésre, hogy hiába rekvirálod. Eközben fütyölt a gőzsíp, s azt hirdették, hogy Ober-Lahnsteinban vagyunk. Mint cikázó villám siklott el borongós, sivár «én»-em láthatárán a zseniális gondolat: fölpattanok, fogom a vásznos bőröndöt, s a körülállók nem kis meglepetésére kifelé indulok a Rajna árjaiból.

Hogy mi mindent végeztem Ober-Lahnsteinban, nem szükség elsorolnom, csak annyit mondhatok, hogy azt minden más épeszű ember is megtehette volna.

Ügy vettem észre, hogy a príma cogitatio optima-féle elvet különösen azok szeretik dicsérni, kik a gondolkozást és fejtörést szívesen engedik át másnak; valamint a könyvet író és a nem író nyomós férfiak közt azok járnak karonfogva a praxissal és fumigálják a theóriát, kik a tanulást, az alapos stúdiumot magyar nemes módra szögre akasztották. A bölcseséget kanalazó praxis szava azt tartja, hogy: öcsém, ez meg ez csak mondva van; az iskolából hozta; már a nagy német lump és költő mondja: allé Theorie ist grau, grün des Lebens goldner Baum. ó igen, hogyne adnók meg magunkat ilyen tekintélyek előtt.

Néha azonban őrangyal súg valamit fülünkbe, s az ilyen ötlet mindig megállja a helyét. Az észszerű ötletek fiókjába tartozott az ober-lahnsteini kiszállás is. Először azért, mert a test gyöngítő bilincseiből kiemelkedett lelkem és a képzeletnek szárnyai nőttek. Az éhség ugyanis egy szellemi olló, mely a lelkesülés szárnyait nyirbálja, és az alkotó lélek olyan lesz, mint a szárnyszegett csóka, mely szánalmas szökellések, billegetések, lebbenések közt tölti létét. Aztán az éhség szárít s apaszt, s e részből is méltán szellemi ollónak mondható, lévén a vasas szerszámos ollónak ugyanilyen hatása; különben nem volna okadatolható, honnan ered a szabók száraz kecsketípusa. Másodszor a kiszállás

által olcsóbb lett a limburgi út; s harmadszor, régi jó ismerősök körébe vezetett.

Limburg a Rajnától elfekszik; s jóllehet Limburgból ismét a Rajnához visszatértem s Kölnig a Rajna partján haladtam, jónak látom a Rajnától végleg búcsút venni. Nem szabad azt holmi komisz fajankó módra tennem; kerestem tehát a kifejezések tárában, melyik volna a leggyengédebb s legmegnyugtatóbb; s miután a nevezetesebb napilapok elszánt olvasója vagyok, melyekben a finom ízlés feszteln szeretetreméltóságban bitangol: legjobbnak látszott az ober-lahnsteini parton azt mondanom: Rajna, Koblenz, Bonn, Köln, fönséges élvezetek, klasszikus látványok, végthetetlen nevezetességek, most egyelőre tárgyhalmaz miatt sok a dolgom, a münsteri beszédek és jelentések is már két hónapja várnak, mire megnyílik előttük a tárca oszlopcsarnoka — legyetek békességes türelemmel — mert — minderre majd visszatérünk! Tehát aspettiamo gli avvenimenti!

A vonat időt hagyott az ober-lahnsteini templom megtekintésére; magától értetődik, hogy a templom nyitva volt, jóllehet Ober-Lahnstein ítéletem szerint csak falu. A templomnak sem lehettek kincsei, jóllehet csinos, tiszta volt, a főoltárt pedig virágok díszítették cserepekben. Az egész díszítmény néhány márkába került s valami kevés — kegyeletbe, s mégis szebbel aligha lesz pótolható. Különösen ott volna a díszítmény e neme ajánlható, hol a fölpántlikázott gyertyatartók mögött illetlen angyalok rángatóznak; ezeket ilymódon, anélkül, hogy sértve éreznék magukat, a háttérbe lehetne szorítani. A theologia pastoralis később, ha a tudósok jobban kifejlesztik, a cserépvirágok kezelésére is szoríthatna egy-két lapot; mert a cserépvirágok ranzsirozása a templomdíszítés kiváló gyakorlati módja; azonkívül pedig ezen hálás tárgy bevonása által is mindjobban kidomborul és kifejeződik az egység, mely a tudomány lelke, s mely eddig a pastoralis theológiában csak kétes nyomokat hagy maga után. Különben se baj, ha nem is tudomány, csak tanítson jóra, s képezzen buzgó gyakorlati papokat, kik az Isten dicsőségére kertészettel is foglalkoznak. A vidéken több vár is magaslik, de nem volt szerencsém biztos tudósításokat szerezhetni; az egyik azt mondta, hogy ez a nevök, a másik mást; az egyikben mondják, kísértetek is járnak; de azt nem lehetett elhinnem, s a másik véleményhez hajlottam, mely szerint mindenikben jár néhány kísértet. Mindezen

kétes értesülésnek és szellemi kapkodásnak elejét lehetett volna venni, ha van bennem annyi nagylelkűség, hogy engedek a mainzi parton járó-kelő könyvházalónak, ki az egész rajnavidéket könyvestül, képestül egy potom márkáért kínálta, s négyszemközt biztosított, hogy nincs amellett nagy nyeresége.

Visszajövet az ober-lahnsteini utcákból az indóházba tértem, ahol az asztalok mindennemű szellemi táplálékkal, vagyis ujságpapirossal voltak ellátva. A szellemi szikrák csak itt-ott pattogtak a sorok közt, de ügyetlenül is voltak szerkesztve a lapok, mert gyámoltalan és balek fogalmaik a tisztességről, megfosztották híveiket a pikáns viszketéstől; hőseik mind csak akkor jelentek meg a közönség előtt, miután fölöltözködtek; oly ruhancműekben, melyeknek direkt nevét nem lehet «finom, művelt társaságokban» kimondani, és az indirekt «pongyola» szót kell használni, de melyeknek fogalmai minden hozzátartozóval semmiképp sem sértik a «gyöngéd, müveit lélek» érzékét — oly ruhaneműekben senkit sem lehetett az újság szellemi láthatárán látni. A legnagyobb érdeklődést azonban az újság hátlapján az utolsóelőtti annonce volt képes fölkelteni, mely így szólt: Eine junge Dame von angenehmem Aeussern, lutherisch, aus altadeliger deutscher Familie, Leitcrin cincs grösseren industriellen Etablissements in selbständiger Slellung, der es, weil z. Z. unter katholischer Bevölkerung wohnend, gánzlich an passender luth. Herrenbekanntschaft fehlt, sucht behufs baldiger Verheiratung die Bekanntschaft eines gleichfalls luth. gebildeten jungen Mannes mit cntsprechendem Vermögen. Strengste Diskretion Ehrensache. Nem tudom, fogott-e már a hirdető valami reflektánst; az ily nemes aspirációkat lehetőleg terjeszteni kell, s más lapok is átvehetnék mindig ingyen az efféle hirdetéseket. Magam is, ha kezemnél volna a példány, elküldeném Szekrényi L. költő írónak s más nem író komponistáknak, kik pázmányosan szólva «tisztátalan irkafirkával, undok, bűnös érzelmekkel, csúnya, méltatlan vágyakkal döglelik az eget».

A pázmányos stíluson csakhamar túl kellett adnom, mert a modern világ Lahn-völgyébe értem, s lévén a modern világnak finom, gyönge gyomra, erős igazsággal sózott kosztot nem bír elviselni. Azonban úgy veszem észre, hogy csöbörből vederbe lépek, mert előbb «eget döglelő» bűnről, most megint gyomorról beszélek, már pedig az eget döglető bűn korántsem oly inesztetikus fogalom, mint a gyomor; lévén

a bűn rútsága «merő, bigott képzelődés», míg a gyomor szomorú valóság, melyről bármily linóm teremtés is meggyőződhetik, ha^olyan állapotban van, hogy bizonyos szagos pasztillákra szorul, vagy hogyha megvetendő konyhába vetődik, hol a szolgai lelkek épen a megkoppasztott tyúkkal vagy lúddal végeznek bonctani operációkat.

A modern Lahnvölgy szemefénye Ems-íürdő, mely mellett, miután pénzem nincs és egészségem van, s tarka menazsériát vasárnap délután az esztergomi utcákon is láthatok, szuverén megvetéssel haladtam el. Sokat a gyönyörűségből nem láttam, mert esett az eső, csak egy nevezetesebb szálló került szemeim elé, melynek neve «Quisisana». Bőséges nyelvismeretemnél fogva mindjárt kitaláltam a hazugságot; nem hiába olasz szó az, mely mondja, hogy ott «felgyógyulnak».

Ez Ems-fürdőről való sommás tapasztalatom: A nassaui hercegség gyönyörű darab föld; a legszebb Rajnapart az övé, s beljében is hegy, erdő, rét, várak s kis városok váltakoznak. A kupében szóvivő személyiségtől hallottam, hogy itt fönn, ezen várban lakott István főherceg, kit Kossuth királlyá akart tenni. A szóvivő személyiség közhiteinek örvendett, s magam is elhittem neki mindent, t. i., hogy István főherceg itt lakott, s aztán, hogy Kossuth királlyá akarta tenni, mert ahol és amikor annyi sokat akartak, ilyesmit is akarhatott valaki. A regélő folytatta, hogy a főherceg a vidék jótevője volt, s hogy a szegények benne atyjukat vesztették, hogy nagy irgalommal viseltetett a szenvedés és nyomor iránt, s hogy a könnyező szegénység áldó imával kísérte sírjába. Ha a dolog így van, akkor bizonyos, hogy a jobb részt választotta, s hogy szebb, tisztább és angyalibb örömöket élvezett a világfelcdés és a Krisztus-követés silány fályola alatt, mint talán a görbekeresztű korona alatt élvezhetett volna; a koronából a keresztet tartotta meg magának, ez elég az üdvösségre; a többi akadék.

A nassaui hercegség legfőbb nevezetességét már mint gyerek ismertem; elémbe adták a fontos tudnivalót a szemléltető rendszer által; szemlélve ugyanis a vörösbarna kőkorsókat, amint a kirakatokban fejjel fölfelé állnak, illedelmes józanságban, mert csak ártatlan vizet rejtenek, címerükről megtudtam, hogy Selters nassaui helység mellett merítették tartalmukat. A portó és a nyereség minden palackban bizonyára sokszorosan fölülmúlja a víz értékét; az aránytalanság ezen analógiáját különben nemcsak ásványvízben, hanem sok más vizenyős dologban tapasztaljuk sárgömbünkön, pl.

ha síppal-dobbal, sok pénz és beszéd árán, tarackdurrogatással és zászlólobogással fogadják valahol az írók<nak> és művészeknek nevezett maroknyi embert; vagy ha deputáció fogadja és ami még több, díszebéd várja a pesti kormánytól fizetett filloxera-biztost. Sok szó és pénz — semmiért; hozzáteszem, hogy emberekről lévén szó, az aránytalanság egyszersmind merénylet, sőt erőszak szerénységük ellen.

A Lahn folyó völgye később elveszti előkelő színezetét, és csendes, becsületes, katholikus népet ölel fel, mely a becsületességgel adott alkalommal más erényt is párosít, t. i., hogy nagyon szókimondó és megátalkodott a jóban, különösen a Westerwaldnak nevezett erdős vidékek lakossága, kik kaputban járnak, s nyomós alkalmakkor örvös botot szorongatnak kezükben. Ily nyomós alkalom volt akkor, midőn háromezren íölvonultak Limburgba a májusi törvények által elcsukandó püspökhöz, biztosítván őt, hogy a poroszok miatt ne búsuljon, mert bíz ők semmit sem engednek a jussból. Azóta a limburgi püspök kék huszárainak hivatnak. Mindez annak idején magyarul is volt olvasható a <Jelenkor»-ban, melynek azonban most csak múltja van. Limburg csendes kis város a Lahn folyóból kimeredő szikla lejtőjén épült, melynek bozontos üstökén magaslik a tizedik vagy tizenegyedik századból eredő román dóm. Akkor épült, midőn a hitélet csendesebb volt, s nem fokozódott oly lelkesülésig, hogy kölni dómot tervezni és százezreket a mozlimek ellen fegyverezni bírt volna. Azért áll rejtettebb, elfekvő vidéken, nem ott, hol a hatalmas törekvések természetes útja és a lelkesült hit tükre, a Rajna elhalad.

A dómot régi, keresztény lovag építette, aki «gyűlölte az ördögöt és az asszonyt», mint a krónika mondja; de miután a tizenhatodik században nem «gyűlölték az ördögöt és az asszonyt» a dómhoz tartozók úgy, mint ő, alkalom kínálkozott a dóm s a város lutheránusítására, ami röviden így történt: Egy törvénytelen születésű, erőszakos ifjú hazajővén valahonnan, ahol az evangélium már fényeskedett, agyonütötte jóltartóját és etetőjét a többi városi pappal együtt, s kihirdette, hogy nem kell többé fizetni tizedet, s a birtokokon is elosztozkodnak — készen volt a reformáció. Azonban a kék kaputos huszárok bizonyságul szolgálnak, hogy náluk csak rövid időre terjedő fejvesztés<nek> és rázkódtatásnak kell néznünk a reformáció korszakát.

Sok mindenfélét hallottam a kékkaputos nép hímezetlen s egyvégben józan fölfogásáról, mégis legalkalmasabb argu-

mentumnak e részben azon utcai jelenetet hozom föl, mely a lejtős út egyik csavarodásánál játszódott le. A történet alkalmazkodott a görög dráma igényeihez, hogy lehetőleg kevés szereplő alkalmatlankodjék a színpadon. A tudósok szerint a görög színpadon többnyire három személy beszél, ha még a negyedik is a színpadra lépett, az többnyire szótlan volt, tehát valóságos vagy csak szellemi inas volt, kinek csak igent, vagy nemet szabad más után gondolni. A limburgi drámai iölvonás nem volt egészen klasszikus, mert két tulajdonképeni szereplő volt a színen látható, aki részint beszélt és cselekedett, részint cselekedett és szenvedett; de volt amellett nagyobb kar, kórus, mely a főhősnek föladata megoldásában kezére járt. A főszereplő, klasszikus nyelven, protagonistes, kékkaputos szókimondó falusi ember volt, ki vagy azért rándult a városba, hogy valamit vegyen, vagy azért, hogy valamit eladjon; a második aktor, a deuteragonistes, élte javarészének örvendő ló volt, kétkerekű magas taligába fogva. A főszereplő a törekvés- és küzdelmes létnek volt személyesítője, ki a természet, a körülmények nehézségeivel bátran szembeszállt, s mint ilyen példát adott az erényre és törekvésre. A második aktor pedig a rossz princípiumot képviselte, mely az önszerelet dédclgelése által minden energikus és ideális törekvést gyökerében megrág és elhervaszt; nem akart felküzködni a lejtő tetejére s a körülmények nehézségeivel szemben gyáván kapitulált; ennélfogva a taliga is nem előre, de hátrafelé kezdett mozogni és a főhős célja kétségben forgott. A főhősön kezdettől fogva nyilvánultak a sarkalatos erkölcsi erények: a mérséklet erényénél fogva s azután azért, mert még nem fordult meg Magyarországban, nem káromkodott, s az erősség erényénél fogva nem vesztette el fejét, hanem majd a kereket tolta, majd az ostort pattogatta, majd a lovat puhította. Míg a dolog ily stádiumban maradt, a kar a főhős mellett, annak ügyében foglalt állást, kárhoztatván a dcuteragonistes okadatolatlan csökönyösségét. Aristotelcs szerint azonban nem elég, hogy a jó dráma három vagy négy hőssel dicsekedjék, s azonkívül a hely és idő egységét óvja, hanem szükséges, hogy lehetőleg érdekes és meglepő kimenetű legyen. Ezen kellék is bő elégtételt talált a következőképen: Mindenki, aki a dráma fejlődését eddig figyelemmel olvasta, azt fogja várni, hogy vagy a főhős engedett, s ezáltal az ideális cél elveszett; vagy azt várja, hogy a ló engedett, s az ideális cél is győzelemre vergődött. De a drámának korántsem ez lett

a vége. A főhős ugyanis szolid dühbe jövén, végre elvetette a sulykot s mondó lovának: Meinst, du wárst cin Frühmesser?! Csak a ruméliai államcsínyhez hasonlíthatom a főhős e döntő fogását. Ily merész eredetű gondolatra a kar nem volt elkészülve, megoszlott, s kijelenté, hogy sem a főhős, sem az alhős ügye-bajának nem foghatja párját, hanem feszegetni kezdte magát a gondolatot. Az egyik rész úgy vélte, hogy igaz a gondolat, és helyesen van kimondva; a másik rész nem tagadta, hogy igaz; szerinte a főhős ugyan helyesen beszélt, de nem illedelmesen. Magam is egészen a kar józan gondolataiban merültem el, s figyelmem elvonult a főhős és az alhős peres ügyétől 1

A dráma színterének oldalán, nem messze az átcsavarodástól volt egy keresztény kápolna alakú épület; kérdeztem, hogy mi ez? Azt mondták, hogy zsinagóga. Már botránkozni kezdtem a limburgiak indolenciáján, de még jókor megtudtam, hogy az előbb protestáns imaház volt s a lutheránusok adták el a zsidónak 1 A botrány eltűnt, mint a gyermek könnye mézeskalács láttára.

Minél közelebb értem Münsterhez, annál nagyobb csődület mutatkozott az indóházakban is. A rajnavidéki kőszéntelepek és gyári városok, mint Mühlheim, Elberfeld, Barmen, Essen, melyek külszínre egészen feketék, jóllehet érzületre nagyrészt vörösek, most az odaáramló sötét gondolatinál) és érzületnél fogva pláne ijedelmcseknek tűntek föl. Az ég itt leginkább megközelíti a régiek felfogását, mely szerint az égbolt ércből való; vágni lehetett volna az alácsüngő sötét, lomha füstfellegekct, melyeket, hogy végleg le ne szakadjanak, töméntelen sok égbemeredő kémény támogatott. Láttam többrendbeli szolgai lelket, kik folyton az ablakok törülgetésével voltak elfoglalva, mert nem akarták az egész világot kormosnak látni. A kormot illetőleg az utazó társaság egyik hosszúhajú tagja, aki alighanem művész volt, arra tanította a többit, hogy a művészet és a tussolás leggyengédebb átmeneteit, árnyalatait és nüanszait a házak egykor téglaszínű, vagy fehérre meszelt, most pedig korommal tussolt falain lehet tanulmányozni. Ezen felvilágosítás más színbe helyezte előttem a szurtos és kormos vidéket; mert azontúl minden kéményben óriási ecsetet láttam, mely lassú, de folytonos munkával tussolja és árnyazza a tárgyak színeit.

Tudományos és statisztikus apparátusom e városokat illető tudnivalókról óriási; de ép azért használhatatlan

különben végére nem érnék; elég ennyi, hogy Iserlohn hetenkint hét, vagy tizenegy millió tűt fabrikál.

A vonat a westfáli lapályon robogott. Amily könnyű lehetett itt a vasútépítés, époly unalmas az út. Látni ott bőséges változatokban fűzfákat, lapos erdőket, homokbányákat, szétszórt cinóbervörös téglás házakat, bennük lakik az a tősgyökeres, tradícióit és józan eszét híven őrző westfáli nép. Modora nem finom, oly csomós és gumós, mint erdőik tölgye, de tartalmas. Szétszórt majorokban laknak családonkint, a ház körül van birtok, rét, mező, erdő, s a házfödél szélesre terpeszkedve egy kalap alá szorítja az emberek emeletes lakát, az állatok istállóit s e kettőt elválasztva — középen a szérűt. A birtok nem osztatik föl a gyermekek közt; az elsőszülött örökli az egészet, s tartozik arányos összegek által kielégíteni testvéreit, kik, ha úgy akarnak, a háznál maradhatnak, de nem mint urak és gazdák, mert gazda csak egy van. Az oly örökösödési rend, úgylátszik, nem humánus; de a westfáli parasztoknak nem kell oly humanitás, mely a folytonos osztozkodás által a koldusbotot nyomja az osztozkodik kezébe; ezt a humanitást átengedik nekünk és Ausztriának, ahol a statisztika szerint nemrég egy év alatt ötvenezer parasztgazda megszűnt lenni, ami volt, s lett belőle humánus zsellér 1 Azért van Westfáliában erőteljes és gazdag parasztság. Ha valakinek szabados fülét sértené e kifejezés, késznek nyilatkozom visszavonni azt, s inkább földmívelő osztályról beszélni. A westfáliai parasztegyesület Schorlemer elnöklete alatt közel harmincezer gazdát számlál, melynek különféle hitelintézete van olcsó kamatlábbal; vannak ügyvédjei, tanácsnokai, s minden ingyen végeztetik stb. Ha Schorlemert meghívták volna a pesti gazdakongresszusra, érdekes és gyakorlati adatokkal szolgálhatott volna, mint kell olcsó pénzt előteremteni a gazdák segélyezésére, mily alapra kell fektetni az efféle egyesületek eljárási módját, mily hatalmi kört kell számukra nyitva hagyni stb.

Az elszórt majorok hellyel-közzel sűrűbben összeállnak, ott van a templom és az iskola; azután ismét kezdődik a bujósdi játék, erdők, bokrok, gyümölcsösök takarják el a felbukkanó emberi lakokat. A westfáli vidék tehát nagyon reális, és a vonatról nézve legföllebb a legelésző tehenek kölcsönöznek a tájnak bizonyos költői színezetet. A tehén szemében ugyanis valami kimondhatlan mélázó bűbáj rejlik, főleg, ha a vonat után néz percekig mozdulatlanul; kedélye ilyenkor leginkább ébreszti föl bennünk az elmerülés és az elmélyedés

fogalmát; azért a csendes, költői múzsa, mely elmereng és elmélyed és mintegy kiszólítva ez árnyékvilágból, idegessé teszi a szemet és merevvé a nyakcsigolyákat, találóan tükröződik a tehén szende, elmerengő tekintetében.

Azért feltűnő, hogy a költők a teheneknek eddig békét hagytak, dacára a köztük díszlő analógiának; magam is a szépprózа terén csak egy költői lélek hasonlatát ismerem, mely disputábilis szerencsével közeledett a gondolatkör fogalmaihoz; az illető költői lélek elmélkedvén a szabin hegyek csupaszságáról, így szól: a hegyek és dombok dísztelen kopaszságban terülnek el szemeink előtt, mint egymás mellett heverő borotvált tehenek.

Hatkor délután *Münsterbe* értem. Még sehol sem fogadtak oly ünnepélyesen, s ha a fogadtatás nekem szólt volna, akkor alighanem a szállásról is jobban gondoskodnak. Az indóház teletömve néppel; mindenfelé örömkurjongatások a viszontlátás meglepetésében; itt-ott kokárdás urak, kik bárkivel barátságot kötöttek mindjárt az első percben; szeretetteljes taszigálódzás mindenfelől; ez rövid telegrafikus leírása a kiszállásnak! Többféle barátságos szorongatások után megindult az ünneplő tömeg szállást keresni. A nagygyűlés bizottsága mindenkinek szállást készít, ki azt hozzá intézett levélben megrendeli, s miután én is megrendeltem, rólam is körülbelül gondoskodva volt. Kerestem Vonderforst festő urat, mert az utasítás szerint nála van lakásom. Nem messze Vonderforst úr házától kérdezém: hol lakik Vonderforst festő úr. A kérdezett felel: épen Szent Móric egyháza mögött; — tessék jobbra menni, azután végig az egyenes úton s ott ismét kérdezni. Épen egyórai baktatás után megérkezem kíséretemmel együtt Szent Móric templomához, ahol azt felelik, hogy Vonderforst festő úr a nyugati indóház mellett lakik; mentünk tehát a nyugati indóházhoz egy álló félóráig; belépve a házba, nagy örömnek adok kifejezést, hogy Vonderforst urat láthatom. Vonderforst úr viszonozza szívélyességemet, biztosít azonban arról, hogy két Vonderforst található Münsterben, s hogy mindkettő festő, miután pedig neki van már vendége, bizonyára a másik Vonderforstot, ki a keleti indóház mellett lakik, fogom szerencséltetni; mentünk tehát a keleti Vonderforsthoz; a keleti Vonderforst végre nagy örömmel fogadott és kérdezte, hogy melyik vonattal jöttem; amire azt válaszolhattam; azzal, mely két óra előtt jött ide.

A két órát igénybevevő utcai sétának az volt jó oldala, hogy láttam a várost teljes díszben. Minden ház föl volt lobogózva és koszorúzva, csak a kormányépületek s a német tudomány gunnyasztott, nekik ugyanis az efféle ünneplés nem való: inkább feketébe öltözködtek volna, gyászolandók a «német gondolat» rákfenéjét, az ultramontán reakciót.

De e titkos búval senki sem törődött, föl sem tűnt az érdekelt ultramontán népnek a kormány és a tudomány gyásza; mert már megszoktatták, hogy ne törődjék velük, csak ott, hol szavazásra kerül a dolog; mutassa ki fényesen, hogy bennük sohasem bízott, s nem hajlandó megengedni, hogy általuk rászedessék. Clara pacta, boni amici.

Az utcai barangolás azonban nemcsak drága időmbe és szende lelki fölindulásomba került, de a dicsőség nem közönséges csillogású sugarát is elvonta hírnevemtől. Szándékom volt ugyanis az ismerkedési estén a magyarországi katholikusok üdvözletét is visszhangoztatni, ott, hol Belgium, Holland, Anglia, Don Bosco, Amerika és a missziók képviselői hangoztatják, hogy tisztelik és csodálják a német katholikusok hűségét és kitartását, s kívánják, hogy az elismerés bátorító érzete vezesse győzelemre a hit és jog önvédelmi harcait 1

Valaki mondhatná, hogy kicsoda bízott meg az üdvözlettel? Erre megjegyzem, hogy a bevezetésben fölemlítettem volna, hogy nem megbízatás és kiküldetés jogcímén üdvözlöm a német katholikusokat, s pedig azért nem, mert egyrészt nincs megbízatásra szükség; ugyanis minden meggyőződése után s nem kereszteltetése után katholikusnak nevezett ember teljes elismeréssel adózik a német katholikusok erényének, s szívesen veszi, ha valaki ez elismerésének kifejezést ad; másrészt pedig nem igen lehetett volna ezt a megbízatást megkapni azon egyszerű oknál fogva, mert nem tudnám kitől, vagy kiktől kérjem a magyar katholikusok megbomlott, szervezetlen diasporájában; talán a megbukott két vagy három katholikus kaszinó veteránjaitól? Vagy névgyüjtő ívek kibocsájtása által?

A második pontban az lett volna előadva, hogy ajánlatosabb Münsterbe menni a katholikus nagygyűlésre, ahol a hitért lelkesülni, és vallásos, buzgó életre épülni lehet, mint Drezdában a német ugroncok és futoncok közé, kik a tornászat szívnemesítő s emberképző ihleténél fogva a magyar koszorút a magyar tornászokkal együtt kidobták. A befejezés végül szerencsét kívánt volna a küzdelmes, de dicső szorongattatásokhoz, azon reményben, hogy mi is megleszünk, ha

őket ütik, de hogy alighanem többet fognak még kiállni, míg a szomszédban több meleget remélhetnek fejleszteni. Vonderforst festő úr után való kutatásaim miatt elkéstem az estélyről, azonkívül pedig oly szórakozott lélekkel, oly megbomlott emlékezettel s oly kiéhezetten jelentem meg ott, hogy a bizonytalan dicsőség helyett a biztos hallgatást választottam.

A nagygyűlés a város hatalmas cirkuszában ülésezett, s így szórul-szóra igaz volt, hogy a szónokok in arenam descenderunt. A cirkus átmérője 40 méter, kupolaalakú dobja egész 14 méterig emelkedett. A főbejárat tág előcsarnokba vezetett, mely fölött színpadalakú emelvény volt nyitva a centrumpárti képviselők és más nevezetességek számára. Az emelvénnyel szemben is volt kijárat, melyet a német józan ész tág restaurációvá alakított át. Ezen restauráció a cirkusszal együtt 69 méternyi széles tért foglalt el.

A rotundában az ülések lépcsőzetesen emelkednek, mind szélesebb körben, s a plánum is tele volt ültetve székekkel és padokkal, de sőt állókkal is. Az egész térségen közel 5000 ember foglalhatott helyet. A deszkafalakat virág és lombfüzérek ékesítették, 3900 méter fogyott el belőlük, s a münsteri asszonyok 10.000 papirrózsát fontak a füzérekbe; néhány száz zászló és a püspökségek címerei boltozatos mezőikkel kellemesen emelkedtek ki a lombfüzéres falakról; végül a díszítés koronája gyanánt, kitűnt a pápa és a német császár pompás, délinövényekkel körített mellszobra. A kupoláról óriási csillár függött alá, amelyen 72 gázláng villogott.

De a tolongó és hemzsegő közönségben is villogott az öröm és a lelkesülés. Kedélyes, szívélyes volt az ismerkedés, különösen arra nézve, ki minden sorban és szögleten ismerősébe botlott. Aki a kakasülőn alkalmas helyet talált, s egyik oldalról régi jó ismerőst, s másikról söröspoharat üdvözölhetett, s amellett a lelkes ezreken szemeit legeltethette, annak azt mondta legbensőbb érzete, hogy így csak meg-élhetünk.

Mint villanyütésre összeborzongott az 5000 férfi, midőn az elnök csengctyűje hangzott; minden tekintet a szószékre, siklott s minden hang elnémult, csak egy nem, mely azt mondta, hogy «Isten hozott». A helyi bizottság elnöke, dr. Heeremann szólt, utalván a nagygyűlés 32 év előtti múltjára, amikor szinte Münster fogadta azt föl vendégszerető falaiba, s amit a város polgárai akkor adtak és az odasereglettek üdvözlésére hoztak: igaz, lelkes, katholikus szívet — azt

annyi érdem és annyi küzdelem után örömérzettel nyújtják felénk itt, e falak közt, hol «önérzettel mondom, a katholikus hit minden időben, Leiden ««király»» forradalmát leszámítva, mindenekfölött becsültetett».

«Mi, westfálok, furcsa és nehézkes természetűek vagyunk; bütykösök tölgyeink, tágak s magánosait pusztáink, magánosak a puszták lakói, s különösen a fekete kenyér, mely bennünk a lelket tartja. Hogy szögletesek vagyunk, azt látják rajtunk, s hogy a szó rhetorikájában is szűkén állunk, ép most tapasztalják». Szűnni nem akaró prostestáció s tetszés zajongott a kakasülők felsőbb és alsóbb padjain, lévén ott a közönség azon része, mely legjobban győzte szóval, s minden beszédre nyomban megadta a kritikát, hogy ez így jól vagyon vagy nincsen.

Az elnök után a város főpolgármestere beszélt. Üdvözölte a katholikusokat Münster városa nevében. Beszédére a kakasülők kritikája odanyilatkozott, hogy belőle se lesz majd berlini kamarás; mert az efféle beszédekkel el lehet ijeszteni a legfelsőbb kegy érzékeny és ideges nemtőjét.

Zene és ének váltotta föl a szónokokat. De arra nem igen hallgattak, azt tartván, hogy nem kell a Dunába vizet hordani, s ahol az élvezet és lelkesülés lobog, ott a hangok gyújtó szikrái fölöslegesek. E gyuj tószikrák közül az egyik kissé megperzselte jogtisztelő és humánus érzékemet, mely a «Was ist des Deutschen Vaterland» című ének túlzó revolucionárius és petroleumos eszméiből pattant ki. Minden nemzeti nagyzás és képzelődés oktalanság és a belőlük szított lelkesülés — bolondulás I

Trombiták harsogása, rézkürtök horkolása és német éljen-dörgedezések jelentették Schorlemer-Alst, a «westfáli parasztkirály» fölléptét. Hangja éles és csattogós, beszéde pedig csattanós és szálegyenes, mint volt huszárkapitány korában, megjelenése szerény és mégis erőteljes. Sajnálja, hogy Windhorst ma nem jöhetett, pedig volna rá szükség, mert ha ő bakot lő, Windhorst szokta helyreülni. Azután folytatja: «Németország katholikusainak nagygyűlése a hitben való egység és hűség jelvénye alatt áll, s nincs hatalom, mely ezt a hitet, ezt a hűséget, ezt az egységet megtörhetné (Riadalom). Önök mindnyájan tanúi a nehéz küzdelmeknek, melyeket tizenöt év óta viselünk. Először erőszakhoz nyúltak, megkísértették egységünket és hűségünket a hitben megtörni és elszakítani minket azon sziklától, melyhez a szeretet láncaival fűződünk. Miután az erőszak célhoz nem vezetett,

próbálkoztak az ellapulás és elláposodás mesterfogásaiban; mert erőszakkal meg nem fojthattak, szárazkórságra ítéltek (Tetszés), de katholikus tüdők nem fogékonyak a tuberkulózis iránt, melyet Berlinből belénk oltani szándékoznak (Nagy vidámság és tetszés), s ezen korszak is le fog tűnni ellenségeink gyalázatára és a katholikus egyház dicsőségére (Élénk tetszés). Az intendált elláposodásra villámüszög gyanánt ledörög püspökeink pásztorlevele Fuldából (Bravo I). Lesújtott a pásztorlevél ellenségeink fejére, mint éltető harmat ereszkedett le ránk; s ha a püspökök a népet dicsérik kitartásáért és hűségéért, a dicséretet mindjárt megvalósítani akarjuk. Fogadalom gyanánt valljuk és ígérjük, a nagygyűlés első napján, hogy híven és erővel ragaszkodunk hitünkhöz, hogy rendületlenül egyek vagyunk, hogy együtt állunk papságunkkal, püspökeinkkel s általuk a római sziklaférfiúval. Örökké Rómához I ez álláspontunk I»

A dörgedelmes német éljen után, mely őszentségének szólott, a szószék ostromállapot alá helyeztetett. Annyi üdvözlet, elismerés, bátorítás, fölirat, távirat lett elmondva és fölolvasva a szélrózsa minden irányából, s annyi Hoch és Bravo reszkettette meg a cirkusz deszkafalait, hogy a restaurációban mcgvonult nyárspolgár is azon meggyőződésre juthatott, hogy ezeknek ott benn nemcsak jókedvük, de bátorságuk is van, s hogy a rendőri biztos nem zsenírozza őket.

A hollandi szónokot azonban ki nem hagyhatom; neve Schaepman, a második holland kamarának tagja, s mondják, hogy professzor, ami hihetetlennek látszott, hogy ily éltrevaló ember professzor lehet. Nemcsak azért említem meg, mert különös elismerés illeti őt, mint utolsót az üdvözlők sorában, de azért is, mert markos hollandi igazságokat hangoztatott. Megmondta a németeknek: «Mi hollandok gyarmatos hatalmasság vagyunk; ti németek gyarmatosok vagytok gyarmatok nélkül. Mi előbb nem jól gyarmatosítottunk; nyakatokra küldtük a bolond Leideni Jánost ezeréves birodalmával, akit ti csakhamar pünkösdi királyságával együtt atyáihoz menesztettetek. Ti ellenben szerzeteseket és apácákat küldtetek át hozzánk, jóllehet kényszerből, a kiutasítások humanitásánál fogva. Királyi dicsőség az ránk nézve, hogy fogadhatjuk őket szabadságunknál) és függetlenségünknél fogva (Zivataros Bravo I). A szabadságot sok oldalról lehet megszólni; hanem mi a joggal és az igazsággal párosult szabadságot szerettük, hozzá hívek maradtunk. Nem csináltunk kiutasítási törvényeket (Siketítő akklamáció), senkit

ki nem kergettünk, ellenkezőleg; azt mondtuk: itt maradhattok minálunk, s az egész ország helyeselte. A professzorok, akik nálunk is májusi törvényeket sürgettek — hiszen mindenben kolomposok a professzorok, minek neve kultúrharc (Bravó!) — a pusztába kiáltozónak szavai lettek, a nép rájuk sem hederített. Éljent kiáltsunk azoknak, kik már nincsenek körötökben, s akiket mi örömest fölvettünk: a katholikus szerzeteknek!» (Viharos és zivataros lclkesülés).

Ez a beszéd zamatos józanságában) s erőteljességében jobban esett, mint a legjobb limburgi sajt, mely szintén a szónok honi produktuma; jóllehet nem tagadom, hogy midőn a gyűlés hivatalos része véget ért, s a fidclitás tág sátort ütött a cirkusz óriási deszkafödője alatt, a hollandi sajtot sem vetettük meg, mely a hollandi beszéd zamatosságát velem még behatóbban érezteté. A szabadság a népben annyi, mint a csípősség és pikánsság a limburgi sajtban! Mit ér a limburgi sajt, ha nem csíp és nem reszel? Akció nélkül mállik szét 1 Olyan a szolgalclkű vagy békókba vert nép is, elveszti ellentálló- és rcagálóképességével minden kiható és alkotó erejét.

Gondteli arcredőzettel nézegettem a kakasülőről a kiutat, hogy mikép juthatok le a plénumba és ki a cirkuszból; előre nem láthattam; a zsúfolt tömegben utat látni nem lehetett. Volt ugyan néhány sisakos mihaszna a cirkusz közepén, aki hangoztatta, hogy az utat szabadon kell hagyni, s aki széles hátával mindenfelé furakodott, az ellentálló felek protestációja dacára, de hiába, törekvése csak addig tartott, ameddig a teve nyoma a számum szelében. Legalkalmasabbnak látszott tehát a járókelők áramlatára bízni sorsomat, s miután a restauráció felé folytonos néphullámzás volt észrevehető, ez irányba terelődtem, várva a végleges kinyomattatást.

Münsterben drága volt az idő, azért az alvásra nem sok jutott. Korán reggel jobbára csak papokat lehetett látni az utcán, kik sietve rontottak a sekrestyékbe, jelentvén, hogy ők már itt vannak, s hogy előbb jöttek, mint az őket követők. Celebret nélkül nem engedtek misézni; csak ismerőseim közvetítésére, kik fejükkel kezeskedtek értem, részesültem a kegyelemben.

Harangzúgás cs ünneplő, víg csoportok iramodása a dómba terelt, mely az utolsó zugig megtelt a nagygyűlés tagjaival. A püspök celebrált. A cecilia-cgylcti énekkar előttem ismeretlen szerző miséjét adta elő, fülrepesztő trombiták

cs sikító asszonyhangok nélkül; egy művész sem produkálta magát, mint tudna a hangok lajtorjáján szökdécselni, vagy kötéltáncoskodni. E dómban ülte Leidcni János szalmakoronás király őfelsége udvarával a «tiszta evangélium» és az «Isten igéje» orgiáit. Lett utána nagy Katzenjammer, mert a dóm keresztfolyosójában látni a vaskalitkákat, melyekben a rosszuljárt János cinkostársaival, botok által megpuhíttatva, tűz által megperzseltetve, izzó fogók által megcsípi destetve és a kaszás halál által lenyesetve 1830-ig a lambert-templom tornyán függött; s ha a torony meg nem elégeli a százados ottállást, a felséges úr mai napig is onnan nézi a várost.

A dóm magán viseli épülése korának áldozatkészségét és gazdagságát, vagy azt kell mondanom, hogy akkor a mész és a kő s még inkább a fuvar semmibe se került. Azáltal nem mondom, hogy építése szép, csak azt, hogy óriási; falakban, kápolnákban nincs hiány. A művészetet méltóan képviseli benne Achtermann két műve: a Pietá és a keresztről való levétel. Csak nézzék szorgalmasan Münster gyermekei azt a fájdalmas szent anyát, úgy megszeretik, hogy álmaikban is fog feltűnni képe, s észreveszik, hogy nincs oly mélyfényű és ragyogású lélek, mint a keresztény, szenvedő lélek.

Megindult az ünnepi díszmenet a városházba, hol az első zárt ülés tartatott. Egyletek, kongregációk, társulatok zászlóikkal s nagy csapat zászlótalan, magamhoz hasonló vendég: ezek hátul mentek, amint helyén is volt. A szemet leginkább az egyetemek deputációi kápráztatták: az egyetemek katholikus egyletei mind képviselve voltak; az egylet «fuchsmajorja» vitte az illető zászlót, mellette két kardos ifiúr lépdelt a legfényesebb gálában, magas napóleoni vagy ágyúscsizmákban, fehér porcellánnadrágban, bársonymentében, mellükön az egyesület széles, színes szalagával, fejükön a tradicionális tömör koronggal, mely hasonlít a söröspohár alá szolgáltatni szokott nemezdarabhoz, s úgy látszik, ebből fejlődött s került a fejre.

A városház termébe érve, dr. Heeremann az apostoli köszöntéssel megnyitja a gyűlést, melynek teendői közé tartozott az elnök és a bizottságok megválasztatása. Egyszerre az ajtó felől a zsúfolt tömeg mihasznák nélkül is középen szétválik, a suttogás szájról-szájra Windhorst nevét emlegeti, aki Schorlemertől és Wischering gróftól karonfogva vezettetve a közönség örömrivalgása közben az elnöki asztalhoz közeledik. A szellem érzékelhetlen léte és ereje markolható minő-

ségben lép elénk, ha ily gyönge, félig vak s hozzá kopasz kis embert látunk, akiben a szónok ereje, az argumentátor éle, az oppugnátor szatírája, a politikus lángesze, a híréből ismert Windhorst képviselő képét és érdemeit csoportosítja. Ügy néztem Münsterben Windhorstra, mint Rómában a pápára.

A münsteri generális vikárius hatalmas szónoklattal nyitotta meg a tulajdonképeni nagygyűlést!

«Mit akarunk, midőn a katholikus egyletek nagygyűlésén résztveszünk. Elsőben akarjuk katholikus hitünket és a szentegyház iránt való szeretetünket megváltani (Bravo). Másodszor összetartásunkat és testvéri egyetértésünket megszilárdítani. Harmadszor harci vágyunkat fokozni» (Bravo).

«Meg akarjuk vallani ezt a hitet a világ hatalmasai előtt. Kereken kimondjuk és tanúsítjuk, hogy az egyház liű fiai vagyunk, hogy ezek maradunk, hogy a jogot igényeljük, ennek a hitnek mindenben szabad kifejezést adni és az egyház minden jogát védeni».

«Mit érhetett el minden törekvés, mely minket a Szentszéktől elszakítani remélt? — Sohasem volt Németországban a hit egysége és a Szentszék iránt való szeretet egysége oly hatalmas és kifejlett, mint most. Ezt eredményezte a kultúrharc; pedig mást akart».

Tüzes szavakban mond elismerést a katholikusok fegyelmének, mellyel a porosz hadsereg fegyelme össze nem hasonlítható, s a fegyelmezett harc előharcosaira utal, akik oly kitűnőek, hogy az egész világ megirígyli őket tőlünk, örvendünk, hogy a bátor csapatnak korifeusait körünkben látjuk és hálát adunk naponkint Istennek, hogy e nemes férfiak folyton védik az egyházat és előljárnak a harcunkban. Nem volnánk méltók a dicsőségre, hogy katholikusok vagyunk, hacsak egy pillanatig is haboznánk és késnénk nyomaikat követni. A harmincéves háború sokáig tartott; ha a kultúrharc, mely már tizenöt év óta dúl, harmincévessé is kinőné magát — örömmel fogjuk folytatni a harcot, melyet Isten úgy vezérel, hogy könnyen és örömmel folytathassuk 1

De hiszen beszéd elég volt Münsterben, s másfelé is mondanak eleget; a nagygyűlés súlypontja nem a beszédben, hanem a különféle célokra irányuló szervezésekben, a munka ügyes megosztásában, a munkaképes férfiaknak a kitűzött feladatokra való egységes csoportosításában fekszik. Egy tekintet a bizottságokra és ugyanakkor ülésező egyletekre, fényes világosságba helyezi, hogy Münsterben a tény s nem a szó bírt különös nyomatékkal.

Ülésezett és gyakorlati határozatokat hozott a missziók bizottsága; ennek figyelme különösen a protestáns északi Németországra, az ott alapított és alapítandó hitközségek, iskolák, árvaházak segélyezésére irányul. A csodákat mívelő Bonifác-egylettel kezetfogva halad; bevételei 785.000 márkára rúgnak; ezekből 530 misszió segélyeztetik, szivarvégeket, rossz tollakat, pléh- és vasdarabokat gyűjtő egyleteket alapít. Windhorst maga élénk részt vesz az ez irányú tevékenységben.

A társadalmi kérdések bizottsága, elnöke Schorlemer-Alst, Bismarck paktálásával (szemben) a vasárnapi nap megöléséről állást foglalt; mindenütt kézműves és munkás egyleteket alapít, s ezáltal a szociáldemokrácia ellen a legmagasabb gátat emeli.

A keresztény karitász-bizottság elnöke dr. Lingens. Ezen bizottság hatáskörébe vágólag, Németország összes Vince-egyletei nagy konferenciát tartottak, melyen az egyletek működése dicsőséges vonásokban és megható példákban ecseteltetett.

Az iskola és az oktatás bizottsága (dr. Moster), a növekvő paphiány okaira utal. A hivatás benső szózatát manapság mindjobban elnyomja a világ zaja. A kaLholikus családokba is bevonult az élvezetet hajhászó korszellem. A nevelés puhultabb lett, és sok gazdagabb család elvesztette a papi állás fönségének fogalmát. A földmívclő és iparos osztályból is kevés kanditálus került, mert annyi katholikus intézet szétrombolásával nehezebb a költségek előteremtése. Sok gimnázium meddő talaja a papi hivatásnak. A hitoktató és a vallástan állása alterálva van, a szentségekhez való járulás protestáns tiLkos tanácsosok hosszú rőtje szerint van kimérve. A történelemben való katholikus szellemű oktatás itt Poroszországban alig lehetséges. Mit kell kívánnunk?

Először: a rendőrállamtól követelt papi előképzés eltörlését; szabad egyházi intézeteket! Másodszor: addig is működjenek közre a papok derék, jó fiúk oktatása és buzdítása, a világiak pénzbeli segélyezések, a család keresztény nevelés által.

Miután Magyarország felső vidékeiről sokan kivándorolnak Amerikába, jó lesz a plébános urak figyelmét a Rafael-egyletre fölhívni. A kikötő városok telve vannak «misszionáriusokkal», telve vállalkozókkal, akik a kivándorlóknak, míg Európában vannak, eltartást az útra, olcsó átvitelt és az új világban munkát ígérnek. Hogy mindezen buzgóság-

nak a nyerészkedés a célja és csalás a vége, magától értetődik.

A csalás nem nyúl csak a kivándorlók zsebébe, hanem kiterjeszkedik erkölcsükre és hitükre. A körülfont kivándorlók és gyermekeik nagyrészt elkallódnak és elzüllnek a katholikus egyháztól is! Már most nem kerül a plébános uraknak több pénzébe, mint legföllebb öt vagy tízkrajcáros bélyegbe, esetleg annyiba sem, hanem csak ajánlólevélbe, kis utasításba, melyet a kivándorlóknak kezébe nyomnak, és szívére kötik, hogy megérkezve a kikötővárosokba, ne paktáljanak senkivel, ne higgyenek senkinek, hanem forduljanak egyenesen a Rafael-egylet ügynökeihez. Ezek ingyen, keresztény szeretetből szereznek nekik szállást, jól berendezett hajókat, hol erkölcsösségük nem forog veszélyben, utasítják az újvilág Rafael-egyleti ügynökeihez, akik óvják őket, hogy merre és hol keressenek munkát a nyomor és az aposztázia veszedelme nélkül.

Sok, nagyon sok munkás testét-lelkét köszöni a Rafael-egyletnek.

Ahelyett, hogy más beszédeket közöljek, ismét a szociális kérdésekbe vágó határozatok egyikét akarom egész terjedelmében előterjeszteni. A tavalyi nagygyűlésen határozat hozatott, hogy mindenfelé szükséges katholikus munkásegyleteket alakítani. Dr. Hitze a következő alapvonásokban adja a munkásegyletek képét. *A)* Szervezés. 1. Meglett korú és fiatal (egész 18 évig) munkások számára külön egyletek alapítandók. 2. Az egylet élén az egyházi hatóságtól delegált pap áll, az elnököt segíti a tiszteletbeli tagokból választott elöljáróság. *B)* Célok. Az egylet céljai: 1. A vallásosság és erkölcsösség védelme és művelése, szoros csatlakozásban az egyházhoz. 2. Fejlesztése az állási erények<nek>, a szorgalom-, józanság-, takarékosságnak, családi életnek és önérzetnek.

3. Az igazi testvériség és nemesítő szórakozás ápolása. 4. A szellemi és iparos műveltségnek növelése. A politika ki van zárva. *C)* Eszközök. 1. Rendszeres és közös járulás a szentségekhez. 2. Rendes gyülekezések, vallásos és egyéb művelő előadásokkal. 3. Könyvtár fölállítása. Olvasószoba. 4. Társas mulatságok: ének, szavalat, színi előadás, játék, kirándulás. 5. A szakismeretek gyarapítása. 6. Gyűjtőhely takarékpénztári betétekre; jutalmak kitűzése ... 7. Az irgalmasság! cselekedetek személyes gyakorlása, a beteg társak látogatása, a veszekedők békéltetése, az özvegyek és árvák segélyezése által.

A kifejtett alapokon napról-napra nő a katholikus munkásegyletek száma.

A nagygyűlés második és harmadik napján annyi volt a résztvevő, hogy a fellobogózott Münster város ósdi utcáin sétálni époly kevéssé lehetett, mint valamely provinciális városban jól látogatott vasaikor. Aki ülőhelyet akart fogni a cirkuszban, annak jókor kellett elindulni, s akinek nem igen sietős dolga volt a cirkuszba bejutni, az bizonyára kint rekedt. Százakra rúgott azok száma, kik a cirkuszba be nem fértek, pedig fizettek. A beszédek közben nem volt szabad ki- s bejárni, hanem az egyes beszédek végén fölnyílott a zsilip, s kicsapott az emberhullám, de rendesen nagyobb volt az ár, mint az apály.

A fönséges, királyi udvarokban hely volt bolondok számára; a gótikus dómokban hely van negélyző rókák, szenvelgő szarkák és grimaszokat vágó tökfilkók számára; s a katholikus élet oly lélekemelő nyilvánulásain, milyen a münsteri nagygyűlés volt, hely van liberális ujságfirkancok és telegrafisták számára.

A földi dolgokkal játszó gondviselés ugyanis ezeket bízta meg azon irígylctes föladattal, hogy a fönséges látványosságok és a törekvő, megfeszült szellemi lelkűiét és érzület fölvonásai közt csörgősapkás intermezzokat produkáljanak.

Lehet-e ezen célra alkalmasabb egyéniség, mint a liberális újságértesítő? ő, aki legalább is egy angol mérfölddel magasabban szárnyal s számtalanszor szélesebb látkörrel bír, mint Windhorst és a többi sötétenc; ő, aki megfejelvén eszét liberális szólamokkal, és szívét bátor hazudási vággyal — a szerkesztőségi 20 márka láttára mondja: majd írok én.

A higgadtnak dicsért, farkasszemet néző lapok így értesítettek:

«Münsterben különös és említésreméltó dolog ma nem történt; legfontosabb az, hogy a gyűlés elnöke, dr. Lieber összeveszett Löwenstein herceggel». No lám; semmi, de épenséggel semmi említésreméltó dolog nem történt 1 Csak az történt, hogy aki a gyűléseken jelen volt, az először tűzzel teli hagyta ott a várost, lelkesedett Istenért s az egyházért — ez pedig semmi; csak az történt, hogy a jelenlevők markolhatták azt a tényt, hogy katholikusnak lenni nem szégyen, de dicsőség, melyet maguknak ezentúl mindenütt: a választásnál, az iskolaügyben, az egyházi érdekek pártolásában,

az újságprenumerációban megszerezni törekszenek — ez meg pláne semmi; csak az történt, hogy a jelenlevők zsebeiket megnyitották a missziós célokra, egyletekbe beléptek, fölvilágosítást kértek, mint kell, hogy melyik társulatot lehetne otthon életbeléptetni, megértették egymást erőt teremtő egységben, hogy vállvetve haladnak a centrum és a keresztény hit által kijelölt irányban — ez meg épenséggel semmi.

S mégis igaz és tagadhatlan, hogy valami különös említésreméltó dolog nem történt.

Hát mi történjék?! megmondják, amit óhajtanak; veszekedés történt: «a legfontosabb, teszik hozzá, ami történt, az, hogy dr. Lieber Löwenstein herceggel összeveszett».

Minden műértő észreveszi, hogy az efféle hír nincs eléggé színezve. A tökéletesebb kivitellel legjobbnak látszott a született komédiásokat, az olaszokat megbízni. A «Capitale» mindjárt trikót öltött, s mily jól állt neki. Szerinte is a legfontosabb az, hogy Münsterben valaki összeveszett, s éles értelménél fogva hozzátette, hogy ketten voltak, akiknek összeveszniök kellett, mert egy nem adhatja elég hatásosan a jelenetet.

A távirat egyenesen Rerlinből jött: szept. 3, s ekkép szól:

«A német katholikusok münsteri nagygyűlésének második ülésén báró Heereman elnöklete alatt nagy rendzavarások voltak. Miután a tanácskozmányokban a jezsuita-párt túlnyomó volt, az intranzigensek egy része megtámadta a jezsuitákat. Ennek következtében leírhatlan zavar keletkezett. Botok, kalapok, székek és padok röpültek keresztül a termen. Egy papot megsebesítettek, s mások kisebb-nagyobb horzsolásokat szenvedtek».

A második távirat egyenesen Münsterből jött, szept. 4.: «A katholikusok nagygyűlése tegnap befejeztetett. Jelen volt mintegy háromezer ember. Mindjárt az ülés elején folytatódtak a tegnapi nap rendetlenségei. Lieber képviselő és Löwenstein herceg, a nagygyűlés biztosa közt tettlegességre került a dolog; Liebert a teremből kidobták. Miután a nyugalom ismét helyreállt, Windhorst hosszú beszédet mondott, melyben a katholicizmus szükségleteit fejtegette, s körvonalozta a klerikális párt programmját a választások küszöbén. Végre az ülést Hergenröther bíbornok egy határozatának egyhangú elfogadásával befejezték 1»

Gelogen, wie telegraphiert I ebből egy szó sem igaz; csak úgy hinnők el a táviratok valóságát, ha a Capitale szept. 2-ról előre küldené az efféle telegrammot: Münster, szept. 2-án:

A «Capitale» münsteri levelezője bolondulási rohamokban szenved».

Németország az ő intelligens katholikus képviselőit már az egyetemeken neveli. Az egyetemi életben gyökerezik a hitvallás és a jellemképzés kezdete; ahol az nem történik, ott a hitvallás és a keresztény jellem is ritka, furcsa, elszórt tünemény. A német egyetemeken tizenhat katholikus egyesület virágzik.

A nagygyűlés második napján negyedtíz felé volt nagy sürgés-forgás a cirkusz korongján. Az egyetemi katholikus egyesületek itt tartották duskájokat; hogy sok sör fogyott el, mindenki sejtheti; de hiába — anélkül nem megy. Száraz egyesületek, összejövetelek, estélyek, s pláne ami azokon célba vétetik: lelkesedés, egyetértés, összetartás sör nélkül — képzelhetlen jelenségek.

Hozzájárul, hogy a sör elfogyna máshol is, ha az ifjú torkok nem katholikus egyesületekbe, hanem liberális, vallástalan és erkölcstelen legénydékbe volnának foglalva; s a sörfogyasztáshoz csatlakoznék az erkölcsi fogyatkozás és az emberi ábrázatok karcolása és karmolása, néha a szemeknek is kikaparása. Hogy a katholikus egyesületekből a párbaj száműzve van, magától értetődik.

Nem kevesebb, mint harminchat díszdeák, kik az egyesületek fejei, nyitotta meg a bevonulást; teljes «Wichs»-ben léptek föl, a sörös nemezkoronggal fejőkön; utánuk többszáz tarka fejre esett a kakasülőről tekintetem. Az egyesületek tagjai ugyanis más-más színű sipkákat hordanak, melyekről mindjárt fölismerhetők, hogy mily egyesülethez tartoznak; a katholikusokra nézve a sapkahordás folytonos hitbevallás, különösen a protestáns egyetemeken. Aki az egyetemtől búcsút vesz, nem szűnik meg az egyesület tagja lenni, hanem az «öreg urak» közé számíttatik; innen van, hogy az «öreg urak» közt a legjelesebb férfiakkal, pl. Windhorst<tal), Schorlemerrel találkozunk.

Az estélyen kitűnő fegyelem tartott rendet; a «Fuchsmajor» néha-néha odadörgött félig latin, félig német parancsszót, melyet a közönséges «Fuchs»-ok híven teljesítettek; ének, tűzgyik-reszelés és beszéd váltakoztak. Némelyik azt fogja kérdezni, hogy mi az a tűzgyík-reszelés? Német neve: Salamanderreiben. Bővebb fölvilágosítást nem adhatok, csak azt mondom, hogy mielőtt láttam volna a tűzgyíkreszelést, senki sem bírta volna megértetni velem, hogy mi az, s következőleg én is csak úgy vagyok vele, nem bírom

megmagyarázni, — kimagyarázhatlan tünemény! Az első tűzgyíkot már megreszelték, midőn Windhorst belépett, s szűnni nem akaró ovációkkal fogadtatott. A fáradt «öreg úr» éjfélig is elül a stúdiókkal, s azt mondja: fiaim, ha én kidőlök, ti lépjetek nyomomba I

A beszédekre ki nem terjeszkedem; egyet azonban nem hagyhatok említés nélkül, mint amely világot vet a katholikus egyesületek mivoltára. Moeser studio kb. így beszélt: «Mélyen tisztelt gyülekezet! Messze a hazai földtől, a nemrég sokat emlegetett Khartumban, örök nyugalomra terítve, fekszenek azon férfiú földi maradványai, kinek nevét tisztelet és hála illeti meg. Ezen férfiú Gerbl Ferenc, ki az evangélium hirdetésében 1857-ik év nyarán meghalt; ugyanaz, ki Münchenben az első színeket hordó katholikus deákegyesületet alapította».

«Katholikus deákegyesület» — mily különös valami I Mit törődik a kedvére élő deák «dogmakényszerrel», mi köze annak a szigorú erkölcs «szorító békóihoz», aki a világát éli! Mit akartok? Katholikus deákegyesületet a XIX. században? így gondolkozott némelyik. Azonban Gerbl terveinek útját egyengették a század nagy katholikus fiai, kikre büszkén tekintünk; férfiak, milyenek az állhatatos Kelemen Ágost kölni érsek, a toliharcban ügyes Möhler, és a rettenthetetlen Görres József, az «ötödik nagyhatalom». Ezek voltak, kik a mélybe süllyedt katholikus nevet új dicsőséggel környezték. Az erőre kapott katholicizmus mindjárt tényekkel lépett föl, s a zavaros 48-ik év bámulta a katholikusok első nagygyűlését az «aranyos Mainzban».

«A hatalmas, éltető lehelet a német egyetemeken a deákegyesületeknek adott létet és életet... Egyesületeink arra néznek, hogy tagjaik az apai házból magukkal hozott hitet megőrizzék, hogy katholikus meggyőződésüket mindenütt, ahol kell, kimutassák, hogy nyomósítsák szóval és tettel. A főiskolákon terpeszkedő vallástalan gúnynak szembeállítják az egyház iránti tiszteletet, a tekintélyt elvető gőgnek az alázatos megadást, a hitetlenségnek a biztos és bizodalmas hitet.»

«Valóban nem könnyű feladat. Midőn a modern haladás mindenen túlad, mit jog és hagyomány szentesített; midőn az erkölcsi és vallásos érzelmeket állatias gerjedelmekkel cseréli föl; midőn az ifjúságból kitépi az eszmény érzékét s a tudomány és a művészet termékeivel csak a legaljasabb hajlamokat ébresztgeti; midőn a teremtés koronáját, az

embert, a majom színvonalára, sőt az alá helyezi: mily ellenáramba és küzdelembe kerül az ifjút, kit talán már a gimnaziális képzés is megmételyezett, megóvni a «szabad kutatás» döglelő leheletétől, melyet «szabad»-nak hívnak, jóllehet az embert szabadságától kifosztja». Precizirozta azután a katholikus fölfogást, melyet az életben éles vonásokkal kifejezésre hozni s tetterős föllépésre segíteni köztörekvésünk. Ezt veszi célba a katholikus deákegyesület; képzi az ifjakat tetterős és hitvalló férfiakká; odevezeti őket a katholikus nagygyűlésre, hogy tanuljanak és buzduljanak, s hogy megértsék, hogy ők is azon jelesekhez tartoznak, s nyomaikon haladnak, kik a keresztény harcban jelenleg elsősorban állnak.

Tehát nem a májusi törvények szedték ráncba a katolikusokat, hanem maga ez a nyomorúságos hetvenkedő korszellem I

Ha tehát a «szabad» «majomtudomány» nálunk is kotyvasztja és trafikálja mérgét; ha ellentörekvésnek mindenütt helye van, hol az emberek egy csörgős pajáctól órájokat és pénzöket, annál kevésbbé hitöket elrabolni nem engedik: akkor a pesti egyetem annyi jeles stúdiója is kimutathatná, hogy nem kiskorú, s hogy tudja és érzi azt, amit hitének mond és nevez.

Alig, hogy a stúdió bevégezte a lelkes szót, máris fölemelkedett Windhorst, hogy a tűzgyíknál is tüzesebb beszéddel viszonozza az ifjak lelkes törekvését:

«Idejöttem, hogy ez évben is újra kijelentsem a deákegyesületeknek osztatlan rokonszenvemet. E rokonszenv motívumait már többször mondtam el. Egybeesnek azok az egyesületek eredetének és képzésének okaival, melyekről az előttem szóló említést tett. Uraim, igen szép, hogy ifjúságunk kebeléből nőttek ki ezen egyesületek. Előbb azt hittük, hogy a deákélet verekedésben), pofakarcolás- és sörivásban áll (Tetszés). Pedig nincs úgy 1 Magam is a legközelebbi vám-tárgyalásnál a söradó fölemelését sürgetem majd (Ohó! Ohó!), — amennyiben a sört reggel isszák; este adómentes legyen! (Bravó). A katholikus deákegyesületek szükségesek, hogy némely akadémikus rendetlenségnek a nyakára lehessen hágni, és proklamálni azt, hogy azért járunk az egyetemekre, hogy tanuljunk, anélkül, hogy a vigasságot kizárjuk (Bravó). Úgy veszem azonban észre, hogy midőn e szentenciákat hangoztatom s a vigasságról szólok, nagy tetszést aratok, míg ha a tanulást ajánlom, néma lelketlenséget látok (Általános gaudium). Nem akarom e gondolatot

tovább kifejteni, csak gondolatjelet húzok melléje (Tetszés). Uraim! időzzünk e gondolatnál, s fontoljuk meg, hogy a tanítást illetőleg hiányzott a tetszés (Nagy tetszés). Az egyetemi évek bevégeztével csupa jeles férfiút lássunk innen távozni (Bravó). Más országokban különálló katholikus egyetemeket állítottak föl, s oly sikerrel, hogy Belgiumban az ügyvédek és orvosok nagyobb része katholikus (Bravó). Sőt ép a napokban hallottam, hogy liberális kőművesek katholikus egyetemekre küldik fiaikat (Bravó). Ez az a horror vacui (Nagy tetszés; zajos helyeslés). Ezen egyetemeket nálunk részben a katholikus deákegyesületek pótolják; nem ugyan teljesen, mert hiányoznak önálló egyetemek fölállítására a katholikus irányú tanerők. A vitát, vájjon az egyesületek színeket hordjanak-e vagy nem, nem döntöm el. Néha inkognitóban utazom, de ha szükséges, színt vallók (Bravó). Mindenesetre sohasem hiányzik bátorságom a színvallásra, s így tegyünk mindnyájan (Bravó). Uraim I poharamat emelem egyleteik fönnállása-, gyarapodása- s virágzására s fölhívom Önöket az egyletek javára elszánt tűzgyíkot reszelni» (Zajos éljenzés).

Mintegy ezerötszáz ember nézte a tűzgyík reszeltetését, s miután a reszelés söröspoharakkal történik, elképzelhető, hogy e reszelésben mind az 1500 próbálkozott. Hogy a német lelkesülés eleme a sör, azt napnál világosabban belém világította az a 72 gázláng, mely az özönt megvilágította; víz csak a tűzoltók hosszú tömlőiben csurgott, melyek az egész cirkusz galléria ját körülfogták. S bátran lehetett volna oltani tizenegy óra körül nemcsak a megreszelt tűzgyíkokat, hanem a reszelőket is.

Senki sem gyanúsíthat azzal, hogy a sörös tűzgyíkoknak és a sörös lelkesülésnek pártját fogom, vagy hogy a katholikus szellem forrását a feltornyosult üres hordók perifériáján belül keresem; ellenkezőleg sokkal jobb volna, ha az összegyűltek csakis a hit fönséges fényétől és a szellemi lelkesüléstől, nem pedig és kivált a sörtől hevülnének; de mivel az ilyen igények a holdba valók, s mivel a teremtett dolgok, tehát a sör is arra valók, hogy célunkhoz emeljenek: nem érzem magam indíttatva az eszményi követelmények és optimista igények, nemkülönben a tehetetlen képzelődések pókhálóiban valóságos erkölcsi madzagokat és köteleket látni, s az ily követelményekkel és a földi dolgok eszményi rendezésével egyik ismerősömet bíztam meg, ki elfordulván az egyház elnyomói ellen hevülő, egyetértésre és kitartásra sör mellett buzduló társa-

ságtól, a közeli hárs- és szilfák alatt játszott bújósdit az ezüstös holdsugárral, ábrándos alakokká foltozta össze a szakadozott sötét árnyat, megsóhajtotta a csalogány nyögését és az éji bogár zönögését, szívta az estifuvalom virágkebelen átszűrt illatát s kutatta, mi az éj zenéjének motívuma s e bűbájos képnek alapszíne, emellett elgondolta, hogy a szenvedélyek az álom ölén pihennek, és az édes béke olajágas galambja kering mind szűkebb körben a pihenő ember fölött; szemei előtt nem lebegett kultúrharc, nem májusi törvény, népámitás, nem erőszak, nem dölyfös, istentagadó tudomány; a csillagsugarak által hímzett merengésben nem látott konzervatív, radikál, naciónálliberál, szociáldemokrata, demokrata és centrumpárti árnyalatokat — be szép ez a holdvilág 1 Szépnek szép, de mindenesetre jobb néhanapján pipafüstöt és sörpárázatot eltűrni, kevesebbet képzelődni, és az élet küzdterén a katholikus elemeket összetartani.

Mindennap reggel volt közös mise, s az óriási dóm egészen tömve. Közel az ajtóhoz a dóm kincse is ki volt állítva, s külön az oltáron Szent Ludger, Münster első püspökének szobra, vert ezüstből; a szobor mellén a szent ereklyéje volt, melyet egy kanonok nyújtott csókolásra. Ez természetesen semmi különös, s magam sem tulajdonítok ennek annyi érdemet, hogy az én első középeurópai utamban kiváló említésre méltassam, de a leírásra szánt különös feltűnő momentumot az ereklye tiszteletét kísérő akcióból veszem; történt ugyanis, hogy az illető kanonok, mikor úgy látta, hogy már elég volt, a négy láb magas szobrot, lábainál megragadva vitte ki a templomból, végig a piacon, saját lakásába; tette pedig ezt minden inas- és sekrestyéskíséret nélkül, s úgy látszik, hogy halvány sejtelme sem volt, hogy ezáltal magas méltóságát méltatlankodásra indítja, és a templom körül őgyelgőket szolgálatkész önfelajánlásra buzdítja. Nem is kellett egyetlenegy szíves tolakodót sem visszautasítania. A többi arra elmenő oda se nézett neki; engem azonban, mondhatom, meglepett a szokatlan viseletű és hazai szimplex fogalmaimmal ellenkező egyházi méltóság.

A dómtér szilfákkal árnyas; egy-két pad ajánlja föl szolgálatát a pihenni kívánóknak azon esetre, ha üres, ami ritka eset. Csodáltam a münsteri rendőrség drákói szigorát, mely a padok fölé illesztett táblákon hirdeti, hogy dajkáknak és pesztonkáknak e helyen tilos a letelepedés. Úgylátszik, hogy a drákói szigor nem a templomot, hanem az akadémiát respektálja, mely a dómtér másik oldalán emelkedik. Nem is

lehet látszólag nagyobb kontraszt, mint amely a jelenlegi tudomány múzsáinak és a dajkáknak szembesítéséből kipattanhatna. Ha azonban nem vesszük a küllátszatot és nem indulunk a közvélemény fölületes fölfogása után, hanem a két állás és hivatás működése nyomán, az analógia egyikmásik szála akad fönn kezeink közt: mondhatnám, hogy a múzsák szoptatják a fiakat, kik apjuk pénzét az egyetemi városokban szellemileg kamatoztatják, s másrészt a szószátyárságban és fontoskodó fecsegésben majdnem kitesznek a reggeli sétán találkozó némbereken; aki ezek közül jól tud magas lóhátról beszélni s a többi közönséges teremtést csattogó ékesszólással terrorizálni, mondván, hogy ez úgy van, s hogy az nincs úgy, az megközelíti a kora virágában díszlő tudományt s argumentumainak apparátusát.

Münsternek gyermek- és papiszemináriuma szintén zárva van, az ott alkalmazott papok elkelnek a tengerig nyúló diecézisében, melyhez az oldenburgi nagyhercegség is tartozik. Kevés olvasó fogja közelebbről ismerni ez ősnémet pátriát; művelődéséinek) és haladásának jellemzésére derítő fényt vet azon tény, hogy Oldenburgban a lovak is facipőkben járnak avégből, hogy a puha talajban határozottabb ellentállásra találjanak; alighanem luxusból s az azt követő rossz szokásból kell kimagyarázni, hogy az oldenburgi lovak ott is, hol a facipőt nélkülözni kényszerülnek, pl. nálunk, nehézkesen s kecstelenül lépkednek.

Az emberek is nagyrészt facipőben járnak nemcsak Oldenburgban, hanem Westfáliában is; a facipő viselésének kihatása pedig megérzik lelkükön és viseletükön: innen van, hogy valamint nem áll táncra lábuk s a dívó tornaegyesületeknek nincs köztük sok tagja: úgy lelkületűkben és erkölcsiségükben természetes akadályokkal küzködik az előkelő, városi műveltség, melynek hajlékony pici lábain evelasztin topánkák ülnek; evelasztin topánkákkal pedig könnyebben teszi túl magát sok gáton és sövényen, mint ha facipőben elporoszkálna az otthonsült erkölcs a régen vert ösvényén. S mennyivel biztosabb és nyomosabb a facipőkben járó westfál léptenyoma a pitykés fejű szőke topánka tipegetésénél: annyival józanabb és keményebb a feje, elszántabb a szíve, kitartóbb a hite I

Haragos mozgalmú gyomrát a fekete levesnél feketébb kenyér békélteti; «pumpernikel» a neve. A különös szó a monda szerint valamely orosz hadjáratból való, gondolom a napóleoni harcok korából. Egy orosz tiszt és lova elvetődtek

szállásra valamelyik westfáli parasztudvarba: miután itt a ló a szereplő hős, s nem a tiszt, csak a lovat ismerjük nevéről: Nikelnek hítták; az éhes tiszt és az éhes ló enni kértek, s a paraszt nagy, fekete karajjal szolgált a vendégeknek. A tiszt meghökkenve az elébe álló feketeség által, az állítólagos kenyeret a ló abrakának gondolta, mondván: bon per Nikel 1 A paraszt pedig erősíté, hogy bizony jó ez a pumpernikel. A ló és a tiszt egy kenyéren voltak.

A panyóka szájú úrinépnek, mely cinege gyomrát mindennemű torkossággal elerőtleníté, jó volna Ems helyett westfáli majorokban megszállnia; ott azután észrevenné, hogy nemcsak a testi, de a szellemi konyhája rég túlmívelődött a természet reguláin, s hogy nemcsak fácánjai és egyéb vadai akkor kerülnek asztalára, midőn már az új-élet kezd bennök mozogni s pikánsak lettek; hanem hogy szellemes regényein és szellemes eleven lapocskáin is nagyon megérzik az erkölcsi és hitellenes pikánság. Ha ezen szellemi pikánságot látható alakban tálalnák föl, a finnyás úri nép mind megszöknék aromájától — a pokolban nem főznek ízletesen.

Jóllehet szeptember 2-ika volt, sehol sem láttam szent Sédán árnyékát. Münsterben Sédánról semmit sem tudtak. A katholikus egyház az újkori nemzeti bolondulásokkal szemben hideg közömbösséggel viseltetik, nem zúdítja fejökre rosszalásának sulyokját, különösen, ha hivatott képviselői is benn vannak az ünnepélyes Aufzugban; de türelmesen várja és kívánja, hogy mikor kiáltja el magát a maradandó vagy szaladandó párt egyik józanabb képviselője: vizet a nemzeti nemtő fejére. Magam is csak visszaúton vettem észre, hogy szent Sédán napja elmúlt, a liberális újságok vackornyi könnyein, melyekkel a németség gyalázatjátfsiratják, hogy az ultramontánok nem ülik szent Sédánt, és a félrebeszélő szónokok kósza föllengésén, melyet a liberális újságok áhitatos komolysággal papírukon reprodukálnak.

Ilyeneket olvasni ott: «0 német nép, hősök népe! Homlokodon soha nem látott földi uralom borostyánja zöldéi!» «Császárod a Gondviselés Rüstzeugja», Magyarul: «faltörő kosa». «A történelem ezredéves vajúdásait, nyughatatlan törekvéseit békélteted császárságod igazságos hatalmával!» «Benned nyugszik az európai jog és igazság fenéksúlya!» «Ó germán szellem, te az újvilág épületének malterja és pépje; a latin csenevész népfaj elpuhult kezéből te tekerted ki a haladás marsalbotját!» Ily szemtelen, harapós és kofabeszédre

szoktatják jelenleg a nemzeti nemtőket; többé-kevésbbé mind egyforma nevelés; legyen bár francia, német, magyar, olasz; képzelhetni a lármát és karmolást, ha ily nemtők valami találkán összeszólalkoznának! Mily mulattató látvány minden józaneszű embernek! A nemzeti nemtők embert és hont felüdítendő szava annál élesebben sikít a szabadelvű újságokból, minél zsidósabbak és egyház-ellenesebbek; kikötni ezekkel nem lehet, mert győzik hazugsággal — várni kell, míg a tűz lelohad, míg a nemtő lapost pislantva, tojásdad ásítással a kályha-lócára vonul, s elgondolja, hogy fiatal voltam, de bolond is voltam, jártak ugyan írók és művészek, redaktorok és színészek, fő-, al-, közepesdi szolgabírák háztűznézni hozzánk; de mindez inkább dicsvágyó házalás, mint íovagias udvarlás volt! Tempi passati!

Csendes elragadtatásban mozogtam föl-alá az ünneplő utcákon; Stolz Albán ugyan mondja, hogy az egyház jelenlegi harcai csak a visszavonulás dicsőségét küzdik ki, de a münsteri nagygyűlésen nyilvánuló lelkes egyetértés és elszántság, a négy napig tartó nagy hitvallás nemcsak dicsőséges visszavonulásról tettek bizonyságot, de győztes előnyomulásra is adtak reményt, ha a hívő nép minden erejét úgy szervezi, amint a mostani harcokat viselő erő szervezve van.

A városház előtt mindennap meg szoktam volt fordulni, mert vasrostély mögött az elveszett és megtalált tárgyak kirakata volt látható; s valamint a tengerparton elszórt hajóroncsokból a szélvész esélyeit fested le képzeleted vásznára: úgy az itt közszemlére kitett választékos találmányokból az élet epizódjaira következtethetsz. Kesztyűk és kesztyű-párok lógtak ott, botok és esernyők, üres pénztárcák, hozzájok mellékelt cédulákkal, jelezvén, hogy 60 fillér vagy 1 M. 20 fillér volt bennök, máskor pedig szégyenszemre ott lógott egy paróka és egy félig megtört cilinder. A parókát s a cilindert nem én vesztettem el; különben pedig nem tudom, vájjon a kártvallott jelentkezett-e a policájnál. A paróka megfejeli az ember ifjúságát, de ifjúságot nem ad neki; hiszen a megfejelt csizmára sem foghatni, hogy új; de mit mondjunk őszbecsavarodott parókáról vagy dérharmattal megesett parókáról? Az is ifjúságot fejel? Pedig a kiállított sörényköteg ilyen volt.

Délután tizenkétezer ember rándult ki a «Schützenhof»-nak nevezett ligetbe. A lelkesülés itt már oly fokra hágott, hogy a legflegmatikusabb német is kaszálva lábbal s kézzél hadarva beszélt. Este a pápa óriási szobra fénykörökben

égett, és a liget lombja közt hosszú lángsorok ragyogtak mint tüzes koszorúk. A koszorúkból itt is, ott is szikrázó fénysugarak röppentek az égre, arany, ezüst, kék, zöld csillagokra nyílva szét útjuk tetőpontján, s mint tüzes virágeső szóródtak az éjbe. Az emberi törekvések csak csillagos tűzijáték; hamar letűntek a röpke fénysugarak és kialudtak lassan-lassan a tüzes koszorúk; az Isten hatalma pedig az éji égbolton fényt nem vesztve ragyogott tovább bölcsesége örökös tűzijátéka gyanánt 1

Hogy az öreg Windhorst mindenütt ott volt, magától értetődik; gondolhatta magában, hogy a tűzijáték csak kőszén és vitriol, s mint ilyen, nincs szoros összefüggésben a szellemi harcokkal; de meg kell az ilyesminek is lenni a nagy tömeg miatt, amely ha látná, hogy az «agarászó egyesület» és a «patikáriusok vándorgyűlése» rakétákat sütöget, a centrumpárt pedig rakéták nélkül ülésez, könnyebben hinné el a Kölnische Zeitungnak, hogy a centrumpártiak valódi sötétencek. A kivonulás a zárt ligetből bordaropogvány közt ment végbe, nem is lehet máskép, ahol két tárnia közt kell ki- és bevonulnia 12.000 embernek. Megjegyzendő, hogy a tizenkétezer ember fizető volt, mert ingyen ott sem adtak semmit.

Másnap reggel a legcsúnyább templomba vetődtem; Szent Kelemen pápát akarták vele megtisztelni. A münsteri ministránsok alighanem megelégelték már a sok szolgálatot, mert az enyémnek áhítatán nem igen épültem, nem mintha rosszul viselte volna magát, hanem lankadt, bágyadt, hideg volt a fiú tekintete. Senki szeméből nem tükrözik oly közvetlenül a mély és átérzett áhitat, mint a jólnevelt fiú imádkozó szemeiből.

Utamban a ministráns-prémiumot a frankfurti kis oltárszolgáknak szavazom meg: frankfurti két ministránsomat bátran kiállíthattam volna az egyházi szerek münsteri kiállításán, nincs az a remek oltár, melyhez áhítatuk, szerénységük, figyelmük és ügyességük ne illenék. Utánuk következik a nürnbergi kis ministráns, hosszú, karjain átvetett, bársonyszegélyű fekete köpenyben fungált, mint a régi város kis szenátora. A legszebb pedig kétségkívül a würzburgi vörössujtásos, kékmentés miniszter volt.

Midőn mindennel elkészülve, hét óra felé a templomból kiléptem, találkoztam egy pappal, ki tegnap, megúnván a sekrestyében való álldogálást, határozatba hozta, s azt az egész ott álldogáló klérusnak tudomására hozta, hogy holnap

félötre itt lesz s a sekrestyést is odarendelte; ha a sekrestyés is úgy tartotta meg szavát, akkor hét órakor mindketten észrevehették, hogy nem váratták meg egymást.

Az utcán a tömegek a cirkusz felé törtettek; a széles utca egyik oldalán a vásárra hozott növényzet pompázott: ott nyíltak a karfiol bokrétái, mellettük a káposzta tömött rózsái, körülvéve a kelkáposzta nyiladozó bimbóival, színt az egésznek a sárga- és vörösrépa groteszk gumói kölcsönöztek, szolidságot a sárguló tökök, kecset pedig a koszorús, vagyis koszorúba kötött vöröshagyma, mindmegannyi szendén mosolygó, kerek, piros arcok hosszú sora. Azonkívül a münsteri vidék magas műveltségi fokára abból következtettem, hogy a vajas asszonyok és kisasszonyok szalmakalapban álltak sorfalat, kínálva a bepólyázott vajhasábokat, s jóllehet sokan voltak, nem volt versengés észrevehető rajtuk, nem licitáltak egymás ellen, s a kék irigység nem bántotta őket; ez mindenesetre nagy dicséret kofalelkekre nézve, s aligha lesz alkalmazható minden kofa és árus asszonynemre; ha azonban a foglalkozás kihatását a lelkületre reflektáljuk, megtaláljuk a szelídség és békülékeny érzület kulcsát. A vaj ugyanis és a többi zsiradék, pl. a kolomász enyhíti a dolgok rökönyösségét, simítja az érdességet s az erkölcsi világban traktábilissá teszi a szögletes lelket is.

Üton-útfélen fényképeket árultak; az egyik árus inkább koldult, mint árult; a vajas séta hajlékonyabbá tett az irgalomra, s azért az olcsók közül én is választottam egyet, mely legkevésbbé volt merev és dermedt, s nem hajlíthatlan kőszobor<ról>, hanem élő emberről volt véve. Ki nem állhatom a fényképet, mely oly szép, hogy bármilyen a levett ember, elhitetik vele, hogy ő igazán szép; s másodszor, mely feszes fajankókat, de nem húsos, hajlékony emberszálakat ábrázol. A művészet ezen igényeit 25 fillérrel födöztem.

összezsugorodott lélekkel mentem be a cirkuszba, — az utolsó gyűlésre. Annyi sok, lélekemelő látvány eltűnése, a lelkes katholikusoktól való válás szüksége összevissza kószálta érzelmeim redőit; a szív olcsó gerjedelmei máris a honvágy szárnyait kezdték nyirbálni; mondták: ne menj, maradj itt; de az élet kategorikus imperativusa a szükségesség — beárnyékolva a pumpernikcl hollószínétől, s megijesztve a porosz pikás sisak szeretetlen hegyességétől, nemkülönben szelídítve az ürülő fiszkusba való belátástól a katabázisra határozta cl magát.

A cirkusz majd megrepedt, annyi volt benne a nép;

hogy Windhorst szónoklatát legislcgutoljára hagyták, abban a pia fraus némi tapogatódzását véltem fölismerhetni. Akarták ugyanis, hogy a tisztes gyülekezet végig kihúzza a münsteri tartózkodását. Azonkívül igaz, hogy a Windhorst beszéde a nagygyűlés koronája, a kultúrharcra szánt ostor vége, fénylett is, pattogott is — és Münsternek hasznot is hozott. A régi poéta szabályát követték: jungere cum utili dulce.

A tavalyi, Ambergben tartott katholikus nagygyűlésen körmenetet tartottak rózsafüzérrel kezeikben a gyűlés tagjai. Némely keresztény ember... ki rózsafüzért sohasem vesz kezébe s dunsztja sincs a pápa hitből eredő fölfogásáról, ki napjainkban a rózsafüzér-imára hl föl, elmehetett volna Ambergbe a theológiából pótkurzust hallgatni.

S ha az nem segítette volna lábra őt, Münsterben is hallhatott volna szívhezszóló monitumot olcsó pénzen Gálién Nándor országgyűlési képviselőtől, ki meleg és hatásos szavakban kötötte szívünkre a rózsafüzér elmondását a pápa enciklikája és az imának a keresztény életre való kihatása nyomán. A szónok nem gondolta, hogy túlzásokra vetemedik, ha a fényes gyülekezetei a rózsafüzérnek naponkénti elmondására hívja föl; s ahol a szónok öt, egész hatezer világi embertől látogatott nyilvános gyűlésen ilyesmit engedhet meg magának, ott mindenki észreveszi, Bismarck is, Virchow is, hogy a hívők meggyőződése nincs azon korban, mikor hátul gombolkozni szokás. Sokhelyütt azonban, úgy vesszük észre, az egyesek úgy mint a tömegek, még ezen kor aranyos napjait élvezik.

Hogy miért élvezik, arra a feleletet megadta dr. Haffner Mainzból, ki az előbbi katholikus beszéd után a kereszténységellenes eszmékre utalt, melyek a tudományt, művészetet, az irodalmat és sajtót dominálják. A kereszténységellenes eszmék a társadalmi test kolera-bacillusai. Jó volna ezen bacillusok tanulmányozására egy berlini professzort a helyszínre, Franciaországba küldeni, ahol a múlt század a hamis eszmék hatását nagy tragédiában tüntette föl. Az első fölvonásban XIV. Lajos szerepel. A másodikban XV. Lajos lopja az időt. A harmadik fölvonásban Voltaire-Rousseau iker-csillagzata tündöklik. Franciaország hódol neki, a király penziókat juttat érdemeiknek s az arisztokrácia bomol műveik után. A negyedik fölvonás már azt kürtöli, hogy «écrasez l'infame!» S az ötödikben föl van állítva az embervér-csurgó 1 Kétségbe kellene esnünk az emberek esze fölött, hogy nem okultak a tragédián! Dehogy, újra kezdték!

Mialatt a szentszövetséget kötötték, hitetlen filozófusok tanítottak Jéná<ban>, Königsberg-, Berlinben. A színpadon megjelent a nagy szofista Hegel dr., utána Schelling, azután Marx, Lassale, Bebel hármas csillagzata, és ott az állatkert melletti villában, Berlin városában ül mai napig a híres nihilista Hartmann Ede, kinek filozófiáját uralja korunk művelt népsége. Époly keresztény-ellenes a regényirodalom szelleme. A legbiztosabb eszköz a lelkiismeretek, piszkítására Zola és inasai regényeinek olvasása. Nem különb az egyetemek szelleme. Lámpással is alig találhatunk két tucat keresztény egyetemi tanítót. Es ily körülmények közt álljon fönn a rend és állam. Vakulj német, magyar! Még négy év választ el az emberi jogok proklamálásának százéves fordulójától, még nyolc a királygyilkosság centenáriumától. Fogja-e valaki elháritani az ötödik fölvonást? Még van idő I Adjanak az egyháznak szabadságot, csukják be az istentagadó főiskolákat vagy legalább engedjék meg, hogy katholikus egyetemeket nyissunk. Nem fázunk a tudomány, a művészet, az iskola kereszténytitésétől. Mienk a jövő, ha nem itt, hát az égben I

A dörgedelmes éljenzés, mely a beszédet követte, csak a vihar zúgása volt. Feszült várakozás lepte el az óriási tömeget, mint a felhőt a villanyosság feszereje; — egyszerre a lelkesültség futótüze siklott el a figyelmes arcokon s szemeken, mint cikázó villám, és a szó az ezrek ajakán mennydörgés gyanánt rezgeti, nem akart csitulni. A szószéken Windhorst jelent meg, hogy visszapillantson a nagygyűlés lefolyására és szavai által mindennek, ami ott mondva és határozva lön, nyomósságot kölcsönözzön. A beszédet nem közölhetem; egyes passzusokat azonban jó lesz ideírni, melyek elegendő fényt vetnek a szónokra és szavaira. «Uraim I Mélyen meg vagyok hatva gróf Gálién szavai által, melyek eszembe hozták parlamentáris történetünk azon jelenetét, midőn ugyanazon gróf ellenségeink gúny kacaj a közt fejtegette a centrum elveit a szociális kérdéseket illetőleg. Mi, az ő barátai, akkor lelkesültünk, amint lelkesültünk ma, ellenségeink kipisszegtek. Ma pedig azon programm, melyet akkor a gróf úr nevünkben kifejtett, a kormány programmja lett, s ha a kormány horgonyt akar vetni, mi előre hajtjuk. A keresztény szó és beszéd, mely a gróf ajkairól hangzott, nem. fogja ugyan most sem elkerülni a hozzá nem értő kritikát; mindazonáltal mondhatjuk, hogy évek múltával ez a programm a népek és kormányok programmja lesz».

«A 32-ik nagygyűlés fényesebb volt, mint bármely megelőző. Ez a tömeges csődülés, a termek túltömése úgy kívánja, hogy konstatáltassék. Arra is utalok, hogy a rendőrség mindenféle óvintézkedéshez nyúlt az óriási tódulás és tolongás ellen. Önök, kik a tolongásban és a szorulásban állnak, nem értik, hogy mire való ez a konstatálás; de én már értem. Mert tizennégy nap múlva azt fogják fölfedezni elleneink, hogy a cirkusz kongott az ürességtől» (Tetszés).

«Ezen nagygyűlés elleneinkre nézve keserű nagy csalódás. Az utolsó parlamenti ülés óta mindennap tapogatták érverésünket, ha meghaltunk-e már. Uraim, mi keveset feleltünk, mert tettleg, és nem szóval szoktunk felelni (Bravó 1). De most kérdem a tapogatókat; ami Münsterben történt, valami agóniához hasonlít-e az? (Nagy tetszés). Itt állnak az aggok, itt a férfiak, itt az ifjak, itt a hölgyek, korosabbak és fiatalok, mindannyi kicsípve (Tetszés), nézhetik-e temetésnek mindezt? (Tetszés). Nem, Uraim; bizonyítjuk, hogy élünk, s hogy kedvünk van tovább élni» (Bravó I).

«A hívatlan próféták másodszor azt hirdették, hogy perpatvar és veszekedés fogyasztja életünket. Hát van-e a perpatvarnak csak nyoma is mindazon, ami itt történt? Mindazon férfiak, kik az állítólagos perpatvart tüzelik, teljes egyetértésben ülnek egymás mellett (Bravó 1); és a jelen nagygyűlést különösen jellemzi, hogy a határozatok mind egyhangúlag hozattak.»

«Mialatt a katholikusok képviselőit összeverekedtették, bejárta a hír a félvilágot, hogy püspökeink meghasonlottak, hogy az egyik liberális, — s a másik eszében megzavarodott, — hogy minden kizökkent sarkából (Tetszés). Se baj; a pásztorlevélen, melyet Fuldából hozzánk menesztettek, nem érzik meg a visszavonás 1 Megdicsértek összetartásunkért! Egyek a pásztorok, egy a nyáj, s ez egység fölött uralkodik az aggastyán a Vatikánban, ki a világot kormányozza — igen kormányozza, mondjon bárki bármit (Viharos, véget nem érő tetszés). Ezen egységen megtörnek az ellenséges hullámok. Minden körülmények közt tovább viseljük a harcot Szentatyánk áldó keze alatt (Bravó!). Honnan veszik elleneink a reményt, hogy a mocsárba megyünk, melyet elénk készítenek? Nem, mi nem megyünk a mocsárba (Élénk tetszés). Nem hagyjuk magunkat álomba dajkálni; ébren vagyunk, tudjuk ma úgy, mint tíz év előtt, hogy a májusi törvények mitsem érnek, s hogy az egyház szabadságát ki kell vívnunk! (Bravó!) Ma is oly harcképesek vagyunk,

mint akkor. Ha az egyik kidől, nyomába lép a másik. Igazi szívvidulás reám nézve, ki már vén vagyok, jóllehet nem szívesen vallom meg (Tetszés), a centrumpárt fiatal tagjait hallhatni. Ha a vének elpusztulnak, akkor a mi tisztelt elnökünk és társai lépnek a csatasorba (Élénk éljenzés). S ha ezek is kivesztek, itt van a harmadik garnitúra (Éljenzés), az egyetemi ifjúság 1 A negyedik garnitúrának — a kis fiúknak — gondját pedig az anyák viselik (Tetszés). Van egy jeles szólam, hogy a gárda meghal, de nem adja meg magát. Én pedig azt mondom, hogy a centrum se meg nem hal, se meg nem adja magát. Nehéz a centrumban szolgálni, mert ott gúnyt és kacajt aratunk, de emellett részünk a jó lelkiismeret» (Bravó 1).

«Kérem Önöket, tartsanak meg jóindulatukban és valósítsák meg azt néha azáltal, hogy imádkoznak értem. Érzem, hogy az est közéig, és csak rendkívüli erőmegfeszítés képesít a fáradalmakra. Azért kértem az imát és kérem társaim számára is.»

«S most pedig igen szeretném, hogy végezetül örvendjünk még egyszer azon egység látásán, mely köztünk és az egyházban dívik. Nyilvánosan és világosan valljuk, hogy a római katholikus egyház fiai vagyunk s maradunk a sírig (Viharos beleegyezés). Testvéri jobbot nyújtunk egymásnak ígéretül, hogy minden egyes a maga helyén mindent megtesz, hogy az egyház és a keresztény iskola szabadságának fönséges céljai eléressenek (Megújult éljenzés). Távozzunk innen, harcra ifjúit bátorság- és buzgósággal 1 (Bravó 1)... Végre tekintsünk föl a Vatikánra, azon tiszteletreméltó aggastyánhoz, aki kétszer küldte meg nekünk áldását. Megfogadjuk viszonzásul, hogy személyéhez állunk élet- és halálban (Bravó!). És a fogadalom erősítésére felhívom önöket, hangoztassák velem együtt: Szentséges Atyánk, XIII. Leó pápa — éljen! — éljen! — éljen!»

Ez volt végső aktusa a münsteri nagygyűlésnek. Amely pártnak vagy egyletnek kedve volna ilyesmit produkálni, az vegye fontolóra a béká<ról> és ökörről szóló mese végét. A leghivatottabbak erre mindenesetre a német tornaegyletek, már csak azért is, mert ha valami malőr éri őket, nem nagy kára lesz az emberiségnek. A magyar ember azonban, ha akar valamit látni és tanulni, s e mellett nem akar koszorústul vagy koszorú nélkül kidobattatni, jó lesz, ha Drezda helyett és ugroncok helyett jövő évre Boroszlót választja; ott fogja látni a hitért, jogért és szabadságért küzdő szellemi akrobatákat.

Ne higgye senki, hogy Münsterben maradtam; de miután adott szavamhoz hű maradok s a címben az útleírást Esztergomtól Münsterig alkudtuk ki, nem mondhatom el, mint jöttem vissza Münstertől Esztergomig. Elég az hozzá, hogy akkor az esztergomi híres propeller, «gőzzel járó hajó» idegbajban szenvedvén, nem járt, s így, aki Kövesden kiszállt, gyalog mehetett tovább. Most azonban a dolog nincs úgy, mert a propeller ismét jár. Ezen barátságos reklámért, reményiem, hogy egyszer ingyen visznek át a propelleristák.

Úti vázlatok Németországból.

(1886)[2]

Tegyük föl, hogy már Németországban vagyunk. Scnkisem fog megütközni c föltevésen. Aki pedig megütközik, örüljön neki, meri már az első sor is meglepi. Vagy mi más a meglepetés, mint bizonyos megütközés, no de szelíd és enyhe. Aki tehát folyton megütközik, az bizonyos, hogy el nem alszik, aki pedig már alszik, az bizonyos, hogy meg nem ütközik; mindkettőről tehát gondoskodva van. Tegyük föl tehát még egyszer, hogy Németországban vagyunk.

Találkozik talán szónok is, ki eltelik csodálattal e bevezetés varázsereje fölött, mely mir nichts dir nichts in médiás rés állítja a mesélőt, és emellett megtiszteli az olvasót is, kiről fölleszi, hogy sasképzclctével követni bírja a falusi templomtól a kölni dómhoz, az útszéli pocsétáktól a Rajnához, stb. stb. Némelyiknek azonban talán nem látszik elég reálisnak fontos tárgyalást a német népről és műveltségről föltevéssel megkezdeni, mint azt a bekezdő szó mondja: hogy tegyük föl; mert mi lesz, ha a feltevés illuzóriusnak bizonyul? De az ily félelem mai á propos csírázik a szív oldalfalán, mert tudnunk kell, hogy föltevések nélkül sehol sincs boldogulás: a tudomány kezelve a reális mathcmatikától a lutriig, a vállalkozás kezdve a reális angolbanktól, végig menve a cinobányai üveghután, a vámosmikolai téglavetőn, a losonci levitézlctt posztógyáron—egész az esztergomi gázvilágítás in pettoban levő nagymérvű vállalatáig — mindig föltevésen kezdi, — hogy hogyan végzi, az természetesen más kérdés; De ahhoz most semmi közünk. Mindenütt úgy van, hogy a kezdeményezés géniusza egyik lábával a siker föltevésén nyugszik, a másikát előre nyújtja vagy balanszíroz, s lesi, merre nyílik útja.

A mi útunk nyitva. A kereskedés, a közlekedés, a műveltség és haladás, a civilizáció és hittérítés, a harci mozgalmak és futamodások útja: a szép *Rajna* folyam. Beérem neve említésével, mert, hogy mily szép és mosolygó, virányos

és koszorús, azt már annyian mondták el, hogy a tárgy ki van merítve, s bátran levehető a napirendről, mint az oly interpelláció, melyhez már Herman Ottó sem szól; ő ugyan nemcsak azért nem szól hozzá néha, mert többet nem szólhatna, hanem azért, mert süket lévén, nem tudja, vájjon ugyanazon interpelláció van-e a szőnyegen vagy más.

A pincérek a hajón háromszor voltak szívesek megkérdezni, vájjon szándékozom-c két és fél óráig három márkáért tálakat lesni, a leves sáfrányos vizében úszó két gombaszeletet kihalászni, hús fejében két makaróni szállal beérni, a fricassé szagát távolról érzeni, a pecsenye levét, melyből a harapható végső szeletet a szomszéd negélyezés nélkül kisajátítja, megkívánni, kabátomat az ide-oda repdeső tálakkal lecsepegtetni, a létért való küzdelemben elkeseredett kaján szomszédaimnak magamat bemutatni, külön egy félpalack rüdesheimi borért három márkát fizetni, s mindennek szerencsés bevégzése után odább állni; más szóval a szívélyes pincérek háromszor voltak szívesek megkérdezni, vájjon fogok-e tabldótozni. A harmadik fölszólításnál már majdnem kényszerültem álláspontomat körülményesebb okadatolással előadni, azonban a zelótész nem várta be a feleletet, mert a lóriéi szikla rögtön előállván, pisztolyok s egyéb mordályok sütögetésére sietett.

Következnék itt a lóriéi sziklának ecsetelése, de illusztráció nélkül az ecsctelés hitvány kapkodás volna, s a «Sión» csak jövő évre készül illuszLrációs kiadásban megjelenni; kényszerültem tehát a lóriéi sziklával odább állni.

Úgy vettem észre, hogy elveim, melyekkel a pincérek támadását fogadtam, a közönségben általános elterjedésnek örvendenek. Alig mozdult valaki, midőn megszólalt a déli harang nem ugyan imára, de ebédre. Ezen általános apáthia az érzéki vágyakkal és örömökkel szemben kérdőjelekkel töltötte be lelkem valóját, kerestem a talány nyitját, de nem tudom, megtaláltam-e azt.

Aki az itt észlelhető evés-ellenes apáthia szörnyűségét, melyet én éreztem, meg akarja érteni, annak szem előtt kell tartani a német, tulajdonképen északnémet étvágyat. Mert ha ez is apalliikus, akkor ugyan furcsa dolgoknak kell történniük. Ó Múzsa, mely szakácskönyvhöz nyúljak, hogy e részben félre ne beszéljek? Tán Szigligeti Zsuzsanna «Pallas» könyvnyomdájában megjelent «Magyar Szakácskönyv» hetedik kiadásához? Azt Pallas Athene iránti tiszteletből nem tehetem. A párizsi Didier et comp.-nál megjelent «Francia

Konyha» teljesen hasznavehetetlen; találni ott ugyan hosszú lajstromokat, de a kis Mollé szótárban nincs meg mindnyájuknak magyar neve, s ha volna is, de mit csinálsz velük az északnémetek közt, hol mindennek legföllcbb csak jó hírneve fordul meg: assiette, haché, fricassé, galantine, pure, sfoglio, brancino, páté tizenötféle változatban, ina papillolákban, holnap tragant tésztában vagy kagylóházban, ragout, coltelets de mouton aux truffes, tété de vcaux aux truffes; dindon aux truffes; rántotta, omclleltcs aux trui'ícs, glacc aux truffes. Azután piláf, elemen, kelicf, giorgete, zuchelLi, marmelade, sorbette. Fölösleges sok, s a sokból semmi. Az északi németnek más kell: reggelire egy liter kávé jó darab füstölt kolbásszal, tízkor a másik darab füstölt kolbász, ebédre valamiféle szelet három csuszpajzzal, füstölt hús, s a harmadik darab füstölt kolbász, Scliweinsbraten mit Kartoffelsalat, Hering mit Heringsalat. S dacára c kapacitásnak éttermi apáthia? Szükséges azt jóra magyarázni 1

A Rajna megigézte őket, s a velük született takarékosság nyomósította az igézetet, s a közönség javarésze ülve maradt, s azt mondta, hogy szíve vágya nem úszik szívesebben az étterem savas gőzében, mint az elragadó táj hullámos szín- és fényárjain. Volt is ott szín, s volt fény. A déli nap élesen tűzött a fejünk fölé kiterjesztett ponyvára. Mély csend honolt a tájon. A partok hosszában elnyúló országutakon egy-egy kocsi robogása hallatszott; a tornyok és hegyek képe víg, élénk csikókban ficánkolt a víz fodrain, a távolabb eső falvak harangszavát apró foszlányokban kapdosta el a szellő, az égről a nap heve, mint izzó ezüst rezgett le a tájra, átszűrődött a lombokon s különösen a szőlő pajzsos levelein; csaknem hallani vélte az ember, mint forr össze a tőke nedve a nap tüzével rajna-parti nemes borrá. A szőlőmívclés minden foszlány földet ragad ki a szabad természet kezeiből, a hegyek meredekein kőből rak terasszokat, összekaparja a földet s megtámasztja, hogy a legközelebbi eső le ne söpörje, a hegy oldala alulról nézve olyan, mint óriási lépcső, a lépcsők síkján növő szőlő buja lombja mint puha, zöld szőnyeg van a terasszokra vonva; sok verejték kcllell ahhoz, míg a durva, kövicses anyagból az emberi kéz munkája és az ég áldott tüze a szőnyeg szálait s ügyesen rajzolt leveleit elővarázsolhatta, de most már megvan, s az emberi tekintet önérzetesen emelkedik a zöld szőnyeges lépcsőn föl a hegyek koronájához. Mindkét parton robog a vonat. Türelem, így lesz nálunk is, ha majd az «átkos kormány» kiépíti a Buda-

Visegrád-Esztergomi vasutat. Akciáik nem állnak rosszul; a balparti vasút kiterjeszti hálózatát hírneves német városokra, milyenek Mainz, Bonn, Köln; talán azért épültek mind a balpartra, hogy a franciának eszébe ne jusson a Rajnát magáénak mondani. Azonban a poézis nem exulál a Rajna partján; dacára annak a három részvénytársaságnak, melyek prózai gőzzel vagy pláne kettős vasabrincson legfőbb dicsőségüknek tartják az embereket minél előbb odábbítani, találkoznak szellemes utazók, kik kifognak e gőzzel hajtott vállalatokon. Ezek azt mondják: élvezni s nem rohanni akarunk.

A vidék élvezésnek ily kritikus mintaképe tűnt föl a nassaui parton: egy erősen megszürkült szamár haladt csendesen és merengve a parti ligetek közt, vele tartott egy szinte szürke ruhával ellátott úri ember, magától értetődik, hogy nem mentek egymás mellett, hanem a tehetősebb hátára vette pajtását; néha a szamár megállt s míg látszólag egykedvűen meredt maga elé, addig izgékony jobb fülét hegyezve, s a másikát hanyagul lógatva, ravasz kópéságon törhette eszét. A vidéket úgy látszik nem igen mustrálta, legföllebb a közel díszlő bogáncsot részesíté figyelmében. Nemes világmegvetésében hasonlított német filozófhoz, ki sétaközben az Ich és Nichtich közti különbséget fürkészi. Valahányszor a szamár megállt, az úr is szétnézett a tájon. Ez a kettő összeillett. A rajnai úton kell is szelíd, békés s magába betérő utitárs, aki szeret tűnődni, és nem zavarja másnak merengését vagy érzelmi fuvalmait, emellett kész a másiknak terhét viselni, különösen ha zsémbes, rosszkedvű és fejes. Ha meg akar állni a bajtárs, álljon meg ő is; ha ravasz köpés vicc játszik ajkai körül, élvezze, szopogassa egyedül. Szerencsémre nekem is volt ily jeles és a jelképben tükröződő tulajdonságokkal fölszerelt útitársam, s másnak is ajánlom, hogy ilyet válasszon; ha otthon nem talál, akad az úton elég. Az ilyenekkel folytatott konverzáció nem lesz ugyan méltó, hogy megörüld lessék, de hisz az mitsem von le értékéből. Utitársam Bécsből jött s Essenbe ment, az ágyúpátriába; hogy minek ment oda, azt sem nyilatkozataiból, sem elveiből, sem tudományos exkurzusaiból nem bírtam levonni. Különösen kétféle közhellyel válaszolt; vagy azt mondta hogy: ja, ja, ja, vagy azt hogy: abcr gehn sic; ha körülbelül igaz volt, amit állítottam, mint például, hogy szép idő van, arra azt mondla, ja, ja, ja; ha pedig olyasmit mondtam, mi neki nem tetszett, például, hogy holnap esni fog, arra kereken vála-

szolt: aber gehn Sie. Pedig magam is szívesen mentem volna l De hová?

Miután háromszor ja-ját és kétszer abergehnsiet mondott, végeszakadt a diskurzusnak; én csapatszemlére adtam magam. Hajónk harcias monitorként haladt a folyam közepén, őrsége, értsd a turista népet, jobbról-balról a párkányra dőlve folyton nyilazta a szem ragyogó íjával a partot; majd kettős, vontcsövű készülékkel kereste a távolt; nem kímélt falut, erdőt, várat, ligetet; az asszonynép azonkívül nyelve parittyáival s a megszólás kőzáporával bántotta a parti villákat, kerteket és glorietteket; nem kímélte a rég elaludt várromok népét; kifogásolta, hogy mi nehéz volt oda föl vizet hordani, különösen ha nagymosást tartott a várasszony; mi nehéz volt a cselédnek mindennap fölcipekedni, hurcolva magával, mit lenn a piaci kofáktól összevásárolhatott; hogy a léghuzam is igen bánthatta a nemes családot; s hogy a reuma alighanem Jáger professzor gyapjúkelméire szorította a ház gyöngédebb teremtéseit. Aki a jobbpartot fölösleges figyelmével boldogította, áttette főhadiszállását a másik oldalra, elcipelve magával a széket, plédet, tarisznyát, gukkert, cilinderes skatulyát s végül önmagát. Aki pedig élete párjával tette meg az utat és a hajós élet mozzanataiban mint férj szerepelt, az egyik karján a Rajnába unt aszszonyt, másik karján néhány vánkost, plédet, köpenyeget cipelgetett magával.

Eddig is észre lehetett venni, hogy a folyamszéli faluk, várak és városok neveinek és kecseinek elképzelését az olvasóra bíztam. Hallottam ugyan jobbról is, balról is, hogy mi e meszelt vagy már megrongált falak neve; de azt mind elfelejtettem; kerestem azután otthon és szeretetreméltó környezetemben Baedeker-féle könyvet, honnan több lapramenő mesékkel tölthetném e választékos folyóirat íveit, de az sem sikerült. Nem is hiszem, hogy a név és a mese szebb, finomabb, mosolygóbb párázattal vonta volna be a tájkép körvonalait; különösen ha a várakat lakott vitéz lovagok vasas ingeivel volt valakinek szerencséje megismerkedni a múzeumokban és erényes szelídségükkel a históriában. Amily csúf és alaktalan a vasba bujtatott lovas és ló, oly ügyetlen gondolat e vasas viselkedésben az emberi erőteljnek és vitézségnek fölvillanását látni. A rajnai várak lovag urai általában abban látták rendeltetésüket, hogy minél súlyosabb buzogánnyal és láncos, szeges csillaggal édes testvéreiket és a nemtelen földi népet agyba-fejbe verhessék; falaik rovat-

káiból nem igen merenghettek az Isten újjainak remeklésén, amint nem merengett az erdei medve, ha a kiálló szikláról végig nézett, hogy volna-e errefelé valami harapni való!

A rajnaparti várak tehát nem álltak helyükön, midőn még emberek laktak bennük, le kellett volna serényen perzselni a bennlakókkal együtt; kár, hogy nem voltak szociáldemokraták a szent, német-római birodalom császárai közt, kik e várak iránt viseltetett barátságtalan indulatukban többször nekimentek a falnak; de most, midőn csuvikok vijjognak és baglyok huhognak bennük, pompásan illenek a táj keretébe; az erőszak fészkeiről a múlandóság levette az átkot, mely mélyen a völgyből reszketett föl a hatalmaskodás áldozatainak szenvedéseiből, és az enyészet, amely engesztel és kérlel, a poézis hímes leplét takarja a múltra, csillogó virágokkal hinti be a vércseppelcet, és a romok közt a történet szava helyett inkább a szél zúgását, néha-néha nyögését hallatja.

Az utazó társaságban különösen két úriember vonta magára a figyelmet; legalább az enyimet, mert a többiek nem látszottak oly fogékonysággal viseltetni összekarmolt sebhelyes, forrasztásos és flaszteres arculataik iránt. Bursch-ok voltak. A későbbi századok olvasói, ha forgatják majd korunk krónikáit, mint mi a XIV. vagy XV. századéit, kuriózum gyanánt efféle leírást fognak vörös plajbásszal aláhúzni és kézről-kézre adni:

«Az időben, t. i. a régenmult XIX. században, melyről itt foly a szóbeszéd, a butaság vajmi széles vékák alá rejtegette az igaz tudomány és fölvilágosodás lámpását. Különbség volt még akkor nézeteik szerint a majom s ember közt, jóllehet ez a hit látszólag akkor is már veszendőben volt, s az akkori magas főiskolákon végleg ki is pusztult. Kivesztek azonban a XIX. és XX. századnak szláv világhódító tatárjárása alatt az akkori bölcsek könyvei s irkái, melyekben foglalva volt, hogy mit sütöttek ki a bölcsek az emberi fajzatnak léte, mivolta, nemkülönben eredeté<nek> homálya iránt; miután tehát a nagy kozákjárás könyvekben s bölcsekben igenis nagy kárt tett, most is kétségben kell lennünk, vájjon a majomlét foszfori szikrája, mit akkor tévesen gondolatnak hívtak, kipattant-e végleg már agyvelejük lágyán 1 De az összevető história nyomán van egyes jelesebb érv és árgomentom, mely azt konstatálja, hogy már az időtájt a majomönérzet és a tisztább, természetes erkölcs mind tágabb és tágabb karikát irkáit».

«Így a többi között ezt is olvashatni Jena és Göttinga hagyományaiban, hogy a németségnek fensőbb iskoláin az egyidejű kort és butaságot meghaladott szokások divtának, melyekből a műveltség, tudomány s haladás óriási mérvét napnál világosabban lehet dedukálni. Szoktak volt ugyanis akkor összejönni az ifjak nem egyszer, de sokszor nemcsak a tudomány lángoszlopa elé, hanem a fölkoszorúzott bor- és sörhordók alá is. Itt azután ittak, s gyújtottak a haladásnak új szövétneket. Volt pedig ez összejövet neve «Burschenschaft», és az összejövök «Bursch»-oknak mondattak. Már a monturát is kifejlett műérzék szabta ki s varrta meg. Két hátsó sallangba végződött a színes, elül kinyírt leventemente; fejükön volt valami kimagyarázhatlan korong; amily hosszú lábszáruk, oly magas csizmájuk. Egy darabig csak elültek egymás mellett, de azután fölforrott bennük a régi nemes vér, mely hajdan Guinea erdeiben pezsgett, s miután körmük a keztyűs divat folytán nem igen volt hosszú, éles vaspálcákat ragadtak kezükbe, azzal karmolták össze tisztes ábrázatjukat; puffogás, pofozás, karmolás, körmölés, karcolás, öklelődzés és — ökröndözés, ez rövid kivonata az ősi természet némileg változott nyilvánulásinak.»

«Nevezetes pedig, hogy ezt nem kényszerből, de merőben kedvtelésből tevék, s minél több vonítás volt arcuk vánkosán, annál nagyobb dicsőség rengett reputációjukon.»

Ha e leíráshoz illusztráció is volna melléklendő, igen kívánatos volna, hogy a rajnai hajón együtt utazó két Bursch-ot kapták volna le. Miután pedig ezen mondat három «volná»-val ékeskedik, világos, hogy nagyon problematikus igazságokat hangoztat, amiért is elállók e tárgyban a további fejtegetésektől, és a messze jövőből a Rajnához térek.

A hajón eközben élénk érdeklődés mutatkozott *Bonn* városának föltünedező tornyai és házai iránt. Különösen az éhes közönség ragyogó reménysugárt tükröztetett vissza szikkadó orcájáról. Most már szék is, pad is volt kapható, egyik szomszédom, aki szék birtokában volt, s már két órája tartott zsebkendőt vérző orra alá, most indult keresni enyhülést és szappant.

A bonni közönség észrevehetőleg örvendett megérkezésem fölött; egy hordár mindjárt kezemet szorongatta, amellyel vonakodó bőröndöm két fülét markoltam, hogy hajlandóvá tegyem kíséretemben továbbra is megmaradni. Egyik-másik cívis békésen mosolygott, úgy hitte talán, hogy

a bonni múzsák apródjának csapok föl. Intettem a szolgálatkész hordárnak, amerre láttam, hogy szélesebb utca nyílik, de nem szóltam semmit, mert nem volt mit. De a hordónak is volt néhány csöppnyi esze, s mihelyt az első fogadóféléhez értünk, ő teljes elszántsággal nyomult az igénytelen csarnok belsejébe. Interpelláltam őt, hogy ez mire való? ő pedig zengeni kezdé a hajlék dícséretét. Azt mondtam: nem kell; ő csitított; határozottan kijelentem, hogy nem kell; ő elhallgatott s jött kifelé. Mentünk tovább, s az első tiszteségesebb hotel zárt kebelére, mely iránt a sokratesi belső szózat bizalmat gerjesztett bennem.

Egy német egyetemi városban mindig nagy önérzettel járok-kelek. Történik pedig ez a titkos szimpáthiánál fogva, mellyel a német tudomány iránt viseltetem. Az ember önkényt csapja hátra fejét, ha a német múzsafiakkal találkozik, kik oly fönséggel hordják nyakukon fejüket, hogy duzzad bele nyakinuk. «Wir deutsche Professoren», szólt dr. Wagner a német országgyűlésen; képzelem, Zeusz sem kezdhette önérzetesebb emfazissal beszédét. A német tudomány bátran vehetne címerébe két fölfújt hólyagot, milyenekkel vasárnap délután a nagyvárosi inas fürödni s úszni indul. Valamint a nagyvárosi inas csak a megfékezett szél segélyével haladhat el a mélység fölött: épúgy a tudomány sokszor csak nagy szelet csapva osonhat el szerencsés fölületességgel a kérdések és problémák mélysége fölött.

A német tudomány sok vívmánnyal is dicsekszik, s ezt tőle senki sem tagadja el; de máskor csakis hólyagokon úszik, ezek egyike a gőg, a másik a szédelgés a szó, a frázis, a papír- és tintafogyasztás terén. Ha kibököd oldalát e két hólyagnak, csúfosan elbukik a győzelmes tudomány. Nem oly könnyű ugyan e kibökés, mert a tudós világ imponálni tud mindenütt, hol megjelenik, nagy prozopopejával lép föl, s megadást követel; de megjön az idő, midőn a korszellem is kevés józan észre tesz majd szert, s ennek érdességén a hólyag kilyukad.

A folyó évben az egyetemi polgárok száma 1104; — a katholikus theológiai fakultáson tanul 81, az evangélikus fakultáson 98, a jogin 231, az orvosin 267, a bölcsészetin 393.

A katholikus theológiai fakultás a közelmúltban szomorú hírnévre tett szert; úgy kezdte az akciót, hogy «Wir deutsche Professoren», és fitymálva nézte, hogy mit lesz képes a vatikáni zsinat nélküle produkálni. Már az igaz, hogy e zsinatban kevés része van a német tudománynak, s e zsinat mégis csak elérte, mit akart; azonban a bonni és

müncheni «Wir deutsche Professoren», fújták a trombitát: utánunk világ! És ó kegyetlen végzet! Rimini és Bonn ölelkeznek, et ingemiscens orbis terrarum se vetero-catholicum esse miratus est. Legeklatánsabb bizonysága e borzasztó for· dulatnak az ó-katholikusok gyűlése Bécsben, melyre minden· felől siettek az orthodox hívek, hogy hosszú idő után, mely alatt varjú sem károgott utánuk, életjelt adjanak, — annyira duzzad az élettől az ó-katholikus új egyház; a másik bizonysága az ó-katholicizmus egyetemességének azon rettenetes história, hogy Bodenbachban a polgármester elnöklete alatt 16 vagy 21 tagból álló eklézsia emelte föl fejét; a harmadik s legvalóbb bizonysága az ekumenikus egyháznak pedig dr. Herzog püspökné pártjában rejlik.

Kérded: létezik-e dr. Reinkens püspökné? Sajnálom, de a helyszínén e fontos néznivaló elkerülte figyelmemet: legközelebb azonban utána nézek az ó-katholikus egyetemes egyház sematizmusában.

A katholikus fakultás csak három tanárral bír: Kaulen, Kellner, Simar; a többi ó-katholikus, kik szellemi erőlködés nélkül húzzák fizetésüket, mert a katholikus theológusok nem háborgatják e tudósok nyugalmát és előadásait.

Amily gyülevész nép a tanári kollégium egyes jelesek kivételével, olyan aztán részben az egyetemi polgárság. A menzára, vagyis a kardokkal való pofakarcolás, a napszámba végzett ivás nem a legnemesítőbb hatással vannak az ifjúságra. Két pont, mely méltó műveltségtörténeti tanulmányozásra. E részben kívánatos, hogy a német egyetemek szelleme ne hasson el Budapestre. Azon körök, melyek a pofakarcolás ártatlan és szívvidító szórakozását programmjukba vették föl, a finom erkölcsökben nem nagy kárt tettek, náluk a fiatal csintalanság pokrócdurvasággá süllyed és ügyetlen tréfákra vetemedik. így utcai vándorlásomban a katholikus Reichs-Zeitung kiadóhivatalába is elvetődtem, s volt alkalmam látni a «Bursch»-ok hős tetteit; mert a múlt éj a kiakasztott cégért ugyan megviselte, és az expedíció melletti folyosó kátránnyal oly éktelenül volt össze-vissza kenve, mintha csak a hajótatarozóktól lopták volna el a kátrányos üstöt és meszelőt, hogy az expedíciót is vizáthatlanná tegyék. Úgylátszik, hogy e bátor tett az éjjeli mázolóknak imponált leginkább I

Bonnban járnak hallgatózni az egyetemre a porosz koronaherceg fiai is, akikből vagy legalább az egyikből később porosz király is lehet; most egyelőre az öregapjukon van a

királyság sora, aki még bírja a korona súlyát, ámbár néha a szobában is elesik, oly nehéz és nyomasztó lesz koronkint feje. Kívánatos, hogy a fiatal koronahercegek derültebb s ólomtalanabb fejekre tegyenek szert.

Bonnban sok mindenfélét lehet látni, nem hiába rajnaparti egyetemi város. Az ünnepi nap délutánja a bonni közönséget a sétatereken hemzsegtette, ennélfogva nem kellett sem állatseregletbe, sem unalmas múzeumba, sem paprikajancsi teátrumba költözni, s ingyen élvezhettem összehordatva mindazt, mit szalonokban, boltokban, műhelyekben s ezek közt ismét mennyi mindenfélében szemlélhettem.

A gyerekek ékes, cifra rajokban nyüzsögtek körülszálldogálva nem Bonnból való bonnok által, kik magyarul madmoazelleknek is hivatnak. A felnőtt publikum tarka részét mellőzöm, miután az eléggé élvezte az ifjú és nem ifjú hímnem lovagias szellemét, s nem szorul arra, hogy e részben megbízhatlan személyisegemhez forduljon. A nadrágos és kabátos emberszámot tiszteltem meg inkább figyelmemmel. Az átellenes lócán néhány öreg úr ül, frisseknek nem voltak mondhatók, de eléggé élénkeknek; emlékezetük sem hagyta el őket, mert amit tudtak, azt ósdi ugyan, de nem jelentéktelen ékesszólással adták elő; le lehetett volna fotografiroztatni magyarázó figuráknak valamely újkori lélektan azon fejezetéhez, mely a lélek anyagiasságát abból bizonyítja, hogy a szervezet működésének lassúságával beáll a szellemi pangás is és a feledékenység. A szellemi pangás nem bármely öregkornak, hanem a betegesnek kísérő társa, vagy a lelketlen foglalkozásnak következménye. A lelketlen foglalkozásokhoz pedig a tapasztalat sok úrféle állást sorol, kik nem orrolhatják meg, ha lajstromba fűzöm; ezek az írnokok, gyári hivatalnokok, felügyelők, titkárok, intendánsok; vannak aztán egyéb mellékfoglalkozású életmódok, milyenek a gurmandoké s a korhelyeké, végül egyes dilettánsoké, kik rendes déltájt az ánisnek és kümmelnek rendszerint békét nem hagynak, s délután meg este sem vetik meg a kvaterkát; e hivatásokhoz tartozó nép, úgymondják, a tompa, élettelen öregkort képviseli.

Rövid, izgága, vékony alakok mozogtak a fövényen, ezekben a jellem energiája a beszéd erejében pattogott, s gondolom éle és tehetség is rejtőzött bennök, legalább így tartja azt a fiziológia, s nem tehetünk ellene. Mily praktikus tudomány ez a fiziológia, mely akár egy csizma nagyságából meghatározza alakodat, alakodból tehetségedet, foglalkozó-

sódat. Nemsokára jellemtükröket bocsát majd közre, melyek, ha bemondod tested centiméteres mértékét, rádolvassák jellemedet. Van ugyanis különböző jellem, a szerint, amint valakinek hossza és megfelelőleg szélessége 100 vagy 200 centiméter.

A kurta emberekben, azt mondják, rendszerint a szó és tett energiája lakik. Jóllehet nem tartozom ezen kaszthoz, kifogástalanul hagyom az asszerciót; de annál pártatlanabbá ítélhetek a kurta nép energiájának forrásáról. Napnál világosabb előttem, hogy azt a kurta emberek azon nyújtózkodásának, kiegyenesedésének, ágaskodásának, melldüllesztésének, fej hátra vetésének kell tulajdonítani, melyet rajtuk tapasztalunk. Ki ne tudná, hogy a test visszahat a lélekre; a testnek ezen felsorolt törekvő akciói ébresztik tehát a lélek energiáját. Annál is inkább, mert a testi erőlködések a kurta mérvek konszolidációjánál fogva eredménytelennek maradnak, s ezért mind a lélekben fölhalmozódnak, mint ezt minden forró vízzel telt bögrénél látjuk, melyet az ellentálló födő borít; amennyire ellentáll a födő, annyira növekszik a bögre energiája.

A hosszú alakok, különösen a nehezek, sokkal lassúbb s mérsékeltebb gerjedelmeket árultak el, bennök az energia elnyujtózkodott hosszában, s nem találván ellentállást, szellemi laposságban terült el. Az elhízott urak és hölgyek a szellemi lemondás varázsával üldögéltek az öblös padokon, ha néha föltekintettek, szemük fénye úgy vette ki magát, mint a faggyúgyertya apró lángja, mely a letört, kurta kanóc körül a duzzadó zsír domború tükörén reng; ha a zsír lefolyik, a láng kedvesen föllobog: épúgy, ha az elhízott ember Karlsbadba megy vizet inni, mely zsírját elhajtja, szellemi élete új föllobogásban nyilvánul; élni akar, megifjodik és az appetitusa is halványozódik, eszik, hogy újra megvénüljön.

Az éji vonattal Kölnbe indultam. Tessék csak elgondolni, milyen az útleíró helyzete, ki nem akar csak úgy «hip-hopp ott legyek, ahol akarok» módjára egyenesen Kölnben teremni, hanem valamit az éji rajnai útról is beszélni. Azután meg mit segítene rajta Köln, de akár London és Peking, ha éjjel jön oda. Ha még postakocsin vagy pláne diligence-on, azaz delezsánszon utaznám, sok érdekes intermezzót: a holdat, az útszéli kocsmákat, egy szerencsésen kijátszott rablótámadást szőhetne az elbeszélő ékesszólás mézes áradatába: de vasúton, harmadmagával sötét holdatlan éjben, miféle regényes

vagy érdekes piéce-t fog e prózai realizmusból elővarázsolhatni? Quidquid sit, nihil est, mondá ama nagy filozóf, kinek szabad volt a quidquid mellett kötőmódot használni.

Köln, Düsseldorf, Brüssel, Amsterdam, Ostende. . . pörgött egy vörössipkás főúr gyakorlott nyelvéről — s lön nagy népindulás. Elég lesz, ha föl nem fordulnánk legalább Kölnig, fohászkodám s betörtem a félig nyilt kupéba, melyből három egész ember egymás nyakán bámészkodott, cégérül a benső túltömöttségnek. Tehát négyen voltunk. Mihelyt elhelyezkedtem, kiálltam én is, csak hogy ötödiket ne fogjunk. Sikerült. A vonat sikított, mint a teve, midőn terhelten megindítják, panaszkodik, hogy nem hagyják pihenni.

A négy ember megosztá egymásközt a kupé birodalmát, mint hajdan a boldogemlékű cézárok a rómait, midőn már hanyatlott erejének napja, s beállt az éj. Az állati ösztön mind a négyben egyformán nyilvánult; mindenik megszállt egy szögletet, mint a pók, a képzelet, hogy ott szője az álom pókhálóit. Tegyük föl, hogy hozzánk vetődik még más valaki; mily vigasztalanul nézte volna a négy szögletet, s törte volna fejét azon problémán, mint lehetne a négyszöget ötszöglettel konstruálni. Mindenesetre lett volna ideje és nyugalma gondolatait csoportosítani, ranzsírozni és a föladat megoldásával koronázni; mert a többi négy passzazsír csak egy gondolattal foglalkozott, azzal t. i. hogy minél előbb elaludhassék.

Én nem aludtam, mert különben gondolatjelekkel kellene néhány sort kitöltenem, hanem törekedtem látni valamit, hogy a többit hozzá komponáljam. Néhol egészen közel siklott el a vonat a kísérteties folyam mellett; a sötét parti bokrokban zúgott a szél; a kocsi zakatolása ütemszerűen újult meg s veszett el; a képzelet a kocsizörgésből zenét s a szaggatott parti bokrokból, a szélből és a rohanó futásból képet varázsolt elő, melyhez szót a német költő adott, midőn zengi: Wer reitet so spät durch Nacht und Wind? Es ist der Vater mit seinem Kind 1 A gyermek a lázas képzelet, mely a fel-feltünedező vízben mérhetlen mélységeket, a fák- és bokrokban sötét kísérteteket lát; összeborzad, ha a vonat fütyül; megrendül, ha zökken; elhűl, midőn meggondolja, hogy egy gazember akár kedvtelésből is halált, rombolást hinthet vonatba, kocsikba, virrasztók és alvók közé. Az atya pedig a hit az Isten gondviselésébe, mely csitít, mely biztat, mely a veszélyek közt is karjaiban ringat s elaltat. Elalszik ugyan olyan is, aki nem hisz se Istenben, se gondviselésben; mert a tagadás és a butaság néha ugyanoly eredményt mutat

föl, mint a hit és a tudomány; ez hatalmánál fogva, az tehetetlenségénél fogva; így például: a materia príma és formáról nem kételkedik Szent Tamás, de nem kételkedik arról Csallóköz legszemenszedettebb hülyéje sem; az, mert a kételyből az értelem magaslatára emelkedett, ez, mert hülyeségében a kételyig sem emelkedett.

Gratiolet híres orvos és fiziológus a képzeleteket és gondolatokat három osztályba sorozza; szerinte vannak nappali, esti és éjjeli képzeleteink. E fölosztás mögött, meglehet, valaki rettenetes gondolati mélységet fog keresni, de úgy látszik, közelebb fekszik annak oka, mint gondolnák; valamint ugyanis vannak nappali, esti és éji lepkék: úgy vannak nappali, esti és éji képzeleteink. Mi más a gondolat és a képzelet, mint tarka pillangó? I A nap, az est s az éj különböző fénye, világa, színe, ereje vagy bágyadtsága, élénksége vagy pihenő vágya különbözően festi a képzelet tarka pillangóit, melyek oly változatos és rendnélküli egymásutánban repkednek ide s tova; s mint a röpke és hiú pillanat jelképei, nevéről vették nevöket: a pillanat pillan s illan, mint a pillangó. Azonkívül sok mély értelmű analógiát veszünk észre az emberi gondolatmenet s a pillangó élete közt.

Reggel és déltájt nyüzsög a káposztás pille, valamint az emberi sürgés-forgás is ilyenkor a káposzta, a kel, a kaleráb, zellér, hagyma, petrezselyem, tök, uborka és — ami ezekhez legközelebb áll s velük ölelkezik, mondom tök, uborka és — ananász körül és a hozzátartozó betevő falatok körül kering, forgolódik; néha-néha átsiet a kerten egy-egy sötét-vörös lepke, oly gyorsan, mint az emberi életben az öröm és vígság; közbe-közbe lassú, méltóságos lendületben elvonul a fekete bársony-pille, mint a gyász komoly híre, s végre ha este van s kiki nyugalomban, akkor zörög s visít a «halálfej», mint annak az éjnek személyesítője, melyben senki sem munkálkodhatik. Az éji képzelet szinte ily halálfejes lepke, emlékeztet a végső dolgokra, melyek az érzéki emberre úgy nehezednek mint a sötét, vigasztalan éj az érzéki szemre. S végre ha mindennek vége, akkor a sírkőre mákvirágot vésnek s körül röpkedő lepkét, mely a múlandóságot jelenti, de jelentheti azon lélek hiúságát, mely a földi dolgok és örömök mákonyával varázsol elő magának világot, — hiút és fölületest, melyre oly kietlenül és kegyetlenül borul a mákvirágos és lepkés sírkő, mint a grönlandi fagy a hónapos rózsára.

Az újkori írók, kezdve a vezércikkező matadorokon végig a hígvérű tárcaírókig legfontosabb szerepükben jár-

nak el, midőn — konstatálnak; a parlamentnek szellemi bikaviadalaiban a közönséges ember is sokat mond, midőn — konstatál; s a vezérférfiaknak is (Windhorsttól — mit is mondjak — Thali Kálmánig!) észrevehetőig jól esik — konstatálhatni; a törvényszék soha sem mulaszt valamit, mit — konstatálni kell, s a policájnek is első dolga — konstatálni: ezek után nekem is — konstatálnom kell, hogy Köln felé száguldók vasúton s hogy az éj sötétjében az emberi gondolat és érzület lepkés természetéről elmélkedtem; csak úgy lehetünk tisztában az utivázlatok folytatása iránt.

Fölkelt már ágyából a rózsaújjú hajnal, eltűntek az éji képzelet lepkéi, s a nappaliak még nem ébredtek föl; ugyanis könnyelmű és hiúságos voltuknál fogva a városi nép szokásait vették föl, s csak akkor bontakoznak ki virágos, rózsás, szirmos ágyuk redőiből, midőn a napsugár fölszitta az éj harmatos könnyűit. A túlsó parton, mert ismét a jobbparti vasúton száguldtam, föltűnt a kölni dóm kettős tornya s merengő áhítattal feledtem rajta szememet.

Kölnnel átellenben fekszik Deutz város, antiklerikális beamterek fészke. E rettenetes helyen kitették a szűrömet, kijelentvén, hogy jóllehet Kölnbe szól a jegyem, a vonat nem megy Kölnbe; mert kíméli a pompás vashidat, mely a Rajna fölött magasan elhalad. De gyalog vagy kocsin szabad átmenni. Ez is jobb, mint ha épenséggel nem volna szabad az átmenet. Mentem tehát. Tüstént megfogott egy deutzi beamter, nem ugyan antiklerikális gerjedelmeinél fogva, hanem a lex poenalis azon paragrafusa erejében, hogy a kölni hídon vámot kell fizetni. Privilegiumos önérzetem tótágast állt bennem, váltig szabadkozván ez inszinuáció ellen, hiszen akinek az esztergomi hídon fizetni nem kötelessége, az a rajnai vashálón is átmehet. De hah! privilégium! szabadság, Kelet, Ázsia — egymásra illő fogalmai 1 Nyugaton vagyunk; itt fizetni kell. Fizettem. De volt belőle- hasznom; átvonaglott ugyanis lelkemen ama kesernyés érzelem, mely a nemes ember szívén lerakodhatott akkor, midőn először tette le a garast, nem áldozatkészségből, de kényszerűségből; nem is a haza oltárára, de a haza zacskójába, midőn le kellett mondani dézsmáról, tizedről, jobbágyi munkáról s ingyen húzó rospontos lovakról. Ezen drága s nehezen szerezhető tapasztalattal gazdagítva megyek át a hídon. A hídfőn két vaslóval és vaslovaggal találkozunk, kik bizonyára nem fizetnek

vámot, mert különben nem ácsorognának itt annyit: az egyik ló és lovas Vilmos császár és lova, a másik ló és lovas Moltke tábornok és hasonlóan lova.

A rajnai vashíd, mely a két német partot egyesíti, képe a német szakadozottság és szétválás áthidalásának. Vilmos császár egészen ártatlan a szellemi áthidalásban, találóbb volna, ha helyét kancellárjának engedné át. Hogy meddig fog állni a német egység, bizonytalan, annál is inkább, mert hídja úgy látszik szintén vasból van; a porosz hatalom vasmarka építette. A vashidakról pedig a mérnökök nem tudnak bizonyosat mondani, miután eddig nincsenek elégséges adataik. Kívánom azonban, hogy mind a rajnai vashíd, mind a német egység továbbra is fönnálljon, mert sok pénzbe kerültek, s ha elpusztulnak, újat kell helyökbe állítani új kiadással.

Midőn a hídon törtettem, eszembe vettem a vashíd előtt való időket, s azt, hogy mit gondolna Marcus Aurelius Vopiscus, Colonia Agrippina praefectusa, ha ily hídon ment volna át vadászni az akkortájban Deutz helyén lengő nádasba, békák, dongók, szúnyogok közé, melyek helyén most antiklerikális beamterek gunnyasztanak.

De hogy lehet valaki antiklerikális, ha beamter is, kinek szemei előtt emelkedik a kölni dóm, mint homokkőből vájt őserdő? Pedig nem messze a hídtól emelkedik képzeletet meghaladó méltósággal. Valami térféle tisztás terül el körülötte, de dómtérnek ugyan be nem illik, szűk, kicsiny, rendetlen, a dóm impozáns, óriási mérveihez képest. Nyilvánvaló zavarban voltak azok, kik a kölni dómnak megfelelő tért kezdtek kikerekíteni vagy inkább összeszögletesíteni, s a kísérlet igazolta zavarukat, máig is bizonyítván, hogy az nehezen sikerül.

A modern három-négy ablaksorral egymásfölött ékeskedő házak, melyek valami fővárosi sikátoron még csak kikerülik a megszólást, a dómtéren szánalomra méltó jelenséggé töpörödnek. Vegyünk csak föl visszarettentő például egy oly falhiányban szenvedő, négy-ötemeletes kalitkaházat I Mily koncepció, mennyi arány, mennyi kompozíció, mily összhang s különösen mily képzeleti gazdagság tömbörödik össze egy ily házon I Néhány egymásra rakott hosszú négyszögű lyuk, melyek ablakoknak hívatnak, összekötve a lyukak közé illő egy vagy másfél téglavastagságú faldarabokkal; néhol a túlcsorduló produkció egyes görög arcélű szakáll- s bajusztalan arcokat rak ki a párkányzatok támoga-

tására; máshol az üres és unalmas falakra malterból rámákat csinál különféle változatokban; de újkori ízlés szerint a ráma lévén a fő, itt is tehát a ráma kép nélkül üres tereket kerít be. Ez az egész Leistung. így állván a dolgok, nem csodálhatni, hogy a szánalmas házsorok a kölni dóm láttára megbomoltak, s költői rendetlenség által készültek emelni a környezet által létesítendő hatást.

A dóm úgy emelkedik és sötétlik az újkori falak és házak közt, mint egy életteljes, lombkoszorúzott tölgy apró, száraz cserjék közt. Valamint a tölgy minden ágának, minden karának és levelének változatos és eredeti alakulása van: épúgy a dóm tornyainak, toronyfiainak, rózsáinak, csúcsainak, a falgerincek bütykeinek, ágainak, lombjai- s virágainak tőről metszett poézisa van. Úgy nyúlik, úgy fut, úgy alakul és egyesül, úgy ágazik és lombosodik minden oszlop, pillér, gerinc, oly hatalmasan s mégis könnyen, oly tömören s mégis játszva, oly fönséges mérvekben s mégsem nehézkesen, hogy midőn kifut és eltűnik a kereszt rózsájában: a tekintet elől erőltetés nélkül vész el az anyag; nem keresed, hová lett a törzs széle, hossza, hová a vastag ágak súlya s terhe, mindez a magasba nyúlt, vékonyodott, szellemesebb, alakdúsabb lett, kivirágzott, s illata elillant; — ez az illat a lelkesült áhitat!

Ahol a földből emelkednek ki a dóm falai, ott minden figyelem az erőre, a teher emelésére irányul, széles, tagozatlan oszlop-talapzatok válnak ki a falból; följebb haladva egyik-másik oszlopgerinc osztja részekre a falakat, a talapzatokból húsz, harminc, negyven ízre bomlik az oszlop tömege, s tör fölfelé; ott ága támad minden ágnak, bütyke, lombja a támivnek, ékessége az ablaknak, mint a kora tavaszkor megnyesett fának, midőn mindenfelé hajtása kel, a belső erő telje duzzad a külre toluló lombozaton. S miután legmagasabbra ért és a tetőzetet is megteremtette, s összekulcsolja önmaga fölött fönséges boltívekben karjait s ágait, akkor kezdődik a játék, a változat. Minden torony mint gúzsba kötött, lombos ágak piramisa, mely a kereszt rózsájában végződik. A teremtő képzelet, melyet lent az épület tartósságát, szolidságát sürgető igények békóba vertek, a felsőbb régiókban kiszabadul, s annyi alakot s annyi virágot, annyi eszmét s annyi képet varázsol elő, hogy elragadtatva nézzük, s a merész, finom csúcsokon tétova mereng körül tekintetünk.

Ez a kettős gót torony a legmagasabb emlék, melyet az építőművészet e föld hátán emelt. Magasabb, mint Szent

Péter kupolája, mely 458 lábnyi magasba emeli keresztjét a kereszten kiszenvedett apostolfejedelem sírja fölött; magasabb, mint Gizeh gúlája, mely az alatta rejlő sír nyugalmának őrzésére emeltetett, s mint ilyen nem más «mint sötét koporsó, mely körül az egykor éltek s kimúltak árnya leng mint gyászkíséret». A gót dómok nem sötét koporsók, hanem amennyiben kő élhet, eleven kőemlékek, s ameddig állnak, leng bennük a legmélyebb érzelem, a legtörekvőbb gondolat s a folyton élő kegyelet.

Fent voltam a tornyon; addig, ahonnan tovább csak vaslétrán lehet emelkedni. A velem fölmászott két francia pap, kikről semmit sem szólok, mert különben fricskát kapok az állítólagos megszólás miatt, csak azt mondta, hogy terrible; tulajdonképen fönséges volt; ami különben ugyanaz; másik oldala ugyanazon éremnek. Ez aztán igazán «hóhér Dorn». Ha a kereskedés ott lent a háztetők tömkelegében csarnokokat állít, s a jólét palotákat épít; ha az ipar magas kéményeket rak: mindez innen a «hóhér Dóm» tornyának végső párkányáról nézve liliputi kezek kőhalmaza; a város utcái, mint keresztül-kasul bonyolított cérnaszálak, mintha hangyák egyengették volna, csakhogy a hangyák a római hadászat elveit vallják, zsinóregyenesre mérik utaikat; a városi utcák pedig összekuszálva vágják-szelik egymást; a rajnai hajók árbócai mint apró forgácsokra állított szalmaszálak; amily fönséggel emelkedik ki ez a kettős torony a házak, a gyárak, a hajók apró-cseprő alkotmányaiból, oly méltósággal haladja meg a vallási eszme az emberi erő egyéb aspirációit és a szorgalom egyéb műveit.

A dóm és tornyai úgy állanak előttünk, mint gyászfátyolba öltözött menyasszony; nincs pásztoruk, nincs püspökük (így volt ez akkor); az a földön kúszó és csúszó emberi és hatalmi fölfogás merényletet követett el ellene, de hiába erőlködik. Itt a kölni dóm tornyain állhatott volna Aranyszájú sz. János, midőn Eutropius elfogatásakor ezeket mondá: «Nihil Ecclesiae par est. Ne mihi commemores muros et arma: muri enim tempore deteruntur, Ecclesia verő nunquam senescit. Muros barbari demoliuntur, Ecclesiam ne daemones quidem vincunt. Quod haec non sint iactantiae verba, res ipsae testantur. Quod Ecclesiam oppugnarunt, ipsique perierunt 1 Ecclesia verő coelos transcendit. Talis est Ecclesiae magnitúdó: vincit impugnata, insidiis appetita superat; contumeliis affecta splendidior évadit; vulnera excipit, nec ulceribus cadit; agitata fluctibus non

demergitur; procellis impetita naufragium non patitur; luctatur nec prosternitur; pugilatu certat, nec vincitur».

Ez a fönség, melyet a művészet homokkőbe öltöztetett, csendes, de mély lelkesüléssel tölti el a szívet, és megközelítőleg hű fogalmat nyújt a hit erejéről. E lélekemelő fogalmat s az általa ébresztett jótevő érzetet megzavarja a dóm tornyába elhelyezett «császárharang», mely francia ágyúkból van öntve és a véres háború emlékét kuruzsolja elő. Jóllehet az épen nem baj, hogy a francia ágyúkból sikerült e harangot önteni, már csak azért sem, mert ez az elkapatott nép a multszázadi fölforgatás óta sok harangból öntött ágyút; mégis a német nemzeti büszkeség a csendes fönséges áhítattól átlengett dómban kiállhatatlan bűzű. Úgy veszi ki magát, mint virágzó s mosolygó rét közepén frissen hordott trágyarakás. Előbb a harang nyelve nem érte a kerületet, s így némán lóbázták holmi nemzeti ünnepély egyhangú dicséretére, most azonban, úgy gondolom a javítás következtében, már megszólalt, s megharangozzák vele a császárt, ha Kölnbe vetődik. A harangszemle alatt megszemléltem a két francia utast is, akik úgy tettek, mint kik zsenírozzák magukat: nagy buzgósággal magyarázgatták, hány mázsát és fontot nyom a harang, hány ember húzza, s elég erősek-e a kötelek.

A velem járó német úriember beszélte, hogy betévedvén a dómba a porosz világhódító hadsereg egyik hadnagya, érzelmeinek és elragadtatásának méltó kifejezésével ezt a három szót bízta meg: «welch' schneidiges Lokál». Mindenki ugyanis csak azon eszmékkel és szavakkal élhet, melyeket ismer; ha néha szokatlan érzelem szállja meg a szívet, akkor ezen érzelemnek is át kell szűrődnie az ismert fogalmak és szavak szitáján; hogy azután mi lesz belőle, azt el kell várni, mert előre meghatározni nem lehet. így a kölni dóm titáni alakja s az általa keltett meghatottság a szemlélő lelkében «schneidiges Lokal»-lá töpörödik. Lokál alatt ugyanis a hadnagy szobát vagy termet értett, melynek kedves emlékét őrzi szívében, — melyben magát jól érzi, — mely esetleg nevét homlokzatán viseli különféle változatokban, például: Bier-Lokal, Gesangs-Lokal, Tanz-Lokal. Architektonikus képzeteit a «Lokál» szó alkalmasan képviseli. «Schneidig» által pedig mindazt jelölhetjük, ami találó, átható, vágó, csípős, például: ein schneidiger Trunk, szíven-Ielken átnyilalló korty; ki van fejezve e szóban az epedés, az odaadás, az elszántság is, amit azonban csak a finomabb nyelvérzék fog észrevehetni.

Ezek után csak az a kérdés, hogy mily tükörhöz hason-

lítsuk azt a lelket, melynek reflexiója által a kölni dóm képéből «schneidiges Lokál» lesz? Képes-e valami homorú vagy bármilyen kúpalakú tükör a Braccio-nuovoban kiállított Juno-fejből ehhez hozzáfogható karikatúrát torzítani I 0 lélek, ó szellemi tükör I te fényedet úgylátszik az éjfél után görbének látszó gázlámpáktól, a szivar és pipa tüzétől s más, megnevezhetlen titkos tűz sötét sugarától nyered; ezen tűzben nincs meg a szín, nincs meg a fény, nincs meg a hő, mely a teremtő művész lelkében alaktalan köveket, sötét, piszkos ércet, színtelen üvegtáblákat kölni dómmá olvasztott össze I

Aki a Baedekert olvassa, a kölni dóm egy képe mellé egy vagy két csillagot lát nyomtatva, mint a jóhírnévnek örvendő vendéglő neve mellé. Azonban ezen csillagokról csak otthon vettem tudomást s innen meg nem ítélhetem ragyogásukat. Van azonkívül a dómban kincsestár, hol mindenféle régi és új arany- és ezüstdarabok őriztetnek, azonkívül pedig színpompás és fakult, szép és nem szép, ép és rongyos szövetek és kelmék mutogathatnak; mindezeket a dolgokat az emberi foglalkozás azon neme, mely a leghaszontalanabb tárgyakból is drágákat csinál, mihelyt rájuk fogja, hogy régiek, s mely maga is régészetnek neveztetik, kincseknek nevezi.

A dóm reputációja érdekében meg kell jegyeznem, hogy ezen leírás által nincs kimerítve, amit a szem láthat, s ami az ember szívébe behathat, ha szemét a falusi torony-magasságú színes ablakokon nyugtatja, ha az orgona hangjaival végig búg a kőerdő gallyai és lombjai közt; legföljebb csak a járó-kelő utazó látnivalókon ütközünk meg, melyek a dómban folyton hemzsegnek, s néhányuk arcáról épen a «Schneidiges Lokál» konceptusát elleshetni.

Jó lesz a dómtól tovább állni, különben megúnjuk a fönségest, s az ily unalomban egy jó pipa dohány életrevalóbbnak látszik. No de hiszen ki a fönségestől szabadulni akar, ne tegyen mást, menjen ki az utcára; a köznapi élet a kölni dóm körül sem fönséges. Végig megyünk a «Fettehenne» utcán s örömmel konstatáljuk, hogy már az utca neve is alkalmas antidotum a fönségesnek elnyomó hatalma ellen. Rövid kóborlás után kiállításba térünk. Kiállítás? Milyen lesz az? Talán faragványok, kopott képek, ódon festmények kirakata? talán ivoir, ékszer, brüsszeli csipkék tárháza? Talán kínai és sévre-i porcellán, velencei üveg, cizelált és filigrán ötvös művek tárlata? Már is sápadunk. Nem! «Szakácsművészeti kiállítás», «Kochkunstausstellung». A hangok és színek ország-

gában nincs oly tündéri változat, mint az élet e valósága, mely a dómtól a Kochkunstausstcllung-ba vezet; művészet van ugyan ott, — művészet van itt, csak azon különbséggel, hogy az régi, ez új; az elavult, ez modern; az fönséges, ez föllengző; az lelkesítő, ez hevítő; az a magasba von, ez szélességbe operál; az epeszt, ez terpeszt.

Lépjünk be a galleriába! Magyarul «spajz»-nak is mondhatod; ragyogó sugaraktól és babérkoszorútól körítve szemünkbe tűnik két egymásra nyugasztalt — főzőkanál. Mint véres harcok és férfitölő küzdelmek után a győzelem vívmányai tört kopják, elfoglalt ágyúk, zászlók, elrabolt kincsesládák fölé keresztbefektetett két kard; úgy ragyog ezen művészet vívmányai fölött a két főzőkanál. Alattuk terjed a konyha klasszicizmusának országa: ibrik, tál, tányér, tepsi, fazék, bögre, köcsög, befőttes üveg, makkaróni piramisok, kolbászgirlandok, hurkafüzérek; aszalt szilva is volt öt kiadásban, azután természetesen többféle Kartoffelsalad, s más egyéb, amihez nem értek.

Azonban vége legyen a botránynak! Következik az épülés. Természetes, hogy a kiállított dolgokat nem azért vitték oda, hogy ott hagyják s esetleg mások megegyék. Jött tehát a pillanat, amikor minden gondos Mártha ibrikét a házi tűzhely biztonságába akarta visszahelyezni. De szemesé a világ. A kiállítás intézője ott terem: «Csak egy pillanatra még! Tejes és tejfölös asszonyaim, honfiak és honleányok, csak nem méltóztatnak haza cipeltetni mind e drágaságot? Tudják, hogy Szent János mellett van az apácakolostor, hol betegeket ápolnak és éhezőket élelmeznek; nem volna-e jó, ha az irgalmas szamariai szüzek közül néhányat idehivatnánk?» «Ügy van». «Jól van». «Helyes». «Derék», hangzik mindenfelől. Nemsokára ott terem néhány apáca öblös kosarakkal. A pusztítás rohamos: itt óriási pecsenye, ott megtermett sonka rohan hanyatthomlok a szatyorba. Az egyik pástétomot dugdos, a másik tortát, a harmadik nagy hasáb vajat, ez rajnai borral kedveskedik, az Mosel fiaskókkal szerénykedik, amaz radikális likőrekkel. A kosarak már háromszor, négyszer tértek megrakva a kórházba, s üresen a kiállításba. Cukor- és húskivonat, ecet és a legfinomabb pepton, marcipán telíti újra az öblös űrt. Hatalmas nagy üveggel töltenek ki bele szemes és szemtelen vagyis őrölt kávét. Nyúlak és fácánok, pulykák és kappanok kolbászokkal ölelkezve sietnek a kolostorba. A pékek bőségesen kimustrálják készítményeiket; a csemegeárusok 30 kis kosarat öntenek ki az

anyakosárba. Gyümölcs, frissen és aszaltan, sütve, főzve vándorol át Szent Jánoshoz. Aki adott, bizonyosan kitüntető érmet kapott, nem az aranyos, ezüstös vagy bronzos érmek kosarából, hanem a szeretet és a lelkiismeret elismeréséből.

Ez aztán kereszténységellemű szakácsművészeti kiállítás! Volt is öröm Szent Jánosnál; beállított akkor oda többrendbeli vendég, kik azelőtt nem szerencséltették látogatásaikkal Szent Jánost. Hogy mi szép és épületes látható még a vén Colonia Agrippinában, nem igen mondhatom. Szép, remek, ódon templomok, pazar művészettel ékeskedők, melyek láttára önként azt súgta a realisztikus világnézet fülembe, hogy jó volt ezt akkor csináltatni, mert most ugyan nem teremtenék meg a hozzávaló pénzt, de talán a szorgalmat sem. Szent Márton, Szent Gereon, kapitóliumi Szűz Mária csodaszép templomok, mindmegannyi ragyog az új restaurációtól; Szent Orsolya és a hihetetlen számra rugó kíséretnek, a tizenegyezer szűznek relikviái sokfelé láthatók.

Ó tatár és török, ki letaroltad Pannónia kertjét, és lett belőle Ázsia előtornáca! Ily expektorációk törnek ki az ó- és középkor emlékeinek szemléletekor a hazafias szívgödörből, melyek, miután rohamosak, s csakis azért, a kifejezésben nem válogatnak; jó lesz ezt előreküldeni idétlen félreértések elkerülése végett! Következik az expektoráció: Hagytál belőle néhány romot emlékül; ha nyugaton járunk, akkor vesszük észre, hogy mit loptál s raboltál s pusztítottál nálunk, minek következtében mi is Kelethez csatlakoztunk; pedig látnivaló minden mappán, hogy Ázsiától nyugatra esünk. Kegyelmedből «vigad búsan» a magyar, s te csepegtetted jellemébe azt a nagy adag érzéketlen lemondást. E bús lemondásból származhatott, hogy a «népdalok hőse» nem Hunyadi János, László, Mátyás, hanem kiválólag a hazai zsivány lett. Mily siralmas és kegyetlen önelhagyás kell ahhoz, hogy a népdal a betyárért vagyis útonállóért lelkesül! A népszellem ezen iránya nem a természetes és művelt fejlődés útján képződhetett, hanem az elnyomás és ezt követő elbúsulás szellemi lejtőjén. A betyár apotlieózis festői, színpompás, irígyletes képekben állítja elénk a zsiványokat és tolvajokat, alighanem azért, hogy megszerettesse velünk. A költészet e nemesítő (!) irányával homlokegyenest ellenkezik az igazságszolgáltatás és az akasztófa, s mert ellenkezik, reprezentálja a költészeti szépséggel ellenkező momentumot: a rútat, a csúnyát. Alighanem innen van, hogy az igazságszolgáltatás nem nyer nálunk tért és szimpáthiát.

Ép most, midőn ezeket írom, kondidnak meg apró és nagy harangok az Epifania magasztalására, és a kegyelet csillaga a három szent király emlékét sugározza be lelkembe, annál is inkább, mert ereklyéik a kölni dómban őriztetnek, mint Pázmány Péter írja: «Az ő testeket, sok változások után, először Mediolanumban vitték, aztán, mikor Fridericus Barbarossa Császár Mediolanumot elrontá, Coloniába vitetének a szent Testek; ahol most is nagy becsületben tartatnak». Mindenesetre igen változatos események láncolata kellett ahhoz, hogy az ereklyék ismeretlen hazából kiemeltetve a kölni dómban pihenjenek különös kegyelem folytán. Amely kegyelem inkább minket illet, mint a három szent királyt, mint akik<nek> ereklyéiben az üdvre meghívott pogányság zsengéit bírjuk hivatásunk zálogául, ők ugyanoly békésen és nyugalmasan pihennének, ha nem is emelkedik sírjukon az áhitat kőemléke, a kölni dóm, Ázsia terén, ismeretlen magányban, hol minden porladozó szent testről elmondhatjuk: földibodza, vadparéj, üröm, varjútövis, bojtorján nő felette. Emléke nincs fönn, sem fán, sem kövön. Dombját az első zápor eltemette. De födné bár a gúlák sziklahalma, volna-e akkor csendesebb nyugalma? S szinte úgy látszik, hogy az ilyen vadparéj os, emléktelen sírból közvetlenebbül szól hozzánk a szellem és a világ megvetésének fönsége, mint az égbemeredő gúlákból.- valamint fönségesebb s meghatóbb a temetés, melyetSzent Antal és a segítségére siető pusztai oroszlány az egyiptomi első remetének, Szent Pálnak készít az elsőrendű párisi pompe funébre-nél 1

Másnap a régi jezsuita templomban miséztem, melynek szívélyes papja először is minden apróságot, képet, faragványt megmutatott, elcipelt az oratóriumba és a kórusra, találgatni késztetett a faragványok copf ficamatai közt, merre van az évszám; s ezt a legnagyobb odaadással kellett végig experimentálni valamennyi ládán és szekrényen; letérdeltetett a templomba nyíló ablakok zsámolyaira, hogy megkísértsem, mily alkalmasan vannak megcselekedve; elmondta, hogy hány kőből van összeállítva az áldozási pad, s miután szerencsétlenségemre azt találtam mondani, hogy ez mind, amit itt látni, a cibak (copf) divat szerint épült, tractatum de stilis ad me habuit, ki nem fogyott a példázgatásból hogy mint kellene ez angyalnak lábát raknia, ha cihákul rakná, pedig látni való, hogy nem teszi, hol kellene gipszből bemeszelt virágkoszorúnak lógnia, ahol most mint látni, semmi sem lóg; azaz, hogy ő buzgóságában nem látta.

magam ugyanis éles tekintettel ékes pókháló füzért láttam ott terjeszkedni, stb. stb. Szívem hálájával elhalmoztam szívélyességét, gondolván, hogy beéri vele, s futni s menekülni enged; de a nagylelkűség birkózik a hálával is s nem engedni magát legyőzetni. Letromfolja. Meghitt magához früstökre. Ezt a német szót azért használom, mert német reggeliről van szó. Ott tartott magánál féltizig. Erre már azt is mondhatnám, hogy szapperlot; s iramodtam. Tizennyolc lábnyi sebességgel befordulok az utcasarkán, de hiába; hosszú beláthatlan sorban épen utamat szeli sok gebe, ló, köztük s rajtuk ember, csörgő-zörgő kocsi, ágyú, mozsár, mordály, mitra-illeuse, mintha csak Páris vagy Strassburg golyókkal való megfrecskázására indulnának, vagy inkább, mintha azt már megtették volna s most semmi dolguk sem lenne; mert ünnepélyes lassúsággal csörömpöltek végig az áthatolhatlan utcán. Volt időm észrevenni a concupiscibilis és irascibilis potentiának különféle gerjed elmeit, melyeknek türelmetlenség a nevük. Simogattam hirtelen természetüket, mutattam nekik a véres játékszereket, de ha egy mord ágyún meg is akadt tekintetük, annál bosszúsabbak lettek, miután a másodikat, harmadikat, tizediket kellett megbámulniok. Végtére tovarontva, a szállóba értem. Valamennyi érdekelt szállodabeli lény lendületbe hozatott: néhány közülük külső megindulást tanúsított, hozta a bőröndöt, esernyőt és számlát, a többi belső megindulást mutatott, biztosítván, hogy nem jövök későn a vonathoz. S úgy is lett, mert ép a hídon mentem, midőn a vonat is elment.

Elfele tehát a Rajna partján, mint régen bús Achilles könnyhullajtva a hamvas tenger fövényén, szemeit a sötét hullámra szegezve; — s miután a szíves káplányt lélekben a sötét hullámba mártottam, földerült orcám a kölni gimnazista gyerekek iskolából lelkesülten kirohanó csapatain. Mily szellemi feszerő, hő s lelkesülés fejlődhetett ott bent! Hátul jött az üllepedett kedélyű ifjúság, amely érik. Ez Németországban csodás előhaladottságot mutat. Saját emberségéből frakk-, cilinder-, fehérmellény s keztyűvel ellátva jelenik meg az érettségi vizsgán. Legutóbb azonban kiadta az egyik főfőigazgató az utasítást, hogy frakk-, cilinder-, fehérmellény s keztyű nélkül is lehet vizsgát tenni, következőleg senki se gondolja, hogy anélkül meg nem érik; mivel pedig a frakk, cilinder és keztyű sok ifjat feszélyez, különösen azokat, kik magukból ily csúfot addig sohasem űztek, meghagyatik, hogy senki, még ha előbb frakk-, cilinder- és keztyűben járt

volna is, e döntő aktushoz frakkot, cilindert s keztyűt hozni ezentúl ne merészeljen. Kelt Hannoverában, 1884. okt. 16.

Respektusomat a német iskolák iránt ez okmány cső dálatosan dagasztotta; háromszor olvastam át, hogy mélyéig hatoljak.

A forgalmas város mindenféle öltözetű s ábrázatú lakói változatos sorban s érdekes csoportozatokban jártak vagy rohantak ide vagy tova. Ki tudja, mennyi huncut s mennyi becsületes emberszázalék volt képviselve a rajzó tömegben. Hánynál van úgy, hogy arcbőrük redőzete csak oly szerepet játszik, mint nyakravalójuk, amely arra való, hogy elfödje, mit mutatni nem akar. Amerre nézesz, csupa úr és dáma; de minek kellene mondanunk őket szívük és zsebük szerint, nincs tudva. Azután mennyi galantuomo forgolódhatik itt; ki tudja, miféle világraszóló nagyság csirái rejtőznek e mozgó testekben; ki tudja, mi lehetne egyikből, másikból, ha más idő s más hely ringatja bölcsőjét; de különben sem tudom, hogy valóságban nem nevezetességek-e; lehet itt Landrat, királyi tanácsos, superintendens, stb., s mégis az őgyelgő policáj a sok lehetőség közül nem méltat figyelmére mást, mint azt, hogy lehetőképen melyik ezek közül a zsivány, a tolvaj. Prózai világfölfogás. Még az igazság is, értem a policájt, sok jeles tulajdonságai dacára, világot nyomorító egyoldalúságban szenved. A költői világnézet nem egyoldalú, az telehimez mindent, érdekessé teszi a legprózaikusabb indóházat; különösen ha elúnta már magát és komponálni kezd; előtte a perron a világ színpada: az élet terhe a hordár tevehátán görbül; az élet gondja három felnőtt leánytól és 15 skatulyától körülvett családapán szürkül; az élet mélysége pudlitól őrzött hadnagyocskán tátong; az elszántság szivartok- és látcsővel fölfegyverzett dandyről szikrázik stb. stb.; azután kezdi gumósítani a csomót: az elszántság beleköt az élet gondjaiba, magára vállal öt skatulyát s később a hozzájuk tartozó leányzót is; a másik kettő is szeretne találni ily csomót, de elvégre is csak a harisnya-tömbölésnél akad csomóra, az pedig természetesen nem kötődik az élet fonalán, és így tovább. Ebből lehetne regényt írni 19 kötetben 40 eredeti illusztrációval. Némely író, tudom, megirigyelné e lehetőséget. A lehetőség ugyanis a termékenység országa. A lehetőségnek pedig határa nincs, kivált ha az író vagy festő képzelnie megbokrosodott. Mily szerencsés volt e tekintetben Blacke festő, kinél a lehetőség határai oly tágak voltak, hogy erős meggyőződése szerint Michelangelóval és Mózessel tár-

salgolt és Semiramissal ebédelt. Az ókor nevezetességei sorban látogatták és kérték, hogy kapja le őket, már tudniillik ecsettel. Volt nála több vaskos kötet a jeles emberek arcképvázlataiból. A többi közt levette az ördögöt is s annak anyját. Ezt a költői termékenységet komoly kiadásban bolondulásnak hívják. Ha azonban nem űzzük komolyan, megengedhető akkor, midőn a vonatot ácsorogva várjuk.

Némelyik előtt tán nem is látszik oly szánalmas sorsnak Blacke festő életmódja, mindenesetre érdekes volt, s egyikmásik festőnek, ha különben tiszta lelkiismerete volna, aki kifogyott már a művészi föltalálásból és konceptusokból, kívánatos lenne Blacke úr rohamaiban részesülni; így aztán újra meggyűlne teremtő vénája; volna kép is, szín is, s talán pénz is; gondolataim szürke hátteréből pedig fölemeli fejét a sejtelem, hogy talán sok író gazdagságának s különösen sok filozóf írói özönvizének forrása szinte a megbomlott belső szerkezet titokzatos tüneményeiben keresendő.

Miután *Iserlohnban* prédikálnom kellett, elhatároztam, hogy az utat Kölntől oda a legszigorúbb incognitóban s a külvilágtól elzárkózva teszem meg; amiért is senkinek sem szóbeli, sem írásbeli relációt nem adni elszánt akaratom. A prédikációra való előkészületben két eszménykép lebegett szónokló lelkem előtt, melyeket szinte ez utamon volt szerencsém fölszedni. Az elsővel Bécsben szembesített a sors, a másodikkal máshol. Az első úgy látszott, a Boldogságos Szűzről beszélt, de hogy mit, azt nem értettem; meglehet, hogy a szónok a választottak csekély számáról elkeseredetten meg volt győződve, mert csak a szószék körül ülő húsz lélekre árasztotta ki hangját, s csak reájuk fordította tekintetét, minek következtében a többi tovább állt, s nagyon csodálta, hogy én, ki szinte az utolsóelőtti padban, tehát a szónok hatáskörén kívül lestem az eltévedt hangokat, nem vettem részt a katabázisban. Azonban nem volt szükségem hosszú türelemre. A szónok talán erre is volt tekintettel. Csak tíz percre vette igénybe türelmünket, s miután a szónoki klimax nyomósítására még egy rosszul sikerült taglejtéssel akarta kielégítetlen érdeklődésünket csitítani, a prédikációnak szerencsénkre vége is lett. Lelkesülten vonulhattunk hazafelé. A második szónok beszédéből és föllépéséből különösen az vésődött lelkembe, hogy két keze széles manzsettákból nyúlt ki, mint két pléhcsőből; kemény is lehetett a csövezet, mert lelkesültebb gesztusoknál csörgött, ha pedig a párkányon

nyugasztalta kezeit, a hallgatóság belenézhetett a sötétlő üres hengerekbe. Bennem a manzsetták, mondhatom, lehűtötték a szónok hatását, mert valahányszor a manzsettákra s a benyúló csupasz karra tekintettem, mindannyiszor bizonyos hideg borzongós érzelem futott át kedélyemen, alighanem azon szimpáthiánál fogva, mellyel az ily hűsen tartott végtagok érzeteit belső életünkre átvisszük.

Iserlohnban azután e hibákat kikerültem. De honnan veszi magát Iserlohn? Mert mások nem igen szoktak Iserlohnban megfordulni, én mentem el oda, s nem bántam meg elhatározásomat; mert többféle iserlohni nevezetességnek jöttem nyomára, melyeket osztatlanul élvezhettem annál is inkább, miután Iserlohnt a közönséges utazók raja nem látogatja. Van tehát Iserlohnban mindenekelőtt rengeteg sok tű; minden héten több milliót termelnek, s küldik szét a világba, hallom Kínába is. Nem tudom, csak gondolom, hogy minden becsületes szabó nemesbült önérzettel emlékezhetik meg e hír hallatára Iserlohnról; Iserlohnnak a szabók Mekkájának kellene kennie; hogy nem az, csak a megernyedt esprit de corps foszladozásainak tudhatni be.

A vonat, mely Iserlohnba szállítja a civilizáció és ipar zarándokát, oly szédelgő sebességgel halad, mint a nyitratapolcsányi vasút; ahol út vagy ösvény szeli töltését, ott csenget, mert baktereket nélkülöz, s ezen tekintetben hasonlít a pacific-vasutakhoz; ahol ökör vagy másnevű marha áll útjába, megáll, s e részből versenyez az országutakon iramló ló- vagy gőztramway-okhoz. A legdícséretesebben ped>g el kell ismernem, hogy néhány óra múlva mégis elérkezett Iserlohnba.

Könnyezett az ég Iserlohn fölött, midőn kiszálltam. Reméltem, hogy régi jó barátom, ki dacára annak, hogy a római Collegium Germanicumban tanult, Iserlohnban néz farkasszemet a kultúrával és a Reichs-Strafgesetzbuch 93. §-ával, elémbe jön; de az megtartotta jó habitusát, mely Fabius Cunctatort híres hadvezérnek kvalifikálta, s későn jött; bevonultam tehát Iserlohnba az egyik utcán, ő pedig a másikban tévedezett.

Van szerencsém bemutatni a tisztelt olvasónak bőröndömet, melyet eddig ignoráltam, miután nem éreztem terhét. Iserlohnban ugyanis hordár nincs, vagy pedig otthon maradtak az esős időben; másféle suhancot vagy sui juris koldusfiút sem láttam, milyenekkel más civilizált városokban, pl. Esztergomban bőven találkozunk, s szolgálatkészségük ellen

védekezünk; fogtam tehát a bőröndöt s mentem a többség után. Ez a legbiztosabb módja a valahová, vagy jobban mondva a valamire juthatásnak, ha a többséggel tartunk; bizonyítja ezt minden ország államfönntartó pártja: a kormánypárt. Láttam a közelben sötétleni Iserlohn egyik templomát, de a toronycsúcsú kakas oly mérgesen nézett le rám, hogy rosszat sejtve odább álltam. Kérdeztem tehát, merre van a katholikus templom, s rémületemre hallottam, hogy beszakadt; tovább kérdeztem, hát a plébánia s a káplány úr is beszakadt? Felelet: majdnem. Hál'Istennek, hogy nem szakadt be egészen és végleg. Nem kellett soká sopánkodnom, mert ime az utcasarkán befordul a káplány úr gesztikulálva és kalimpálódzva.

A beszakadt templom helyett építettek másikat ideiglenes használatra; az egész egy nagy galériával ellátott terem. Megtelt a legutolsó zugig, valahányszor mise volt, különösen a nagymisekor. Evangélium után volt a prédikáció. Ha annyi népet látott volna maga előtt a bécsi, elismerésemmel koszorúzott szónok, talán tüzet fogott volna az az üres szalma, amit csépelt. A szalmatűzben nincs ugyan sok hő és kitartás, de van mégis annyi, hogy a köznapi élet piacáról templomba vetődött ember kissé megdörzsölheti mellette kezét, s megmelegedve tér vissza házába. Hát ha az igehirdető pap Isten-szeretete áthevül a lelkes s átérzett szón, mennyi szent s nemes érzelmet kelthet föl a hallgató halhatatlan lelkekben 1 Ez a gondolat megfeszíti értelmét s akaratát, hogy hét közben pontosan készüljön a prédikációra. Aki pedig készületlenül lép föl, úgy érzi magát, mintha nem neki szólna a «Jöjj el, Szentlélek Ur Isten» ének — aki a buzgóság és szorgalom szelleme: lusta, érzéketlen szívbe nem száll, dohos és repedezett szívbögrébe nem önti keneteit.

Gyönyörű volt nézni a fiúk áldozását. Mind feketébe öltözve, összetett kézzel, lassan mozgó sorokban léptek az oltárhoz. Némely tanítónak, hát még tanárnak, érzékét egészen elkerüli, mennyire fontos és épületes úgy az áldozóra, mint a nézőre a testületileg végzett szentáldozás, s az áldozásnál dívó, áhítatot gerjesztő külső illem, szerénység, tisztelet és imádás. Ez egy darab a hittan szemléltető előadásából. Különben e fejezet nagyon hosszú és sok kikezdéssel bír, melyek közül igen sok a kathedrálisokat, kevesebb a plébániatemplomokat, s legkevesebb a szabályaikat megtartó szerzetesek templomait s azoknak Istennel bizalmas szolgáit cirógatná — lókefével.

A prédikáció s nagymise alatt pedig mind a három pap, mert ennyi van ott, a templomban volt; a plébános úr hátul állt breviáriumával, majd ismét a kórusra ment minden zavar és föltűnés nélkül, s nézegette, mint viselkednek hívei; a templomban jobb nézni az embereket hátulról, mint elölről.

Iserlohn utcái szerénységükben nem tűrnek el hosszú dicsőítő kifakadásokat: alighanem az esőnek kell betudni azt is, hogy sár volt úton útfélen; de esztergomi ember ezen meg nem ütközik. Különösen lelki megindulással vettem észre, hogy egy ósdi modorú szétterpedt födél alatt azt lehetett olvasni: Baedeker Buchdrukerei. Erre a Baedeker Buchdrukerei-ra már régtől fogva haragszom; lévén ez kiadó cége Dr. Lange önérzettől duzzadó művének, melynek címe: Geschichte des Materialismus. E könyvben meg van írva, — következik egy szó, mely negélyzés nélkül is oly jól illik az irodalmi tudós szájába — nagy apparátussal az, hogy a materializmus úgy a régi görög világban, midőn még ügyetlen és affektáló balek volt, mint az új és legújabb korban, midőn csudaművelt s elegáns marburgi vagy jénai «Universitáts-Professor»-rá művelődött, magában hordja világnézetének korlátfáját. Ez a Dr. Lange tudniillik nagyon őszinte ember, s dacára, hogy Professor volt, nyíltan kimondta, hogy anyag- és mozgásból érzést, gondolatot és érzelmei kimagyarázni nem lehet, annál kevésbbé öntudatot, mely oly furcsa tünemény a materialista ábrándok közt, mint a nyíló piros rózsa papír- s vászonból összevarrt virágok közt. Dr. Lange azonban megmarad a materialista világnézet gyertyatartójának, sőt apparátusával sikerülhet neki egyik-másik olvasójának elvenni az eszét. Nem tudom, miféle mottót akasztott ki műve homlokára; kár, hogy nem írta oda azt, ami legbölcsebben van a könyvben megírva: Die mechanische Weltanschauung trágt als Ganzes und ihrcm Wesen nach eine Schranke an sich, von der sie in keinem Punkte ihrer Bahn verlassen wird (II. p. 161.). E nyilatkozatnak profán illusztrációjául föltűnik előttem egyik-másik kalocsai bivaly, melynek nyakáról vastag dorong lóg lábai elé; (er) trägt als Ganzes eine Schranke an sich; mely a hajlott vastag nyakút még alázatosabbá teszi; a tág országúton még csak eltaszigálódik, de keskenyebb és kanyargó ösvényre nem térhet, még a nyílt kapu és ajtó előtt is csak bámul, be nem mehet: a materializmus is, ahol font és mázsa számra mérik a húst, az idegeket és izmokat, ott csak el-elmászik, de az élet érzési és értelmi rejtett ösvényein nem

haladhat, s bámulva áll meg az élet egységének, az öntudatnak házkapuja előtt, az ugyan számára sincs csukva, de a «Schranke», a dorong elzárja.

Vasárnap délután Iserlohnban nagyon megbámultak, de nem tették kihívó zsidó modorral, hanem érdeklődő jóakarattal; az iserlohniak ugyanis mind ismerik egymást, s így ha valamely idegen köztük föltűnik, azt a bennszülöttek érdeklődésükkel tisztelik meg.

Van azután Iserlohn mellett valami nevezetes barlang, melyet elkerülni nem lehet, mert a vasút megáll előtte s nógatják az embert, hogy nézze meg. Én e barlangot nem geológiai, hanem műveltségtörténeti szempontból veszem tekintetbe. Exkuzációmul szolgál, hogy a barlangban magában nem voltam, miután már többször volt alkalmam efféle lyukakat szemügyre venni s örvendeni, ha ismét elhagyhattam azokat. Ami műveltségtörténeti tanulmányozásra adott alkalmat, az nem is a barlangban, de a barlang előtt volt látható. A barlangba való bemenet élénken emlékeztetett a görög kultúra jobb napjaira: Delphi és Hierapolis tűnt föl szemeim előtt! Valamint ugyanis Delphiben és Hierapolisban Apollo oszlopos háza a barlang szája fölé volt építve: úgy itt is Apollo néhány vigadóbb múzsa leánya számára épült a csarnokos ház; valamint Delphiben cs Hierapolisban a barlang szája fölött megbódultak, megnyílt eszük, megoldódott nyelvük és — félrebeszéltek: úgy itt is a nagyszámú közönség szent lelkesülésbe kezdett ki-kitörni, idővel némelyiknek kitágult Iserlohnon túl szellemi láthatára, az érzelem hullámzása kicsapott dagadó szóárban; némelyike, mint a Pythia, végleg tökéletesen eszét s öntudatát veszté, s azt azután csak idegen intervenció útján lehetett hazajuttatni. Az iserlohni barlang szája fölé tehát — nem akarok tovább rejtélyes lenni — kocsma épült; ezáltal eleget tettek egyrészt a praktikus érdekeknek, másrészt a finom, görög kultúrára irányozták legalkalmasabban s gyengéd tapintattal a művelt közönség fogékony érzékét.

Iserlohn táján akkor katonai hadigyakorlatok tartattak; már a templomban vonták magukra figyelmemet, nem lévén a közönséges dolgok közé sorolható a katonáknak templomban való megjelenése. Nem is voltak ott sokan. Annál többet lehetett látni a barlang kocsmájában. A régi filozófia szerint: omnis rés tendit ad centrum suum. Nem is vettem nekik rossz néven. De volt velem egyik ismerősöm, ki sokkal paprikásabb érzelmekkel viseltetett a hadfiak iránt, s ahányszor

az egyes indóházaknál álldogáló csoportjaikat megpillantá, mindannyiszor kicsinylőleg matéria príma elnevezéssel illette őket. Hogy mily sértés rejlik e két szóban, azt laikus ember meg sem ítélheti: mert a szókban rejlő paprikás csípősség egészen a filozófia «Mistbeet»-jéből való, ahol azt olvassuk róla, hogy annyit tesz, mint nec quid, nec quale, nec quantum, azaz annyi mint semmi, s emberekre átvéve annyi, mint semmire való, semmire kellő, naplopó. Csak ily elemzés után támad föl a lélekben a kétely, vájjon nem lesz-e az efféle megtisztelésnek por vagy párbaj a vége.

A tengerbe nyúló széles hosszú westfáli síkság békéltetőén s nyugasztalólag hat a lélekre. A síkságba itt-ott széles sekély barázda mélyed, mely tovább kies völggyé tágul, azután ismét alacsonyodnak lejtői, síksággá laposodik. Máshol az egész táj két nagy al- és fönnsíkot képez mint egy hatalmas lépcsőfokot, melyen az európai szárazföld lassankint a tengerbe lép le. Ily messze elnyúló lejtő oldalán fekszik a régi szászváros *Paderbom.* Nagy Károly idejében ifjúkorát élte, de most megvénhedten s némán néz szerte a tájon. Sötét tornyai ijesztően merednek a jövevényre; némelyik azonban, aki megbarátkozott a régi emlékek ijedelmes voltával, jól érzi magát körükben; mások pedig, kik utazókönyvük gondolatait s érzelmeit melegítik föl fejletlen egyéniségük spiritusz lángján, azt olvassák, hogy itt nincs semmi nézni való, s tovább állnak.

Nagy Károly tizenkét hadjáratot tartott e vidéken; ereje olyan volt mint a prairie-k tűzfolyama, égetett, ölt, pusztított, de csak azért, hogy a hamvakból új élet éledjen; kardjának éle olyan volt mint az ekevas, az életerős szász néptörzsnek azon gyökereit nyeste át, melyek a pogány vadságnak s fékezetlen makacsságnak erőt szolgáltattak. Jellemüket s természetes derekasságukat nem vette el; megvan az most is, s elég dolgot ad a «nem szent», «német», «nem római», hanem versaillesi birodalom alapítójának, századunk vasgyúrójának, Bismarck ő hercegségének. Különben most már sikeresen töri a kancellár a jeget; ha majd elkészül a lengyelek expropriációjával, indíthat a westfálok ellen is licitációt. Az efféle expropríációt legalkalmasabban össze hasonlíthatjuk más érdekes kényszer-művelettel: az ürgekiöntéssel. Most tehát Paderbornban vagyunk, még pedig ami legérdekesebb, az utcán.

Az utcákon olyanokkal is találkoztam, kikről a régi,

hagyományos derekasság úgy látszik, lehámlott. Tekintetük, viselkedésük, frizurájuk, szóval lump kinézésük világossá tette előttem, hogy az a lélek ott benn, mely az ide-oda gördülő szemekből kinézegélt, az élvezet vitriolával van kiöblítve és kietetve. Talán Berlinben tanultak, vagy meglehet, hogy odavalók s idejöttek, azért kész is volnék elállni nézetemtől, mely westfáloknak tartotta őket. Különben nem lehetetlenség, hogy a kultúra a westfálokon is fog; mert tegyük föl, hogy porosz katonatisztekké emelkednek r a metamorfózis akkor majdnem bizonyos. Mi történik ilyenkor egy vallásosan nevelt ifjú lélekkel? Üreges, kivájt, kimosott, kitaposott lesz a lélek a világ hiú szelleme folytán; teljességét s teltségét elveszti, s kap helyettük filigrán külformákat, minek következtében művelt ember címmel fölruháztatik; hasonlít a tölgyhöz, melyet duzzadó életétől megfosztottak s holmi finom satuira való arabeszkeket faragtak belőle, életével elvették erejét, s idegen mesterséges alakokká dermesztették deli törzsét. E szellemi száraz kóros had- és polgárfiak tovább csörtettek, kocogtak s hencegtek az utcán.

A merő németségben, mely mindenfelől környékezett, idegenszerű, indulatos, francia hangok borzították föl lelkem simaságát. Észrevettem mindjárt, hogy bele nem illenek a német érzelmek összhangjába. Azonkívül nagyon ellenséges neveket hangoztattak. Majd Trochu, majd Bourbaki — kapott a hátára, néha azonban a dicséretből is kijutott egyikük-másikuknak. Harc-kivívott francia lovak voltak; meglehet, hogy a Loire partján kerültek keserves fogságba; meglátszott rajtuk, hogy hosszú tapasztalat horpasztotta lágyékukat, rabságuk szecskájából gyéren jutott ki illedelmesebb borda-bélésre, beérték szőrehámlott bőrtakaróval; némelyikén, különösen a még nem öreg Bourbakin némi hőskívánat ébredezését lehetett észrevenni; sínyli szokott terhét, nyihogva kapar, vág, rugdal, rázza fejét, hosszú sörénye lobog; mindannyiszor azonban az ostoros részéről megfelelő gondozásban részesül, s háta kedvéért fölhagy az érzelmek tovafűzésével.

Amennyire észre lehetett venni, az ostor mindannyiszor elpattogtatta a kedély világ gyengéd hajtásait, s Bourbaki lehangoltan lógatta fejét a kietlen valóság űrében. Ez factum; bármennyire állítja is a hírneves orvos Charpentier, hogy «la maladie et la misére disposent á la vie interieure». E részben ellentmond paderborni tapasztalatom a tudománynak. A tudomány szerint a nyomorúság fejleszti a belső, szellemi világ

got I Bourbakinál megfordítva volt; az illető la misere apasztotta benső életének dagadó árjait, s fejlekonyítva haladt. Különben örültem, hogy Bourbakin ez észrevételt tehettem; mert Charpentier hajlandó ellenséges következtetéseket vonni a szentek életére és csodáira odavetett tételéből; már pedig e tételt Bourbaki egyszerűen fölrúgta. Bourbakit követve, a város vége felé néhány rongyos csavargót találtam; vörhenyes arcukhoz megbűvölve tapadt tekintetem, gubancos hajukba zsíros kalap kapaszkodott; gondoltam, hogy cseh földönfutók, de némelyik fülecimpájában szerényen ragyogott a srófocska, talán olaszok; otthon polentával élnek s tiszta vízzel, itt talán csak pálinkával; nadrágon és kabáton sok folt és öltés volt látható, melyet nem szabóművész keze rakott oda; szappan-, kefe- s fésűből tudom több jutott ki Bourbakinak, mint nekik. Sajnáltam őket, de elmosolyogtam magam, Charpentier úr jött eszembe; hiszen szerinte ezek mindenesetre a legemelkedettebb miszticizmus képviselői: «la maladie et la misére disposent á la vie interieure». Aki e bölcseség még behatóbb illusztrálását kívánja, az keresse föl a «bumszti pincét», a fővárosok lebújait, a londoni pauperizmus barlangjait, s ah mily szeretetreméltóan fog majd a tudományról megemlékezni, mely szerint: «la maladie et la misére disposent á la vie interieure». De hát lehetséges-e, hogy a tudomány tényekben is tévedjen? Ha pedig a betegség- s nyomorról fölállított tétele nem tény, hogy fogná akkor kimagyarázni Assisi szent Ferenc alakját, a lourdes-i Bernadette látomásait.

Paderborntól keletre a westfáli síkságot hosszú, tág félkörben kékes hegység szegélyzi; valami Schaumburg-Lippe-Detmold-féle hercegség. Különben geografikus apparátusom a német hercegségek körül nagyon olaszos. Az olaszok geográfiája tudvalevőleg Rómától Albánó-ig terjed, ha Rómában laknak, — s Florenctől Fiesoleig, ha Florencben, — ami azon túl van, alkalmas gyűjtő fogalom összefoglaló szóburkolatába zsugorodik; arra ugyanis azt mondják: quelle térré la, quel paese Iá. Tehát a német hercegségek körül egészen megbízhatlan tekintélynek adom ki magamat. Meglehet, hogy Reusz-Schleiz, Gotha-Lüneburg, Sachsen-Weimar, Altenburg hatalmasságoké voltak a kékes párázatú hegyek. A vasút arra ment; tehát én is vele.

A geográfiái tudatlanságot illetőleg csakhamar alkalmam esett vigasztalást merítenem egyik pályatársamon észlelt tüneményből. Némely olvasó tündöklő lelke e mondat olva-

sásakor nem az «észlelt tüneményt», hanem a «pályatárs» személyiségét fogja majd megtisztelni érdeklődésével s azt fogja kérdezni: «Ki ez a pályatárs? S különben is minő pályán haladunk mindketten?» Hogy megnyugtassam, azt mondom: vaspályán, s következőleg a társ is: vaspályatárs.

Ez a vaspályatárs Hessenből való volt; amint mindketten sok üdvös szóbeszéd után kinézünk a kupé ablakán, kérdem tőle, miféle falu ez itt? A pályatárs nem ismeri. A vonat megáll. A konduktor rivalg. A pályatárs fölugrik: «Hisz ez az én falum», mondja kapkodva jobbra-balra. «Nem tehetek róla», felelek. «Nem ismertem föl». «Se baj», nyugtatom. «Kérem a botot», «legyen szíves a kalapomat», «konduktor, itt kiszálunk», «ez is az enyim», hol van a jegyem», s rohan kifelé. Ebből következik, hogy már Hessenben vagyunk. Hessenről kétfélét kell megjegyeznem; először, hogy a hesseniek vakoknak mondatnak; alighanem oka is lesz ez elnevezésnek; gondolom egy háborúban ismerték föl e tulajdonságukat, amit a vaspályatárs is erősített úgy élőszóval, mint tettel. Másodszor megjegyzendő, hogy idevalók a hírneves hesseni Fülöp s a hesseni legyek. Az előbbi a történelemből ismeretes, az utóbbiak a gazdaságból. Hesseni Fülöp is csúnya légy volt, csakhogy inkább holmi lódarázs természetű; Luther Márton szellemének égisze alatt sok dögleletes dolgot mívelt s bigámiában élt. Hasonló kárhoztató ítéletet kell mondanunk a hesseni legyekre, melyek szinte nagy károkat okoznak az emberi társadalomban; mentségükül föl lehet hozni, hogy nem rossz szándékból teszik, s hogy nem tudják, hogy természetes rossz hajlandóságuk által az emberek nehezteléséét magukra vonják. Mindezt ama lódarázs természetű Fülöp mentségéül mondani nem lehet; s mégis a hesseni legyeket elítélik s a hesseni Fülöpöt védik, különösen most Janssen történész ellen, ki bizonyára nem hesseni, mert különben nem részesíti Fülöpöt oly kíméletlen figyelemben. Ráfogják ugyan épen ezért, hogy rossz hazafiú, s ezáltal természetesen a kérdés ki van merítve, az ellenség le van terítve, s minden hazafias kebel oltárán kigyullad a nemes harag és honfiúi lelkesülés lángja. Az emberi érzelmek és lelkesülések ilyen és hasonló fogyasztói hasonlítanak azon hőshöz, ki a puskaport nem a töltött ágyúban, hanem nvilt mezőn szétszórva sütögeti.

Különben a nemes érzelmek pazarlása s a lelkesülés célszerűtlen ropogtatása egészen megfelel az emberi természetnek; úgy vesszük észre, hogy az emberek nemcsak Hessen-

ben, de talán mindenütt, érzelmeik kitörésében csak fojtással lőnek. Tudvalevőleg a fojtásos lövés is nagy zajt és ropogást idéz elő, de hatása nincs, legföljebb egyik-másik érzékenyebb paripára, mely megbokrosodik, s némely fogékonyabb hölgyre, ki elájul. Ha pedig igaz, hogy az emberi szivek nagy része csak fojtással töltött puskák, s érzelmeik röppentyűi vitriolos rakéták: mi lesz az élet más, mint egy nagy manőver, melyben csak azt lövik meg, aki mondja, hogy meg van lőve, csak azt fogják meg, aki mondja, hogy meg van fogva. E külsőségekben fogva tartott, érzelgős és képzelgős világ címére szól a szentírás: hiúságok hiúsága. Minden hiúság képzelődés; a képzelődés mindenütt ott van. Az emberi érzelem és kedélyvilág nagy műtermében a képzelődés a hivalgó dilettáns szerepét játssza; ott is, ahol a komoly törekvés, a hit, a tudomány, az erény valami szép gondolat megvalósításán dolgozik, nyomban háta mögött terem, kópésan, majd csalfán belekeveri a színekbe s elvegyíti a vonásokba hiúságos voltát. Akarat és ész nincs biztosságban ellene, mint egy pajkos gyermek mindenütt sarkukban terem. De van valami, amitől fél, amibe ritkán köt bele: a szenvedés. A képzelődés legélesebb ellentéte a szenvedés; a szenvedés egyik keze jég, másik keze tűz; jeges kezét a szenvedő homlokán nyugtatja, elveszi ábrándjait, lehűti a csalfa remény ködpárázatát, megdermeszti a csapodár szív selejtes virágait; másik kezével a szenvedő megtisztult szívét érinti, suttogva kérdi: akarsz-e szeretni igazán, hevülni s lelkesedni csalódás nélkül? Ha igen, maradj karjaim közt: a szeretet, mely szenved, s a lelkesülés, mely vérzik, nem csal.

Szerencsére végére értünk a tűnődésnek. Gondolom, kölcsönös megelégedésünkre történt. Nem is lehet mindenütt tűnődést tartani; némely hely nem tűr tűnődéseket: mert tegyük föl, hogy valaki Eözdöghén lakik s tűnődni kíván, mikép fogna eözdöghei tűnődésekről beszámolhatni. «Eözdöghei tűnődés...» van benne valami contradictio in terminis, a költői érzéket sértő illat, mellékíz vagy aroma. E reális gondolat lepett meg, midőn Fuchsloch nevű állomás mellett haladtunk el; sít venia verbo: «Fuchslocher Schwärmereien», ez mégis sok; ezeket folytatni nem lehet; pedig kint halk eső is permetezett, néhány falevél is lehullott ép a közeli fákról, pedig csak augusztus hóban éltünk, tehát erőszakos s idétlen volt haláluk, a távolból pedig bűvös hangfoszlányokban sóhajtozott felénk egy rosszul szelelő zseb-

harmónika. Csupa oly körülmény, mely melengetné és legyezgetné a netán beálló tűnődés álmait.

A megszakított tűnődés után újra a hesseni világ változatos panorámájának tájképeit szemléltem a vasaskocsi üvegei mögül. A hesseni legyek igen szép vidéket választottak maguknak hazául, s a permetező eső halavány, lágy fátyolt vont rá, s rokonszenvesebbé tette az elmosódó körvonalakat; de az emberi nemből különösen az asszonyok néztek sötéten s élettelenül a jövő-menőre, értem itt a falusi asszonynépet; mert a városiak ruhája épúgy, mint arcbőre általános divat szerint van redőzve. Ruhájuk is sötét volt, fejükre szorosan fekete selyemkendő lapult, mely hátul össze volt kötve s két hosszú, szétálló lebbentyűben végződött. Ezt a sötétruhás, komoly típust a lutheránus asszonyokon már akkor vettem észre, midőn a losonci kálvinista gimnázium első tantermét látogattam történelmi tanulmányok kedvéért. A történelmi tanulmányokat itt azért említem, mert másra, amit ott tanultam volna, határozottan nem emlékszem; de a történeti tanulmányok még most is világosan állnak előttem. Nem terjeszkedtek ki sem ó-, sem közép-, sem újkorra, hanem jeles férfiak szívhez szóló életéből vétettek: Kolumbus Kristóf, Luther Márton, Húsz János, Kálvin, az orleansi Szűz és tiuttenberg úr életirásait emléztük. Ily életképeket rakni a tizenegyéves fiúk tudományszomja elé, annyi, mint csecsemőket sörrel traktálni. Mily furcsa látványt nyújtana a kisdedóvó akadémia elsőéves lármázója, ha sörös pohár mögött szőné képzelete szálait. Bizonyos idétlen nagykorúság képét nyújtja, melyet az üvegház kényszerével siettetnek, s ha el is érik, satnya és színtelen marad. Azonban jól emlékszem, hogy bármily magasztalásnak lettek is az említett emberek irkáimban alávetve, az époly kevéssé fogott rajtam, mint amint nem sértett; csak azt éreztem, hogy most idegen tárgyról van szó, melyhez nekem nincs hozzászólásom, mint a vándornak, ki előtt idegen nyelven beszélnek. Időhaladtával elvész a kedély azon fejletlen tulajdona, melynél fogva a gyermek és a fiú türelmes ott is, ahol nem kellene lennie; ezen fejletlenségen később úgy segít, hogy kezéhez veszi s olvassa a «Protestáns egyházi és iskolai lap» hasábtöltelékeit, melyekből sziporkázik a szerkesztő «keresztény» szeretete és toleranciája. Hessenben a toleranciát nem szükség igénybe venni, nincs kit tolerálni; átlag protestánsok; — de ahol szükségük volna a németeknek a toleranciára, ott nem futja ki még a pecsétnyomóra sem; mert a bonni lutheránus

pecsétnyomó körüliratában azt panaszolja, hogy «a világosság a sötétségben világoskodik, de a sötétség azt föl nem fogta». A Rajna partján ugyanis az evangélikus világosság sötétségben bujdoklik.

Délután *Kasselbe* értünk. Kasselnek nem találtam fogalmat és képet lelkemben; néhány nevezetességét az utazó környezet ismerettárából merítettem, mi azonban nem volt elégséges arra, hogy a kedély húrjait rokonszenvileg vagy ellenszenvileg hangolja. Oly lelkiállapotban mentem tehát a városba, mely legalkalmasabb volt Kasselnek hű szellemi lefotografírozására. Locke bölcsész elvei szerint tiszta, fehér papírlapot terítettem ki fejemben, leültettem hozzá régi ismerősömet, a bennem lakó lelket, s miután szívére kötöttem, hogy híven rajzoljon, megnyitotta kettős teleszkópját, természetadta két szemét s nézte Kasselt.

Ügy vettem észre, hogy Kassel művelt, előkelő város, ami elég volt arra, hogy a fenndicsért tiszta, fehér papírlap vörösessárga színt kapjon, s hogy a kettős teleszkóp mögött ülő lélek ideges gyanakodással szemlélje a történendőket.

Először is látnivalónak kínálkozott az indóház nagyobbszemű mozaikkal kövezett terén csinos pázsitos szőnyeg; rajta tőről növő virág s lombbokréták; mellette daliásán álló policáj, alighanem sövény gyanánt. A kasseliek nagyon szeretetreméltók; a meddő, kövezett tér közepén bokréta-oázissal kedveskednek idegenkedő szemednek, s miután elbájoltak, a policáj fölocsít. De a policáj is enyhe, illik a virághoz. Virág és policáj a kultúra címere. A kultúra ugyanis Kasselben is odatörekszik, hogy a világot pázsitos s bokrétás kertté változtassa, mely fölött a törvény szelleme reng, nem rettegtetés, de engesztelés gyanánt. Azért a policájnak is leoldja derekáról a kardot s ád kezébe sétapálcikát, hogy emlékeztesse a föld népét borzongva azon időkre, midőn az igazságot is bottal mérték. Az ily emberséges policáj mellett az emberiség szemlátomást javul; innen van, hogy Leicesterben a minap, midőn az éhes tömegek utcaszámra vertek be ablakot, ajtót s emberfejet, az igazságosság csak hat rendetlenkedőre bukkant.

A széles, magas, egyenruhás házakkal megrakott utca nagyon tartózkodó, mondhatnám begombolódzott magatartást tanúsított, mint a kövezeten járókelő városi nép; azonkívül völgynek le s hegynek föl iramodtak a számos és számtalan hintók és fiakerek, miből következtettem, hogy

Kassel lejtőn épült. Ugyanakkor alkalmam volt tűnődni azon is, vájjon a magyar nyelv pszichológikus, logikus vagy históríkus ingredieticiájánál fogva történik-e, hogy midőn a «számos és számtalan hintók és fiakerek»-ről szólok, az olvasó azok nagy számára gondol, holott az író a «számos és számtalan fiakerek» alatt tulajdonkép számozott és számozatlan járműveket ért. Mit mondjunk tehát? Vájjon logikus, históríkus vagy pszichológikus elemek befolyásolták-e a nyelv fejlődését oly módon, hogy számos és számozott közt különbség legyen?

Az utcán egy számos, fekete bérkocsi robogott, tulajdonképen recsegett vagy csörgött, benne kimért úriember ült meglehetős egyensúlyban, virágos gomblyukában szegfű díszlett, majd az egyik, majd a másik lábát lógatta ki a kocsi ajtajából, jeléül annak, hogy vagy nem fér bele, vagy oly sürgős a dolga, hogy pillanat alatt kint terem.

A számos, fekete bérkocsit követte egy számtalan, nemes hintó; ebben már valami előkelő, pénzes család ült; a papa meg a mama meg két kis apróság, kifodrozva, pántlikázva és máslizva. Integettek is jobbra-balra a köszöntő kalapcsóválásokra, sőt még egy balkonból is tüntettek az uraság felé az ismerősök az e célra oda készített tiszta fehér zsebkendőkkel; szerencsémre, hogy valami cserepet vagy regénykötetet fejemre nem dobtak, ez utóbbit még kevésbbé szenvedhetem; üdvözlő szóváltásokat sem állhatták meg, melyben a mama meg a papa meg a két apróság alulról, s esetleg két mama s négy apróság felülről visítottak le s föl egyszerre sok mondani valót. Ezen kölcsönös nézettisztázásból úgy látszik egyik fél sem lett okosabb; de ők mégis megértették egymást, mert tudták az előkelő élet programmját, mely szerint délutánonkint a művelt közönség Kasselből a Wilhelmshöhere költözik, ki kocsin, ki gyalog.

Wilhelmshöhere különben mi is elérünk, csakhogy később; először azért, mert nem igaz az, hogy lassan járj, tovább érsz; másodszor pedig azért, mert nemzetgazdászati elvem kocsit nem fogadni.

Kassel városa is földagadt az utóbbi évtizedek alatt. Ugyanily daganatban szenvednek a nagy városok mind. Mondják ugyan a nemzetgazdászok, hogy a városok óriási fejlődése az ipar és a gazdagodás haladásával lépést tart, eszerint tehát természetes fejlődésnek tekintendő; de mások okos ember létükre a nagyvárosok növekvését egészségtelen daganatnak mondják; rá is mutatnak az odvas fogak

gyöngysorára, melyek minden nagy városban harapásra készen állnak, értem a szocialistákat. A szocializmust a tőke termelése állítja világba, ez az a mérges gyökér, melynek erecskéi a dolgozó társadalmi osztályokat megmérgezik és kiodvasítják. Ugyanez a tőke rakja tele az utcákat palotákkal s házakkal s ezáltal földagasztja az előbb szűk területre szorult városokat. így tehát mégis csak mérges e növekvés gyökere. Bismarck herceg már ajánlkozott foghúzónak, ki akarta rángatni az odvas fogakat; megszavaztatott mindenféle törvényt a szocialisták ellen; most ismét öt évvel kívánja meghosszabbítani hatáskörüket. Azonban műtétei nem sokat érnek, ő ugyanis olyan foghúzó, ki a külső, odvas részt néhanéha letöri, de a mérges gyökeret továbbra is tűri.

Még az ilyen lutheránus városban is, milyen Kassel, kiválnak a katholikusok határozottságuk s elvszilárdságuk által. A konzervatív kormánypártot, melyet Bismarck úgy, amint akarja, újjára tekeri, elbúcsúztatták, s csak oly jelöltre szavaznak, ki garanciát nyújt nekik, hogy az egyház érdekeit az országgyűlésben megóvja. Centrumpárti képviselőjelöltről a túlnyomó protestantizmus miatt szó sem lehet. Itt tehát bármily nagy és elegáns és ipartűző városról legyen is szó, a katholikusok közt derült elv-ismeret található, tájékoztatva vannak a közvélemény változatos szélbúgásai és a frázisok sípos-dobos térzenéje iránt. Térzene nincs minden városkában, csak az előkelőbbekben; a korszellem és liberalizmus is ez utóbbiakat szokta teleharsogtatni frázisainak sípjaival s dudájával; amellett azonban nem akarom tagadni, hogy magányos flótások és dudások, kik a vallástalan kort és szellemét pufók szájjal megdudálják, kisebb városok és faluk ölében is találtatnak.

Jó lesz különben, ha senki sem engedi lelkét annyira meglágyítani, midőn az újkor vívmányait, a csinos úrinépet, a könnyelmű életet, a tükrök kacér sugárzását, a heverő kényelmet látja, ha, mondom, senki sem engedi meg, hogy mindezen nevezetességek lelkének imponáljanak, s azt a csodálat ideges benyomásainak alávessék. A szellem életerős s fönséges álláspontjáról a lélek e kétes dicsőségre megvetése s kicsinylése sötét sugarait bocsátja. Érdekes volna olvasni, ha Szent Pál leírta volna gondolatait s reflexióit, midőn a Palatiumtól a Fórumon s Capitoliumon keresztül a Via Flaminiára ment Róma fényes márványpalotái s dicsőségének diadalívei közt, melyek árnyában az akkori kor modern műveltségének szellemei, csontvázai csörögtek, élveztek,

nevettek, hajporosították, festették magukat, társaskörökbe s színházakba eljártak, s azután meghaltak s a pokolba költöztek.

A történetben s az ember életében mindenütt ki van fejezve az ellentét a pillanat s az örökkévalóság közt, a pillanaton rengő könnyelmű lélek s az örökkévalóságnak élő lélek közt, más szóval az erő s a meglapulás közt. Legyen a szív teli, akkor kicsordul élete, ereje; kicsap lángja, szerelme; nem bántja semmi, nem sérti semmi, nem kínozza. Szárnya nő, nem csapkod a porban; föllendül s úszik a lég magas árján. Érdemes tudni, hogy honnan szedjük ezt a buzgó, ezt a hevülő, ezt a szárnyaló szellemet, mely fönséges szabadságában meg nem indul a nagyvilág fölfogásán és viselkedésén; melyen a példa nem fog, sem a hideg, sem a közöny, sem a gúny; mely fönsége és szellemi nemessége önérzetében, telve lelkesüléssel és rendíthetlen meggyőződéssel halad a néptelt utcákon, a kétkedő, hitehámlott, a gúnyos s megvető emberek sorai közt; mely úgy tűnik föl köztük, mintha a bőség oáza haladna homokpusztákon át, mintha a teljesség kongó ürességben, az élet és bensőség festett alakok és a látszat hiú karikatúrái közt járna föl-alá. Nem értik őt, maguk szerint mérik, a különbséget sem látják, legföljebb talánynak tartják s nevetnek. Mindez se baj; míg ők nevetnek, addig a bensőség, vagyis a belülre fordított lélek termékeny, buja élete millió érzelmet s új világot ébreszt, mint a tavasz éltető csókjai alatt a fa, midőn rügyezik s föltöri ott is a kérget, hol zöld hajtást senki nem várt volna. Ezen termékeny, önálló, benső életnek legbővebb forrása a hit; aki ebből él, magában él, magából indul ki erőteljesen, hathat, éltethet, teremthet.

Az utcai séta élvezeteiből még csak egy mutatványnyal szolgálok. A boltok, kirakatok és cégföliratok közt különösen egy hirdetmény vonta magára figyelmemet, annál is inkább, mert csak papírra volt nagyobb betűkkel mázolva, s lengett föl-alá a szellőben mint ünnepi zászló. Föliratát pedig úgy véltem olvashatni, hogy: «Abgezogene Hősen! Mark 2—2½». Az első meghökkenés pillanatában epigrammnak tartottam, mely azonban úgy látszott, csakis fullánkból áll, s mézet nem rejt; azután föltűnt az olcsóság is, mely ily fontos árucikket egy forint húsz, egész egy forint ötven krajcárra tart. Azonban a csalódás és tévedés sokszor megbukfcncezteti az érzéket meg az észt is, azután pedig a méltatlankodót nevetésre is bírja; így volt az itt is, mert tüzetesebb utánnézés kiderítette, hogy a «Hősen» helyett «Hasén» olva-

sandó; ez által a fullánk is, meg a vélt epigramm is eltűnt, s lett belőle igen prózai fölirat, melyen az antiszemitizmus is megérzik, mert alighanem azért hozattak a nyulak megnyúzatva a vásárra, hogy a szolgáló nép a nyúlbőrt egy-két garasért a zsidónak kezére ne játszhassa.

Ha valaki nem tudná, hogy mi az a Wilhelmshöhe, annak számára ideírom, hogy Wilhelmshöhe bükk, tölgy és erdőshegy lejtőjén épült királyi palota, melyben III. Napoleon tartotta meditációit sedani elfogatása után.

Költői párázat fátyola borítja a lelket, ha a palotát körülvevő növényvilág természetes s művészies remeklései közt andalog. Az erdő nyugalmas s homályos csendjébe bemosolyog az üde, harmatos pázsit, puha hullámzatán megpihen a tekintet, megmerevül, — elalszik; odább fölébreszti azt a színek tarka játéka, mely az élőnövények levélkéiből a kiterített, nagykörű pázsitra mindennemű alakot, majd betűket ír le. A természet műveivel Isten szokta leírni gondolatait, az ember pedig eltanulta tőle ezt a mesterséget. Fönt az égen, végtelen kék mezőkre aranyos sugarakkal írta le hűséges és régi szándékait, s azóta az egek hirdetik az Isten dicsőségét, és keze remeklését elmondja az égbolt; a nap sugárkévéi, mint tüzes szónoklat árama, beszél az Isten élete- s éltetéséről, a csillagok pedig lerezgetik gondviselése szikráit lelkünkbe. Az ember az égre nem írhat; — ír tehát a földre: az égbolt kék mezői helyett a pázsit zöld szőnyegét teríti ki; az aranyos nap helyett apró miniatűr napocskákkal, a csillagok helyett pici, lehelet-csillagocskákkal írja le betűit. Majd bíboros, majd rózsás, majd kimondhatlan lágyszínű kerek levélkékből állnak e miniatűr napocskák, s az apró lehelet-csillagok tiszta fehér vagy aranyos keskeny levélkéi, mintha az égi nyáj rezgését akarnák utánozni. S mi mindent hoz hírül az a gyengéden kék harangvirág, hogyha az esti szellő elharangozza vele az Ave Máriát? Halkan rezdül meg benne szőkefejű szirma, a kékes harangnak titkos szavú nyelve. Csendesen hajlongtak jobbra-balra ívben alácsüngő liliomos s rózsás virágjai a délövi cserjéknek, leveleiken a napsugár a szivárvány színeit gyujtá ki s oltá el, s ahol semmit sem gyújtott ki s oltott e!. jött visszaverődve aranyos sziporkázással, fényes aureolát írt a virág kelyhe köré; az a sok fény az illattal elvegyült, s egy darabot nyújtott az ezeregy éj bűvös világából.

Az erdő köröskörül mint Tacitus germán vadonjai, méltósággal emelte karjait az égre, kigyöngyölíté ezer meg ezer leveleit, mindenikre rá volt írva: élek én. Az erdő nemcsak

erőtelje és az emberrel közös vegetatív életének titkos szirnpathiája által imponál a léleknek; hanem alighanem a mély csend és fönség által is, melyet az erdő erőteljes élete dacára mindig megóv; míg az embereknél azt kell tapasztalnunk, hogy csenevész és filigrán testi és lelki életük s életerejük mellett is mindig s mindjárt kalatyolnak, ahol kettő vág)' épen három találkozik; s úgy látszik, hogy a kalatyolás és szófosztás annál élénkebb, minél kevesebb és silányabb a fosztani való. Vegyük csak például azt a három kasseli nagysámot, kik már messziről pótolják a fülemülék csattogását s az útkanyarulatnál előtűnő lócára telepedtek. Hogy kotyog és csicsereg mind a három egyszerre, negyedik vagy ötödik épenséggel nem juthatna szóhoz; mellettük pedig a fa ágain egy csapat veréb hasonló hévvel csicsereg s csiripel, hintázva reng ágon gallyon, fordul, ugrik, szőkéi. Mily kedves és gyengéd analógia! Mindkét fél csicseregve himbálódzik; az egyik a fa gallyain, a másik a pletyka legújabb keletű tárgyain. De a verebek valami nemes fa ágain himbálództak; minő fához hasonlítsam pedig a pletykát? Gondolom a nemtelen bodzához, melynek veleje lágy, s alatta, különösen hűvös helyen, jól megterem a büdös bürök s más egyéb szagos virág; lehet ugyan bogyóiból lekvárt is főzni, de az is csak olyan élvezhetlen szűrődék. A királyi palotában nem voltam. Sokkal remekebb és élvezetesebb látványt nyújtott a természet virágos pompája, a távolnak erdős koszorúi, melyek lágy kerettel köríték a vidéket; mondva csinált nagy férfiak szobrait is szívesen nélkülöztem, s a tükrök bűvös csillogását a napfény túlságosan pótolja. Különben is úgy látszik, hogy a palota-látogató közönség a legtöbb esetben csak kíváncsiságát dédelgeti s apróságos és haszontalan dolgokat tisztel meg figyelmével, pl. hogy hány vánkoson pihennek a királyi uraságok, miféle papírral vannak bevonva a falak, s vájjon a kályha a seicento stílben épült-e.

Az erdőben beljebb nem minden oly finom, mint a palota körül; a másod és harmadrendű látogatók, kik a virágos palota körül saját semmiségük nyomása alatt önérzetüket vesztik és a világ nagyságának bámulásával foglalkoznak, beljebb az erdőben öntudatra ébrednek és szinte halhatatlanságra törnek; innen van, hogy az itt-ott előálló házikók, lugasok oszlopai és falai azon ébredezők neveit örökítik. No, est etiam aliquod argumentum pro immortalilate! Most következik egy darab a legjelesebb s legújabb regényírói stílusban előadva; melyért előre is bocsánatot kérek!

«Az útszéli pázsittól harmadfél lépésnyire kecses veranda emelé karcsú homlokzatát a magasból alábólintó sötét eperfák sűrű lombjai alá. Három lépcső emelte a jövevényt a veranda ölébe, melyek legfelsőbbjére apró rojtokban végződő szőnyeg futott ki. A homlokzat és a párkányzat deszkáit a lombfűrész svájci minták szerint sárkányokkal s mithoszi szörnyekkel élénkíté, s a festész ecsete lágy színekkel futtatá be kegyetlen harcaik bordurjait.

«Papa! miféle állat ez?» hangzott most egyszerre lágy zöngékben a verandából alig 10 éves leányka szava, kiben első tekintetre F. báró, kasseli gépgyáros leányára ismerünk.

A papa kérdőleg néz Eveline márványujjacskája irányában.

A mama is odanéz.

Mindketten odanéznek.

A papa leteszi szivarját, melynek hamva apró szemcsékben permetezik sötétkékes kamgarn kabátjára.

A mama maga mellé a padra teszi le kalapját, melynek megbomolt szegfű virágai közé gyengéden varázsló a sötétvörös damasztszalag redőzeteit.

«Eveline, szól most a papa, a madárt kérdezed, mely az ágon reng. Az egy fekete rigó, mert mint látod, a csőre sárga.»

«Gimpli, gimpli!» szólt a mama kétes hangnyomaték· ka), a papára s aztán a madárra utalva.

«De hiszen hasa nem piros», szólt a papa védekezve.

A mama szörnyűködött, s Eveline áj üldözött.

«Fi done I papa 1» Ah! papa I kiált a két hölgy, nincs annak 'asa, csak begye.»

A papa kérlelt, mindent visszavont.

De nem hitt, fölkelt s a párkányzathoz lépett.

A mama is fölkelt.

Eveline is fölkelt.

Auguszt is fölkelt.

Mindnégyen fölkeltek.

Ekkor a madár elrepült.

Eveline vigasztalan volt, s a mama sajnálkozott. Auguszt azon véleményben volt, hogy meg kellett volna fogni; s a papa azt kockáztatta, hogy talán visszajön.

Hiába.

Az emberi szív vágvódhatik, sajoghat, írt a legtöbb esetben nem talál.

Erre a papa leült.

A mama is leült.

Eveline is leült.

Auguszt is leült.»

Eddig a regény; mert az útfordulatnál a veranda eltűnt szemeim elől; azonban a regényért s a folytatásáért sem kár; mert már több kiadásban jelent meg, mellékes változtatásokkal ugyan, melyek a címre s a szerző nevére szorítkoztak. Az egésznek belbecse, érdeme és magva azonban változatlan maradt.

Katholikus templom is van Kasselben; kriptájában nyugszik II. Frigyes hesseni őrgróf, egyike a legkitűnőbb fejedelmeknek. Már fiatal korában tért vissza a római katholikus egyházba; Kassel számos nyilvános intézetei és épületei neki köszönik létüket. A Frigyes-téren látható szobra, melynek talapzatára négy koszorú volt letéve halálának századik évfordulóján (1760—1785-ig uralkodott) e fölirat———tal: «Die dankbare katholische Gemeinde». A jeles őrgrófnak bőven kijutott a gyaláztatásból és bizonyos történetírásnak bőven rendelkezésére álló dörgedelmezésekből; színleg azért haragusznak rá, mert az amerikai szabadságharcban az angolokat segítette; de alighanem más okuk is van, hogy őt barátságukkal meg nem tisztelik.

Ha protestáns lennék, sajátságos, szorongó érzés mellfflzője zsinórozná össze telkemet azon számtalan fejedelmi férfiú titkolt vagy nyilvánvaló gravitációja láttánál, mellyel a katholikus egyház iránt viseltetnek; különösen a reformáció tengődésének két első századában, mikor a lelkiismeret érzékenységét a «Staatsraison» még nem vonta be vízáthatlan firnisszal. Példa rá maga a protestantizmusból fölburjánzott porosz királyság! Hohenzollern Albrecht a németrend néhai nagymestere, ki hitét és fogadalmait az ördögnek áruba bocsátotta s értük a német rend porosz tartományát kapta — szekularizálva, — lelkiismerete fullánkjától s a nemesség és a theológok türelmes hittérítésétől kínoztatva, visszatért a katholikus egyházba. I. Frigyes, első porosz király is kereste nyitját, hogy térhetne könnyű szerrel vissza a katholikus egyházba; de úgy látszik nem találta; mert «Staatsraison»-ból, talán mondhatjuk «állami elfogultság»-ból intette utódjait, «hogy tartsák fönn az evangélikus religiót», «mert a reformáció s az akkor szekularizált hercegségek által észrevehetőleg nőtt házunk hatalma, és mert mivel minekutána, ha a pápa ismét felülkerekedik, nagy megfogyásnak lenne házunk grandeur-ja alávetve». Hasonló gravitációt és mozgalmat veszünk észre a hannoveri, hessen-

darmstadti, holsteini és württembergi uralkodó családok több tagján a XVII. században.

Az irgalmas-nénék háza épülőfélben volt; a terv monumentális jelleget kölcsönöz az épületnek. E jeles apácák működése osztatlan elismerésnek örvend, főleg a kasseli orvosok részéről, kik ha gondos betegápolásról van szó, elsősorban ezeket ajánlják. Tudnivaló, hogy privát házakba is eljárnak. A kasseli toleráns elismerés nem mindenütt részük az irgalmas-nénéknek; nálunk például egy szemtelen zsidó firkász így tud nyilatkozni róluk: «Kórházra gyűjtenek, melyben felekezeti különbség nélkül ápolják a beteget és korteskedik bele az egyedül üdvözítő vallás aranyos mennyországába». No, de ez úgy látszik, merő irigység vagy a sorsra való neheztelés a zsidó részéről amiatt, hogy ő még nem jutott kezeik közé; mert ha «aranyos» az a mennyország, akkor tán a zsidó is szívesen akarna hozzáférni, annál is inkább, mert az ezüst egyre veszti értékét, s idővel tán még a nemes fémek lajstromából is kimustráltatik; így lehet azt legalább olvasni a londoni tőzsde-folyam tegnapi kimutatásában. Hogy azonban a zsidók s mások, kik oda nem valók, az üdvözítő vallás aranyos mennyországába akaratuk ellenére be ne jussanak, jó volna zsidó apácákat alapítani. Mily meglepő gondolat I Még meglepőbb megvalósítására nem kell tanácsot kérni sem Schopenhauertől, sem Hartmanntól, elég arra a négy rímes sorba szedett költői gondolat megszívlelése, mely valami német újság hátlapján, tehát eszthetikai igények nélkül, tűnt szemeimbe:

Die Welt isi relch und wohlberaten,
Nur zSume nicht das Pferd am Schwanz,
Wolle die Nachtigall nicht braten,
Und nicht singen lehren die Gans.

A németek különösen a hetvenes évek óta sokat képzelődnek; az egyik a német tudományért rajong, a másik a német hadsereg mellett föllengzik, a harmadik a berlini császárságért lódul a felhők közé; vannak ismét mások, kiknek képzelete a német népéletbe ver gyökeret s bokrosodik meg, a legszelídebbek pedig a német tölgy- s bükkerdőkért hevülnek és búgnak. Ha a többitől eltekintünk, igen kívánatosnak tűnik föl előttünk, hogy a szelíd képzelgősök ez utolsó neme minél tágabb tért találjon, hová merengni eljárhasson, s hogy azon gyönyörű erdők, melyek az apró-cseprő német hercegségeket szegélyzik, a kérlelhetlen fejsze élét ne csorbítsák.

Az erdők a német hagyományok és mondák vignettái és lapdiszítményei; a pogány Hermannba a teutoburgi erdők tölgyei suttogták a lelkesülést, mely Varus nyakát szegte, és a keresztény szent, Bonifác az erdő szent tölgyén győzte be hithirdetésének hatalmát.

De van az erdős halmok és halmos erdők ölében egy hely, hová nemcsak a németek merengeni, de a magyarok zarándokolni járhatnak; ahová réges-régen magyar követségek eljártak; ahol az aacheni dómba zarándokló magyar ősök visszatértükben megpihenve, otthon érezték magukat; mert a legnemesebb magyar királylcány házába szánhattak.

Kasseltől nem messze van Eisenach s Eisenach fölött a *Wartburg,* Szent Erzsébet földi jólétének messzelátszó tornyos, bástyás háza, de egyszersmind szép lelkét érlelő szenvedéseinek kiinduló pontja.

A szeptemberi est szürke fátyollal takarta le a szorongó láthatárt, melynek széleit mind sötétebb szálakkal szőtte át, végre a sötét szálakat a láthatár központjában, a szemben csomóra kötötte, s beállt az éj. A kocsiban kívülem egy német katonatiszt nyújtózkodott, ki miután elmondotta a gyakorlatokban kiszenvedett embertelen fáradalmait, bocsánatot kért, hogy lefeküdhessék s azután elaludt. A tüdő és gége oly fújtató, mely az élegülő vértestecsekre, mindmegannyi apró, izzó parázsszemre löki a levegőt; ha pedig a szél üvölt s a szellő susog, ha a keveset dolgozó fújtató is szuszog: akkor nem vehetni rossz néven a mellben elrendezett élő fujtatótól, hogy mikor az eszthetikai érzék alszik, kissé megernyedjen és kedve szerint zönögjön, hol gyengédebb hangárnyalatokban, hol erősebb, egyhangú s azért melankolikus fuvalatokban. Idő múltával a katonatiszt magához tért s ismét bocsánatot kért az éji zenéért; ő volt a legilledelmesebb s legfigyelmesebb pályatárs, kinek emléke utivázlataim áprilhavi csokorjában illatozzék. Az igaz, hogy kissé szerencsétlen hónapban kerül rá a sor, s a csokor is kétes illatú virágokat és gazokat köt egybe, de a költő sürgeti, hogy minden órának leszakaszd virágát, s nem gondolta meg, hogy miféle virágok kerülnek akkor össze.

A katonatiszt végre kiszállt s aludni ment. Helyébe mások jöttek, kik először vadászatról s másodszor a Gusztáv Adolf egyesületről beszéltek. Az utóbbit azért tették, mert Eisenachban tartotta a Gusztáv Adolf egyesület múlt évi, tehát akkori gyűlését; az előbbit pedig azért, mert az egyik-

nek zöld hajtókás kabátja s ugyanoly kalapja volt, ami gyanút ébreszthetett a közönségben, hogy tán vadászni volt, amit ő azután a tarisznyából kilógó két madárszárnyra való utasítással eloszlatott s biztos ítéletre emelt; jóllehet még kétség maradt fönn az iránt, vájjon a két szárny egy madárnak vagy kettőnek tulajdona.

Hogy a Gusztáv Adolf egylet micsoda, aziránt még oly mellékes kétséget, mint a tarisznya titkai iránt, sem szabad eltűrni. A protestantizmus terjesztése célja nemcsak Németországban, de Sopronban, erdélyi Saxoniában s a Filippini szigeteken is. Teszi pedig ezt először pénz által, másodszor s főleg nagyszerű beszédekben elsütögetett keserű lelkesülés által, melynek hevében a logika megbomlik, s a társművészetek pedig, milyenek a rhetorika, dramatika, mimika önérzetüket vesztve s minden illem ellen verseny bukfenceket hánynak. A Gusztáv Adolf egylet hivatalos etiketje szerint minden szónok két tőrrel fölfegyverezve jelenik meg a szószék színpadján, s miután egy darabig csillogtatta s villogtatta a két mordeszközt, miután fogai közé kapta s fölgyürkőzött, köteles bravúrral döfi rég kiszemelt áldozatainak remegő szívébe; az egyikét döfi a pápaság, az antikrisztus sárkányi hátgerincén át a bordák közé a dúcidegcsoportozatba; a másikát döfi a hazafiatlan német katholicizmus torkán át a bárzsingbe s onnan a balszívpitvar x billentyűjébe. Miután ezt elvégezte, meghajtja fejét, melyet akkor kezd ismét föltalálni, addig ugyanis veszendőbe ment (az iránt a hallgatók is tisztában vannak), lelép s megtapsolta tik.

Azonban, ha már itt vagyunk, halljuk a szónokokat: «A Gusztáv Adolf egyesület hús Luther húsából és csont Luther csontjából. Merészebben, mint valaha emeli föl fejét a római egyház (titkos borzongás). Elv gyanánt kell fölállítanunk azt, hogy minden evangélikus, ki Rómával kacérkodik, nem hozzánk, hanem Rómához tartozik (Szegény I). Windhorst úr Münsterben azt találta mondani: Róma és a pápa kormányozzák a világot. Mi felelünk (mily tekintély!): a protestáns szellem, a protestáns tudomány, a protestáns műveltség kormányozzák a világot (tehát kvittek vagyunk), és nem a pápa, nem Róma! Örvendünk, hogy oly városban találunk szíves fogadásra, mely kevéssel ez előtt a Sedan-ünnepélyt oly szépen ülte. A protestantizmus legszebb ünnepélye Róma Sedánja» (Rivalgó tetszés). A szónok szemmel-látható önelégültség fénysugarától övezve lelép, neve pedig Dr. Fricke, jelenleg Lipcsében él.

Jön utána a másik: «Még ma dúl a harc, melyet Luther kezdett 300 év előtt. Róma arroganciája komoly veszélyt rejt egyházi, erkölcsi, sőt családi létünkre. Hol van e veszélyekkel szemben a hatalmas «Luther-düh»? (A szónok tajtékzó áspis tekintetet lövel az ártatlan hallgatóságra.) Mi a pápistáknak azt feleljük: nem félünk ezer pápától. Es ha a világ tele volna ördögökkel (tehát pápákkal és pápistákkal), nem fognak sikert aratni» (Punktum, strajzand drauf).

A történelem ellentmondásai közé fog tartozni, hogy a németek oly férfiúért, milyen Gusztáv Adolf, hevülnek, ki megtörte a német birodalmat, ki külföldi, betörő ellenség képében s annak átkaival vonult végig s taposta szét Németországot. De ha kedvük úgy tartja, a szabadság korában nem kívánnám forszírozni, hogy e kedvtelésüktől elálljanak. A logikában s a tettekben nyíló lyukak és repedések kitömésére szolgál a rhetorika, mert különben hol is vennŐk igazi hasznát. A rhetorika emberséges közreműködésével pedig lábra lehet állítani s a hazafiság piedesztáljára emelni Gusztáv Adolf megtépett s megrágcsált alakját. Wittenbergában ugyanis Weymann nevű úr Hamburgból a következő megható szavakat szentelte köztájékozás végett Gusztáv Adolf emlékének:

«Luther a «német férfiú», «der deutsche Mann» Jézus Krisztust hirdette kizárólag; Róma mindjárt riadót fújt ellene; dúlt a harc, Róma részén a többség, Lutherrel a kisebbség (No, alighanem baj lesz). — Akkor föllép északon a férfiú, ki a büszke pápával síkra száll (csakhogy mégis, áldja meg a jó ég); kardjával és fegyveres csapataival a küzdő tömegek közé ront, de mielőtt elkezdené a harcot, Üdvözítőjének hozza áldozatul a Kyrie eleison-t (mi legyen ez, nem értem) és azután tönkreteszi ellenségeit (a németeket s azért nemzeti s hazafias következetlenséggel ünnepeltetik azok protestáns részétől)».

Akasszuk most szegre a riadót, a harcot, a «német férfiút», s az «északi férfiút». Nehogy türelmetlenségről vádoljanak, kijelentem, hogy a szegreakasztást a két «férfiút» illetőleg tropikus és nem szószerint való értelemben veszem. — Eisenach igen békés városka; amennyire észrevehettem, alkalmas hely nyárspolgárok termesztésére. A föntebb megbeszélt vadász is kiszállt, s az éj sötétsége elnyelte szürke alakját.

Amily békés városka Eisenach, oly harci lábon állnak vendéglősei; s életrendeltetésükhöz híven nagy buzgalommal

fogják el egymástól a vendégeket; az eisenachi városi hatóság azért azok megrendszabályozására határozta el magát, ami igv történik. Az indóház kapuja előtt áll egy szálas ember színes kabát- és nadrágban, pléhsüveggel fején és karddal oldalán; ezen minőségben meg van bízva az eisenachi városi hatóság méltó képviseletével. Előtte állnak a kocsik s kocsisok: mindeniknek hallgatnia kell; taglejtéssel és szemhunyorgatással szabad ugyan kifejezést adnia szíves szolgálatkészségének, de éjjel e műveleteknek nincsen gondolat-átterjesztési hatalma. így van az a tanácstól megrendelve. Azonban nem minden kocsis született eisenachi, hogy türelmesen hordja a városi tanácstól nyakába rakott igát, a törvény békóját. Alig bocsátkozom ki az említett kapun, csendesen megszólít az egyik kocsigondnok, lágy suttogással telkemre kötvén a «Deutsches Haus» forró vágyát közelebbi, intim megismerkedésem után. De a kapu előtt egy gázlámpa égett, s ez volt a baj. Innen is, onnan is protestációk, szabadkozások, ellenzések, vétók, fenyegetések repesztik s hasítják az elrendelt szilenciumot.

Hogy személyemet a harci zajban lehető biztosságba helyezzem, a «Deutsches Haus» lámpátlan omnibuszának hátsó zugában nyelettem el magamat a vigasztalan sötétség által. A sérelem előadóinak sikerült a fegyveres férfiút pártjuknak megnyerni, s ezzel élükön közeledtek a «Deutsches Haus» fenyegetett omnibusza felé. A kocsigondnok ügyvédi instrukció nélkül is jól tudta, mit kelljen tennie; tagadott mindent. De az ellenfél kérelmezésére, hogy az elcsábított urat magát kell az ügyben megkérdezni, a fegyveres férfiú a sötétlő omnibusz-örvény szája elé lépett, s a törvény nevében a balsarokba intézte a kérdést, hogy vájjon bizony a kocsigondnok figyelmembe ajánlotta-e ura házát? A bal sarok sötétségében erre azon gondolat villant föl, hogy a törvény embere nem kérdez jogosan és eljárásszerűleg, s következőleg nincs is joga megtudni az igazat, s azért határozott «nem»-mel lön odább utasítva, secundum regulám juris: Si illegitime interrogeris, nega. A kocsisok és kocsigondnokok más feleletet reméltek ugyan, de nem botránkoztak meg, mert hiszen ők is csak ily útbaigazítást adtak volna a pléhfej ű embernek. Ki lévén merítve a pörös ügy, a felek szétváltak; a törvény embere a kapuhoz állt, a felperesek békés reflexiókat kockáztattak, az alperes pedig csörgő és zörgő omnibuszán csörömpölt végig a nesztelen utcán. A «Deutsches Haus» adminisztratív közegei kellő megtiszteltetésben részesítették az éjféli

vendéget, s rövid szóváltás után a negyedik emelet meglapult rétegében nyitottak számára szobát.

Éjjel kissé permetezett az eső; reggel is főnt a magas égen langyos szétfoszló fellegek függtek mint átlátszó fátyol a halaványkék égbolt nefelejts szemein. De azért a látkör tiszta volt. Mire a házak föltornyosult kőrakásaiból kiértem, föltűnt az egyik hegycsúcson a Wartburg. Szent Erzsébet áldott, tiszta lelke mosolygott le hegyről és erdőről, és az eső-cseppek gyöngyeitől csillogó növényzet édes-búsan tükrözteté vissza réges-régi, itt lengő emlékét. Jól illett ez az erdő-koszorús, de egyszersmind könnyes tájkép Erzsébet emlékéhez, melytől a szenvedést elválasztani nem lehet, mint a rózsától a tövist; de szenvedése csendes, békéltető s a lélekre énhén boruló fájdalom, ellenkezik az érzéki fájdalommal, mely rohamos, erőszakos, kinzó. Szent Erzsébet tiszta lelke derült, jóllehet könnyez; olyan, mint az út melletti rét mosolygó virága, melyen harmatcsepp rengett. Az érzéki fájdalom eltorzítja az arcot, a szentek fájdalma átszellemesiti azt; az érzéki szenvedésben erőszakosan folyik a könny, a szentek szenvedésében észrevétlenül gyöngyözik, édes nekik ez a bánat; azért sírt Szent Ferenc annyit, hogy már-már megvakult. De ez a bánatos, mély érzelem, mely a szenvedő szentek lelkén és emlékén átvonul, mint az eisenachi égen a halavány felhők, nem érzelgés, nem gyengeség, hanem erény, tehát erő; — nyugalmas s mégis átható, — békés s mégis erőteljes, — csendes s mégis mintha fölébresztene minden képző- s alakítóerőt; mintha életet lehelne, halhatatlan, örökké szép alkotást mindenhová, ahol megfordul. S mert hitében s érzelmeiben oly mélységes s bensőséges Szent Erzsébet lelke, azért lett oly fogékony, oly gyengéd, oly eleven és kifejező a természetes jó szív s a kegyelem minden sugallataira nézve, s e nemesbült sugallatoknak az életben mindenütt termékeny talajt keresett és talált, melyen a keresztény szeretet s irgalom virágait neveié. Ilyen lélekben van az igazi élet; ami annak mélyéből és teljéből kiárad, az alkotóerővel bír az időben és örök beccsel az örökkévalóságban.

A hegy derekára százados bükkerdő von széles, lombos övét, melyben az erdei út kígyózva bujdosik, ezen erdei út szélén van Erzsébet kútja. Ide járt le a magas vár asszonya beteg- és szegénylátogatóba. Mohos kövek zárják le a kútat, meglehet, hogy talán már rég kiszáradt vize; fa sincs olyan körülötte, melyen hétszáz tavasz ébredése és hétszáz télnek elhaló reménye váltotta föl egymást. De valamit mégis csak

érintett lába, valamin mégis csak ellebbent ruhája, ami még most is áll, amire a zarándok forró csókot nyomhat: ez a sziklába vájt keskeny út, mely az erdő fölött közvetlen a várhoz fölvezet. Ez úgy volt vájva akkor, mint most, talán nem oly mélyre, hanem bizonnyal oly keskenyre. Erre járt Erzsébet. E sötét sziklás út falához támaszkodott kezével, midőn a szeretet szolgálatából fáradtan, lassan és pihegve vonult föl a várba. S midőn a csúcsra ért a vonóhid elé, fölemelé földreszegzett, ragyogó szemeit s nézett szét a thüringi erdős halmokon, és az irgalmas tett öntudata mélyebben érteté meg vele a teremtő Isten irgalmas jóságát.

A híd le van eresztve; kürtszó nem hallatszik, mely régi időben az idegennek megérkeztét jelzé; csendes, kihalt a vár s az udvar. Örökzöld folyondár kúszik föl a szitázó falon, zöldjéből az alacsony ablakok ólomlécek-összetákolt hatszögű üveglapocskái csillognak le alá; a fal oldalában hosszan elnyúló erkélyt képez az alacsony, födött folyosó; a falakat tarkán keresztező gerendák és a folyosót támogató cövek rozogán hajlottak.

Közönséges halandónak nem mutatnak meg mindent. Szent Erzsébetre a mai Wartburgon csak az Erzsébet-folyosó emlékeztetett, melynek bal falán néhány freskó tünteti föl életének nevezetesebb történeteit. A cicerone pompásan tudta a leckét, s elégséges hangnyomatékkal adta elő, alighanem azért, mert aznap ez volt első körútja, és az ércező reggeli pálinka csengett szavában. A gondjaira bízott közönség mindent elhitt neki; állt vala pedig ez kívülem öt vándorlegényből, egy elnyűttarcú, alighanem tanítónak vagy algimnáziumi tanárnak kvalifikálható úrból, s két, egy testet, de ritkábban egy lelket képező emberből vagyis házaspárból. Ez a házaspár igen zsenánt helyzetbe szorult a cicerone kegyetlen igazságszeretete s az öt vándorlegénynek az igazságot tekintet nélkül pártoló állásfoglalása folytán. Történt ugyanis, hogy a cicerone megállt, s sokat Ígérő arckifejezésscl várta, mire hangzik el az ötödik vándorlegény vaspatkós lépése. Azután régi képet mutogatott a falon, melyen mindenféle négy- és kétlábú állat volt látható: e kép a férfi- és asszonynem életének korait s az egyes korokban jelentkező inkább állati, mint emberi tulajdonait ábrázolja a megfelelő természetű állatok jellemző képében. A férfinem a négylábú állattükörben volt látható, az asszonynem pedig a gyöngébb, mert két lábbal kevesebbet bíró madarak jelmezében lőn föltüntetve. A férfi tulajdonok és szenvedélyek állatpárhuzamát könnyen kitalálható okból

elhagyom; de az asszonynemét el nem hallgatom, csak az a baj, hogy a szóbanforgó madarak teljes sorozatát nem tudom; elég a főtulajdonok visszatükröztetése. E visszatükröztetésben active szerepeltek: a liba, a szajkó, a szarka, a páva, a kacsa és a héja. Mind az öt vándorlegény igen találóknak állította e régi fotográfiákat, s hogy nem lehet tagadni, hogy sokkal hivebbek, mint az utcasarkon kifüggesztett, egetrögzítő képek; az elnyűttarcú úr pártonkívüli maradt; a cicerone még egyszer el akarta mondani, gondolván, hogy a második fölolvasás után bővebb hozzászólást remélhetünk; de ekkor a házaspár fortéllyal élt s nagy érdeklődéssel kérdezősködött, hogy hol lehetne ez eredeti képeket megvenni, tán bizony a cicerone úrnál, mert hogy más helyeken úgy szokott lenni stb. stb.; s a cicerone jóllehet négylábú állatként kellett volna viselkednie, gimpli lett, s ráment a lépre.

A Wartburgon lakott Dr. Luther Márton is, miután a wormsi gyűlésről megszökött. Szobáját is látni; a tintafoltnak is megvan a falon kikapart helye. A szoba pitvarában különféle idézeteket olvasunk Luther műveiből, melyek szemenszedett választékosságukban legalkalmasabbaknak látszottak azon hangulat fölébresztésére, mely Luther tisztelőjét elfogja, mielőtt a szobába lépne. A Wartburgot minden korú, rangú és állású nép buzgón látogatja nem Szent Erzsébet, hanem Luther miatt. Az anya oda vezeti leányait, az apa fiait, a tanító iskolás gyermekeit; mennek búcsút járni a Wartburgba; menjenek, látnak szép vidéket, s mire fölérnek, lesz étvágyuk, s nem csalódnak, mert a kapu előtt van nagy restauráció; de ők másért is mennek oda, vallásos érzelmeik a jóhiszemű hit, a történeti emlékek és a remek természet árján dagadnak; fogékonyak volnának a jó benyomások iránt, melyek nemesítőleg s lelkesitőleg hatnának lelkűkre. De ha a pitvarba lépnek, mely a szentélybe, Luther szobájába nyilik, a falon a többi közt ezt is olvashatják:

> Wer nicht liebt Weln, Weib und Gesang,
> Der ist ein Narr sein Leben láng.

Mit gondoljunk a tapintatról, vagy ha ezt kifogásolni nem engednék, mit gondoljunk a kegyelet azon furcsa gerjedelmeiről, melyeket a protestáns fölfogás a Luthert-tisztelő hívek kebelében éleszteni akar? Ily fölirat szentnek tartott helyre, úgy látszik, mégis csak nem illik. Meglehet azonban, hogy valaki majd azzal vádol, hogy a katholikus szentek és ereklyék tiszteletében vagyok elfogulva, ha Luther szobáját szent

helynek tekintem. Mellőzzük hát a szót, mikor értelmével beérjük. Luther személye iránt mindenesetre a hívő lutheránusnak vallásos kegyelettel kell viseltetnie, e kegyeletnek húrjai rezdülnek meg lelkében ott, ahol a férfira vonatkozó emlékek élénken és melegen lépnek eléje. Már pedig a vallásos kegyelet fölmagasztalólag, nemesítőleg hat a szívre, s következőleg sérül, valahányszor durva érzékiségbe és Wein-Weib-féle eszmecsordába ütközik.

A cicerone magyarázatainak végére ért s odább állt; az öt vándorlegény az udvar szögletében lakó két medvét tisztelte meg látogatásával, miután már úgyis beleúnt az unalmas nézegetésbe, s a vad, erőteljes természet mackós képviselőin új életkedvre tett szert. Magam is jónak láttam odaállni és az ünnepelt Wartburg ellentétes emlékei által benyomásolt képzeletemet a medvék flegmatikus jókedvében megfürészteni. Valamint a víz leoldja s leviszi a szennyet: épúgy a medvék erőteljes és természetes humora leviszi a lélekről azokat a kietlen foltokat, melyeket a múlt idők csúnya pártszenvedélyei vetnek az emlékezetre.

A medvék hullámos nedélyében, értsd humorában, vett fürdő után fölmásztam a bástyára, melyet rovátkos falpárkány szegélyez, s néztem ismét szét a fenyves vidéken. Mögöttem emelkedett szitázó homokkövekből rakott magas torony; sok eső szivároghatott alá sötétvörös mohán, és a vaskapcsok és horgok alá vörhenyes rozsdacsíkokat rajzolt százados, lassú türelemmel. Itt úgy éreztem s úgy gondolkoztam, mint az, aki írja: «Gyakran időztem már régi várak romjai közt; és ha kifáradt szemem a messze terjedő táj, a hegyek, a völgyek, mező, patak s ama helységek szemléletében, hol ég s föld együvé olvadnak: tekintetem és méla gondolatim a távolból a mohlepte falakra tértek vissza. És ekkor lelkem előtt egy másik távolság nyílt föl, az elmúlt századok messze távola. Hol vannak a büszke lovagok és nemes hölgyek, kik hajdan itt laktanak? Tudják-e, látják-e, hogy pompás váruk csonkán mered ég felé, hogy kőtörmelék lett, mit folyondár vesz körül s gyík futamúk alája? A bástya tornyán pázsit nő, s belőle tölgyág terjeng, pótolva a zászlót, mely hajdan lengett az ormon. A sánc omladvánnyal van tele, s a súlyos négyszögkövek mellől, melyek a magasból hullottak alá, eperbokrok tolakodnak fel; erre talán a várkert feküdt, virágok, karcsú fák között járkáltak szépöltönyű lánykák, s játsztak tünde vidámsággal a várúr gyermekei, ó! és most minden oly csendes, oly néma. Enyhe fuvalom leng a félig

bedőlt kapun, a töredezett ablakokon s a korhadt fenyvesen át, mintha ezek a rég elhúnyt várurak fohászai lennének, mintha sóhajtanának, hogy az idő vihara ennyi dicsőséget bírt elsöpörni, vagy talán azért, hogy még nem üdvözöltek leikeik».

«Csaknem minden vár romjai indítanak méla gondolatokra, ha egyedül járunk köztük; a nap oly bőven önti le sugarát a vidám kék égről, de lelkünk szemébe azért vakítólag nyomul a homokszitázó falak felirata: így múlik el a világi dicsőség I... Hanem ismerek én Thüringiában egy várat, mely egészen más gondolatokat támaszt a szemlélőben; ott nem eszmélünk a múltra, az idő ragadmányaira, hanem fölkeressük a halhatatlan lelket, mely most az örökkévalóságban kipihen a munka- és fáradalomtól, mellyel rövid élete szertelenül elhalmoztatott. Ama falak közt szívünk áhítatra gerjed mint valami búcsújáró templomban; szép, nemes öröm fogja el lelkűnket, s azon óhaj forrásoz belőle, hogy: bárha veled lehetnék. Értem Wartburg várát, hol hajdan Szent Erzsébet lakott» (Stolz: Szent Erzsébet élete).

Ily gondolatoktól körüllengve otthon éreztem magamat; csak miután a korai reggből késői reggel lett, s annak következtében több szamár és rajtuk ülő lovag iparkodott föl a sziklás úton, vonultam le az erdő homályába. A szamarakkal vegyes társaság nagyon vígan volt; némely úriember tartása és fölszerelése egészen a középkorba varázsolt vissza: a magasan domborodó, elül-hátul lenyúló karimájú kalapról lengett a túristafátyol, mint a lovagsisak forgó bokrétája, mint hatalmas kócsagtoll; messze csillogott dárdájuk éle vagyis az esernyő megpatkolt vége; feszesen ágazott szét kétfelé lábszáruk, és a fogadóban dúsan kisuvikszolt lábvért tetszelgőleg csillogtatá a reggeli nap ragyogó sugarát. Hát még a szamár! Azon még több meggyőződés látszott, kecsesen kopogtatta a sziklautat; tudta, hogy ez hajdanában a vasas lovak patkóitól dongott, de a mostani kor nem tűr oly erőpazarlást, inkább a kecsességet s a finomabb formákat kedveli, s így ő méltán a vasas paripák finomított utódja. S ha csak egy ily szamár s egy ily lovag történtett volna föl! de sorban őt szamarat s öt lovagot látni — ez az emlékezetemben lefotografirozott Wartburg-album lapszél-díszítményének alkalmas sujet-je; ennél szebbet s találóbbat az ornamentikus művész nem találhat; — ennek annál inkább örvendhet, minél gyászosabban kell tapasztalnunk, hogy a könyv tárgyát és tartalmát illusztráló ornamentikában, a bekezdő

betűk s a cikket záró jelképek kompozíciójában a művészi találékonyság nem találja el mindig a punctum saliens-t, nem tapint mindig elevenjére; — így hogy csak egy példát fölhozzak, az «Osztrák-magyar Monarchia» című díszmű Magyarországot tárgyaló hiteles (I) és tudományos (I) részében tűvé teheted a lapszéli, a bekezdő és cikket záró ornamentikát, biztosítlak, a «nemzeti bajúszkenőcsre» sem direkt, sem indirekt utalást nem találsz. Pedig hát ha volt ott hely csárdának, gulyának, sásnak és betyárnak, ösztövér tótágasnak, és hétszilvafás szessziónak, baltának, fokosnak, sőt még dudának s pipának, mindazonáltal s nem kevésbbé a «nemzeti bajúszkenőcsőt» ignorálni végleg nem illett volna.

A lovag karaványt fönt is észrevették; nem bődült meg ugyan a kürt, de az addig álmatagon ásítozó kellner, ki a lócán ülve merengett bele a közeli erdőbe, hosszú kendert haját hátrasimította s hóna alá tartván a pongyolakendőt, két lépést tett az örvény felé, onnan nézte megcsuklott két lábszáron állva a közelgő csoportot, s mire fölértek, búsás emberismeretének sikerült daliás alakjaikat a fogyasztási skála szerint valódi értékűkre leszállítani

Már többször volt alkalmam észrevehetni, hogy költői kirándulásoknál azok is, kik különben nemcsak ébren, de álmukban is lovakkal foglalkoznak, s kik a pénzt sem sajnálják, inkább szamaragolnak. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy a szamaragolásban kevésbbé szigorú az etikett, elevenebb és melegebb a kedélyesség, kevesebb a rátartó fontoskodás; mindez üdítőleg s szabadítólag hat a formákra s a műveltség kaptáira szorított úri telkekre. Minél nagyobb az úr, annál jóltevőbb e fölszabadulás. Ebből kell talán magyarázni azt is, hogy újabb kelet óta a pesti mérvadó körök hímnemű divatbábúi hanyagabb toalettben s meg-megcsukló, csoszogó lábszárakkal, minél csámpásabban tapossák a járdát. Meglehet, hogy ha a merev fonnák ellen való reakció elmérgesedik, a lósport helyett a szamársport fog kifesleni.

Épen harangoztak a régi Szent György most protestáns templom tornyán, midőn lefelé mentem. Ha tél lett volna, Erzsébetnek nézem a szegény asszonyt, ki gyermekét kezén fogva s gallyköteggel hátón jött ki előttem az erdőből. így ment egykor Wartburg várról Szent Erzsébet gyermekével karján, a gallyköteg helyett a szenvedés keresztjével vállán:

Ama napon Wartburg várról
Ment a királyleány. Nagy fájdalma
Kdszivet is megindítana.

Karján tartá kis gyermekét
Egyet-egyet szolgálója.
És Így indult a városba
Keresni menhelyét.

A harangszó Szent Erzsébet szentségének legszebb fölragyogását és tövises lelkének legfénylőbb rózsáját hozta szemléletembe. Keserves száműzetésének első éjjében éjféltájt megcsendült az eisenachi barátok kis harangja s imára hitt. Fölkeltek Szent Ferenc fiai s imádták a csendes éj békességes s az első karácsonyi éj dicsőséges urát. Hallja a harangszót Szent Erzsébet a rozzant istállóban, hol meghúzta magát, fölkel a szalmán didergő gyermekei mellől, s siet az általa alapított zárdába. Összenéz a barátok zsolozsmázó sora, Erzsébetnek van egy kívánsága; teljesítik kérését, — s eléneklik a Te Deum laudamust; így akarta Erzsébet. Ritkán, talán soha máskor nem hangzott éjfélkor a Te Deum laudamus; de a megszületett Jézus glóriája és öröme mellé, méltán s titkos értelműén sorakozik Szent Erzsébet éjféli hálaéneke s hálás öröme a fölött, hogy az Istenfia szolgálóját meglátogatta — keresztjével 1

Nemsokára Eisenachban katholikus templom is lesz — Szent Erzsébet tiszteletére; ha tornyáról megszólal majd a harangszó, mely századok után először hív ismét misére, Szent Erzsébet lelke is leszáll az oltárhoz a mennyország csillagos Wartburgjáról.

Délután újra kézhez vettem körjegyemet, hogy megtanuljam belőle a legközelebbi város nevét, amelybe utam kanyarodik, s szert tegyek a hangulatra is, mely a lelket a megfelelő benyomások fogékony fölvételére előkészítse.

A vonat *Weimarba* indult. Goethe, Schiller és az olimpusi kar lágy zöngedelmeit véltem a távolból hallani. Aki ily előkelő társaságban akar forogni s amellett józan ítéletétől sem akar megválni, annak lelkiismeretbeli kötelessége megvenni 30 krajcáron az olcsó könyvtár a «Költészetről» szóló bölcs könyvét. Amily olcsó, oly nélkülözhetlen; igazi Baedeker a Parnasz hegyére. S miután minden hegyi kirándulásban, mint például a wartburgiban is, a legfontosabb dolog az, hogy tisztába jöjjünk a hegymászást közvetítő lovak vagy öszvérek vagy szamarak vállalkozó szelleme, szellemessége s személyünk cipelésére való készségük föltételei iránt; úgy a Parnaszra vezető Baedekerben is éles kritikával vannak ismertetve — a pegazusok. Általános óvással kezdődik, mely

frissiben figyelmeztet arra, amiben a pegazusok közönséges fajtája sántikálni szokott:

> Az észt szeressétek. Akármiféle mű
> Csak ész által lehet tartós fényű, becsű.
> Nagy részt éretlen tűz kap el, s munkáiban
> Az eszme s értelem egymástól messze van.

A weimari nagy költő műveiben megvan az eszme s az értelem, de leperzselte azokat a hitetlenség görögtüze, mely mélyen belevette magát Goethe világnézetébe. Olyan a többi táltos is; kiváltképen Schiller, ki az olimpusi istenek s istennék udvari poétája; szabad óráiban új üdvözítőt talált a még meg nem váltott emberiségnek — a művészetekben és a múzsákban.

E fölfedezéséért patentét ugyan nem kapott, de érdeme szerint megmászatták vele Apollo fáját, a borostyánt. Mások meg a föllengző szóbeszédet, mellyel a lelkesülés füstölőjéből tömjénez a múzsáknak, csak a vászonnép iránt való gyengédségből magyarázzák. Hiszen a múzsák is a vászonnéphez tartoznak. E mentegetés amily elnéző, oly valószínű; annál is inkább, mert hol van költő, ki hasonlólag ne cselekedett volna? Keresd Diogenes lámpájával a múzsafit. kinek midőn versei s rímei hegyére veszi a «hozzá hasonló segítőt», meg ne csuklanék térde, s ő, aki imádkozni nem szokott, imádni kezdi imádottját.

Weimar a német középszerűség, szellemi aludttejesség s indulatlan kedély-ömledezés ősi fészke. Goethe itt miniszteréskedett. Szerencsére akkor még nem volt parlament, s a szuverén nagyherceg nem uralt nagy birodalmat, maradt tehát"'ideje írásra és sok másra. Weimar most is szuverén. Nagyherceget ural kis hercegségben; van országgyűlése és a budgetben birodalmi kiállításokat részeltet fölös pénzében. Színháza is van, — abból is tudható, hogy februárban az egyik művésznő koncerteket adni lerándult — Esztergomba. Nevezetességeit kívülről mind láttam. Először is a kimaradhatlan Sedan-szobron volt alkalmam meggyőződni, mily jól lehet bronzot aranyozni. Ugyanott épültem egy esernyővel és pléddel fölszerelt utazó családapa mély áhítatán, ki négy leányával és kiskorú fiaival állta körül merengve a dicsőség bronz-öntvényét. Másodszor láttam a múzeumot mind a négy szélirányból, s igen praktikusnak találtam azt, hogy néhány márvány isten és istenné az ablakon át letekint a térre, következőleg alulról is látható s megkímél a további utánjárástól

és lépcsőmászástól; ezt a weimari múzeumi igazgatóság alighanem azért rendezte úgy, hogy ellensúlyozza Demokrit és Epikur fölfogását, mely szerint az istenek a világgal nem törődnek, s folyása iránt nem érdeklődnek, amit az istennőkről apriori is nehéz elhinni.

Némely utca kongott az ürességtől; a legnémább és legcsendesebb házsorok közt pedig ihlet gyanánt ragyogott az egyik kapu boltjáról az aranybetűs felirat: Hier wohnte Schiller. Igen alkalmas helyen; zajtalanul és olcsón lakhatott, s mindkettő illik poétához; hogy belül mit látni a költő el nem árverezett hagyatékából, azt természetesen nem tudom. Goethe házába nem lehetett bejutni, mert meszelték, s így a poéták házi szentélyébe nem hatoltam. Emlékükre nem lehet fölírni az olasz költő síratát: Onorate l'altissimo poéta I Goethe háza «szentélyétől» különben mint minden háztól elválaszthatlan a konyha, s ha a «szentély» megtekintésénél a konyhát is látom, önkénytelenül eszembe jött volna morális értelemben a hajdani házi úr sok szennyes ruhája, melyet sem ő meg nem mosott, sem a rajongó irodalomtörténetnek megmosni nem sikerült.

Uzsonna felé járt az idő. Az iskolás gyerekek borjúban hátukon cipelték haza a tudományt. Egyiknek-másiknak szőke fürtös feje a Madonna Sixtina idősebb s kópésabb angyalára emlékeztetett; az angyali kép csak akkor foszlott szét, midőn a hazaérkezett angyal mellé a literes bögrét képzeltem, melyben a kifejezhetlen német kávé lőréje párolog uzsonnaképen. Ez a két kép mint két kirívó szín tompítja egymást, s létrehozta az emberi vonzalmakban a bölcs mérsékletet.

S mi van abban az iskolás borjúban? Könyv-tudomány I Ha kinyitod a könyveket, meghökkensz a haladás nem sejdített rohamosságán, s vigasztalódd, mert Magyarországban is a német haladás nyomában vagyunk — papíron. Németország egyes vidékein az egyszerű falusi iskola felsőbb osztályában a következő tanterv szerint szorítják ki a gyermek fejéből a józan észt:

Sprachlehre: tatiger und leidender Gegenstand; der leidende Gegenstand als Satzgegenstand; Mittelwort der Gegenwart und Vergangenheit; der wörtliche und abhängige Anführungssatz nebst Zeichensetzung, wobei der Einleitungssatz als Vorder-, Zwischen- und Nachsatz steht. Meg vagyok győződve, hogy ezt nem mindenki érti; ugyanezen okból kényszerültem magam is a fordítás szándékával fölhagyni.

Hasonló penzum van szegény fejükre kivetve a tértan-

ból, melyben szerepel: a kör, a körszelvény, a könnetszet; a fizikából, ahol törik fejüket a testek tehetetlenségén, stb., stb. Örülhet az élőkor, hogy e kultuszminisztériumi hernyók· tói megőrizte lelke természetes üde virágait.

Kiértem a városból anélkül, hogy akartam volna. Kellemes virány és csendes berek válták föl egymást. Rám borult a klasszicitás költői párázata. Néztem a fatörzseket, nincs-e rájuk Írva: hier spazierte Schiller. Végre patakhoz értem, s miután a csalitból kibontakozni akartam, klasszikus színezettel egy halandót tüntettem ki a röpke szónak ismeretlen címére való eligazítása által; asszonyt, — mosónét, — ki kékes hullámú patak aranyos fövenyéről mártogatta a lenből szőtt s nem papiros mellű ingek redőit a szappantalan, csevegő víz fodros ölébe: «0 asszony, ha halandó vagy-e, vagy a nimfák félisteni vérű családjából szakadtnak lenni dicsekszel, beszélj s mondd, hol van a szűkre taposott ösvény, mely a déltáji vándort a vascsapáson járó, lótalan kocsik megindítóházához vezesse? Mert íme, mint az istentől üldözött Ulysses kormányrúdtalan hajója, bolyongok én is Weimár várost kerítő berkek s csalitok harasztján». *6* pedig a víz alá mártva a hullámokkal játszó, lenből szőtt patyolat vászont, hajlottan, de fölemelt fővel így kezd vala szólni: «0 vendég, hogy ki lég}', nincs érdek, mely nógatna tudni; ámde viszont, te se nyúlj családfám lombos gallyai közé; hogy pedig a megindító házat jó végbe keressed, menj tovább a berken, míg a költő tölgye megállít, aztán jobbra fordulj s megérzed az inditó házban izzó holtkőszén melltágító füstjét». Szólt s betevé a fogak bíboros sövényét. A vándor pedig eligazodott a melltágító füstön.

Weimárból Góthába, onnan Jenába, Jenából Szászország fonó- és posztógyárai közt bujdokolva, Csehországba jutottam; itt azt vettem észre, hogy a tágabb haza karjai közt vagyok, különösen midőn Prága városában megláttam a többi bronzból öntött német, lengyel, tirol, stájer katona közt a magyar huszárt, ki a szinte bronzból való Radeczkyt a többivel kezet fogva a légbe emeli.

De lehetetlen a hírneves *Gótha* és Jena városokat szó nélkül hagynom. Góthában készült köztudomás szerint a góthai almanach. Ez az almanach a nagyúri családok családfáit közli. E családfák arról nevezetesek, hogy mint minden túlságosan jól tartott és körülszemetelt fán, sok rajtuk a gally és levél, kevés a gyümölcs. Erről mindenki meggyőződhetik, ki az almanachot átmustrálja.

Gótha azonban, amily arisztokratikus almanachja, oly demokratikus érzülete. Épen ottlétemkor megégettek három embert, csakhogy nem máglyán, hanem kemencében, ők ugyanis már előbb kimúltak az árnyékvilágból, s hogy minden árnyékkal végleg szakítsanak, átadattak a tűznek. A kemence nagyon meleg volt, s ez több fába kerül, mint négy deszkába s következőleg több pénzbe is; de jóllehet az egész műtét nagyon drága, azért nemzetgazdászati szempontból ráfogják, hogy olcsó. A három góthai tűzimádónak azonban nem került annyiba, mert egyszerre találkoztak a kemencében, s nem kellett háromszor fűteni. Ezen nem megvetendő nemzetgazdászati előny előbb-utóbb arra fogja indítani a kemencés pártot, hogy ne egyenkint múljanak ki, hanem társaskirándulásokat rendezzenek ez árnyékvilágból.

Csodálkoztam pedig, hogy a lutheránus prédikátor a három, tűzre váró hullát áldó szavaival kísérte a tüzes kemencébe. A lutheránus búcsúztatóbeszédek előreláthatólag a hullaégetés által új lendületet nyernek; mert párhuzamot fognak vonhatni a kemence tüze s a pokol lángjai közt, s a kemencébe vetett pillantás megolvasztja majd a hallgató szívét legalább is annyira, mint maga a beszéd.

Főleg előkelő, pénzes asszonyok égettetik meg hátramaradt porhüvelyüket I Az eszthétikai érzék ugyanis tagadhatlan ezen emberfajtában van leginkább kifejlődve; mert gondolj magadnak trumeau-n vagy commode-on vagy pici toilette-asztalkán egy hercig alabastrom vázát vagy vedrecskét; mindkét oldalt illatozik a legfinomabb ibolyaparfüm üvegecske; olvashatod rajta a védjegyet s meggyőződöl, hogy echt; mélán ábrándoznak az alabastrom váza körül sötétzöld tropikus növények, hosszú leveleik finoman metszett ajkaikkal csókolják a váza széleit. Ő néző, főleg ha magyar vagy, vigyázz magadra, nehogy arra vetemedjél, hogy hűs dohányvedernek nézzed a vázát! Nincs úgy! A dohányból szinte hamu lesz, de ah, más hamvak ezek itt. Itt nyugszik Árpádine, mellette Georgine! Mint az ábrándos, mélyszínű éjjeli lepkék, tisztulás után fájó kebellel sóvárogva átadták magukat a tűznek, lelkük a lángok szellemi suhogó szárnyán illó testrészeikkel a magasba emelkedett; azt pedig, ami maradt, kegyelettel összekapartuk. Nyugodj már, Árpádine, s nem kevésbbé Georgine! íme édes emlékezetünk virraszt, s őrködik, nehogy a szobaleány söpörés közben nyughelyetek földre borítsa, s a hiányzó hamurészt a sparherdről bele ne szállítsa!

Végül pedig szóba kerül *Jena.* Jena az egyetemes tudó-

mány egyik gyüldéje. Sok jeles tudós és költő olvasztotta reá a német tudomány zománcát; hiszen Jenát énekli a költő is:

> Hexameter wic den da, macht man sehr viele in Jena
> Und gar die Pentameter slnd noch viel abscheulicher.

Itt törte össze Napoleon a német államok geometriáját; eszméit később Bismarck folytatta, mindkettőnek pedig hálával tartoznak a másodosztályú geografisták, hogy harminc név helyett a földrajzi tudomány kevéssel beéri. S meglehet, hogy később még jobban gazdálkodik. Ellenszerül pedig a fönti német versek varázsának s indokolásául e szétterpeszkedett útivázlatok szerencsés befejezésének álljanak itt magyar versek is, melyek szerint:

> Némely (ró akkép van a tárggyal tele,
> Hogy míg mindent le nem ir, nem hagy föl vele.
> Mit úgy elnyújtanak, unalmas, íztelen;
> A jóllakott lélek ott hagyja hirtelen.

A Collegium Germanico-Hungaricumban.

(1887)[3]

I.

Sötét őszi est borult a római Campagna messze elterülő síkságára; az ég ragyogó színei, melyek a lenyugvó nap nyomában utánozhatlan itáliai változatokban kigyúlnak, lehűltek, s az utolsó bíboros sáv is, mely a Tyrrheni-tenger delejes tükre felett sokáig szokott küzködni a hamvas enyészettel, kialudt. Klasszikus földön zakatol a vasabroncs-páron tovairamló vonat, ki tudja, mily volszk, gót, vandal, német, francia hősök porát rengeti meg dübörgésével. Ha meg is rengeti porukat, de nem kelti föl vasvértes alakjaikat, legföljebb a mélázó utas emlékezetében. Szegény emlékezet, hogy kínoz, hogy csigáz el öntermékenységed; a szív élénk vágyai, melyek a forrón óhajtott Róma közelében lázas feszerővel tágítják a lelket, kincsestáradból elővarázsolják a világtörténelem valamennyi eseményeit, fölkeltik az isteni s emberi nagyság szebbnél-szebb, hatalmasabbnál-hatalmasabb alakjait, s szinte belefáradsz fönséges kontemplációdba.

Tegnap dél óta a gyorsvonat ragad magával Tirol hegyei közül, s ma este közeljárok vágyaim céljához, azon helyhez, azon darab földhöz, melynek neve a gondolatot érzelemmé s az érzelmet szenvedéllyé fokozta az ifjúban — s nem vesztett hevéből, nem varázsából cseppet sem, sőt a lelkes emlékezet örökzöld lombjával ékeskedik a férfiúban, — ez a név Róma. Lelkemben csengett a régenmúlt időkből a zarándokcsapatok éneke, midőn a Via Flaminia lejtőiről vagy az Appenineken leereszkedő Via Salariáról először megpillantották Róma falait s tornyait:

O Roma nobilis, Orbis et Domine
Cunctarum urbium excellentissima
Rosco Martyrum sanguine rubea
Albis et Virginum llliis Candida
Salutem diclmus tlbl per omnia
Te benedicimus: salve per saecula.

Hányszor mondogattam e verset magamban, midőn az esztergomi szeminárium folyosóján sétáltam föl-alá a hetedik és nyolcadik osztály klasszikusait forgatva néha szívesen, néha kénytelenül. Te benedicimus: salve per saecula, — a «Salve» azután a képzelet lepke szárnyain gyorsan átrepült tengeren s Appenineken, elandalgott Róma falai mellett, körülrepkedte tornyait, főidbe süppedt kapuit, elcsatangolt utcáin, s kérdezte: nem volna-e itt hely egy ifjú lélek számára, ki néha álmában is elsuttogja: Te benedicimus: salve per saecula.

Hogy ébredt föl ez a «Salve» most a valóság hatalmával, hogy visszhangzott bele minden gondolatom és érzelmem I S mialatt még csengett a képzelet éneke, s mialatt a vonat zakatolása fantasztikus zenét írt a lelkes szavakhoz: berobogtunk Marcus Aurelius falán át a Viminali halomra, a gép sikított, az ajtók nyíltak, s én ünnepélyes megilletődéssel léptem Róma szentelt talajára.

A szolgalelkek s a bérkocsisok zsivaján meg nem ütköztem, aki megfogott, ahhoz mentem; a legdühösebb karbonárit is átkaroltam volna. Ki tudja, nem hatja-e meg fekete, kérges lelkét az ifjú lelkesedés tüze, mely felejt szülőt, hazát, házat, hogy eszményeknek éljen, — mely elzarándokol az emberiség közös városába, hogy a nemzetiség korlátain túl tanuljon embereket szeretni; s ki tudja, nem ébred-e föl nemes önérzete azon millió szívekben élő hiten és lelkesedésen, mely a pogány nagyság, a klasszikus műveltség, a görög művészet emlékein emelkedő római egyházat s a szentszéket úgy akarja szeretni s soha felejteni, mint az első vértanúk, kiknek sírja tán lábaim alatt rejlik.

A kocsis málhám után ment, én a kocsi mellett álltam. Az est ködös fátyolán átszürödő gázfény terjedelmes piacot világított meg, a tér közepén vastag vízsugár szökött kétemeletes házmagasságra, átellenben sötét, nagy romok terültek el, üregeikből kétezer esztendő bámult a jövevényre, némely boltív megtörve meresztette karjait a magasba, csonkán és csupaszul méláztak az éjben, — hisz oly sokat láttak, eleget mélázhatnak. Szinte lélekzetemet tartottam vissza, úgy néztem a környezet elmosódó alakjaira, hallgattam a vízsugár lubickolását s a távoli tornyok szaggatott harangszavát. Nem ismertem semmit, nem tudtam, hogy mi ez, ami körülvesz, — de odaadnám-e ez elfogult hangulatot, e mindent felölelő sejtelmet a biztos tudásért? Mennyivel gazdagabb, mennyivel tartalmasabb volt e fönséges sejtelem

az évek, a helyek, az események száraz tudásánál? Nem tudtam, mik e romok; vájjon Augusztus, vájjon Agrippa vagy Nero vízvezetékeiből dől az a vízsugár, vájjon a Sabini hegyek kopár sziklái közt vagy az Albanói lejtők olajfás virányaiban nyílik-e forrása? S az a távoli harangszó, ki tudja, mely templom tornyáról hullámzik az égbe, s az a templom, mely sir fölött épült vagy mely szenátori ház helyén, talán Pudens, talán Paula, talán az Aniciai család elpusztult telkein?

Ki bírná kifejezni azt a nyílt, őszinte érzelmet, azt az ünneplő hangulatot, mellyel Rómába bevonultam? Oly szentek, oly tiszteletreméltók voltak utcái, mint egy ünnepi díszben álló templom falai, oly áhítatra gerjesztettek, mint az oltárról szállongó tömjénfüst, s oly csendben méláztak a Quirinál és Viminál halmai, mintha úrfelmutatás lenne, — csengetyű sem szólt, hogy a csend mélyebb legyen.

A kocsi hosszú utcán robogott végig; nesztelen, csendes volt, embert is alig láttunk; óriási palota szegélyezte egyfelől az utcát, másfelől magas falak alig egyik-másik ablaktól áttörve; a palota szögleténél az utca térre szélesedett, közepén magas obeliszk emelkedett, jobbra-balra a hatalmas gránitszáltól két szoborcsoport, — ágaskodó lovak, melyeket erős kéz fékez, mintha megbokrosodtak volna az obeliszk lábánál zúgó szökőkúttól, mely széles ércmedencébe árasztja vizét; a hétkarú lámpa sugaránál olvastam a föliratot: Opus Phidiae — Opus Praxitelis. Azután meredek lejtőn vágtattunk, egyik-másik ház homlokzatáról a pápai címert s a gázfénnyel küzködő szürkületben a márványlap föliratát lestem el: Munificentia Pii Papae IX. A lejtőről leérve, sürgő-forgó élet vett körül, ügyesen rohanó s egymást kikerülő hintók, lármás kikiáltók, élénk gesztikulálással ingerkedő csoportok; a szűk utcák tömkelegében kocsisom olimpiai versenyzőhöz illő ügyességgel kerülte ki a méta gyanánt álló szegletköveket; még néhány perc, s a kocsi megállt a Palazzo Borromeo előtt: «Ecco il Collegio Germanico!» szólt a Circus Maximus kocsisainak sarjadéka az ostorral a kapura mutatva.

Komoran állt előttem a Palazzo, magas földszinti ablakait hatalmas vasrácsok védték, erőteljes emlékül s díszítményül maradtak rajta azon korból, midőn az utcai harcokban) és versengésekben jó szolgálatot tehettek. Régen volt ugyan, midőn a Colonnák s Savellik párthívei aprózták föl egymást s a palazzókból várak lettek, — de azóta a fölösleges vasrács a reneszánsz palotákról le nem tűnt. Világosság sehol sem látszott. Csak a kapu mellett való ablakból

világított bágyadtan az olajlámpa sugara. A kocsi elrobogott. Bemenjek? Honnan merítsem azt a hősi lelket? Mert hisz ez azon ház, hová «hét évre temetnek», hol «csak salátát esznek» és «olajat isznak», hol «polentával lakmároznak» és savanyított olajbogyókban dúskálnak». Ez azon ház, «hol facipőben járnak», hol «vagy meghalnak vagy megbolondulnak», hol ... stb. De félre sovány rémek, rám uszított titeket a pinguis Minerva; itt terem a babér, máshol más koszorú. Oly bizalommal jöttem ide, hogy azt se gondoltam, mi lesz itt majd velem. Nem bánatosan, nem félénken, hanem örömmel fogtam a csengetyű húzóját; idegeimen a fölhevült vágy s a lázas érdeklődés villanyfolyama futott végig, karom megrándult, a csengetyű szólt, s amint jöttem, úgy léptem át a küszöbön: kétkedés, gyanakodás nélkül. . . gyermeknek jöttem ide.

Tito, a portás római komolysággal fogadott, a «grandezza»-t kifejező arcvonásokban a meglepetésnek árnyalatát sem láttam; nyugodtan nézett meg tetőtől-talpig, azután gondolta «puó passare» (mehet). Tito kiszolgált pápai zsandár volt, akinek épen a pápai uralom utolsó éveiben elég alkalma nyílt bőséges emberismeretet szerezhetni. Mindig a tisztelet bizonyos nemével néztem Titora, annál is inkább, mert külső vitelében is megőrizte a Titus névhez fűződő vespasiáni méltóságot. Különben sem volt közönséges ember az ilyen Titoféle kiszolgált pápai zsandár. Ha a rend s az igazság közegeinek minden főváros ad alkalmat cifra tapasztalatokra, menynyivel inkább Róma az ötvenes s hatvanas években. Nyüzsgő hangyabolya az áskálódásoknak és fondorkodásoknak, hol a legkétesebb exisztenciák is találtak foglalkozást s hozzá jövedelmet a turini s később Florencre avanzsirozott kormány pénztárából. Foglalkozásuk nem volt más, mint közvéleményt csinálni, Rómában zsoldjukat elkölteni s egyes verekedésekben vért ontani, de inkább mások által s mások bőrén ontani az «Italia Una» ragyogó eszményeiért.

A Colosseum éjféli magányában, a Palatium romjai közt, az osteriák alacsony boltívei alatt — épúgy, mint a porosz követségi palotában egyre folyt az aknamunka, az összeesküvés, a lázítás, forrongás. A megvesztegetés kaput nyitott magának mindenfelé, még a Vatikánba is, eljutott melengető sugara egyik-másik könnyűvérű pap elámított szívéig s üres zsebéig. Az italianissimi-k elfojtott gyűlölettel kritizáltak mindent az államtitkártól kezdve az utolsó karabiniere-ig, tomboltak minden ellen, amit a pápai kormány tett. Az olcsó

ígéretek a szívesen elhitt jobb jövő reményével szövetkeztek — a boldog, adótalan idők eltörlésére. De hisz a többit tudjuk, — beállt a nemzeti nagyiét a papíron fungáló elsőrendű haderővel, mely nem létezik, s csoda — mégis eszik; beállt a húszszor, sőt harmincszor nagyobb adó, mint amilyen volt XVI. Gergely alatt, s megmaradt a polenta s a kirántott tökvirág. Voltak különben olyanok is, kik ingyen lelkesültek, kik a nemzeti nagyiét ősrómai eszméivel telítve küzdöttek az «utolsó zsarnoktól» bitorolt darab földet Itália géniuszának átadni. Tito hű zsandár volt, a buzzurricát nem szerette, kócsagos tripicsét a portás lapos sapkájával cserélte fel s a szentszéktől kis nyugdíjat húzott.

Tito a P. rektorhoz vezetett.

Egyszerű, kis szobában, melynek padlója tégla volt, fogadott egy nyílt arcú, méltóságos s mégis megnyerő alak, fején magas háromágú birettummal, — leültetett, kérdezősködött az útról, az otthonról, a honvágyról, biztatott, — ez volt a P. Steinhuber. Az egyszerű, ceremoniátlan modorban az elöljáró a szellem ereje s a szeretet közvetlensége által hódított. E modora állandó volt, minden ügyben hű maradt hozzá; külsőség csak annyi volt rajta, amennyi ezen kitűnő, jellemes jezsuita elszánt és férfiakat nevelő felfogását és rendeletéit alumnusaival megértei; mindig úgy bánt velünk, mint kikről jó véleménye van; a panaszok vagy nehézségek elintézésénél keveset szólt, sohse szidott; akit szidni kellett volna, az úgy sem maradt ott. A panaszokat úgy intézte el, hogy az illető belátása és önérzete s nem bármi néven nevezendő fenyíték döntötte el az ügyet. Lelkes tisztelet és odaadó bizalom fogamzott meg mindnyájunkban iránta, s emléke bizonyára belejátszik azon vonások kiválasztásába és színezésébe, melyekből öntudatosan-e vagy öntudatlanul azon lelkűnknek imponáló alakot és képet szőjük, melyet eszménynek nevezünk.

A rektor oldalán működik a P. spirituális s a házi és gazdasági ügyek vezetésével a P. minister van megbizva. Több elöljáró nincs. Voltak ugyan a házban a Collegium Romanum eltörlése után más jezsuiták is, de nem mint elöljárók; s így ami dolgunk volt, csakis az említett három páterrel intéztük el.

Háromnegyed nyolcat ütött kint az udvaron a magashangú óra, s nyomban megszólalt a csengetyű, mely vacsorára hívott. «Most tehát lemegyünk a refektóriumba, szólt felemelkedve a P rektor, ott meg fogja látni az ön piros testvéreit,

nézzen végig rajtuk, nem ismer-e valakit». A refektórium pompás, nagy terem, kerülékes és kupolás épület, mely az egyik udvarban áll; az asztalok körben állnak a fal mellett, s ugyancsak a fal melletti oldalukon nyúlnak el a padok, az asztaloknak a kerülék közepe felé eső oldalán senki sem ül, úgy hogy az egész, körben ülő vagy álló társaságban mindnyájan látják egymást. A kollégium már benn volt, szótlanul s szerényen álltak a vörös reverendájú kispapok, a gyalogjáró bíbornokok, kezükben az asztalkendő s a birettum. Először láttam meg őket, s ahogy láttam, tisztelet ébredt lelkemben minden egyes iránt. A piros, jezsuita talárist fekete öv zárta a testhez, könnyű, kivágott cipőjük fekete harisnyát láttatott. Mellesleg mondva, ezt a cipőt a házi cipész négy frankért állítja ki, a helyes s nem transalpini nehézkességé és szögletességű birettum harcias és bátor színezetet kölcsönzött a csoportnak. Egy se forgatta fejét, hanem maga elé nézett, legföljebb az új jövevényre vetettek egy barátságos tekintetet. Tudták, hogy új testvér, akiből majd nemsokára frate rosso-t varázsolnak.

A rektor a terem felső végén balfelől foglalt helyet, mellette ültek a jezsuita atyák, utánuk az alumnusok. A kommunizmus ugyanis itt nemcsak a levegőre, hanem az ételekre is kiterjed. Némely belga szemináriumban az egyenlőség és testvériség az alumnusok és elöljárók közt az első három tál ételre terjed ki, a negyediknél a barátság gáládul megszakad, mert adott jelre az alumnusok gyors hátrálásnak erednek, s a kivonulóknak hátsó csapatja viheti csak meg hírét annak, hogy mi a kiváltságolt, fensőbb köröknek negyedik fogása. Meglehet, hogy ott ezen meg nem ütköznek. A Collegium Germanicumban az egyenlőség teljes minden tekintetben. A magas terem bejárata fölött van a szószék. Alig hogy elhangzott az asztali ima amen-je s a piros csoportok a padokon helyet foglaltak, tiszta, érthető hang csendült meg a szószék magaslatáról, és tonus rectusban olvasott először néhány verset a szentírásból, azután Ono Klopp Tilly-jéből. Csak a kanalak csörögtek, s a felszolgálók gyors léptei hallatszottak, különben szótlanul hallgattak mindnyájan a felolvasóra. Nekem a vacsora nem kellett; különben is rosszkor jöttem; mert ép az nap volt a Mindenszentek vigíliájának böjtje, ez a böjt pedig, mint neve is: «magro stretto» mondja, dupla soványsággal kedveskedik; lakoma hús, tej, tojás, vaj, sajt nélkül. Volt tehát időm a szolgalelkeknek «Papino», «Checco» s «Anacleto» gyors iramlását szemlélni, kik tányérokkal meg-

rakott fakoronggal kezükben produkálták a síkos márványkövezeten a balanszirozás bravúrjait. Nem is képzelhettem volna egyelőre nagyobb élvezetet, mintha egyikük ez ünnepélyes csendben a koronggal együtt elvetette volna magát. Miután ez élvezetet ügyességük tőlem megtagadta, szomszédomnak is, magamnak is töltögettem a «vino di castelli Romániából, s úgy vettem észre, hogy a szomszédot német létére meglepte az olasz földre deportált magyar szívélyesség.

A felolvasásnak csak a vacsora vége szabott határt; ugyanez történt ebéd alatt. Ilyenkor a szentírás után először latin, azután olasz műveket olvasnak. A fecsegés senkinek esze ágában sincs; miért? mert a hallgatás itt divat. A szilencium különben is nagy szerepet játszik a Collegium nevelési tervében. «Igaz-e, hogy Rómában nem szabad beszélni?» kérdezte tőlem valaki; «borzasztó, de igaz, mondám; csak háromszor napjában: ebéd, vacsora után és a mindennapi sétán».

Nincs a gondolatközlésnek oly alkalmas eszköze, mint a szó. Ez leghatásosabban markol lelkűnkbe, ez borzasztja föl a lélek csendes tükrét, ez fodrozza sima felületét, tarkítja, színezi, amint neki tetszik. Az üres beszédáradat olyan mint a törmelék; valamint ez leszorítja a növényzetet, s életét veszi a gyengéd hajtásnak, úgy a beszédáradat ellepi a lelket, s elfojtja az önálló gondolkozás ébredező csiráit. S viszont nincs szerv, melyen a lélek benső ereje és szedettsége tágabb kifolyást nyerhessen, mint épen a beszédben. Ha a lefolyás folytonos, csoda-e, hogy sekélyessé válik a lélek, s a gondolat zátonyain lubickol a fölületesség és megfontolatlanság. A szilencium a magábatérés természetes iskolája s fejlesztése a lélek bensőségének. Magába mélyeszteni akarja az embert. Lelkében, ama benső kis világban akarja vele föltaláltatni súlypontját.

Nem is kell említenem, hogy évek lefolyása alatt sok művet olvasnak a szószékről az egymást hetenkint fölváltó fölolvasók. Ono Klopp: «Tilly» és «Friedrich der Zweite von Preussen» műveire, Baalau: «Storia di Gregorio IX.», Reumont: «Geschichte der Stadt Rom» s Annales-eire élénken emlékszem; Nagy szent Gergely leveleit, s Aranyszájú szent János Máté evangéliumáról szóló homíliáit nagy érdeklődéssel hallgattuk, közbe-közbe jeles és szent férfiak életrajzára, Maudouville furcsaságaira, a pápa enciklikáira s a német centrumpárti képviselők beszédeire került a sor.

De néha-néha a refektóriumban elhangzik más emberi

szó is, a «repete», mely a fölolvasót sokszor legszebben hangsúlyozott mondatában megakasztja. Ez az egyik páternek a dolga: javítani a prozódia ellen elkövetett hibákat, ki e nem épen kellemes megbízást a szent engedelmesség vérté alatt kegyetlenül teljesíti. Az efféle megalázódást a fölolvasó föl sem veszi, ismétli a szót, amint gondolja, hogy jó lesz, s ha akkor se találta el, maga a korrigáló atya mondja ki. Az alumnusok tehát evésközben nagy történelmi detailra s ráadásul prozódiára tesznek szert. De a gyomor? — ó, e szellemi munkától nem esik baja. Meglehet, hogy aki a társalgást megszokta, annak nem lenne innyére az anyagival vegyes szellemi táplálék. Azonban a szokás e részben is kiforgatja az ember természetét; — meg vagyok győződve, hogy a legtöbben szívesebben vették a fölolvasást, mint a sátorünnepes «Deogratias»-t. Nagyobb ünnepeken ugyanis a P. rektor a szentírás vagy a martyrologium fölolvasása után az ebéd elején «Deogratias»-sal adja tudtul a leves-merítéssel elfoglalt gyülekezetnek, hogy szabad a vásár.

Az én tiszteletemre természetesen nem volt «Deogratias»; ismeretlenül ültem szomszédaim közt, de alig hogy fölértünk az emeletre, hangzott mindenfelől az «Isten hozott», Willkommen», «benvenuto» üdvözlet-áradat. Be jót tesz a szívnek, messze távol az otthontól a szeretet ily hajlékára akadni. Elsők voltak a földik, akik úgy nevettek, úgy mosolyogtak bele telkembe, mintha réges-régen fűződött barátság öntené ki édes mézét hosszú távoliét után; ki győzte volna felelettel, mikor ők hatan, s én egymagám voltam. Nem maradtak el a német «frati rossi»-k. A darabos westfáli erőteljes föllépésében, a finom szász, a gemütlich bajor, a rokonszenves svájci, — mind mind siettek az új testvér üdvözlésére. Hogy az egyik már kiszolgált porosz katona volt, s a másik három egyetemet bejárt «Alter Herr», — hogy ez a svájci ifjú a kantonok hatosztályos gimnáziumából vetődött ide két év előtt s arca a hegyi rét üdcségét leheli, a másik meg perifériás úr, ki Kölnben már Assessor volt, — mindezen különbségek nem bontják föl a harmóniát. Ez a megtermett, szőkefürtű ifjú, kinek léptei alatt reng a föld, bizonyára Oldenburgból való, hol a tőzeglápokban a lovak is facipőkben járnak, — az a barna gyerek a telecskai dombokról szakadt ide, — a westfáli «skinkent» és «skönt» emleget, amit más német «schinken»-nek és «schön»-nek mond. íme az egyház jövendő papjai Skandináviától Trientig, Aachen- és Lüttichtől Brassóig. No de jó, hogy aki hazulról a honvágyból hozott volna

magával útravalóul, e lelkes, szívtágító társaságba elegyedik. Itt érezzük, mit tesz a nemzetközi, római légkör, s mily éktelen csúnya a falusi torony sugarával leírt s a pipa füstjének bodor fellegeivel tarkított láthatár. Pedig hát az ifjúság fejletlenségével együtt jár a korlátoltság mindenféle kiadása: a személyes ellen- és rokonszenvek, a nemzetiség, a hazai szokások korlátoltsága. Az jöjjön ide s érezze át, hogy van egy szent, lelkes, félreérthetlen testvériség.

Emlegeti ugyan az ének, a Collegium himnusa a hazai földet, az északi városokat, az édes emlékeket; megérzik rajta, rá van lehelve a gyengéd melankólia árnyalata:

Dolct memorle, Addlo 1 della prlmlera etá.
Addlo o euol natio t o nordiche cittá 1

de nem mondjuk ezt fej-lekonyiíva, inkább az áldozat öntudatos készségével, ha úgy lehet mondanom, egy szent felülemelkedés lelkesülő feledésében. A Collegium testvéri szeretete, melyet a részletes «tegezés» deszkafalai nem korlátoznak, melyet sértés, veszekedés vagy pláne rágalom sohasem borzongat, olyan mint a Lethe folyama; — aki a küszöbön belép s e szeretet kelyhéből iszik, felejt; csak halvány, holt, ingernélküli képekké göngyölődnek emlékei; s ez az édes szeretet, melyet a zsoltáros a látnok hév hárfahangjaival dicsőít: «Ecce quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum» — az ifjú életének legrózsásabb emléklapjait képezi.

Ezek az első nap benyomásai: a nagy Róma szemmel még nem látott, de a sötétben is pillanatra fölföltűnő körvonalai, — mentorom a majdnem imádkozó lelkesülés, mely falai közé vezet; — de mindez elnyom, nagyságának súlya görnyeszt, s ha lelkesít is, másrészt parányiságunk érzetét kelti. A nagynak és fönségesnek csodálása összeszorítja a szívet s egymagában nem képesítene lelkes törekvésre; azért lépünk be a római nagyságnak s emlékeknek árnyában emelkedő Collegiumba, s íme a nagysághoz éltető meleg, a fönségeshez a legédesebb szeretet csatlakozik, s termékennyé s fejlesztővé teszi az óriási benyomások hatalmát.

Mély hálával telt el lelkem, midőn lefekvés előtt néhány percre az Oltáriszentség elé térdeltünk; a legőszintébb hála a közvetlenség találó gondolataiban nyert kifejezést.

II.

A «silentium religiosum», vagyis a szigorú hallgatás, mely az esti rekreáció után beáll, békéltetőén s nyugasztalólag hat testre és lélekre; ez a béke a legbűvösebb harmónia, andalító bölcsőének, mely az édes álmot lecsalja a szemre. Mindenki cellájába vonul. A Palazzo egyik szárnya öt emeletre magaslik, sőt az egyik sarok még magasabbra emelkedik, torony gyanánt uralja a háztetők cserepes pusztaságát. Hagyománya ez úgy látszik a régi római szokásnak, mely a házakat roppant magasra emelte. Dacára a kitűnő «puzzolana» földdel készített vakolatnak, sok baleset rengette meg a magas házak erősségébe vetett bizalmat; innen Augustus és Nero tilalma, kik a régibb törvényt megerősítették, hogy hetven lábnál magasabbra házat építeni tilos. A toronnyá meredő házak klasszikus tanúja Iuvenal:

Tabulate tibi jam tertia fumant
Tu nescls; nam sl gradlbus trepidatur ab imls
Ultimus ardebit, quem tegula sola tuetur
A pluvia. Satir. III.

A régi császári tilalmat most bátran meg lehetne újítani, midőn az Esquilini és Quirináli halmokon épült új Róma házai düledeznek; látni kétemeletes házat, melynek falai a szélrózsa minden irányában kívánkoznak az anyai földre, s ez ellenállhatlan vonzalmukban lucani fenyűszálak által akadályoztatnak.

Az ötödik emeletet, melynek lakóit Iuvenál szerint «Tegula sola tuetur a pluvia» a tradíció Olympusnak nevezte; époly találók voltak más házrészek és folyosók elnevezései. Ha azonban a tegula sola meg is védett az esőtől, de nem védett meg a nyári hőségtől, ilyenkor az Olympus lakói szívesen fölkeresték az udvar citromfáit, vagy a sarokban csörgedező «Aqua Virgo» forrásait. Azonban vigasztalhatták magukat. Délfelé a Collegiumtól emelkedik óriási arányokban Szent Ignác temploma s Jézus társaságának Collegium Romanuma. A vakolatlan s cementtel szorosan egyberagasztott téglák, melyeket 300 év esője és napsugara barnított, sötét színezetet kölcsönöznek az épületnek; — fügefa is nőtt ki az oldalkápolnák fölött kiemelkedő főhajó támfalán s több éven át néztem ablakomból, mint hajtogatta felém szellős lombozatát; jól esett látni a cserépfödelek vigasztalan régiójában azt az egyetlen világos zöld fát. Ott túl tehát a «sola

tegula» alatt lakott Szent Alajos, még magasabb Olympuson, mint mi, s boldog Berchmans János mellette. Az ily egysorsú társak kedvéért szívesen tűrünk meleget, de hideget is. Kijut mindkettőből. A Rómában lakott szentek életrajzában rendesen külön kiemelik, hogy sokat szenvedtek a hidegtől; a fagyos kéz és láb valami nagyon közönséges. Cepari Szent Alajosról és boldog Berchmansról írja, hogy kezük megfagyott. Az idegen még többet szenvedett a hidegtől mint az olasz, ki kályhátlan szobájában, bundába burkolózva s kalappal fején ír, olvas, dolgozik.

De az Olympuson mégis szívesen laktunk, tekintetünk uralta Rómát. Északra az Olympus ablakaiból magas oszlop tűnik szemünkbe; az oszlop fejét Szent Péter vasszobra ékíti, a szobor körül vasrács fut, nem a mozdulatlan szobor, hanem a felmászó túrista kedvéért. Az oszlop fehér márványból épült, belül üres s elegendő tért enged, hogy benne csigalépcső tekerődzék fel síkjára. Inkább szűk toronynak, mint oszlopnak mondhatnók. Kívül a fehér márványon fölkígyózó szalagként reliefek domborodnak: római katonák, fegyverek, titulusok, sasok, istenek, — azután barbárok, öldöklés, harc, villám, futamodás, oltár, áldozat egymást váltják fel a koszorús domborműveken. Ez Antonius oszlopa, a markomannok és kvádok fölött nyert győzelem emléke. A változások csodás története Szent Pétert, az Antoninus uralkodása alatt sötét, ismeretlen szekta első püspökét emelte a győzelmi jelvényre.

Ha az esztergomi szeminárium ablakaiból nézek északra, nem látom ugyan Antonius oszlopát, de látom a tájt, melyen a harc s a győzelem vívatott. Fölfelé a Garam mentében villogtak a római sasok, messze Rómától, de buzdíttatva a Capitolium 800 éves dicsőségétől. S itt úszott át a Dunán a győzelem után szabadon eresztett két oroszlán; — sarjadékuk kiveszett a Vértesekben; jobb is, nem szeretnénk velük találkozni. Az emlékezet így köt össze sokszor távoli, idegen helyeket, közel hozza egy máshoza Garam-vidékét és Rómát — az emberi erő és iparkodás nyomán. Széles a föld, de van-e oly széles, hogy ne fűzzön barátságot ellentétes sarkai közt az emberi lelkesülés, akár a római hódítás sasszárnyán, akár a keresztény szeretet s önfeláldozás galambszárnyán?

Ugyancsak észak felé közvetlen szomszédunk Neptun régi temploma; csupasz romjaiból a «halhatatlan isten ^kiköltözött, újabb épületek emelkedtek s szorították bele vasromjaiba falaikat. A magasabb emeletek lakója, ki szobájában föl-

alá sétálva, officiumát vagy rózsafüzérét recitálta, eszmélődve felejté néha-néha szemét Antoninus oszlopán, Neptun temploma romjain; ha pedig a háztetők világosszürke pusztáján végignézett, a kimagasló kupolák, tornyok s a szellős loggiák s messze Szent Péter légbenálló Pantheonja adtak gondolatainak új, lelkes lendületet.

Az ifjúságé a lelkesülés, a férfias alkotásé pedig a tűzben kipróbált, kitartó szellemi erő. A szellem ereje és hatalma a lelkesülés hajtásából növeszti ki törzsét, fejleszti feje koronáját. A szellem ereje mint a tűz, mely megtör, hódít, asszimilál, — a lelkesülés olyan, mint a tüzláng előtt futó pír: forró, de még nem ég, nem lángol, nem világit. Előkészíti az anyagot, hogy kicsapjon a láng. De ahol lelkesülés nincs az ifjúban, lesz-e ott szellemi, alkotó erő a férfiúban? Ahol vizes fát rakunk a tűzhelyre, minő lángot, minő hőt várunk? Melegedjünk tehát először, akkor majd később égni is fogunk. Melegítsük az ifjú lelkét, a lelkesülő melegedés nyomán kigyúlad lelkében az áldozatkész tettvágy.

Fejleszteni a szellemet a lelkesülés ifjú üdvösségéből, — tágítani szoruló látkörét világraszóló emlékekkel, hol lehetne azt jobban megtenni, mint Rómában? A kilátás az ablakból ragyogó fényt önt a lelketlen tekintetbe, önérzetet s buzgalmat a lohadó mellbe; fölsóhajt s érzi, hogy itt törpének s kicsinynek lenni nem szabad.

Az ifjú, ki az ablakból kitekintett s az ezeréves emlékeken fölbuzdult, asztalához ül, s megelégedetten jártatja szemét cellája csupasz falain. Nem nélkülöz olajfestményt s freskót, a fehérre meszelt térre szemeinek sugara az emlékezet bűvös lámpájának tarka képét rajzolja. A képzelet fölhevült játékában földre süti szemét, nincs szőnyeg a padlón, nem is pad a «padló», hanem tégla; a dísztelen padló a földi lét keserű és költészet nélküli valóságát juttatja eszébe; be jó gondolat, mely a lelkesülésbe életrevalóságot olt. A cella bútorzatán inkább Cincinnatus egyszerűsége, mint a «Palazzo» fénye látszott: az olasz nembánomság és igénytelenség, melynek az önmegtagadás és nélkülözés sokkal könnyebb, mint nekünk. Próbára teszi e részben a kényelmet jobban szerető ultramontánokat. Vaságy, asztal, könyvtartó, ruhaakasztó, mosdóállvány, két szék, — ez az instrukció. Minden egyéb fölöslegesnek ítéltetik. — Hogy pamlagféle alkotmány sehol sem lézetik, arról nem is kell szólnom, hisz maga a zseniális Stolz Albán, pedig egyetemi tanár volt, sem láthatta be e bútordarabnak nemcsak szükségességét, de megkívánhatóságát

is. így szorul a kis cella a dísztelen négy fal közé, egy ajtaja, egy ablaka, melyen a nap, s egyszerű ablaktáblák, melyeken a hideg is bejön. Rómában ugyan a tél nem adja ki igen nagyon mérgét; ha havazik is nagy ritkán, a hó mindjárt vízzé válik. De a havazásnál a hideg csak mint egészen mellékes körülmény jön tekintet alá, a havazás főmomentuma abban fekszik, hogy midőn a fönséges «Jupiter megköpdösi» a várost, minden rendbeli kis és nagy gyerekek örömére, nemkülönben a tanítók és professzorok méltóságosan titkolt tetszésére — nincsen előadás, normálban, gimnáziumban, egyetemen I Távol az Appeninek csúcsain hómezők csillognak, de a római rónák és halmok közt tűrhető légmérséklet uralkodik. Reggel ugyan a zéruson is alászáll; volt olyan napunk is, hogy hat minus fokra szállt le a hőmérő, de napközben a lég ismét kimelegszik. Erre a kimelegedésre nagy súlyt látszanak fektetni a római építők s erdészek, mert kályhának a szobákban helyet nem szántak; az olasz közmondás is úgy tartja, hogy minálunk a hideget látni, náluk pedig érezni. Az érzésből ugyancsak kijutott főleg akkor, midőn a Fiamini úton a Soracte hegycsúcs szaggatott körvonalai láttánál igaza volt Horatiusnak:

Vides, ut alta stet nlve candidum
Soracte, nec jam sustineant onus
Silvae laborantes, geluque
Flumina constiterínt acuto?

Csakhogy a költő segített magán:

Dissolve frigus, ligna super loco
Large reponens;

de mi nem. Azonban a közösen viselt teher, pláne ifjú váltakon, elenyésző csekély; ez a közösség pedig a legkiterjedtebb a rektortól — le az utolsó, tegnap jött újoncig. Egyenlőség mindenben; ez az elv; ha 79-es tél van, akkor a fagyoskodásban is; a P. rector nem fűt, én sem. Csak a tekintély nem közös; *az övé, a mienk pedig a hódolat, a tisztelet, a looagias buzgalom.*

Némely öreg páter télen mindenféle színt játszik, de hősies megtagadásban inkább eldidereg délig, semhogy szobájába kis kályhát vagy parázsmedencét tétetne. Aki azonban aa önmegtagadás e nemére nem érzi magát hivatva, agyagserpenyőben melynek felül, mint a kézikosárnak, ívben hajló fogantyúja van, hozhat magának izzó parázst. Az olaszok e primitív készüléket «caldino»-nak hívják. Az öreg

P. Ballerini nem egyszer tartá fölvonulását a «caldino»-val kezében. Nálunk a klasszikus «caldino»-t csak a decemberi piacon didergő kofák ölében láthatni.

Ez a kályhátlan, egyszerű cella télen-nyáron egészen az enyém. Tanúja törekvésemnek, tanulásom- és imáimnak. Csendjében magamra maradva iparkodom, nem a szemeknek szolgálva, hanem az önérzet, a meggyőződés által indíttatva — önálló tevékenységre. A cella kizárólagosan az enyém, senki oda be nem mehet. Akinek dolga van velem, az kopog, s az ajtóközben állva végezzük el ügyeinket, a törvény ugyanis azt mondja, hogy «in limine consistent». Holmi «gemütlich» trécselések, hosszabb látogatások már ez intézkedés által is lehetetlenekké válnak; mert ajtóközben soká álldogálni, nem fér össze a jóízű beszéddel.

III.

A nesztelen folyosókon sűrűn egymás mellett nyíltak az ajtók a még csendesebb hajlékokba. Némely hajlék kalitkának is beillett volna. Nem hiába hívták egyik sorjukat «columbarium»-nak. A novícius a tisztelet szelíd tekintetével nézett arra, ki ily kalitkát magáénak mondhatott, s ártatlan aspirációi néha azon időn s azon boldogságon andalogtak, mikor majd ő is így lakik. Addig pedig a múzeum lett a diszciplína, a rend, a pontosság palesztrája, ott gyakoroltattak az újonnan jöttek a házi tradíciók pontos felértésében. Az első évet közös múzeumban s dormitóriumban folytonos felügyelet s közvetlen vezetés alatt töltik, míg beléjük nem oltódik az esprit de corps, a hagyományos rend, mely valamennyi regulának és a közszellemnek megtestesülése, mely az egyesekben tanít, hallgat, játszik, sétál — csendítésre alszik, ébred — parancsszóra, némelyiknek még a fejét is megnyitja a szent engedelmesség késztető hatalma alatt, de ha a fejét nem is, — a szívét bizonyára.

Hogy az esprit de corps a Collegiumban milyen, arra sok szó és sok jelző kellene. Nem fej-lekonyító, hanem élet-teljes. Ahol ifjúság él, ott az élet telje, — hajtson hát, sarjadzék, mint a fa, midőn ágain s rügyein a duzzadó tavasz ingerkedik. Az egyház intézetei, hol ifjait neveli, nem üvegházak, se nem melegágyak; valami természetes, gyökeres erő jellemzi szellemüket, mely az egyesekre üdítőleg s alakitólag hat, s az idegenre is azt a benyomást teszi, melyet a tavaszi erdőszélen sétáló érez.

Valaki a Collegium Germanicumot üvegháznak nevezte el; nem tudom, vájjon az üveget vagy a meleget vette-e tertium comparationis-nak, vagy talán a növényre reflektált? De az üvegház növényzete mindig importált valami, csenevész és sápadt, álmosan bólintnak levelei, nem mosolyog le rájuk szülőföldjük ege, s úgy érzik magukat, mint a jobb hazába kívánkozó, mint az öreg ember, akinek kályha kell: már pedig a Collegium szelleme oly eleven s erőteljes, s úgy sarjad és hajt, hogy akit megragad amúgy szíve mélyén, fölrezzenti benne, ami életképes csirát fektetett leikébe a Teremtő keze.

Szellem I ki ne érezné e szónál valami természetfölötti, különös erőnek szárnycsattogását, mely oly magasan jár, de meg ép oly mély csendben működik, mely szilárdul épít, hat, mely cseppenkint szivárog s összegyülemlik, — mely finom szálakat fon s megtörhetlen kötelékekké sodorja azokat, egybeköt velük szíveket, lelkeket tér és idő határain túl az eszme szolgálatára. A szellem a lelkek közérzülete, a szívnek közdobbanása, egy átértett s átérzett közlelkesültség.

A Collegiumnak sajátos szelleme van, melybe belejátszik s beleszövődik sokféle tényező. Volt valami puritanizmus a cincinnatusi ridegséggel fölszerelt házon, ezen a csupasz téglapadlón, ezeken a kép s disz nélküli falakon, mintha középkori lovagterembe lépnél, hol nagyjában faragott tölgyfaasztal s székké bárdolt fatuskók kínálkoznak, s a szögletben medvebőr terpeszkedik pamlag helyett, — de a puritan egyszerűségbe Róma fénye, pompája, márványa, s művészete sugárzik bele csodálatos kontrasztként. Az olasz könnyűvérűség szemben áll a német komolysággal, — lendületes kedélyük életet önt a nyugodt, kissé ködös északi fölfogásba. Az a mély kereszténység, az a bensőséges hit az olaszban tágítja az ultramontán ifjak szorongó lelkét; a férfias erény, az önmegtagadó élet, a kritikával művelt tudományok folyton önállóságra biztatják s lábra keltik a kevésbbé elszántakat is.

Környezeted egyre int, nógat férfias, elszánt cselekvésre; közvetlen közeledben látod az erény legszebb példáit, s szinte belekényszerülsz s beleragadtatol életük folyamába, melytől kezdetben kissé borzadsz, de utóbb észreveszed, hogy jó is, édes is.

Mindjárt kezdetben nihilistává tesznek: elveszik mindenedet. Pénzedet a P. minislernek adod át, ruhádat a guardarobát gondozó fráternek. E perctől fogva hét évig pénzt nem látsz, hiába viszket tenyered, — még ez az általános omen is kivetkőzik ez időre jelentéséből. Zsebed szűz

tiszta lesz, a legkegyetlenebb vegyi kutatás sem fog benne találni soha olyasmit, ami a krajcár penészéhez vagy az elnyűtt bankó mikroskopos foszlányához hasonlítana. A koldus kitér utadból, azt se kell mondanod, hogy «sono pittore», tudja, hogy zsebed egészen «piktori», festői űrrel díszeskedik.

Nincs semmid; nemcsak a szék nem a tied, melyen ülsz, — a könyv, melyből tanulsz, de az a ruha sem a tied, mely takar, még a fehérneműd sem, mert mindezt a Collegium szolgáltatja; egészen másnak kegyelméből élsz, s nem magadé vagy, hanem azon egyházé, azon szentszéké, amely téged eltart, ápol, ruház, gondoz. Arra nem is gondolhatsz, hogy valamid különb legyen a másénál, de amire szükséged van, azt bőven megkapod; — aki két pár cipőt szakít, kettőt kap, aki ötöt, ötöt kap; csak a «guardaroba» vagy a «calzoleria» főnöke előtt fogsz örvendezni kétes dicsőségnek, aki amúgy könnyen elgondolja rólad: hadd szolgáljon reá erre az új párra, vagy az új fejelésre az utca kövezetén, hogy ha kedve tartja. Hét évre az anyagi gond nem lohasztja lelked szabadságát, föllendülsz s énekelheted:

> Nem törődve semmi gonddal élünk mint madár,
> Mely a völgy kis patakához csevegni eljár I

De ez a szabadság nem pajkos; illik a tógához! Nem ereszti szabad pórázra a tombolni szerető ifjú kedvet, nem nevel csikókat, — csak a terhét veszi le, hogy keményebben fogja a szellemi munka hámjába. Ezt a hámot beleakasztják a lélek valamennyi tehetségeibe, s haladnak hol nyikorogva, hol meg jókedvűen.

Körvonalazzuk tüzetesebben a Collegium benső szellemének természetét és kifejlését. Az oroszlánrész e tekintetben a P. spirituálist illeti. Szentsége, buzgósága, okossága elé nagy feladatok tűzvék. De a P. spirituális nem az egyedüli, aki a lélek benső világát teremti, hanem van ott sok más tényező.

Első a teljes elzárás a külvilágtól. Messze az Alpesek jégfalai mögött van az a ház, a családi kör, az iskola, a város vagy falu, az embercsoport, akik közt és ahol életünk 17, 18, 20 éve folyt le már. Míg otthon vagyunk, észre sem vesszük, mennyire állunk a környezet befolyása alatt, mely reánk erőszakolja gondolatait, érzelmeit, vagy ha nem is erőszakolja, bizonnyal nagy könnyűséggel telíti meg velük lelkünket. így múlik év év után, s midőn észre kellene vennünk, hogy ön-

állók lettünk s magunké vagyunk, észrevesszük, hogy legnagyobb részünk másé: az iskoláé, a nemzeté, a társasköré. Még kevésbbé tudnék szétszedni a befolyások azon ezer meg ezer finom csalóka szálait, melyekből a kor, a nép, a beszéd, a szokás, az élelem, a dajka, az újságok, s mindenféle elsorolhatlan jó, rossz vagy közönyös viszonyok, fölfogásunkat s jellemünket szőtték. Természetünk, lelki tehetségeink, a kedély s a szív tulajdonságai úgyszólván csak a keretet — s adjuk hozzá, a vásznat képezik; maga a kép, melyet a vászon felvesz s a keret díszít, javarészében a külső befolyások majd darabos, majd mesteri ecsetének vonásait tünteti fel. De az ifjú most messze, idegen országba, egészen új körbe költözik. A befolyások egyszerre megszakadnak. Kivenni a lelket huzamos időre, hét egész esztendőre a pezsgő életkedv, a receptivitás korában a szokásos befolyások bűvköréből, — átültetni azt egészen más talajra, s miután elzártuk, hatni reá a bensőséges, szellemi élet valamennyi csendes, de ellentállhatlan erőivel: lehetetlen, hogy ezáltal a gyökeres változások legvalószínűbb kombinációja elő ne álljon. Rómában nincsenek ismerőseink, nincsenek barátaink; — ha valaki a messze otthonból meglátogat, az mint a csendes víztükörbe esett kő, fodrozza, felveri darab időre a megszokott nyugalmas lelkületet, de a vendég hamar tér haza, s a benyomások elsimulnak.

Így fogva fel a dolgot, mondhatni, hogy aki a Collegiumba jön, az nincs otthon, hanem hasonulnia kell. Ügy érzi magát, mint az idegen egy előkelő, barátságos házban, ki iránt nagy figyelemmel vannak, de kitől viszont figyelmet kívánnak. Az idegen azon van, hogy minden házi szokást, minden előírt szabályt megtartson; nem kívánhatja, hogy egyéni fölfogását ráerőszakolja a nagy többségre, hanem ellenkezőleg minden előzékenységet, minden szíves figyelmeztetést, minden útbaigazítást a legkészségesebb szívvel fogad.

Így vagyunk a Collegiummal. Az a néhány ifjú, ki évenként belép, egy nagyhírű és jeles intézet tradícióival, szabályaival, szokásaival áll szemben. A P. rektor, a tanárok csupa kitűnő, sokszor világhírű férfiak, tárt karokkal, a tiszta szeretet s az őszinte alázat leereszkedésével fogadják. Nem bizalmatlankodnak; velők társalog, velők étkezik a növendék, egy csengetyűszóra kelnek, imádkoznak, velők sétál, velők értekezik tudományos kérdésekről; a hideg tekintély és a mesterséges tisztelet, mely a szemináriumokban sokszor «blinde Kuh-t», bekötősdit játszik, nem létezik. S ami meg-

nyeri szívét a most belépőnek ezen előzékeny, hímezés-hámozás nélküli modorral, az megnyerte az előző években valamennyi elődeinek lelkét. Az első alumnusokat is így fogadták, így képezték, kiket még Szent Ignác választott meg s ültetett zsenge hajtásokként a legeslegelső évben, — a következő év ugyancsak így oltotta az ifjabb növendékekbe a szellemet, s hozzá ezek már öregebb testvéreiken is épültek. Ügy van az most is: az öregebbekbe fektetett szellemi fáradság új erő forrásává válik, s nemcsak hogy gyümölcsöt hoz bennük, hanem befolyásolja, neveli az ifjabbakat is. De ha nem is nevelne, ha nem gyakorolna is pozitív befolyást, legalább erős, konzervatív szellemet és pártot képez. A belépő ifjú, aki teljesen idegen, az elöljárók és alumnusok kitűnő szellemén ki nem foghat; ha akarna is ilyesmit, árván és egymagára maradna. De hisz a jóakarat mellett, mely minden újoncnak lelkét szelídíti, eszébe sem jön az opponálás, viszi őt árként az életbe átment szokás, a megtestesült közszellem és közérzelem.

Ha boldog akar lenni, meghasonlás nélkül élni önmagával és környezetével, hasonulnia és alkalmazkodnia kell.

Mialatt a teljes elzárást a külvilágtól emlegettem, azalatt a második tényezőnek is adtam kifejezést. Melyik az? A teljes bizalom az alumnusok részérő', s az igénytelen egyszerűség s a folytonos közlekedés az elöljárók részéről. Ez megvan minden jezsuita intézetben; s minél előhaladottabbak az ifjak, annál nagyobb mérvű e bizalom. A legellenségesebb emberek elismerik a jezsuita nevelés kitűnő jellemvonását: az atyai bánásmódot s a gyermeki bizalmat. Az egyiptomi stílus esetlen, szögletes, rideg vonásait a későbbi haladás az élet hajlékonyságával áldotta meg, s a múmiákból élő alakok lettek: ép úgy a fölvilágosult jézustársasági atyák a tekintély rideg és törékeny feszelgései helyett a szeretet és jóakarat leereszkedő szellemét öltötték magukra, ezáltal tanítványaikba a bizalmat, s egy hű, az iskola padjain túlra terjedő lovagias ragaszkodást teremtettek. Ha a P. Franzelin, Palmieri, Secchi, Ballerini szobáját söpri, ha lámpájába olajat önt; ha vízért megy, — ezen meglepő, s nagy férfiakat nem igen jellemző műtétek által semmit sem veszt tekintélyéből. Az alumnus esetleg tanárja kezéből kapja a söprőt, s törekszik megfelelni a szabálynak, melynél fogva celláját mindig tisztán tartsa.

Harmadik tényező: a hallgatás.

Az ebéd utáni s vacsora utáni köteles társalgáson és a

sétán kívül mindig hallgatnak. «Jaj be fád élet, s miféle ember-gyűlölő anachoréta legénység lehet ott egy rakáson!» Ez ellenvetésből is napnál világosabban kitűnik, hogy hallgatni sokat ér. Miért? A kolostorok csendje a lélek benső szavának ébredése. Némileg ama régi puszták pótléka, melyekben a legnagyobb s a legférfiasabb erény született. Az egész ház a puszta csendjében méláz, csak néha töri át falait s óriási ablakait egy jótorkú olasznak zendítése, ki az utcán eltrillázza Lucrezia Borgia vendégségének áriáit; — a folyosó csendes, a cella csendes; — ha dolga akad valakinek napközben, röviden és halk hangon végzi el. Beszélgetni nem szabad. Mosónék és súroló asszonyok rikácsolása sohasem hallatszik, mert a klauzurát asszony át nem lépi, a klauzura pedig a kapunál kezdődik; fűtő «Jóskák», «Jancsik», «Zadudajok» a folyosókon nem csoszognak, mert mesterségük itt se télen, se nyáron nem dívik; — «Miska» inasok a földszinti lépcsőről a második emeletben hivalgó ágyazók közé tekintélyes szavuk ostorával nem csördítenek, mert az inasok a ház oly termében laknak, hogy két-három évi alumnusi élet kell hozzá, hogy valaki oda eltaláljon; — «Tercsik» és «Zsófik» a «Summa theologica»-n sóhajtozó alumnus konceptusai közé sem a «Biró uram»-ot, sem a «Káka tövén»-t közbe nem nyögdécselik; — az esti lelkiismeret bánatát sem az ariszton, sem a «Hausknecht» harmonikája körül nem zsongja; az udvaron nem garázdálkodik a gazdasszony kedvenc kakasa, mert ott sem kakas, sem gazdasszony nem létezik; — szárnyaszegett varjúk, csókák, farka vesztett szarkák károgása, a legközelebbi vasárnap szörnyű halállal kivégzendő pulykák pulypogása az udvar csalitját nem visszhangoztatja; — legföllebb a tavaszi éjjeleken csendül meg az olasz macskák dithirambbá hevült szimfóniája megszakíttatva a legenchantirozottabb kandúr fantasztikus szólóitól. Denique beszélni nem szabad; a suszter is, úgy látszik, felérti a szilencium aranyértékét s a bölcseséggel együttjáró természetét, — nem hiába ül a triposzon, — mert a cipő sem kopog, nem recseg s nem nyikorog. De azért a jókedv el nem vész, ut figura docet.

A lármás, a fecsegő, s közbe-közbe, — mert moraliter impossibile, hogy meg ne történjék a sok beszédben, pláne ifjak közt, — a megszóló beszédáram olyan, mint a hegyi patak parttalan folyása, mely törmelékkel hány be rétet, virágot, s amellett folyton kaparja s hordja el a termő földet, s haszontalan zátonyokat kanyarít belőle. A csend békéltetőén és szendén hat a szívre, kifejleszti a szívnek, a lélek-

nek sajátos gondolatait és érzelmeit, s ha van saját gondolata és érzelme a léleknek, akkor nem kapkod folyton másé után, nem érez unalmat a magányban. A csend időt hagy a gondolat meggyökerezésére és a jó föltét s az isteni sugallat termékeny s erőteljes életbeléptetésére. Ha van a lélekben produktivitásra hajlam, a háborítatlan csend, mely a bensőséges életre szorítja, segíti önálló irányra. Minél inkább találja föl valaki a bensőséges élet forrását önmagában, annál eredetibb s gazdagabb lesz szellemi világa. A lélekbe tömött ismeretek csak olyanok, mint a külső reáaggatott dísz, mely életkedvet, teremtő erőt s erényt nem kölcsönöz; — de a bensőséges, szellemi élet a léleknek legsajátosabb kivirágzása és kifejtése, melyben az önérzet ereje, az öntudat boldogsága s egy tenni s tűrni képes lélek vigasza s e vigaszban folytonos megifjutása rejlik.

A bensőséges élet által felgyülemlik bennünk a külre ható erő, mellyel nem lármát csapni, hanem hatni, boldogítani akarunk; ezzel a svindler nem bír, s tevékenysége legáldásosabb része saját személyét illeti, efemér dicsőség babérja s néhány forintocska a legvégső eredmény. Csak a bensőséges életnek van igazi termelő ereje; ha szórakozunk, érezhetjük, hogy üresedünk, hogy hülünk, hogy vész a lélekből az eredeti gondolat és felfogás. Az örök igazságokba merülve, teljességükben részt veszünk, ezek ébresztenek bennünk gondolatokat, kiható szándékokat, áldásos terveket; világosságuk mélyreható fényében közelünkbe lép az emberi szükség millió alakja, — szeretettől hevülő lelkünk érdeklődik irántuk, hallja a lelki nyomor nyöszörgését, látja a feléje kiterjesztett koldús-kezet, s indul segíteni.

A negyedik tényező a P. spirituális. Az ő feladata és tevékenysége egészen beleillik az önálló, benső életre irányuló nevelés keretébe. Mi dolga van neki? A rektorral felváltva tartja minden két hétben az exhortációt, szentbeszédnek mondhatjuk. Tehát minden második vasárnap félóráig tartó beszéd, ez az ő dolga, melyet nyilvánosan a kommunitással mint testülettel szemben végez, különben pedig minden egyest külön-külön fogva művel és nevel. Erre való a gyónáson kívül az úgynevezett «directio». A «directio» sorban megy. Az első évben minden héten egyszer, a következő években minden hónapban egyszer kell a P. spirituálist meglátogatni. Ott azután el kell mondani minden testi-lelki bajt; kezdve a gyomron, melyet talán valami olasz nemzeti étel megnyom, folytatva a fejen, melyet talán a metafizika szé-

düléssel kerülget, végezve a kísérteteken, nehézségeken, föltételeken, s ha volnának — a heroikus áldozatokon. A P. spirituális dirigál, jobbára mérsékel, kijelöli a lelkiolvasmányt, s ad egészségtani óvszabályokat. És a meditációkat ki tartja?

A Collegiumban nincs közös meditáció, valamint semmi társas ima. Nincs reggeli, nincs esti ima, csak a litániát szokás elmondani közösen a vacsora vagy az ebéd előtt. Hanem a reggeli ima helyett van rövid szentséglátogatás, s azután mindenki hazasiet, szobájába vagy a múzeumba, s ott térden állva, háborítlan lélekkel elmélkedik egy félóráig azon pontok fölött, melyeket előző este, külön e célokra kitűzött negyedórában kijelölt s meghatározott. Ép így nincs esti ima, hanem ehelyett van negyedóráig tartó lelkiismeretvizsgálat, melyet mindenki szobája csendjében végez; a negyedóra végén szól a csengetyű, s néhány percre a kápolnába vagy a templom kórusára mennek üdvözölni Jézust az Oltáriszentségben. Látni ez intézkedésen, hogy mindenkit magamagára utalnak, késztetik bensejébe hatolni, gondolkozni, reflektálni, önmagát kiismerni, önmagát megtörni.

Ismeretes dolog, hogy a szóbeli ima sokkal erőtlenebb s hatástalanabb, mint az elmélkedés. A szóbeli ima nem a mienk, legalább rendesen. Amit olvasunk, az másé; átérezve ugyan sajátunk lesz, de sohasem úgy s annyira, amint az elmélkedésben fakadó gondolat és érzelem. A szóbeli imák legjobb esetben átültetett növények, de ha meg is fogamzanak bennünk, mégis igaz marad, hogy nem belőlünk vannak; sok esetben ép azért meg sem fogamzanak, — vagy ha az egyikben meggyökereznek, a másikban gyümölcstelen kórokként dísztelenkednek; — ugyanazoknak a különböző, egymástól eltérő természetek, jellemek, hangulatok talaján nincs sikeres fejlődésük.

Ehhez járul a megszokás mechanizmusa, melyben csak a száj jár, a szív már nem nyílik. Főleg ha latin nyelven vannak az imák írva, némely ifjú sohasem fogja fel értelmüket, s a szokás szárazmalma később sem őrli meg a szót a gondolat lánglisztjévé. Végül a szóbeli ima szép gondolatokat adhat és érzelmeket is fakaszthat, de amint közönségesen recitálják, a behatolásra időt nem enged. Pedig minden értelmi vagy érzelmi jelenség, mely lelkűnkben feltűnik, erőt csak az által nyerhet, ha beléje hatolunk. Föl kell aprózni a gondolatot, az igazságot, a titkot, egy gomolyban ereje nincs.

Épúgy áll a dolog az akarattal. Hogy valamit hevesen és szívósan megragadjon, fel kell hevülnie az érvek, az indító

okok kereszttüzében; — meg kell győződnie, meg kell törődnie; enélkül feltételei csak a gyenge jóakarhatnámság mindenre kész, de tehetetlen kezében inognak. S hol marad a praktikus, a detailba ható s elkerülhetlenül szükséges megfontolás a szóbeli imában, — hogy hatolhat a recitáló lélek lelki szükségletei tömkelegébe, hogy ott szemen szedje, kiválassza s kúra alá fogja az egyes hiányokat, melyeket a jóakarat nagyjában leönthet a mindenre való készség levével, rámondhatja rögtöni lelkesülésében «akarom, akarom»; de sikert csak úgy arat, ha a paréjos talajt mélyen felszántja, ha az egyes bűnöket, szenvedélyeket, szokásokat veszi üldözőbe. Az egyes fákat vágva, dől az erdő.

Az imák recitálásával nem lehet bensőséges életet teremteni. Mire valók tehát? Sok más jó célra; többi közt arra is szolgálnak, hogy az intézetekben a közösség kapcsát képezik. De akit nevelni akarunk a papságra, akinek szívében az apostoli buzgalom s az áldozat forrását akarjuk megnyitni, — akit az önálló, bensőséges s a bensőből áldásosán kiható életre és működésre akarunk képesíteni, attól az önálló elmélkedést sohasem szabadna megvonnunk azon célból, hogy azt az időt ima-recitálásra fordítsuk.

A Collegiumban tehát semminemű társas ima nincs; a reggeli elmélkedés s az esti lelkiismeretvizsgálat két sarkát képezi a buzgó, bensőséges életnek. Ezenkívül mindenki köteles naponkint félóráig olvasni valamit az aszketikus irodalom műveiből; első helyen szerepel Rodriguez, másodikon Rodriguez, harmadikon Rodriguez. S e belülre fordított életnek őrangyala folyton virraszt, őrzi lépteinket: a szilencium, — űzd el e jótevőt, s nem rendkívüli lelkek közt ami tökélyessé válhatott volna, sekélyessé leszen. Legyen szabad állításomat az arsi-i plébános, M. Vianney szavaival nyomósítani: «Ce qui nous empéche d'etre saints, nous autres prétres, c'est le manque de réflexion. On ne rentre pás en soimeme; on ne sait pás ce qu'on fait. C'est la réflexion, l'oraison, l'union a Dieu, qu'il nous faut 1... Oh! que c'est malheureux un prétre, qui n'est pás interieur! . .. mais pour cela il faut la tranquillité, le silence, la retraite, mon ami, la retraite 1 . . . C'est dans la solitude, que Dieu parié. . . Je dis quelquefois á Mgr. Devie: Si vous voulez convertir votre diocése, il faut fairé des saints de tous vos curés».*

* A reflexió hiánya ez az, ami minket papokat akadályoz, hogy szentek legyünk. Nem térünk magunkba, nem tudjuk, hogy mit teszünk. A reflexió, az ima, az Istennel való egyesülés, ez kell nekünk. Ó, be

Csakhogy ép e fejezet végén érzem, hogy hangoztatnom kell valamit, ami a leírásban nincs, de könnyen beleszövődik a képzelet nyomán. Aki a sok szilenciumban és lelki törekvésben a világfájdalmas, komor, embergyűlölő érzület bacillusait keresné, az jobb adressz után nézzen. A barátságos, nyílt, vidám természet, melyet az ifjú szülőföldjéről hozott magával, lassankint a férfiú nyugalmas, elszánt, de nem erőszakos, se nem elkeseredett tulajdonaival párosul. Derült marad, s hogy mindig derült maradjon, önállóvá fejtik. Békülékeny, szende marad, de erőteljességre is törekszik ítéletében és akaratában erőszakoskodás nélkül. S míg e belső processzus az erény alapjait megveti s kitartó törekvésben építi s emeli falait, addig a komoly tanulmányok is fejlesztik a lélek erőit. Róma impozáns emlékei, a templomok remekei, a múzeumok élvezetei, a séták az Anio mentében elterülő síkság buja rétéin, az andalgás a klasszikus szép formákban elnyúló Albáni lejtőkön — a komoly életre gyönyörteljes varázst s mosolygó bájt hintenek, mely belemosolyog legelszántabb s legkomolyabb törekvéseidbe, még fájdalmaidba is.

IV.

Az első napokban még szabad volt a vásár. Jóllehet még nem voltunk befogva a Collegium házi rendjébe, mégis a benyomások változatos játéka máris megkezdte lelket művelő munkáját. Rómában minden nevel, — minden emel, minden nemesít, — tágítja a szívet, eszmékkel tölti el az értelmet.

Először gyerünk Szent Péterbe I Szent Pétert akarjuk mindenekelőtt látni, ez volt a jövevény kis csapat jelszava. Tehát Szent Péterbe irányult első menetünk. A szűk utcákat lármás élet visszhangoztatta Mindenszentek előnapján; de különben is volt mit kikiáltani. A füvek, saláták, gyümölcsök, káposzták, virágok, bogyók sohasem hallott neveit, mindenikét más-más melódiában hangoztatták asszonyok, férfiak; némelyik a «broccoli» és «carciofoli» prózaikus hangzását valamely népszerű opera motívumára húzta, közbe az

szerencsétlen a pap, aki nem bensőséges! .. De hogy valaki az legyen, a nyugalmat, hallgatást, a visszavonulást kell szeretnie. A magányban szól hozzánk az Isten. Néha azt mondom Monsignore Devie-nek (Belley diecézisnek, melyben Ars falu fekszik, püspöke): «Ha ön meg akarja téríteni egyházmegyéjét, szentekké kell változtatnia valamennyi plébánosát». Le Curé D'Ars. Par A. Monnin II. köt. 194.1.

«aqua acetosa«-t kiabálták a Magnificat hatodik módusára emlékeztető neumával, azután az «Olive» zengett monoton recitatívóban; a «Fanfulla» és «Capitan Fracassa» ércmellű kikiáltói változékony sikerrel torkolták le egymást, s a vad zsivajba szelídebb zönge gyanánt vegyült az «Italie» költői nevének melankóliája. De mily hangok, melyek e város utcáin és terein rezegnek! Mintha a debreceni megbukott színház első énekeseiből szakadtak volna ide. Itt-ott a magas emeletek szűk ablakaiból vagy a háztetőkön emelkedő loggiákból lepedők és ingek, s más, megnevezhetlen vászonformák lengtek ünnepi zászlók gyanánt. A boltokban sajtok- és mindenféle színű és átmérőjű hurkákból finom renesszánsz stílben pantheonok és portikusok emelkedtek; babérkoszorús szalonna s más hús-hasábok piramisokká rendezkedtek, melyek közt a Madonna képe s az olivolaj-lámpa fénye mosolygott szendén. Kovács műhelyekben s más utcára szolgáló s nyílt asztalos, bádogos, rézműves műhelyekben a pörölynek s kalapácsnak akadt dolga; — tőszomszédságukban jeles antikvárius boltok nyíltak, az ajtó előtt a fal hosszában a theológia és filozófia lángelméinek gondolatai tömörödtek vaskos fóliansokká; — a fóliansra támaszkodik az épen alkuba keveredő ostiai vagy tiberisi halász, lóg elől nyakáról a széles, kagylóalakú kosár, kurta, torpedóalakú halait méregeti; a mellette elsurranó dáma önkénytelenül elfordítja fejét; az a sós halszag még desztillálva sem jó parfüm. Itt egy monsignore kocog botjával, zsebéből kilóg a konyhára való vásárfia. S amit az ember lát, az alakot, a színt — azt csak leírhatja; de amit hall a sürgő, nyüzsgő embergomolyban, eszeveszett lármává, zsibajjá kúszálódik.

Sötéten néz le a Pantheon a lármás, újkori népre; ősz» lopai feketék, piros tégláit néhol porrá őrié az idő; nehézkesen emeli tágas kupoláját, mely hajdan bronzöntvényekkel díszítve ragyogott Agrippának itt terjeszkedő fürdőiben. Kerületének hátsó része mélyen lenn van a földben, a fölhalmozott törmelék fölemelte a város talajszínét sok emlék kárára, de a város hasznára — a féktelen Tiberis ellen. A Pantheon nem emelkedhetett, s azért mihelyt a Tiberis kiönt, a Pantheon mindjárt úszik.

Törtettünk előre a girbe-görbe utcákon. Minden új volt, minden meglepett. A falusi nép csúcsos kalapjával, kerek köpenyével, harisnyára zsinórozott saruival, a trasteverei asszonyok hollós szemeikkel, a városi nép kellemteljes hajlékonysága- és előzékeny udvariasságával elkapkodták tekin-

tétünkét; csupa új látvány, új tünemény! A házak oldalán a Madonna képe díszük, lóg előtte a pislogó olajlámpa, az emeletből csigán magához vonja azt a ház leánya, olajat önt bele, — holnap van Mindenszentek. Majd az Angyalidhoz értünk. Ott lenn a travertini ívek alatt pillantottam meg először azt, ki az Aeneis szavaival jóval előbb mutatta be már magát:

— «Ego sum, pleno quem flumine cemis
Strlngentem ripas et pingula culta secantem,
Caeruleus Thibris, coelo gralissimus amnis»

s méltóságát zengette egy más vers:

Comlger hesperldum fluvlus regnator aquarum·.

Mint a család kamaszévekbe felcseperedett gyermeke, önfejű is, szilaj is, — Rontó Pál, s mégis szeretik, sok jó szót mondanak neki, s ha meghalna, keservesen siratnák, mert hozzászoktak s életükbe szövődött be képe: olyan ez a Tiberis az örök városban. Mennyi kárt, mennyi bajt hozott már a világ királynéjának fejére, délcegen neki rontott falainak, tréfába se vette, mintha irigyelte volna, hogy örökre épültek. Aztán megint megszelídült, nem tajtékzik, nem dühöng, de azért csak meglátszik rajta szelíd indulatában is pajkos, truccos volta, mert hogy tekerődzik s hogy csatangol kényekedve szerint az örök városban l Rómának előtte nincs nagy respektusa. Majd balra, majd jobbra vetődik árja, azután ismét széles kanyarulatban, aztán terpeszkedik s még egy szigetet is kanyarít az örök falak közt. Mire pedig kiért, öreg urat játszik, lomhán kúszik Ostia felé, vonakodik sírjától, a Tyrrheni tengertől.

A Tiberisen túl csakhamar elértünk Szent Péterbe. Egy tekintet fel az aranyos, ragyogó kupolába, mely szédítő magasba emeli a kereszténység trofeumát, a keresztet, figyelmeztet a közönséges, galiieai halász egészen isteni, egészen hitből való dicsőségére és jelentőségére. Ez a kupola csak azért mered a felhők közé, mert Szent Péter sírja fölött domborodik. A pogányság büszke volt Pantheonjára; de a kereszténység a Pantheont laposnak, nyomottnak találta, azért toronymagas boltívekre emelte, s annyival hatalmasabbat létesített, amennyivel csalhatatlanabban, nemesebben s állhatatosabban hitt.

Szent Pál ki nem fogy a hit erejének magasztalásából; a legfölségesebb dicshimnust énekelte a hitről, a Zsidókhoz

írt levelének II-ik fejezetében: «fide», «fide» ez a kezdet s a refrén, mely minden egyebet feledtet; «fide» nyílik meg előttünk a világ s minden lét értelme, s «fide» épült fel az emberi megváltás története; ez a legszellemiesebb s leghatalmasabb erő úgy alkotta s valósította meg az Isten «hű, örök gondolatát», a «béke gondolatát», Krisztus egyházát, hogy ropogott bele a világ. Ezen hitnek egyik szikrája, lelkesülésének egyik fuvalma élesztette a pápák szivében a vágyat s a művészek szívében az eszmét, s fölépült a galileai halásznak mauzóleuma Nero cirkuszában, Heliogabal szemkápráztató játékai terén.

Ne dicsérjük Szent Péter bazilikájának művészi kivitelét, ne rajongjunk stílusáért, ne állítsuk föl eszménykép gyanánt Szent Péter íveit, kupoláját, márványfalait; — mindez kicsinyes, mindez ellapult gondolat, nem illik a hely szentségeés jelentőségéhez; — Szent Péter egész jelentősége csak a kupola alatt csendbe mélyedt sírban rejlik, Péter apostol sírjában, a sír körül elterjedő püspökségének városában, ebben a darab szentelt földben, melyet Rómának hívnak. Róma a világ központja, «centrum unitatis», s Rómának központja ismét e sír, — világossága, tanítása, hatalma szétáradó sugarainak gyúpontja. Itt csak egy gondolat villanhat meg méltóképen az egyház impozáns fönségétől elcsigázott lélekben, s ez az áhitat hevében kigyúlt s reszkető ajakkal kimondott szó: Credo unam, sanctam, catholicam et apostolicam Ecclesiam I Mintha e gondolat fönségétől összeroskadna lelkünk, térdre omlunk, és az ima csendes áldozásában a biztosság s az édes béke érzelmein ringatódzunk. Mert a lélek érzi, hogy itt e síron mint a forgó, nyüzsgő világ rendületlen központján veti meg lábát, míg künn a századok s a népek nyugtalan bolygásban űzik egymást; érzi, mintha a világ fölé emelkednék, mert az a kőszikla, melyen ez a templom és Róma áll, nem a múlandóság, nem a változások játékának rendjébe tartozik; s míg az imádkozó a szédítő ivek s bolthajtások alatt valami halkan suttogó fuvalmat észrevenni látszik, a suttogásban a csalhatatlan újszövetségi orákulum «spiritus aurae lenis»-ára' gondol.

De hát minek e bolyongás, s Szent Péter bazilikáján kúszó merengésnek s a Confessio mellett kigyúló lelkesülésnek hosszas leírása a Collegium Germanico-Hungaricum ismertetésében? Minek? Mert ezen falak s az ott mélyedő sir a Collegium szellemének egyik hőforrása. Rómához, Szent Péter székéhez és sírjához való ragaszkodás, ez a

katholikus szellem szívverése, a hozzá való fűződés az élet melege, az érte való lelkesülés nagyra való képesítés.

Midőn e szent sírhoz először térdeltünk, szendén feltárult lelkűnkben a Collegium egyik értelmi s erkölcsi szerzőjének, a huszonnyolcéves Canisius Péternek lelki állapota, ki ott kapta fenséges küldetését Németország megtérítésére, s e küldetés támogattatta vele a Collegium küzködő létét: «Midőn Péter és Pál apostolok sírjánál térdeltem, írja lelki naplójában, új kegyelmet adtál Istenem. Legszentebb szivedet nyitád meg nekem, melybe nézhessek, s megparancsolád, hogy e forrásból igyam, midőn meghívtál, hogy az üdvösség vizét forrásaidból merítsem, ó Üdvözítőm! Legforróbb kívánságom az volt, hogy a hit, remény, szeretet hullámait e szívből kapjam».

Midőn Szent Péter sírjához térdeltünk először, valamint később is, mindannyiszor átrezgett lelkűnkön a jótétemény nagyságának érzete, melyet a szentszék a külnemzetek kollégiumának alapítása által velünk éreztetett. A pápák a hitben akarták a népeket megerősíteni, azokat Szent Péter székéhez fűzni, bennük Róma lelkesülését, Róma hivatását megvalósítani; azért Szent Péter sírja köré építették a külföldi kollégiumokat. «Emlékezzél meg fiam, mondá egykor IX. Pius pápa egy Rómában nevelt hazatérő papnak, hogy Szent Péter árnyékában növekedtél: «sotto l'ombra di san Pietro».

Amit nagyon szeretünk, azért lelkesülünk. Róma emlékei, dicsősége, nagysága, fönsége, hite, vérrel öntözött földje alkalmas arra, hogy az ifjúság fogékonyságában s őszinte érzületében a hozzá közeledőkkel megszerettesse magát, hogy e szeretet lelkesüléssé fokozódjék s az emlékezet visszatükrözésében is bírjon még gyujtóerővel. Amit a Zsoltár oly mély érzéssel énekel: «Si oblitus fuero tűi Jerusalem, oblivioni detur dextera mea. Adhaereat lingua mea faucibus meis, si non meminero tűi», — azt mondják Rómára alkalmazva mindazok, kik Rómában növekedtek, szellemén gyúltak, emlőin erősbültek. S ezt akarták a pápák; mert ubi Petrus, ibi Ecclesia! Főleg a reformáció idejében érezték e szellem szükségét, melynek megteremtésére e hitehagyott korokban a kollégiumok alakultak; de az eszme nem a pápáké volt. «Quo tempore Martinus Lutherus in Germania, omni jam abjecto seu pudore seu metu, omnia Sacrorum jura turbabat, nec jam dissimulata fraude, séd aperta rebellione contra Románam Ecclesiam Romanumque Pontificem ad

arma conclamabat, innumerabilesque ex ea gente mortales, vei errore deceptos, vel solutions vitae illecebra inescatos, in partes trahebat: Romae angebatur vehementer Ignatius de Loyola tanta nobilissimae gentis clade, reputabatque animo secum si qua posset furentis impetum remorari et gliscenti malo praesens remedium adhibere».*

Szent Ignác energikus s az Isten ügyében hajthatlan s törhetlen szelleme az egyház védelmére folyton új meg új védfalakat emelt. Az általa alapított társaságnak csodával határos buzgalma és önfeláldozása gyúrta, törte a szellemek fékvesztett lázadását, de részint azért, mert kevés tagot számlált, részint azért, mert nagyobb részük külföldiek voltak, az óriás feladattal szemben még mindig gyöngéknek bizonyultak. Szent Ignác tehát a népből vett ifjakat akarta lelkes papokká képezni, s a germán törzsnek ifjú hajtásaiba az egyház s a római szentszék szeretetét oltani. Ezt Rómában kellett létesíteni; az Antikrisztus sokat rágalmazott városában kellett az ifjaknak nevelkedniük, s az élet közvetlenségének argumentumaival meggyőződniük, hogy amit az újítók a papságról, az egyházról s Rómáról szélnek eresztenek, az csak az elégedetlenkedők «sok tétovázó keringésekkel és cégéres gyalázatokkal fölhalmozott» rágalmai, nemkülönben «cégéres cigányságai és orcaszégyenlítő hazugságai». ** Két hírneves bíbornok: Moronus János és Cervinus Marcellus, — ez utóbbi később II. Marcell névvel néhány napig pápa is volt, — támogatta Szent Ignác terveit. III. Gyula pápa nem idegenkedett Szent Ignác eszméjétől. Egybehívta a bíbornokokat s felszólította, hogy e fontos nagy célra bőkezűségük s áldozatkészségük szokott mértéke szerint adakozzanak. Moronus beszédet mondott. A klérus reformációja Németországban elkerülhetlen szükséges. Egységesíteni kell a szerteszéjjel húzódó elemeket, a szakadozottság átka alól föl kell szabadítani s azáltal újra szeretetet önteni szívükbe az egyház s szent ügye iránt. A lelkesedés fogott. A pápa tetemes összeggel kezdte meg az aláírási ívet s a bíbornokok követték példáját, úgy hogy a Collegiumnak évenkint 3065 zecchino biztosíttatott.

A Collegium híven őrzi ezen első jótevőinek, nem annyira alapítóinak, mint segélyezőinek emlékét, s az aula képei föltüntetik Morone-t s Cervinus-t s az első alumnusok

* Cordara: Collegii Germ, et Hungarici História I. 1.

** Pázmány két iratának címeiből.

hódolatát a pápa előtt. Az egyik képen a magyar alumnusok fogadtatása van megjelenítve, akiknek dolmányos, kacagányos öltözetükre ugyan nagy szükségük van, mert különben kecske profiljokról nehezen ismernénk rá nemzeti mivoltjukra.

Míg III. Gyula pápa élt s a kardinálisok híven lefizették zecchinoikat, addig csak fennállt az intézet. A jó kezdetnek erőteljes és sikeres fejleményeire engedtek következtetni a lutheránusok jajszavai és dühöngései a Collegium ellen. A lutheránusok egyik nagy embere, Kemnitz új vészfellegeket lát tornyosulni Németország vallásszabadságának egén, s fél, hogy az új segédcsapatok a jezsuiták törtető hadával egyesülve, a németséget ismét a római járom alá hajtják.'" Tőlük telhetőleg rágalmazták az intézetet, még pedig azon oldalról szórták reá nyilaikat, mely az ifjúságban leggyöngébbnek bizonyul. A reflexiók, melyeket első közleményemben a Collegium kapuja előtt volt szerencsém tennem az állítólag «saláta», «olajbogyó», «sült tökvirág» és «kirántott uborkából» álló emberszöktető kosztra nézve, amely étlaptól az ember akár nyeríteni is kezdhetne, a «facipőben» való ügetésre s más efféle gyengéden vonzó szokásokra nézve, — úgy látszik, még a protestáns mende-mondákban gyökereznek. Csakhogy ekkor e szellemes megjegyzések jobban imponálhattak, mert Szent Ignác szükségesnek látta a Collegiumot Canisius Péterhez írt levelében védelmezni.**

• «. . . hoc unum deíuisse scilicet, ut Ignatius de Loyola, sua societate non contentus, hanc etiam aciem adversus Ecclesiam reformatam instrueret. Sibi (Chemniclo) posthac non extends modo, séd etiam cum indigenls negotlum fore. Et magnum plane negotium sibi exhibitum iri, ubi Jesuitae pariter atque isti e Romana palaestra militcs junxerint vires, portenti simile futurum, nisi Germanica rés, tanto suo ac sodalium laboré in libertatém asserta, iterum Rom. Pontiflcis jugum acciplat, ac Tursum religio tam íeliciter instaurata evertatur ac concidat.» Cordara l. c. pag. 16.

* * Collegium Germanicum quod attinet, minus prosperum illius incessum, si non est inimicus lile homo, quis spárgát nescio. Secundum sane cursum Deo aspirante ex sententia tenet. Iniquissimis liisce temporíbus omnino nihil alumni desiderant, quod ad vitae necessitatem, vei morum litterarumque profectum faciat. Qui praesenles in collegio sunt triceni, sues in classes pro doctrinae varietate distrlbuti, spem de se praebent futurum, ut praeclari ad glóriám Dei evadant. Etiam atque etiam numerum augere cuperemus bonorum. Vestra Reverentia in id incumbat, ut adolescentes aliquot frugi seligat, ad nos mittendos. Tam paucis hi adstringunlur opinione nostra, ut miremur aequo graviorem disciplinani et obligatlonem videri. Singulis hebdomadis ad suburbanos agros animi causa bis concedunt. Nulla tractantur asperitate, immo maxima potius liberalitate, modo ut cum aedificatione vitám instituere velint.» Cordara c. 1. pag. 20.

III. Gyula pápa halála után keserves idők jártak. IV. Pál Pápa megtagadott minden segélyt. Csak Szent Ignác nem csüggedett; azt mondta, hogy inkább eladja önmagát, semhogy szétbocsássa német kispapjait. Segítettek magukon, amint tudtak, s a kevés számú alumnus a Collegiummal összekötött nemesi konviktus költségein tartatott el. IV. Pius pápa alatt ismét a szentszék pártolásának örvendett a Collegium, de léte nem volt biztosítva; biztonságának és virágzásának hajnala csak XIII. Gergely pápa uralkodása alatt hasadt rá.

Azalatt is, míg e fénykorszak kezdetét vette, a Collegium szelleme bőséges vigasszal és fokozódó reményekkel jutalmazta Szent Ignác keserves gondját. Még nem múlt el fennállásának első éve, s a német katholikus körökben máris élénk érdeklődést keltett; II. Ferdinánd Ingolstadban, Prágában s más német egyetemeken összekerestette a legjelesebb ifjakat, kiknek Rómába menni kedvük volna, s saját költségén vitette el őket. Albert, a bajor választó fejedelem a római Collegium mintájára Bajorországban akart egy papnöveldét felállítani, el is küldte Schweicher Henrik titkárát Rómába, hogy mindent megtekintsen, s hazatérve a bajor papnöveldét tapasztalatai nyomán berendezze. Albert e terve azonban füstbe ment. De ami különös említést érdemel, az a trienti zsinatnak vélekedése és a Collegium szelleme és berendezése iránt mutatott nagyrabecsülése volt. A Collegium Germanicum adta ugyanis az utolsó lökést azon határozatok hozatalára, melyek által a trienti zsinat az egyházmegyei szemináriumok felállítását elrendelte. Lainez Jakab S. J. a pápa theológusa, egyike azon mélyeszű s felvilágosodott férfiaknak, kik akkor a kor színvonala fölött magasra emelkedve éles szemmel észrevették az egyházi élet gyengéit, — nagyban sürgette az egyházmegyei papnöveldék felállítását, de nem ment vele sokra; midőn Morone bíbornok lett a zsinat elnöke, eszközlésére újra szőnyegre került e tárgy, s akkor a lelkes kardinális minden követ megmozgatott, hogy úgy az érvek begyőző erejével, mint a Collegium Germanicumra való utalással az indítványt határozattá, dekrétummá emelje. így elmondhatjuk, hogy a Collegium Germanicum volt az egyházi élet terén oly fontos papnöveldéknek erkölcsi szülője; fénye és tüze gyújtott új világosságot a katholikus egyház számtalan egyházmegyéiben; s ha a trienti zsinat az újkori katholicizmus fárosza, akkor Szent Ignác német szemináriuma volt egy fénykéve, melynek sugarait a zsinat dekrétuma (sess. 23. cap. 18. de reform.) a világegyházba lövelte.

A hősi kitartásnak és áldozatkészségnek, melyet Szent Ignác, Lainez, Borgiai szent Ferenc a collegium fönntartásában, dacára a mostoha viszonyoknak, mutattak, XIII. Gergely pápa tette fel a koronát. Ez volt a Collegium megalapítója. Valamint a kezdeményezésekben két jeles bíbornok volt Szent Ignác támasza s a jó ügy védője, úgy most a gondviselés Truchsess kardinálist s augsburgi püspököt rendelte ki a Collegium őrangyalául. Truchsess és b. Canisius Péter lettek ez ügyben a pápa tanácsadói.

A nagy erők és nagy tehetségek áldást vagy átkot hozó szereplése törekvéseiknek jól vagy rosszul választott irányától függ. A pápa figyelme inkább a keletre irányult. V. Pius fényes győzelme a török hajóraj fölött rózsás reményeket ébresztett végleges leveretése iránt, s e rózsás reményekben a pápa a keleti kereszténység feltámadásának hajnalát láthatta. Jól látszott e feltámadás illeni a világegyház történetének keretébe, hogy midőn a nyugoti részekre Luther lázadása folytán éj borul, keleten az igaz hit új fölragyogással kárpótoltassék. De a pápát ez irányától Truchsess és Canisius Péter elterelték, s figyelmét és áldozatkészségét a nyugatra irányították. Itt nem lehetett karddal és hajórajokkal hadakozni, tehát a meggyőzés szellemi hadjárataira szánta el magát. Nem kellett más a Collegium alapításához.

1573 augusztus 6-án kiadta a Collegium alapításának bulláját. A bevételek, melyeket a pápa különféle jószágokból asszignált, fennen hirdetik fejedelmi bőkezűségét s azt a gyengéd atyai szeretetet, melyet a Collegium iránt mindig tanúsított. Jóllehet a későbbi zavarok alatt a Lombardiában fekvő birtokok veszendőbe mentek, a maradék mégis elég még most is száz növendék fönntartására, teljes ellátására, beleértve a ruházatot, még pedig az alsó- és felsőruhát, a lábbelit s minden más szükségletet; csak fésűt és fogkefét nem adnak.

A szellemi hadjárat s az ellenreformáció győzedelmes előhaladása a pápát mind lelkesebbé tette. 1577 márc. elsején kelt bullájával magyar kollégiumot alapított, azt is a jezsuiták vezetésére bízta. E kollégium fönntartására egy gyönyörű birtokot ajándékozott, mely S. Maria in Celsano névvel, Galéria városka mellett fekszik. Fájhatott e szép ajándék a jó pálos barátoknak, kik a Mons Coeliuson, Santio Stefano Rotondo mellett székeltek s a gazdag birtok jövedelmeit élvezték. A Stefano rotondói barátok magyarok voltak; Szent Péter bazilikája mellett is volt templomuk és hospíciumuk a

magyar zarándokok felvételére; a templom Szent István magyar király tiszteletére volt felavatva, s alighanem ama régi kegyeletes alapítványnak volt maradványa, melyet Szent István tett le a zarándokok segélyezésére. A pápa úgy vélekedett, hogy a pálos barátoknál nagyobb hasznot hoz Magyarországra a magyar kollégium; csak az a kár, hogy így a nemzeti zarándokháztól is elestünk.

Az alapító pápa szándéka szerint a magyar kollégiumnak a némettől elkülönítve s önállóan kellett berendeztetnie; két ház állt rendelkezésükre; a Stefano Rotondo mellett fekvő magyar pálos zárda és a Szent Péter szomszédságában álló magyar zarándokház. Mindkettő távol fekszik a város központjától, s az iskolák látogatása az alumnusoknak terhűkre lett volna, azonkívül teljes felszereletlen állapotban maradtak, s néhány magyar növendék már is megérkezett az örök városba. Ezeket tehát a Collegium Germanicumba helyezték el legalább ideiglenesen. Később pedig, midőn a tapasztalat a magyarok és németek jó megférését igazolta, a kiadások megtakarításának fontos momentuma az elöljárókat s a pápát is a különálló kollégium felállításától elterelték, s a két kollégium egyesíttetett. A pápa a két kollégium egyesítése ügyében bullát adott ki 1580 április. 13.; ebben a magyar növendékek számát 12-re szabta, tekintettel azon alapítványra, melyet Szent István állítólag 12 pap számára tett le Rómában.

Ugyanezen szándék s hasonló bőkezűség vezette a pápát a többi kollégium alapításában; felemlítem a görög s az angol kollégiumot. A keleti egyház épúgy, mint az angolok, nem menekülhettek máskép a föloszlás veszélyétől: az előbbi a skizma zátonyától s az utóbbi az eretnekség örvényétől, mint tudományosan mívelt és szentéletű papság által. A pápa még többet tett; magokban a veszélyeztetett országokban nyitotta meg az üdvös reform forrásait: Braunsberg-, Diliingen-, Fulda-, Kolozsvárt, Olmütz-, Prága-, Vilna-, Madridban állított fel kollégiumokat, s gondoskodott róla, hogy tűzhelyei legyenek a hit fényének s a buzgalom hevének.

Minden egyes kollégiumnak története van, melynek szálai behálózzák az illető korok és országok küzdelmeit és vajúdásait. Amily szoros összeköttetésben állt mindezen ügyek és villongások bonyodalmaiban az egyház és állam, oly mély és tág volt az egyházias érzelmet reprezentáló kollégiumok befolyása a növendékek szereplésére és pályájára az államban úgy, mint az egyházban. A római kollégiumok-

ban nyert kiképeztetés zálogul szolgált a pápának, hogy azok növendékeit híveinek tekinthesse, — s épúgy a hithez hűn ragaszkodó fejedelmek bennök látták képviselve az orthodoxiát. Innen a mindkét részről bőven juttatott kegy, melylyel buzgalmuknak tág tért nyitottak, s magát az ügyet előmozdítani vélték, ha személyeiket kitüntették.

A megváltozott körülmények, s hála Istennek mondhatjuk, a sokban javult körülmények amint egyrészről megszüntették az alumnusok e kiváltságolt szereplését, úgy másrészről bizonyára kimentenek a szerénytelenség vádja alól; hisz bátran mondhatjuk, haec pertinent ad archaeologiam.

Valahányszor Szent Péter sírja mellett térdeltünk, éreztük, hogy e sírhoz s e sir fölött lebegő halhatatlan hatalomhoz, a szentszékhez köt minket nemcsak a hitnek, hanem a gyermeki odaadásnak kapcsa, amely megcsókolja a jótevő kenyéradó kezét. E szent, lelket gyújtó sírtól nem messze mélyed egy más sír; nem mentünk el gondolatszegényen mellette; ott a pápák síremlékei közt emelkedik Hugo Buoncompagni, XIII. Gergely szarkofágja is. Síremlékének egyik domborműve azon emlékezetes eseményt ábrázolja, midőn XIII. Gergely, az új naptár behozója, átadja a tekercset a csillagásznak, míg oldalán egy földgömb áll. A «bölcseség» görög, eszményi alakja félretaszítja a márványkoporsó födelét, vele szemben áll a hit, bibliát s egy táblát tart, melyen e szót olvasni: növi opera ejus et fidem. A szarkofágon emelkedik az ősi pápa hatalmas s méltóságos alakja; áldást oszt. Címere szárnyas sárkányt mutat; emlékérmein e sárkány zsákokkal megrakott szekeret húz, melyekből gabonakalászok csüngnek alá; a felirat így hangzik: Semina desertis terns. A 23 kollégium, melynek létet adott, igazolja e szót!

V.

Végre felderült november 4-ike körül a nap, mikor azt mondták: «előadásra». Szinte jól esett a hír, s égtünk a kíváncsiságtól, hogy mi lesz az. Egyedüli kívánságom csak az volt, hogy «von Pick auf» fussam meg a tudományos palaestra hétévi folyamát. Ezen kívül se kívánságaim, se kifogásaim nem voltak. Voltak azonban többen, akik már a német egyetemeken szerepeltek két vagy négy féléven át mint «hallgatók», s nem kérték a négy «szemeszter» hegyébe a tizennégyet; ezek tehát azt kívánták, hogy a filozófia második, harmadik évére, vagy a theológiára átbocsáttassanak. Ha valamely

«öreg úr» hivatva érezte magát efféle vágyak táplálására, az a «studiorum praefectus»-hoz zarándokolt s előadta kérelmét. Mellesleg említem, hogy a prefektus nem a Collegiumhoz, hanem az egyetemhez tartozik, s csakis a tanulmányok beosztásával, a disputák és más egyéb nyilvános fellépések és ünnepélyességek rendezésével foglalkozik. A studiorum praefectus a «hallgatók» iránt rendesen nem nagy respektussal viseltetett, s közelebbről akarta szemügyre venni a két vagy négy semestrisen át folytatott «hallgatás» eredményét; igyekezett tehát a «hallgatót» megszólaltatni azon megtisztelő suppositumból indulván ki, hogy itt nem a bibliai csodás megszólaltatás esete forog fönn. Vagy vizsgát tűzött ki a «hallgatónak», egy-két napra rá, vagy mindjárt belenyúlt kincstára fiókjába; mert ha valamely stúdiumból nem kell külön készület a vizsgára: úgy bizonyára a filozófia az. De ha bármennyit engedtek is el a kiszolgált egyetemi «hallgatónak», ha bármennyit nyomott is le akár a kor, akár az állás vagy másnemű tekintet a filozófia igényeiből, egy évnél alább nem adták, legalább egyévi filozófiára alkudtak; a «hallgató» a theológiára közvetlenül nem bocsáttatott, s igy történt, hogy akarva nem akarva a német «Studio» velünk indult be a filozófia csarnokaiba.

Mikor a taliánok Rómát még fel nem szabadították, s következőleg még mindenkinek meg volt a maga jószága: a jezsuiták «Collegium Romanum»-ába jártak át a Germanico-Hungaricumnak, valamint a többi külföldi kollégiumnak alumnusai. Hogy a különféle kollégiumok gyakori említésekor zavar ne keletkezzék, megjegyzem, hogy csak a jezsuiták kollégiumát értjük a Collegium Romanum neve alatt, a többi intézetnek más-más jelzője van, pl.: Anglicum, Scotorum, Belgicum, Pio latino-americanum, stb. A Collegium Romanum vakolatlan falai házunktól csak néhány percnyire sötétlenek. De mióta a Collegium Romanumot az egyesített Olaszországból összefogdosott s kötözni való «népképviselet» elkomázta, — a XIII. Gergely által alapított Universitas Gregoriana a mi házunkba szorult, minek következtében nem kellett kijárnunk. Különben ez áthelyezésnek nem volt kihatása sem a tudományra, sem a tanrendszerre vagy a tanárokra, egyedül a helyiségre.

Nem tagadhatni, hogy a tudományból volt elég, de a helyiségben ugyancsak szűkén voltunk, s jóllehet Rómában nem tanítanak cinikus bölcsészetet, egyik-másik terem csakugyan cinikusan nézett ki. Azonban szükség esetén az ördög

is léggyel él, s igy mit volt mit tenni, törekedtünk megőrizni a filozófia múzsájának méltóságát s hozzászokni a rendkívüli erőszakos állapotokhoz.

Az újonnan jöttek közül néhányan a második és harmadik év együttes elvégzésére lettek kárhoztatva, ezek többnyire olyanok voltak, kik akár csendben otthon, akár teli torokkal a villán, elénekelhették: «Schier 30 Jahre bist du alt»; egyik-másik a filozófia második évére helyeztetett át, a többi tizennyolc pedig megszívlelésül átolvashatta Dr. Faustnak jó tanácsát:

> Mein teurer Freund, ich rat euch drum
> Zuerst Collegium loglcum l
> Da wird der Geist euch wohl dressirt,
> In spanische Stiefeln eingeschnOrt, etc.»

Én is a 18 közé tartoztam, együtt vonultunk le a collegium logicumba; könyvünk nem volt. P. De Melis tőrőlmetszett római jezsuita tanította a logikát. Rendkívül éles esze előtt mindnyájunknak nagy respektusunk volt. Hogy pedig nem imponált azért, mert keveset értettünk a tárgyhoz, kitűnik abból, hogy jó véleményünk tudományáról és éles eszéről nemcsak hogy nem csökkent a későbbi tanulmányok alatt, hanem növekedett, amint hogy fölébred bennem most is, midőn iratait olvasom. Csakhogy most inkább türelmét csodálom, m<nt tudományát; mert logikát tanítani borzasztó mesterség. A tanulás sem gyönyörteljes, de úgy látszik mégis csak könnyebb; a száraz stúdiumra a logika szükségessége sarkalt; fontossága, melyet annyiszor lelkünkre kötöttek, hogy erősen hittük, rendületlenül iparkodássá izmosította az ifjú lelkesülés hamar megernyedő buzdulását. P. De Melis kegyetlenül törte eszünket, megnyitotta mélyeit a «szónak», azután a «mondatnak», — elősorolta, hogy hányféle mondat van, hogy milyen a szuppozició az alany- és állítmányban, hogy mikép kell konvertálni a propoziciókat, s hogyan fűződik a propoziciókból a ratiocinium, s hogy a ratiocinium vasgyurós alakja a szillogizmus, s hogy hányféle a szillogizmus. Zúgott a fejünk a «Barbara, Celarent, Darii» alakjaitól.

Ültünk órahosszat, s gondolkoztunk a dialektika csodáin; könyvet nem vettünk kézhez, csak a páter diktátumával foglalkoztunk. Az első évben különben sem állt más bölcsészeti könyv rendelkezésünkre, s a könyvtáros határozottan kijelentette, hogy számunkra bölcsészeti könyvek

nincsenek, így tehát azzal az árva iskolai diktátummal mulattunk. A későbbi években szabad volt a könyvtár válogatott műveit használnunk, amit szorgalmasan meg is tettünk, főleg a disputációkra való készültünkben. Különben pedig átlag mindnyájan, s főleg azok, kik nagy tehetséggel fogtak a filozófia és theológia műveléséhez s eredményt mutathattak fel, — folyton csak az iskolakönyvet, a tanár théziseit tanulmányozták. Sok könyvet nem olvastak, de azt a keveset a bennfoglalt gondolatok és érvek mélyéig felkutatták. A rendszer ezen kissé érdes, de annál hasznosabb oldala célt ért; a «timeo lectorem unius libri»-féle elvet akarta megvalósítani. Ahol a tanulás csakis elmélyedésben) és minden oldalról való fölfogásban, az érvek mély átértésében, a bizonyítás menetének éles precízirozásában és szemmeltartásában áll, ott az «egykönyves» tanrendszernek kell uralkodnia.

P. De Metis egy álló félévig nyakgatott a dialektikával. Csak két óránk volt naponkint; délelőtt egy, délután egy, több óránk az első évben egyáltalában nem volt. Az első év tudományos élete kegyetlen egyszerűségben folyik le. Reggeli után 9-ig tanultunk dialektikát, kilenckor lementünk a dialektikai órára, 10-kor vége volt, 10—12-ig tanultunk dialektikát, az ebédutáni rekreáció befejezése után 3-ig tanultunk dialektikát, azután mentünk dialektikai órára 4-ig, 4—5-ig sétáltunk s beszélgettünk dialektikáról, öttől fél nyolcig tanultunk dialektikát, a vacsora után a rekreációban disputáltunk dialektikáról, s mit volt mit tenni, éjjel álmodtunk dialektikáról. De hogy e rémképtől senki ne ijedezzék, megjegyzem, hogy a modern festészet szokását követtem, mely tudvalevőleg lapáttal s nem ecsettel hordja fel a vászonra színeit; a leírás folyamában lesz alkalmam a dialektikai stúdium túlzott kiemelését más közbeszőtt foglalkozások felemlítésével enyhítenem.

Hettinger e rendszert «geistige Hungerkur»-nak nevezi; csakhogy ez elnevezés a processzusnak csak egy oldalát érinti, azt t. i., hogy megvontak tőlünk minden más könyvet; kezdetben egyet, később keveset hagytak; ezekbe volt szabad elmerülni, sőt azt meg is kívánták, hogy elmerüljünk. De a rendszer ezen negatív oldala csak az árny; a «Hungerkur» a rendszernek csak passzív jellemzése; van ezenkívül a rendszernek aktív éle, van fénye, van törzsökössége, s ez, hogy rákényszerít már merő tudományos kétségbeesésből a behatolásra, az önálló munkára. Mert mit csináljunk 5—6 órai stúdium alatt? S mily nagy eredmény az, hogy 17·—18 éves

ifjak, kik a gimnázium észirtó emlézéséből szakadtak ide, egy ülő helyen 2—3 óráig gondolkoznak valamely bölcseleti tételen s az ellene feltorlódó nehézségeken! Ez a kemény hámbafogás csakugyan kiforgatja az embert, megszelídíti a fantázia szilaj lovát, mint akár a legkegyetlenebb koplalás.

A komoly tanulás a dialektikában is eleget talált, ami lekötötte a figyelmet, s tág tért nyitott a törekvésnek; a stúdium vonzóereje pedig évről-évre növekedett, midőn a kritika, kozmológia, anthropológia, ideológia, ontológia, ethika, theologia naturális világot átölelő kérdései mint égbemeredő, változatos hegyláncolat állt útunkba, s nem tágított, át kellett fúrnunk. A dialektika száraz tanulmányozását pedig az előadás s más helyi körülmények is lehető élénkké, érdekessé tették, s közbe-közbe mulattató epizódokkal tarkították. Egy tekintet a publikumra s pillanatnyi hallgatódzás az ajtófélnél megérteti velünk azt az elevenebb színt, mely ily nemzetközi iskolán még a dialektika egyhangú s egyszínű tételei közt is elömlik.

Már a különböző mundúr, a tarka-barka öltözetű hallgatóság is mérsékelte kissé az antidialektikai apáthiát. Minden kollégiumnak más-más ruhája van, s ha a ruha fekete, legalább a cinguluson hirdeti a zöld, vörös, kék szín, hogy az ekként övezett hová sorozandó. Azonban a nemzeti különbségek nemcsak a ruhában nyilvánultak, hanem a latin nyelvnek kiejtésében is. Maga a tanár tőrőlmetszett olasz, kegyetlenül olaszosította a latint; amely latin szón az olasz lágy és lusta kiejtése valamit torzíthatott, azt bizonyára megtette. Hogy pedig szerinte idomítsuk nemcsak eszünket, hanem nyelvünket is, entrefilet gyanánt bebizonyította, hogy a latin «c» betűt «i» és «e» előtt nem «c»-nek, hanem «cs»-nek kell kimondani; a főargumentum az volt, hogy az olaszok bizonyára hívebben őrizték meg a latin kiejtés hagyományát, mint a távolabb fekvő és idegennyelvű ultramontán népek. A «cs»-t végre mindnyájan elfogadták nem az argumentum, hanem a szokás kényszerhatalma alatt. Dacára a «cs» elfogadásának, kiérzett mindvégig a bábeli nyelvzavar. Az angolok kiírhatlan és kimondhatlan nyafogással nehezítették meg az általuk kigondolt nehézségek megoldását; a skótok mind egyformán énekeltek; ezekhez legközelebb álltak a «grande nation» fiai; a prozódiát illetőleg legilletékesebbek voltak a lengyelek, kik azon belátásra segítettek, hogy mily csúnya volna a latin nyelv, ha a prozódiát mellőznők; ezeket követték az erdélyiek, — talán a történeti érintkezések nyomán

kelt szimpáthiánál fogva; a Királyhágón innen lakó magyaroknak is volt volna képviselete e furcsaságok közt, ha valaki közülök a spanyol Suarezt, az újmagyar Schwarzra emlékeztetőleg, magyar «s»-sel Schwar(e)znak mondta volna.

Az olaszok voltak a legfiatalabbak. Nekik ugyanis nem kell a gimnázium padjait nyolc évig koptatni. Könnyen túlteszik magukat a gimnáziumi iskoláztatásról való fogalmainkon; bennünk e fogalmak természetesen stereotípek; a szellemi haladás életföltételeit a gimnáziumi képzettség nélkül el nem képzelhetjük. Fizikából, történetből ugyan édeskeveset tudtak, de a spekulációra nyílt fejük volt, gyors és világos felfogással dicsekedtek. A svájciak hat osztályú gimnáziumi képzettséggel, a németek kilenc évű, az osztrákok és magyarok nyolc évű iskolázottsággal léptek az öntudatos gondolat derengő világa elé; de magában a filozófiában sohasem lehetett észrevenni sem a hatosztályos hátramaradottságot, sem a nyolc és kilenc évesek fölényét.

Sőt akár nyolc, akár kilenc osztályt végzett is némelyik, csak nagy nehezen tudta magát beletalálni a tanulási rendszerbe. Inkább tanulási rendszert, mint tanítási rendszert emlegetek, mert itt mindenütt előtérben áll saját értelmi munkánk. Az előadások a legegyszerűbbek; kathedrai beszédek nem tartatnak, melyek hosszú lére eresztve vizet öntenek a borba, vagyis sok szót az egyszerű igazságokba, hanem mindenütt dominál a definíció, a felosztás, a precíz bizonyítás.

Hogy a «hallgató» tanuló is legyen, arra a modern egyetemeknek nincs gondjuk. A tanár olvas, vagy szabadon beszél valamely tárgyról, mindenféle világos és sötét szempontokból, hajigálkozik fogalmakkal, érvekkel, melyek vagy az érthetetlenség fönséges magaslatin szédelegnek, vagy ha megközelíthetők, nem igen szokás azokat valódi értékükre devalválni mélyebb és józan értelmi boncolgatás által. A «hallgató» pedig vagy csak hallgat, s akkor csak a konkrét adatok egyik-másik zsírszemét halássza ki a tudományos léből, vagy tanul is, de ritkán a logikus gondolkozás, az analízis és szinthézis, s a nehézségek megoldásának útján; azért van annyi poéta egy realisztikusnak nevezett korban, értem a darvinistákat. «So ein Unsinn ware bei einem emsten logischen Stúdium unmöglich», mondta minden felháborodás nélkül egy jeles, német jezsuita. Ezt azonban csak közbeszúrom.

Rómában nincsenek ily hallgatók, hanem vannak tanulók. Mindenkinek tanulni kell, de semmit könyv nélkül. Bocsánat, hogy e minden dialektikát csúfoló kifejezést ép e cikk-

ben használom; tehát emlézni nem kell semmit. Kikérdezés csak a dialektikából van, azontúl minden ilyen attentátum az egyetemi önérzet és polgári függetlenség ellen exulál. Meg kell itt felelnem azon, az iskolai kalamitásokból önkényt felvetődő kérdésre, hogy mi tartja tehát ébren a tanuló szorgalmát, s mi képezi az ellenőrzést, a kedvetlenség, a lustaság, a rendetlenség kisértetei<vel> s a piktor vagy muzsikus zsenik széthúzó hajlamaival szemben. Az első ellenőr a lelki buzgóság, mely a mindennapi elmélkedésben, a lelkiismeretvizsgálatban, az exerdciumokban, a directio-ban, a lelki olvasásban egyre hallja s végre meg is érti, hogy a tökéletesedés a kötelmek pontos teljesítésében rejlik, melyek közt a napirend egész vonalán át a stúdium a legtöbb időt veszi igénybe. A második ellenőr a divat, melynél fogva másféle tanulmányoknak itt értékük nincs, nincsen árfolyamuk; mindenki nagyrabecsüli a filozófiát és theológiát, s mivel nagyrabecsüli, tanulja; e tudományok imponálnak az ifjú erőknek, s izgatják őket, hogy mérkőzzenek velük, a többi tudomány mind kevésbbé imponál, azért nem is vonz. Lehetetlen, hogy valamely tudományt nagyrabecsüljünk, s midőn tehetségünk, érkezésünk, mi több: kötelességünk nógatna művelésére, hogy azt ugyanakkor elhanyagoljuk. Senki sem fog találni «theológust», ki a négy évi theológia alatt heraldikával, genealógiával, numizmatikával, nyelvtanokkal, volapük szógyártással, szépészettel, festészettel ex asse foglalkozott, kinek a theológiáról illedelmes fogalma volna. A harmadik ellenőr a disputáció. A disputáció a skolasztikus rendszerben tanulás, tanítás, kikérdezés, vizsga, — fényes föltűnése a készültségnek, próbaköve a feltalálásnak, az elmeélnek, a belátásnak, — köszörűköve az észnek, — iskolája a gondolatnak, — zsarnoka a képzeletnek, — féke a nyelvnek.

Disputáció pedig folyton van, s azt senki ki nem kerüli. A szombati nap, délelőtt, délután egészen a disputációnak van szentelve, az úgynevezett «sabbatina»; azután a délutáni előadás után van egy félóráig az úgynevezett «circulus»; ezen viták az egyetem tanrendjébe tartoznak. De otthon jön a java; háromszor van magában a Collegium Germanicumban este disputáció egy álló óráig, minek neve repetició. Ezen vitákban mindenikre rákerül a sor; egy héttel előbb kijelöltetnek a gladiátorok; mert csak szigorú előkészület után lehet e feladatnak megfelelni; főleg a támadó (arguens) tiszte igen nehéz. Épúgy kijelöltetnek a thézisek; egy órára rendesen két thézis, ezeket a támadók megosztják, az egyik

veszi az elsőt, a másik a második tételt; a védő (defendens) pedig mindkettőből készül. Minden disputációban tehát rendesen csak hárman szerepelnek, a többi hallgat, természetesen szívesen; de amit ez a három egy heti előkészület után a kijelölt thézis megrostálásához észből, kódexekből, pozitív és skolasztikus theológusokból, heretikusok<ból> és bölcsészekből összehordott, az közkinccsé válik. Szent Tamás, Bellarmin, Suarez, Lugo, Wirceburgenses, Gotti, Tournely, Isambert, s az iskolai tankönyvek: Perrone, Franzellin, Palmieri sűrűn forognak minden disputádéra való előkészületben S így a disputációk a tanrendszer «geistige Hungerkur»-ját, mely az «egy könyvet» emészteti meg a tanulóval, kipótolják, s a theológiai irodalom tág mezejét a fürkésző, nehézségeket s gyenge oldatokat kereső, — másrészt a konokul védekező ésszel bejáratják.

A szíves olvasó, ki ez új világ ismertetésében eddig kitartóan követett, nem fogja rossz néven venni, ha a vitákról szólván általában, részletes menetükről sem feledkezem meg egészen. Disputáin! csak szillogizmusokban szabad, a végletekig egyszerű nyelvezetben; kétségbeejtő józansággal áll elédbe a szillogizmus, kegyetlen terminusokban a rideg nehézség. Az arguens elmondja szillogizmusát és hallgat; a defendens ismétli szóról-szóra, lassan gondolkozva; arcán, hangján észrevenni, hogy óvatosan mérlegeli a szót, keresi alatta a hamis, valótlan állítás tőrét, vigyázva lépked a rózsák közt, hogy tövisre ne hágjon. Miután ismételte az egész szillogizmust, visszatér a propositio major-hoz, s kimondja fölötte az ítéletet; de mily kurta, precíz, világos ez az ítélet; egy szó a négy közül: transeat, concedo, nego, distinguo, s ez utóbbi esetben előadja, hogy mily értelemben igaz az, amit az arguens állít, s mily értelemben hamis. De az arguens, kit oly könnyen nyergéből kiemelni nem lehet, nem hátrál, csak amennyire kell; a megengedett állítások alapján új támadást intéz, vagyis szubszumál. A szubszumálás abban áll, hogy vagy bebizonyítja azt, amit tagadtak, vagy ha propositióit részben elismerték, az elismert részekhez máshonnan csatol a thézissel ellenkező gondolatokat, elveket vagy pozitív adatokat, s az új battériát a szillogizmus harcképes fegyverzetében lépteti fel.

Korántsem kell azt gondolnunk, hogy a szillogisztikus disputációkban csak az észből merítenek nehézségeket; a filozófiában ugyan a tárgy természete miatt átlag abból, de a theológiában úgy az észből, mint a pozitív kútfőkből, a

szentírás-, a szentatyák-, a hagyomány- és az egyházi történetből. Aki tehát egy thézist védeni akar, annak mindent ismernie kell, ami a thézisre vonatkozhatik; hogy ez nem könnyű feladat, azt egy tekintet a hagyomány változatosságára, a szentatyáknak különféle színezetű, más és más szempontból és különféle ellennel szemben vallott állításaira, a szentírás homályos, látszólag ellentmondó, kiszakítható helyeire, eléggé mutatja.

Kimondhatlan a haszon, mely e rendszerből az ifjú filozófusra vagy theológusra háramlik, kik előtt kitárul az emberi gondolat minden vívmánya és tévelye; kezükbe nyújtja e rendszer az okos királyleánynak, Adriadnénak fonalát, az éles kritikát, mely az állításokat sorba veszi s szétszedi, hogy tömegükkel ne imponáljanak; ezen nyugodt, ólomlábú kritika nyomában megtanul kitalálni a szélnek eresztett, nagyképű elvek és rendszerek tömkelegéből. De különösen a tanártól megkívántatik a lehető legnagyobb készültség; szükséges, hogy uralkodjék tárgya s a tudás minden odavágó részletei fölött. A disputációkban valamennyien tanulnak a tanártól kezdve le az utolsóig, mindenik gondolkozik a defendenssel, boncolgatja az arguens érveit s törekszik kifejezni, világosságra hozni, győzelemre segíteni az igazságot; — de mindezt csendben; csak gondolatban szabad szekundálni. Minél jelesebb a támadó, annál nagyobb a haszon. A tanár ül a kathedrán és hallgat, csak akkor szól bele, ha a defendens rosszul paríroz. Itt nyernek a tanárok, kiknek tudománya előtt nem szükség külön kalapot emelni, sok értékes újjmutatást; figyelmeztetnek arra, hogy mi nincs a thézisben világosan kifejtve, hogy mely irányban akad fel az ifjú gondolkozó, hogy hol van az a pont, melynek előtérbe léptetése, kifejtése, megváltoztatása által a tárgy érthetőbb, a bizonyítás átlátszóbb lesz. P. Franzelin, a boldogult bibornok határozottan állította, hogy mióta nem tanár, azóta nem tud könyvet írni, mert hogy a tanulók a disputációkban adtak neki irányt, új gondolatokat és érveket, kijelölték a fejtegetés rendjét s azt, hogy mit nyomatékozzon s mit ne. P. Palmieri elsőrangú theológus, egy disputáció után magához hivatta az arguenst s kérdezte tőle, hogy honnan vette azon nehézséget, melyet szillogizmusaiban kifejtett; az arguens azt felelte, hogy saját eszéből. P. Palmieri megdicsérte, s mondá, hogy e nehézség neki új gondolatot adott, amely szerint megváltoztatja a thézist.

Az ünnepélyes disputációk közé tartozik a *menstrua,*

mely ugyan nem mint a név mondja havonként, hanem minden évnegyedben egyszer tartatik meg. A disputáció menstrua egész napig tart, délelőtt két óráig, délután másfélig. A megtiszteltetés, a disputáció menstruán defendenskép szerepelhetni, a legkitűnőbbeket éri, de ami fölötte kellemetlen. Az arguensek már három-négy héttel előbb kovácsolják fegyvereiket; a defendens, ha lehet még előbb tudja meg, hogy ő az, qui descendat in arenam. A küzdelem élet-halálra megy. A közönség nagy, mert a disputáció menstrua nyilvános. A küzdők nem a legjobban érzik magukat. A reggeli sehogysem ízlik, de még az ebéd sem. Midőn félkilenckor a jeltadó csengetyű megszólal, a félelem és bizalmatlanság árnyai lebbennek el a defendens halvány arcán. Az ismeretlenek, kik mellette elhaladnak, egymásnak intenek vagy könyökükkel telegrafíroznak, az ismerősök pedig súgnak neki valamit; a jel is meg a szó is azt látszik mondani, hogy ennek itt ma melege lesz, s deáknyelven szólva, meglátszik rajta a «Druck»; — «ma coraggio!» Séd alea jacta est, küzdeni kell. A százakra menő hallgatóság beözönlik; ő is bemegy, végig a hosszú padsorok s a rokoko karszékek mellett; fellép a szószékhez hasonló magas kathedrára; fej-lekonyítva lépked a kathedra lépcsőin, felemeli elül kissé talárisát, ne hogy megbotoljék, mert a botlás omen lenne talán a bukáshoz. Végre fönn van; végignéz a hallgatóság százain, lát sok ismerős s ismeretlen alakot, változatos csoportozatokat; a talárisok színei a különféle nemzetiségeknek mintegy zászlói, táboroznak a nagy aulában, a tudomány e harcmezején: németek, franciák, angolok, amerikaiak, lengyelek, olaszok, belgák, válogatott csapatok, kik a tudomány keresztes hadjáratában az istentelen és hitetlen gőg és tévely ellen a keresztet felvették. Az aranyos karszékekben a tanárok ülnek; celláikban ilyen nincs, de a tudomány tiszteletére menstruakor a szent szegénység is szemet huny. A szorongó defendens fenn a toronykathedrán sehol sem talál biztatást, csak az alább, oldalt ülő tanárban. Ez képezi a tartalékot, de itt a tartalék kirohanása már a védőnek kudarcát jelzi. Mély csendbe némul minden ajk, csak a szemek függnek élénk érdeklődéssel a kathedrán álló ifjún. Az arguensek a nyílt médiumon mint kifejtett csatasor a kathedrával szemben foglalnak állást.

Akkor feláll az első és odadobja a keztyűt; felüti a thézisek jegyzékét, s mondja: Assumo impugnandam thesim XX. (vagy bármely mást), quae sic effertur (olvassa), contra

quam sic instituo argumentum; elmondja, hogy mit állít ő, s bebizonyítja. A defendens, meglehet, meghökkent, kissé összerezzent, tán nem szeret épen ez arguenssel találkozni, kit hírből vagy tapasztalásból ismer; meglehet, hogy titkon azt kívánta, bár ne venné fel egy sem épen ezt a tételt. De a támadás megtörtént, hátrálni nem lehet; összeszedi magát, és ismétli a nehézséget. Ismétli a major-t, észreveszi a kétes értelmű terminus cselszövényét, feleletében distingvál, s könnyebben lélegzik fel; az első csapást ügyesen fogta fel. A siker bizalmat önt bele, lassankint kimelegszik, arca kigyúlt, nem bánná, ha a pápa előtt állna. A tanár mérsékli hevét; a hallgatóság tetszőleg int. A defendens megállta helyét.

De íme nyílik az ajtó; magas, mosolygó, ősz jezsuita lép be. Ahányan csak látják, kiderülnek; a kellemes meglepetés lélegzetszerű «ah»-ja járja be soraikat. A jezsuita leül; nyomban ott terem a bidellus, s prezentálja a théziseket. A páter benső kedvteléssel fogadja, felteszi pápaszemét, lapoz, néz. Ezalatt folyik a disputa; a defendens már a második támadó battériáját is elnémította; de a csupa részvét- és érdeklődéstől felhevült közönség mintha várna valamit; — valamit, ami a szillogizmusok egyöntetűségébe kedélyt, kedvet öntene, s a jókedvtől a termet is visszhangoztatná. Jól sejtettünk. íme most int a P. Ballenni, mert ő az, aki sohasem jött a vita elején, csak midőn gondolta, hogy sziporkázó éles eszének felvillanásait a közönség hálásan veszi. Valami villanyszikraféle fut végig a francia, angol, belga, amerikai, magyar, német, lengyel, olasz, spanyol vén és fiatal szíveken. P. Ballerini argumentál. Rosmini a hasonszőrű olasz fiiozófok érveivel, de játszva, enyelegve, mint a macska a pamutgombolyaggal, s ismét oly gúnnyal és szatírával, hogy kinevettesse, amit leikéből gyűlölt, majd meg oly sületlen, tepsi gondolatokkal, hogy kimutassa, mi az a lóhátról beszélő új filozófia. Az áhítat bizonyos nemével, mely e köztudomású éles ész iránt elfogott, párosult a jókedv és meleg részvét, melyet igénytelen, alázatos és szabad, frank modora keltett.

Ezen módszer olyan, mint az artézi kút fúrója; valamint ez eddig sohasem ismert mélységek legfenekére hatol: úgy a skolasztikus módszer a gondolkozás legislegmélyebb örvényébe készteti le az észt. A disszeráló előadások, a sok könyvolvasás, mely a modern egyetemeknek előkelő színezetet nyújt, nincs a tudomány hasznára; a féktelen s a logika hámjából kiszökött ész a képzelgés fegyelmetlenségével ter-

mel, ír, disszerál; de ez a termelési bőség, mely szemre minden előző kor produktivitását felülhaladni látszik, javarészében nem bír más jelentőséggel, mint hogy a papíripart, a nyomdászat mesterségét s a könyvkötészetet felvirágoztatja.

Nincs kétség benne, hogy később vissza fognak térni a logika gyeplőjén vezetett előadási, de főleg tanulási és kikérdezési módszerhez.

VI.

Az iskolákba már benéztünk, sőt a disputatio menstrua is fölvonult lelkünk előtt néhány hangulatos körvonalában. Reményiem, hogy ezt a thémát még meg nem untuk; legalább úgy érzem, hogy el nem mulaszthatom a figyelmet újra a tanügyre fordítani. Igaz ugyan, hogy a skolasztikus tanügy kellemes szceneriákban, változatos, melegen színezett tájképekben nem bővelkedik, s inkább a gyökér érdességét, mint a virágnak illattól körülszőtt kellemét hordja magán; de ez utóbbi összehasonlításból azután a gyökér életrevalóságát, fontosságát, nélkülözhetlenségét egészen maga számára vindikálja.

A skolasztika kemény koszt; a legtöbb úrnak, ki csak hozzászagolt, folyton gyomrában fekszik, mintha ólmot nyelt volna; a többi, aki csak nem is nézett feléje, de azért az általános műveltségnek protestáns vagy egyházellenes módra esztergályozott szarujából oltotta tudásszomját, az mind ezen oldalról ismeri, hallotta s hűségesen utána mondja, hogy «rémületes», «borzalmas», «képzeletet, kedélyt ölő», «élvezetien séma-láncolat», «sivár pusztasága a megkövült gondolatnak», et quae sunt alia ejusdem furfuris. A tapasztalat mindezt tagadja; sokszor megszólal azok ajkán, kik «én»-ükről szólhatnak; fennen hirdeti az öntudat biztosságával, hogy a komoly, száraz, logikus tanulmányoknak mindenki hasznát veszi. Nem csenevész el alattuk a költői, szépirodalmi, művészi érzék; sőt bizonyos nemesebb és biztosabb irányt, határozottabb, öntudatosabb modort ölt minden alkotásában. Igaz, hogy cukor és fűszer nincs rajta s kegyetlenül józan, de a fűszer nem táplál, csak ingerel.

Nem beszélek itt a skolasztika kinövéseiről, melyek egyenesen tudományos «Fliegende Blätter»-féle gyűjteménybe valók, s melyeken senki sem nevethet oly zamatosán, mint az, ki a skolasztikát jól ismeri. Úgy is volt, hogy miután vicclap nem járt a Coliegiumba, néhány megrögzött peripatetikus észficamain és a középkori fizika magyarázatain lehetett

mulatni. Az efféle tudományos quaestio-k: utrum cucurbita supposita-ri possit? vagy a komoly traktátusok a «natura horret vacuum» elvről, egy jó komédiával bátran versenyre kelhetnek. Van aztán a skolasztikában sok «sivár séma» is, azt nem tagadjuk; de minden rendszer szorul sémákra, valamint az épülő ház külső állványokra; az ész épülése, nevelése sem ment külső sablonoktól; de a cél a gondolat s nem a sablón; miután az ész kinőtte magát, akkor a sémákat ignorálhatja. Sablónok nélkül pedig nincs semmi tudomány és semmi iskola. Vagy pardon I Meglehet, nélkülök van tán a modern egyetem, azzal a csapodár, felületes, könnyen átsurranó, s folyton idestova száguldó tudományszomjjal, mely a logika szükségét nem érzi. Az apró ismeretek zuhanya elszédíti fejét, a jelszavakul kiadott tévelyekkel szemben csak megadást és hódolatos utánuk való cammogást ismer, amint azt most a tudományban mindenütt, de főleg a természettudományokban lépten-nyomon tapasztaljuk. Efféle experimentumokat diszciplínáit értelmekkel megtenni nem lehet, annál kevésbbé lehet rajtuk experimentálni.

Azonban legyen elég ennyi a skolasztikus rendszernek locus communis-aiból. E rendszer áthat minden diszciplínát, minden tantárgyat, a filozófiai szellem dominál mindenen. Illik elmondanom, hogy mi az a minden, vagyis röviden ismertetem a tantárgyaknak az egyes évekre való fölosztását.

Az első évben, mint említettem, naponként két óra van; egy délelőtt, egy délután; mindkettő a filozófiának van szentelve; az első félévben a filozófiából átveszik a Logica dialecticát, a másodikban a Logica criticát. A második év anyagát három tantárgy szolgáltatja: délelőtt van fizikai óra, — a délutáni előadások pedig a mechanika és kozmológia közt oszlanak meg, — ez utóbbit később az anthropológia váltja föl valamennyi appendixével együtt. A mechanikába vannak foglalva a felsőbb számtan elemei. Ez órarend a filozófiát háttérbe látszik szorítani a «reális» tantárgyak előnyére, — s a filozófiából is a természetbölcselet van a rováson, úgy hogy az okoskodó gondolat részben a természeti dolgok fizikumára, részben azok metafizikumára irányul. Azért neveztetik ez az év «annus physicorum»-nak, mint az első év is nevét tárgyától vette s «annus logicorum»-nak mondatik. Ezek a régi iskolák fölosztásai és elnevezései.

A harmadik évben ismét túlnyomó a bölcsészet. A gondolat áthalad az érzéki világ Rubiconján s belép azon igaz-

ságok, valóságok, eszmék körébe, melyek a fizikai világ mögött örök szükségességben az időbe s a létbe belemerednek, s minden létet és valót renddel, céllal, létokkal, princípiumokkal ellátnak s ezáltal lehetővé teszik; — ez a csodás való, de a fizikai valón túl eső világ a metafizika világa, az a kör, mely a fizikai dolgok után jön. íme a névnek igaz, de nem eredeti jelentése, amennyiben eredetileg csak a tárgyak sorját s később idő szerinti rendjét is jelezte, s így az iskolára nézve a «metafizika» azon tárgyakat foglalta magában, melyek a fizikai év stúdiuma után adattak elő. A harmadik évben van délelőtt két óra filozófia, és pedig egy óra ethika és egy ontológia, melyet azután a theologia naturális vált fel; délután csillagászat adatik elő. íme a filozófiai évek tanrendje. Hozzá kell venni a házi repetíciókat hetenkinti három órában és a rhetorikát, melyre nagy súlyt fektetnek mind a hét éven át. A rhetorikából az első évben hetenkint van két óra, a többi években egy.

Már most nem lesz fölösleges megismertetni, hogy mily állást foglalnak a skolasztikus tanrendszerben a fizikai tanulmányok. Azon kor, midőn a bölcselők nem értek rá a természetet kutatni és szigorú megfigyelések útján nyomára akadni a törvénynek, elmúlt. Történt az régen, ha nem is oly mérvben, mint azt bizonyos helyen túlhajtani szeretik; — de hogy a természettudományok inkább apriori okoskodtak, mint búvárkodtak és kísérleteztek, s hogy következőleg a természetbölcseletnek is pénteki soványságban prezentálódott az adatok és észleletek sora, melyek a gondolat irányzására, s mintegy befűzésére szolgálhattak volna, nem tagadható.

De amit a középkor virágzó tudományának századaiban észlelünk, az nem volt természete s veleszületett iránya a rendszernek, hanem a körülményeknek. Azért a modern skolasztikusok «annus physicorum»-a jelenleg csak úgy öleli fel az egész fizikát, vegy- és erőműtant, mint bármely reáliskola. Sőt épen azon körülmény, hogy a skolasztikusok rendszerükből a természettudományt soha ki nem zárták, mutatja, hogy hiányosnak tekintették a bölcsészetet s az azon épülő világnézetet, a valóság oly nagy darabjának, milyen a fizikai lét, elhanyagolása esetében. De a rendszer rendszer, — rásüti tehát bélyegét a természettudományok előadására is, s ez a bélyeg különbözteti meg a természettudományok skolasztikus előadását más iskolák előadási modorától. A különbség a következő: A skolasztikus rendszer a fizika és kémia

találmányaival, tényeivel s adataival szemben az őt annyira jellemző spekulatív értelmet lépteti föl; míg máshol a tények özönével borítanak el vagy a gyakran hiányos indukció révén felállított törvényeket is tényeknek nézik: addig a skolasztika fürkészi az okokat, élesen distingválja a természeti tüneményben a szereplő hatókat, s a legfőbb elvekre törekszik visszahozni a természetben szétszórt hatások- s azok okainak bonyolódott viszonyait. Nem akasztja légbe a természeti törvényeket, nem mondja, hogy a törvény nem más mint a tény; biztos alapra fekteti az indukciót azáltal, hogy a tünemények gyökerét, a dolgok sajátos természetét a számításból soha ki nem hagyja, s így az egészbe észszerűséget, egységet, érthetőséget, szóval rendszert teremt. Rendszer, rendszerezés: ez a filozófiai szellem lábnyoma.

Nem hanyagolja el a megfigyelést, az adatgyűjtést, de nem áll meg emellett. Azért, mert philosophice műveli a fizikát, okszerűleg nyomul a tüneményről a természethez, mint a hatásból az okhoz. Az újkor a tudományokat mindinkább csak statisztikai adathalmazokká változtatja. így meg így van, ez a szójárása, többet, ne kérdezzünk, mert ezen túl van az emberi érzés határa, az európai deszkafal.

Természetes, hogy a skolasztikus tanrendszerben a természettudományi tanulmányok iránya olyan, hogy önként a természetbölcselet kérdéseire vezet át. Ezt az irányt pedig in concreto is jellemezhetem, ha mondom, hogy mindenki az ellen, amit tanul, legyen az fizikai thézis pl. a nehezedésről, a hajcsövességről, vagy vegytani, pl. az elemek egyenértékéről, — mondom az ellen, amit tanul, miután átértette, nehézségeket keres, hogy megdöntse. Tehát az ész alapos revolúcionáriussá képeztetik, melynek egy ura van: az igazság; ez meggyőzi, másnak nem hódol. Furcsa, hogy a «tekintélynek hódoló középkorban» s az egyházon belül mindig, még az újkorban is, — ily reakcionarius rendszer lett az iskolákban növekedő értelmek dajkája. Ez a furcsaság a nevetségig fokozódik, ha a «sötétnek és meghúzódónak» csúfolt egyházi tudományt s mély önálló gondolkozást igénylő rendszerét az új bölcsészet vályújához járó «intelligencia» zűrzavarával szembesítjük; — természetes, ez azt hiszi, hogy ott a mod· rn ész a bölcseség egy sószemét se találhatja föl, s hogy a középkorban a szabadgondolatot összekuporodva a hideg rázta, reszketett mint a kocsonya, főleg, ha Giordano Bruno sorsára gondolt. Valóban humánus, részvétre vadászó fogalom! Ugyanazt a benyomást teszi, mintha valaki Ra-

faelre támadna, hogy nem tudott festeni, s e vádat kimondaná a vatikáni stanzákban vagy a Pitti palotában, midőn az ellenkező valóságot ott a falon vagy a képen a világnak napról-napra fokozódó hódolata a dicsőség aureolájával köríti. Dézsát a fejére az efféle kultúrismerőnek. Hadd ábrándduljon I

Mindenre mindenki rá nem ér. A középkor sokat gondolkozott a legfőbb problémákról, s kevesebbet bíbelődött az anyag fölkutatásával; — az újkor megteszi az utóbbit, s bizony amennyiben modern, amennyiben megveti, ignorálja az előbbit, — annyiban keveset gondolkozik, legalább logice — keveset. Van tehát a középkori gondolatnak s van az újkori, kutató, gyűjtő hangyaszorgalomnak speciális kivirágzása, s törekvéseiknek vannak sokféle vívmányaik. A középkori tudományra nem kell ráfogni, hogy valami nagy erőlködéssel nekifeküdt volna a kísérleti természettudománynak, de azért helyesebb, mélyebb, igazabb fogalma volt a természetről: az újkor az atomizmussal atomizálta a fogalmat, s talált helyette sok csillogó részletet, összehányt sok dirib-darabot, s csinált az egész természetből fönséges atom-rakást, e rakás tetején úgy viselkedik mint a major győztes kakasa, midőn szemétdombja magaslatáról duzzadó önérzettel tekint szerteszét. Remélhetőleg megjön az ideje, mikor majd megéhezik, s józanabb érzelmek közt leszáll; az új természetbölcselet is majd ha jól megfogja és átérzi a semmit, a gondolat űrét, melyet fejébe vett, talán még a gyűlölt, régi jó elvek felé fordítja majd kifordult szekerének rúdját.

Azonban talán szinte sok lesz a skolasztikáról, s szavaim is, félő, valami sivár sémákká aszalódnak. A filozófia hároméves tanfolyamának tanrendjével mára beérem, a következő cikkre hagyván a theológia tanrendjét. Személyes tapasztalatomra kerülne most a sor, hogy nyilatkozzék, mily eredményeket vívott ki e tanrendszer, s volt-e foganatja arra nézve, hogy a tanulókat az illető tantárgyakban felsőbb műveltségre emelje. Magára a filozófiára e részben nem szükség szót vesztegetnem, ez teljesen megütötte a mértéket; a fizikában szintén az eredmény e tanrendszer előnyére tanúskodik; azonban a számtanban és csillagászatban energikusabb haladás szimtómái nem voltak észrevehetők; alkothatott magának mindenki mélyebb fogalmakat a számok elvont csodavilágáról, kiragadhatott néhány világosabb irányeszmét s eltehette filozófiai világnézetének megfelelő fiókjaiba kiegészítő részekül, de többet általában nem. Ami fölött az öreg Hurter

Frigyes «Geburt und Wiedergeburt» életrajzában panaszkodik, hogy e tudományt nem szerette, mert meg nem szerettették vele, — az átlag mindenütt érvényesül; de bizonyosnál bizonyosabb, hogy a meg nem szerettetésnek nemcsak hangulatos alanyi okai vannak a tanító személyiségében, hanem megvan az ok többnyire a tanítvány személyiségében is; tárgyi oknak lehetne talán mondani, s ez a «sensus mathematicus» hiánya. «Nem tudom, hogy miért kell itt ezt a fogást s ott ugyanazt más alakban használnom, miért kell itt a tantétnek ezen alakját, máshol a másikát alkalmaznom», panaszkodott az egyszeri tanítvány. «Azt érezni kell», felelte aligha semmitmondólag a tanító.

VII.

Szellőztessük már most az iskola fülledt levegőjét, s alkalmazkodjunk a Collegium házi rendjéhez, mely a délutáni [tanrendet, az iskolát és circulust fölváltotta. Iskola után a házirend x. y. paragrafusa sétára menesztett. Séta az ünnepeket kivéve mindennap van; rendesen egy óráig, szombaton másfélig, néha 2—3 óráig is tart. Otthon maradni nem szabad, de mivel csütörtök egész nap kinn vagyunk a villán, azért szerdán és pénteken a rendelet inkább hathatós tanáccsá vékonyul; az első évben azonban szigorából semmit sem enged. Menjünk tehát! Csendben vonulunk le a kapuhoz, drótosokra emlékeztető kalapunkat megemelve üdvözöljük egymást: Laudetur Jesus Christus! s kinn vagyunk. Bottal nem rendelkezünk, de esernyővel igen. Itt egy korrektúrát kell búcsúztatnom. Argosi szemek, milyenekkel csak szemináriumi rektor urak bírhatnak, vádat emeltek e leírás hűsége ellen, épen azon pontban hibáztatván azt, melyben bizonyos kényes szerszámokról és a derültebb homlokú urak előtt ellenszenves iparcikkekről van szó; — épen ezért én e pontra csak kénytelenségből reflektálok. Az inkriminált pontban ugyanis azt állítottam, hogy a Collegium mindennel ellátja az alumnusokat, csak «fésűt és fogkefét nem ad». A felperes rektor úr szerint a vallató íven, melynek kérdéseire minden Rómába menesztendő klerikusnak felelnie kell, erről nincs szó; míg ellenben nagyon szívükre köttetik, hogy «umbrellát», vagyis esernyőt nem kapnak, tehát hozzanak. Már most be kell ismernem, hogy az előbbi két szerszámról az íven nincs szó; de annak két oka van: az egyik az, hogy a vallató ívek régi korból valók, mikor még parókát hordtak, s a fésűk

annyira még nem szerepeltek; a másik ok talán azon gyengéd figyelemben keresendő, mellyel a vallató ív szerkesztője a rektor urak iránt, kiknek kezén az ív megfordul, s kik többnyire örgebb urak szoktak lenni, — viseltetett, nehogy e szerszámok említése által kellemetlen húrokat pendítsen meg bennük. Tehát az esernyő sajátunk, s már a kapu előtt állunk.

Az ifjú, ki a szegényes északon Rómáról álmodik, s a legtüzesebb vágy édesen erőszakos szárnyain repül el emlékeihez, dicsősége romjaihoz, pápai trónjához, egy világtörténetet magukba záró falaihoz, — miután odaérkezett, nem a csalódás keserűségével jár-kel utcáin, hanem a fölmelegedett érdeklődés élénk figyelmével néz szerteszét. Lelkes, tüzes tekintettel, s nem a képzelet csalóka játékától félrevezetett s most kiábrándult lehangoltsággal zarándokol templomtól templomhoz, romtól romhoz, érdeklődik minden iránt, amit a sétán lát, amire öregebb s Rómában otthonos társai figyelmeztetik.

Séta mindennap van, kivéve az ünnepeket. A sétán csak annyit tanultunk, mint a könyvekből; a történet, a művészet, a műízlés, a világlátás tekintetében pedig felülmúlhatlanul többet. A séta alkalmat szolgáltat egymásután megismerkedni a pogány s a keresztény Róma minden emlékével. Szemléltető előadás a történetből, az archeológiából, a művészetből, — ennek nevezném a sétát. A sétára csakúgy készültünk mint az iskolába. Nardini, Perlepsch, Molitor s egyikmásik krónikás, Reumont «Geschichte der Stadt Rom» című öt kötetes műve voltak a sétára előkészítő könyveink. Sokszor megállapítottuk, hogy hová megyünk, — s akkor, aki akart, utána nézhetett. Amit így tanultunk a profán s az egyházi történetből, az az élet valóságával és elevenségével állt lelkünk elé; az emlékezetbe vésődött diadaloszlopok, ívek és viák, a fórumok és templomok megjelenítették a régi kornak itt lejátszódott történetét. E szemléltető előadásokat háborítlan nyugalomban s csendes elmerengésben élveztük, nem kellett sietni; nem kellett turista hirtelenséggel ide s tova lótni-futni; annyiszor kerültek szemeink elé Róma emlékei, hogy erőlködés nélkül minden oldalról megismerhettük. Mennyivel jobb volt sorsunk, mint azon angol, francia, amerikai s ki tudja, honnan idekerült utazóknak, kik kisebb nagyobb rajokban mindig láthatók, vöröstáblás könyveiket szorongatva járnak a fórumon, megállnak Castor és Pollux templomának romjai előtt, azután egy tekintetet vetnek a romok közt tündöklő mozaik darabra, onnan a Via Sacrára

lépnek; valamit olvasnak Marius, Sulla, Caesar itt jártáról, Paulus, Metellus, Scipio diadalairól, Horác szatírájáról; de a cicerone sürget: ez «itt Phocas császár szobra», «itt Septimius Severus diadalíve», stb. stb. Mindez pedig tömérdek pénzbe kerül, a hotelier megveszi rajtuk a pillanat aranyértékét, s zavaros fejjel legföljebb azt mondhatják: ezt meg ezt már láttuk. — Sétáinkat a klasszicitás arany párazata vette körül még akkor is, midőn ólomsúllyal nehezedett az ég Rómára, s az albus Notus, más szóval, scirocco fojtó, meleg lehelettel gyengítette idegeinket.

Az iskola egyhangú s költészettelen légkörét jól esett fölcserélni a mindig zöld Pincio pázsitos, lombos sétányaival, a Capitolium s a forum emlékekben gazdag romjaival, vagy a magános, ezredéves falak s a római Campagna melankóliájával. Sokszor mentem föl a Capitoliumra gondolatos némán, társaim is hallgattak, szemeink előtt lebegett Horác biztató szava:

> Usque ego postera
> Crescam laude recens, dum Capitolium
> Scandet cum tacita virgine Pontiíex.
> Carm. III 30, 7—9.

S föntmegálltunk vagy az Ara coeli, hol hajdan Jupiter temploma állt, márványlépcsőin, vagy a tarpeji sziklán:

> Hinc ad Tarpejam sedem et Capitolia ducit
> Aurea nunc, olim silvestribus horrida dumls.
> Aen. VIII 347—8.

Az aurea Capitolia már nem léteznek; rabolt, rontott rajtok ellenség és barát, barbár és római. A legnagyobb földi nagyság romjaira s a világtörténetben egyedül álló bukásra és enyészetre tekintünk le a Capitoliumról. Jupiter temploma helyén Ara coeli bazilika épült, tompán hangzik le hozzánk a barátok zsolozsmás éneke; mereven állnak a lomok, a széttört oszlopok, meghasadva a márványlapok — idegenen a keresztény világban; itt állt Gibbons, midőn a Jupiter templomából a fórumra leolvadó zsoltárhangok óriási kontrasztja a romban heverő pogánysággal, őt a római birodalom bukásának megírására indította.

Minden kornak bánatát véljük hallani, midőn a földi dicsőség e legnagyobb sírjára tekintünk. Sokan siratták e sírt. De a bánat, mely a pusztulást siratta, föl nem tartóztathatta az enyészet kérlelhetlen térfoglalását. A pusztító középkorban Poggius keserve, melyet «De varietale fortunae»

című művében megörökített, képviseli a jobbérzelműek hangulatát, mely lelküket a Capitolium magaslatán elfogta; reflektál Virgiliusnak fönt idézett szavaira: «Ezen tarpeji szikla Aeneas korában vad, magányos bozót volt, a költő korában pedig büszkén emelte a templom aranyos tetőzetét; — a templom leomlott, az aranyat elrabolták, a szerencse kereke befutotta körforgását, és a szent talajon újra tövis s cigányszeder terjeng. A kapitolini domb, amelyen ülünk, egykor a római birodalom feje, a földkerekség citadellája, a királyok réme volt, töméntelen diadalmenet lépdelt el fölötte, számtalan nép zsákmánya és adója gazdagító. A világ e csodája mennyire süllyedt, elváltozott, eléktelenedett I A győzelem ösvényét szőlőindák nőtték be, a szenátorok padjait szemétdombok takarják. Vesd tekintetedet a palatini dombra, és keresd az alaktalan, óriás romhalmazban a márvány színházat, az obeliszkokat, a szobrokat, Nero palotájának portikusát; tekintsd a város többi halmát, pusztaságukon csak romok és kertek váltakoznak. A római nép Fórumát, hol összegyülekezett törvényeket alkotni s a hatóságokat megválasztani, részben kerti sövény keríti s zöldséget ültetnek benne, részben szabadon áll bivalyok és disznók gyülekezésére. A nyilvános s a magánépületek, melyek örökkévalóságra látszottak építve lenni, porban hevernek, dísztelen meztelenségben, megtörve, mint valami óriás széttört tagjai, s az enyészetet a maradványok, melyek az idő s a sors csapásait fölülmúlták, csak szembeszökőbbé teszik».

Így ír Poggius IV. Jenő pápa korában. Innen a Capitolium halmáról ő még 11 templomot számlált a Pantheontól kezdve a Vespasian által épített Béke templomáig, melynek egyetlen, csodálatos korinthusi oszlopa Szűz Mária szobrát emeli a légbe Maria Maggiore homlokzata előtt, — 7 fürdőt, 3 diadalívet a Forum körül, egy más dűlőiéiben levőt Trajánénak mond, s más kettőt a Fiamini úton Faustina- és Gallienusról nevez meg. Említi azután a Colosseumot, s más kisebb amfitheátert, Marcellus és Pompejus színházait, a Circus Agonalist és Maximust. Látta Traján és Mark Aurél óriási oszlopait s az obeliszkek sorát, melyek a földön hevertek. Túl a Tiberisen sötétlett Hadrián mauzóleuma s a Campus Martiuson Augustus síremléke. A város elszegényült, a császári korban 2,000.000-ra vehető lakossága kevés tízezerre zsugorodott, s e nagy temetőt 10 olasz mértföldre körbenfutó fal vette körül 379 toronnyal s 13 kapuval.

Lenézünk a Capitoliumról a Fórumra, közepén átszeli

a Via Sacra, a világot levert diadalok tölgykoszorús útja, ott, ahol emelkedik az út, Titus diadalíve koronázza, tovább Konstantin császár trófeuma előtt halad el, míg végre a Colosseum századok barnította falai mögött elvész:

> Oblectat me Roma, tuas spectare ruinas
> Ex cuj us lapsu gloria prisca patet.
> Poggius.

Rómát nem döntötte sírba földrengés, mint Antiochiát, Limát és Lissabont; a Nero alatti tűzvész hat vagy kilenc napig dühöngött falai közt, 14 városrésze közül csak négy maradt fönn, három teljesen elpusztult, és hét romhalmazzá dőlt. De a tűzvész után Róma fényesebben emelkedett romjaiból. A Tiberis is sokat rontott, de csak a város alsóbb részeiben, s később a televényföld s maga a romhalmaz fölemelte a talajt s biztosító a várost a Caeruleus Thybris haragja elől.

Rómát tehát az ember vadsága rontotta meg. Az ellenség pusztította, s a lakosság még többet rontott rajta. Ott északkeleten van a Porta Salaria. Ott nyomult az ellenség először a város fönnállása óta a világ királynéjának falai közé. Hannibal is arrafelé táborozott, de gyorsan hátrált, azóta 619 év múlt el, s Róma falai és tornyai ellenséget nem láttak. De az ezerszázhatvanharmadik évben a város alapítása után, éjjel fölnyíltak a salari kapuk, s az északi gótok harsonája ijesztő föl álmából a szerencsétlen várost. «Nocte Moab capta est, nocte cecidit murus ejus» (Hieron. ad Principiam).

Fáklyát gyújtott magának az északi hódító, üszköt dobott Sallustius palotái<ba> s kertjeibe, s a római fény egyik portentumának fölcsapó lángjai világították meg rabló útját. A birodalom hanyatlásával lépést tartott Róma enyészete. A gótok 6 napig, a vandalok 14 napig raboltak. Az óriási test összeesett, nem volt, aki tatarozza s védje a márványépületeket. Constans leszedette a Pantheon ércből való tégláit. Nagy Károly aacheni palotáját Róma és Ravenna márványdíszei ékíték:

> Ad quae marmoreas praestabat Roma columnas
> Quasdam praecipuas pulchra Ravenna dedit,
> De tam longinqua poterit régióné vetustas
> Illius ornatum Francia ferre tlbi.
>
> (De rebus gestis Car. M.)

Sokszor álltunk a Capitolium halmán, s lelkünk előtt elvonult mindazon dicsőség s mindazon bánat, mely a világ

e kiváltságos kis darabján elvonult. A Forum, mely 20—30 lábnyi mélységben fekszik Róma mostani talajszíne alatt, olyan, mint a római birodalom nyílt sírja, — a sírt keresztény templomok körítik, melyekhez a legrégibb tradíciók fűződnek. Benső megilletődéssel jártuk meg e szentélyeket, imádkoztunk a mamertini tömlöcben, hol Catilina, Iugurtha és — Szent Péter volt elzárva, Szent Kozma és Damián templomában, melyet előbb Romulus tiszteletének szenteltek; nem átallottunk letérdelni Venus templomának talaján, mely fölött most Római sz. Franciska szentélyének boltívei emelkednek.

Mintha éjfél váltakoznék verőfényes nappal és januári fagy májusi alkonyattal, oly meglepő, oly jótevő ez éles ellentétek játéka a lélekben. Amely földön annyi érzés s annyi gondolat támadt, ahol úgyszólván minden porszem impregnálva van a századok változatos életével, — önként megilletődik a szív, önként tágul a lélek. Azt a darab követ, mely a római Fórumon hever, a hozzáfűződő nagy emlékezet elevenné teszi; az az emlékezet a kő lelke, e lélek által szól hozzánk, hat reánk, s e lélek nélkül hasonló lesz az országút kavicsához I Róma minden fala az emlékezet e hatalmas lelke által közlekedik velünk; kapui szegletkövein Marius és^Caesar diadalszekerei csak úgy horzsolódtak, mint az albanói taliga kerekei, melyet a fölcifrázott öszvér épen most cipel be, — falait rongálta a gót, a vandal, a Conetable Bourbon, Cadoma s az a pajkos madárcsoport, mely a szitázó téglákba kapaszkodva csipdesi, tördeli szemcséit, —Campagnájában mélázva sétált Germanicus, Stilicho és Belizár, tán letelepedett e kis halmon, s nézett át a 379 toronyra; most pedig ugyanott a pásztor fújja tilinkóján az egyhangú estidalt; — itt fut csevegve a kis patak, tovább a Circus Maximust szeli át, sok port és vért mosott le már a versenyzők verejtékes, s a vívók véres testéről, most meg a modern proletár mossa vízfodraiban barna rongyait. így enyeleg a régi s nem régi emlékezet, millió nyelven szól, s mindenki ért legalább valamit; a tudatlan is érti legalább azt az egy szót, hogy ez Róma, az örök, szent város!

Rómában minden nevel; csak aki elzárkózik s az utca porán s a neki nem rokonszenves népen fönnakadva szegi szárnyát lelkesedésének, — az marad törpe, törpébb, mintha máshol élt volna; mert szegényebb lesz, sok eszményt veszt, melyet, ha Rómától távol marad, a képzelet valótlan párázata megőrzött volna lelkében. A nagy emlékek s a lelkesülés

legtermékenyebb talaja a nevelésnek. Kár, hogy nem ültetünk sok ifjú lelket e talajba; ki tudja, mi fejlődnék belőlük. Találóan mondja Gisbert (L'éloquence chrétienne dans l'idée et dans la pratique, chap 13 η. 6. 7.) a szónoklatra vonatkozólag, de kiterjeszthetjük bátran minden tudományra, művészet- és erényre: «Honnan van az, hogy Páris több nagy szónokot szül, mint bármely más város (Franciaországban), vagy hogy Páris majdnem kizárólag nevel nagy szónokokat? Egyik oka ennek az, hogy Párisban folyton nagy dolgokat látunk: ez gyámolítja a lelket, emeli s nagy gondolatokra szoktatja. Némelyik, ki Párisban feltűnő magasba emelkedik, provinciális városban mélyen lenn maradt volna. Igaz, hogy máshol sem hiányzik se tehetség, se tudomány és szorgalom; hanem hiányzik az a környezet, mely a lelket kitágítja és lelkesíti. Nehéz, hogy ne mondjam, lehetetlen nagyra emelkedni, ha nincs semmi körülöttünk, ami a szellemnek szárnyat adna, ha ellenkezőleg minden lenyomja, összeszorítja s folyton saját semmiségéhez láncolja. Különben az is, kinek a gondviselés e tekintetben nem nyújtott kedvező tért, némileg segíthet magán. Ily körülmények közt ugyanis jókor legyen gondunk arra, hogy a nagy szellemekkel való társalgás által, kik gondolataikat az utóvilágnak írásban örökbe hagyták, s főleg a szentírás szorgalmas olvasása és elmélkedés által magunk köré a nagynak és fönségesnek légkörét vonjuk. A természetfölötti, a fönséges, az isteni elem sehol sem található föl oly mérvben, mint azon íróknál, kiknek vezére és mestere volt maga a Szentlélek. Műveik szentelt források, melyekből élő és termékenyítő párák emelkednek, melyek a lelken átvonulnak, és a legnyugodtabb kedélyeket is lelkesítik. A gondolatokban mennyi fönség, a kifejezésben, a fordulatokban, az alakzatokban mennyi szépség domborodik ki, ha egyszer megtanultunk mindent fölérezni».

Róma a leggazdagabb szentelt forrás, belőle merített lelket a hős, gondolatot az író; — szentelt berkében nőtt szárnya a költői léleknek, áradt szava a szónoknak; — természetfölötti erővel ható párája sok szent lelket nyitott meg, erőikbe a szentség minden áldását s az áldozatkészség csodaműveit oltá; — csergedezése fölrezzentett sok ifjú tehetséget, termékenyítette ártatlan s nemes buzdulásukat, növelte jó föltételeiket; most távol szakadtak tőle; — de őrzi lelkesülésüket e szentelt forrás nemtője — a hű emlékezet!

Ki akart volna elmulasztani ily kedves s mégis művelő szórakozást, milyen a római séta! De a tanulmányok — a

filozófia és thcológia varázsa sok lélekben erősebb volt, mint a történeti s művészi emlékek változatos szépsége. Azonban a regula ellentmondott a varázsnak, a séta kötelező volt. Minden sétán befordultunk valamely templomba rövid szentséglátogatásra; fölkerestük Szent Alajos, Szent Ignác sírját s Szűz Mária kegyelemképeit. Ha pedig a sétára kiszabott idő nagyon is kurta volt, rendesen a Mons Pinciusra tartottunk. Örökzöld pázsit, lombos, árnyas fák közt kígyóznak e remek sétány utai. A libanoni cédrus a pálma mellett terjesztgeti vaskos karjait, a délöv rendszeresen kiágazó, küllős fényűjére szendén kúszik az apróvirágú rózsa, élő koszorúval köríti a törzset, fölfut, s onnan virággirland gyanánt festői hajtással átvetődik a szomszéd fára. A «sinistra Uex» sötét árnyékában lubickol a forrás, széles márványmedence fogja föl vizét, sárga vízivirágok közt emeli ki a gyékénykosárban úszó Mózest Fáraó leánya, s ha a remek márvány szoborcsoportozatról fölemeled tekintetedet, a «sinistra ilex»-ek közt fönséges perspektíva nyílik; látod Szent Pétert s kupoláját a láthatár fölött, — az alkony aranyos hátterén pompásan elemelődnek architektonikus vonásai, mögötte száll le a nap, sziporkázva villannak elő sugarai az önfödélen, majd alább száll, s az ablakokon át ragyog eléd, mintha átjárta volna kőfalait. A Pincio egymás fölött emelkedő terasszal, melyeken a kocsiút fut fel a fönsíkra, mint óriási amphitheatrum félköre: dőlj le párkányára s nézd Rómát, a legnagyobb szenvedélyek s tehetségek küzdelmeinek aréнáját. Lábad mellett hajlik az acanthus sötétzöld levele, ugyanaz, mely kőbe vésve ékíti a korinthusi oszlopok fejét; — mellетted a borostyán nyugasztatólag hajtja össze a márványszobor fölött karcsú hajtásait, a márványszobor alá e név van vésve: Dante.

Nem mindenki járta a Pincio sétányát ily költői gondolatok közt, sokszor hangzott föl mellettem vagy előttem a «concedo» vagy «nego», s szinte csitítani kellett a nekihevült elméket, kik az essentia és existentia szétváló fogalmainak a valóságban is különválasztást vindikáltak. Némelyek mindig disputáltak; mihelyt a kapun kiléptek, kezdődött a thézis körvonalozása, azután jött a meghányás, s be sem végezték, míg ismét a kapuhoz, érve a szokásos «Laudetur Jesus Christus» köszöntés jelezé a szilencium birodalmának határát. Nem tagadhatom, hogy sokszor a sétái disputáció nagyban megkönnyíté a thézis stúdiumát.

A nyári esti séták (hét órakor szoktunk volt kimenni)

különösen sokszor vezettek föl a Pincióra, s az üde pázsit s a dús lomb fűszeres lehelete megenyhíté a nap hevétől elcsigázott idegeinket. Ilyenkor, az esti szürkületben, jól esett a Pincióra vezető utca mentében álló S. Andrea della fratte templomba benézni s néhány percre leborulni azon koronás kép előtt, mely előtt Ratisbonne térdelt; a szürkületben az olivlámpák majd áradó, majd apadó fénye ömlött el a Szent Szűz képén, s amikor áradt a fény, előlépett alakja, — mintha nekem is megjelent volna.

VIII.

Nem tudom, mi csodadolgokat képzel magának a művelt olvasó Plato Akadémiájáról? Fönséges portikusokat talán, milyenek a bécsi parlament-épület tornácai, mozaikkal kirakott vestibulumokat; fényes márványtermet; könyvtekercsekkel megrakott állványokat a falak mellett; középen magas kathedrát, s rajta Plátót, amint finom attikus dialektusban disszerál arról, hogy mint támadnak a lények az örök eszmék besugárzásából. Ez az Akadémia I De miután nem ilyen volt az Akadémia, azért ez a fönséges kép is csak a bölcsészet magasztalására fogalmazott eszményi képnek bizonyul s a rideg valósággal szemben párázattá foszlik. Az Akadémiában tanultak. Sokrates unalomig józan okoskodásai és kérdezgetései adhatnak helyes fogalmat az Akadémiáról. A bölcseleti szellem ébresztetett valamennyi társalgóban; s ez a bölcseleti szellem mindjárt kiindult erőit próbálgatni, saját szárnyaira kelt, kutatott, s kutatásait másokkal s a mesterrel konferálta, ismereteit rendszerbe foglalni, s a természetet s az eszményit felfogni törekedett.

Ezek voltak a görög iskolák. Hogy mennyire fejlesztették az önálló kutató szellemet, tanú rá egész Görögország története. Ez az igazi tanítás s tanulás, de amely eo ipso csak bölcseleti lehet, amint hogy bölcseleti minden saját lábán járó s elmélyedni tudó gondolkozás.

Hol vannak a jelenkorban ily akadémiák? Windhorst a német országgyűlésen állította, hogy a tanár és a tanítványok közti tudományos eszmecsere, a tanítványoknak a tanár által vezetett, de önerejükből fejlődő gondolkozása s vele való közlekedése, — ez az igazi akadémikus tanmód többet érne valamennyi hosszú lére eresztett, méltóságos disszertációknál, — de hozzátette, hogy kevés tanár van, ki erre képes legyen.

Már most ha a modortól eltekintünk, vagyis ha a rendes előadásokat nem is képzeljük ily tudományos «cercle»-nek, hol kettőnek vagy többnek párbeszédében fejtetik ki ezen vagy azon tétel, — hanem ha azt az önálló, a tanár tekintélye által vezetett gondolatfejlesztést vesszük szemügyre, ezt bizonyára a skolasztikának repeticiók-, disputációkkal tarkított módszerében találjuk fel. Megvan itt egyrészt a saját szárnyára kelt gondolat, a tantét fölfogásából kiinduló opponálás, mely a behatolásra késztet; másrészt a vezető, irányító, tanítói tekintély, mely közvetlenül belenyúl az eredeti gondolatok gomolyába, s a tanítványnak kezébe szolgáltatja a nehézségek vagy tévedések szétszedett szálait, melyek segélyével önmaga képes legyen kibontakozni s észrevenni, hol tévedt, — sokszor azt is észrevenni, miért tévedt, még pedig nemcsak objective miért, vagyis azt, hogy miért ellenkezik állítása az igazsággal, hanem észrevenni, hogy subjective miért tévedt, vagyis megismeri az utat, a módot, hogy mikép juthatott ő erre.

A Collegium Romanumban ez a bölcseleti szellem, az önálló gondolkozásra vezető módszer különösen a theológiában érvényesül; nem mintha a filozófia tán másképp adatnék elő, hanem mert az ész épen a filozófiai tanulmányok által teljesebben kiképesítve lép a theológiára. Tudja, hogy mi vár rá, s azt is, hogy mit keres; nem «tudományos egyetem» theológiájára lép át, hanem «tudomány-tanító iskola» theológiájára. Ha tehát nagyon is józan tanárokkal találkozik, kik a szót csak a gondolat sovány signumának tartják s annak minden további equipirozását és felcicomáztatását külön művészetre, a rhetorikára bízzák: azt ugyan kezdetben kelletlenül viseli, később a gondolat domináló előlépése és kidomborodásának hatása alatt egészen elfelejti. De aki nem akar gondolkozni s elmélyedni s az igazságot saját elmélyedése által fölkutatni; akinek ezt a mesterséget tanulni nincs szándéka, s előadásokban csak fönséges gondolatoknak az ékesszólás plénparadjában kirukkoló revüjét akarja magas lóhátról élvezni, az alighanem már a második órában csalódik, a harmadikban unatkozik, a negyedikben, mely délutánra esik, elalszik, az ötödikre későn jön, a hatodikból végleg kikopik s odább áll, fölcsap lelkes ciceronénak vagy az ötlírás monsignori-körökkel érintkezésben álló hírkihordónak.

E bevezetés után újra a theológia mezején állunk. Fölhasználom ez alkalmat, hogy mulasztásomat kipótoljam. Ugyanis adós maradtam a theológiai tantárgyaknak ismer-

tetésével s azok tananyagának fölosztásával, miután a múltkor a filozófiától a Pincióra rándultunk.

A theológiai tantárgyak közt nem kell kérdezni, hogy melyik a főtárgy? A theológia a maga valóságában, magyarán mondva tulajdonképeni minéműségében a dogmatika; mert ez az a tan az Istenről s az egész természetfölötti rendről; minden egyéb mellékes s csak általa áll fönn. Nem szükség ezt újra fejtegetnem; a theológiai tanulmányok reformjáról írt két cikknek ez a kvintesszenciája, mint ahol a reformot is kezdeni kellene, de aminek megadásával természetesen befejezve nem volna. A régi theológia az egyházban mindig így gondolkozott; az egyházellenes újkor, amennyiben az egyházi körök érzelmén s lelkületén rajta hagyta keze szennyét, ezt a fogalmat egészen elvesztette, — és kritikus vagy filológus — vagy pedagógusi frakkot szabott a tógára termett theológiának. Róma azonban vén város és féltékenyen őrzi hagyományait; így történt, hogy a theológia tanrendszerét illetőleg is a régiség hagyományaihoz tapadt.

A theologia dogmatica tárgya úgy dominál a tantárgyakon, mint a filozófiai szellem és irány a gondolaton. Négy éven át, — mindennap két órában szerepel a dogmatika. A tárgy ki nem fogy, sőt még marad valami. Ez mindenesetre baj, s e baj figyelmeztet arra, hogy nincs tökéletes dolog a világon. De ez a baj nem nagy. Egyik-másik apró traktátus szokott rendesen elmaradni, pl. de confirmatione, de extrema unctione, de ordine. A többi rendesen elvégeztetik. Meglehet, hogy nem mindig; mert a csillagzatok nem egyformák, amelyek alatt a theológiára lépünk, s így megtörténik, hogy az egyik hallott előadásokat valamiről, aminek mások nyomát se vették észre. E különbség értésére tudni kell, hogy a theológia négy éve mind együtt van, azaz jobban mondva, hogy a Collegium Romanum nem ismer négy évi theológiai kurzust, hanem ismer egy termet, hol a theologia dogmatica adatik elő, délelőtt, délután. Mindenki, aki theológiát akar tanulni, az idejár; vájjon egy éve, két vagy három éve annak, hogy e nemes szándéka megvalósításában fázik télen s izzad nyáron, az tekintetbe nem jön.

Sorrend a dogmatika traktátusaiban nem igen van; hanem az egyik tanár, ki délelőtt tartja óráját, az fölveszi ezen traktátusokat, néha csak egyet az egész folyamra; — a másik, ki a délutáni órában prelegál, az vesz másokat. Van ugyan tekintet arra, hogy, ha lehetséges, négy éven át az egész tananyag átvétessék, de azért nem sietnek. Épen

úgy az előadás folyamatában levő traktátusok közt sokszor semmi összefüggés sincs, így például a délelőtti órákban az egész éven át «de gratia Christi» folynak az előadások, a délutániakban pedig a teremtőről és műveiről szóló tan van szőnyegen. E rendhiánnyal összefügg az is, hogy minden theológus a szerint, amint más-más évben lépi át először a theológia küszöbét, más-más theológiai résszel kezdi tanulmányait. Az egyik a penitenciatartás és házasság szentségével, a másik az erényekkel, köztük főleg a hitről szóló tannal, a harmadik a Szentháromságnak, a negyedik a szentírás- és hagyománynak traktátusával kezdi pályafutását. Nincs kétség benne, hogy ez a körülmény bizonyára hátrányára van az ügynek; de e hátrányt paralizálja épen a három évi filozófia, amelyben valamennyi a fundamentalist és az apologetikát illető kérdés már átvétetett; valamennyi fogalom és terminus ismeretes s a tanítvány előtt a tudomány egész kerete már kitárult; — mindazonáltal nem lehet eltagadni a nehézségeket, melyek a tárgyi rend meg nem tartásából erednek.

A morálist két évig tanuljuk naponkint egy órában; de az esetek megfejtésére (solutio casuum) hetenkint van egy repetició-féle szánva négy éven át. A hírneves P. Ballerini sohasem végezte be két év alatt tárgyát, mindig három évet kért, de nem kapott. A morális theológia majdnem kizárólag kazuisztika, a többit javarészben már az ethika szolgáltatja, részint pedig a dogmatika.

Most kerül a sor a mostoha tantárgyakra I «Az exegézis, történelem, egyházjog, keleti nyelvek mostoha sorsa a skolasztikus tanrendben 1» — íme a századok panaszoskönyvének minden lapján megújuló siralmas nóta. E panaszos könyv hiteles helye minden ciszmontán tudományos egyetem. Értsük meg egymást! Az exegézisből van naponkint egy óra, két éven át, s aki akar, járhat három, sőt négy évig is; másodszor: a dogmatika azzal az opponáló, mindent föltúró irányával folyton exegetizál, még pedig nemcsak olyanformán, hogy probatur ex scriptura: dicitur enim ibi et ibi: Justus meus ex fide vivit, ergo qui ex fide vivit, justus est; hanem másképp. Kár, hogy néhol nem citálják az Ecclesiastes szavait e szisztémára: «Hanc occupationem pessimam dedit Deus filiis hominum, ut occuparentur in ea» (1, 13). A trienti zsinat utáni skolasztikusok kitűnő exegéták voltak, nem ismerték ugyan oly behatóan a zsidóház bútorzatát és az akkori divat ruhaszabásait, azt sem, hogy mikép szíjazták

lábikráikra a sarut, de azért a betűjét is meg a lelkét is az írásnak ugyancsak megértették.

Az egyházjog egy éven át naponkint egy órában alaposan adja elő az egyház alkotmányát, eltekintve az egyes országok körülményeitől, s az ezek nyomában föllépő módosulásoktól. Senkisem tagadja, hogy mindenkinek szüksége van s hogy nélkülözhetlcn a hazai egyházjog ismerete, a praktikus életben nélküle egy lépést sem tehetünk; de a másik, az általános egyházjogtan még szükségesebb. Szükséges főleg az egyházias érzület kifejlesztésére s azon fogalmak megalkotására, melyek az egyházat, azt az igazi ultramontanizmust, a különféle történeti fejlődések- és az állami érdekek- és igényekkel szemben óvni tudják, s az elvek alapján jogaihoz juttatni bírják. Hiszen az állami egyházjogok sokban csak az egyház alkotmányos jogainak elhomályosítására s csorbítására valók. S ily körülmények közt, aki a jogelvekct illetőleg nem ül keményen a nyeregben, annak nézeteit s később viselkedését is kapkodás, zavar s engedékenység fogja jellemezni. A hazai egyházjog stúdiuma az egyesek buzgalmára és belátására van bízva; egy nemzetközi iskola ugyanis a különféle nemzetek közt fönnálló egyházak partikuláris jogaira ki nem terjeszkedhetik, legföljebb reflektál itt-ott egyes szembeszökőbb jogállapotokra.

Pasztorális ismeretlen dolog Rómában; de e tudománytól bátran elállhatunk, s bölcsődalának vehetjük: «Ütött már az alkonyóra, Kecske mekeg az ajtóba» stb. Ami a pasztorálisban kiválik, t. i. a szentmiséről s a szentségek kiszolgáltatásáról, különcsen a házasságról és a penitenciatartásról szóló részek, az mind máshol: vagy a morálisban vagy az iskolán kívül a P. spirituális által átvétetik. A rhetorikát hét éven át tanulják, abban nagyon sok részlet jön elő, mely a cura-ra vonatkozik. A hodegetikáról pedig, mely a pasztorális szokásos fölosztásában a harmadik részt képezi, nagyon radikális színezetű vélemények cirkálnak. Hodoegus 1 Vezető 1 Vezetni nem tud, ki járni nem tud. Járni pedig nem tanul, ki maga nem jár, hanem csak a paragrafusokból lesi, — s azt is hogyan, — hogy mikép kell járni. Azt lehetne ellentvetni, hogy a béna is mutathatja az utat! Igen, ha országútról vagy kész ösvényről van szó, de a lelki élet nem országutakon, de ösvényeken sem mozog, hanem mindenki törtetve készíti saját útjait; e készítésben pedig csak az segítheti, aki ezt a mesterséget maga űzi s a terrénumot jól ismeri. A pasztorális nekigyürkőzik, hogy ily készültségű

embereket teremtsen, s azért egész sorját indítja a paragrafusoknak: De zelo sacerdotis, de prudentia pastoris, de officiis circa cognitionem ovium, de diversi generis et spiritus hominibus, de caritate, de patientia I Ez mind semmit sem ér 1 Ezt nem a tankönyvből tanuljuk; ezt tanuljuk a P. spirituálisnál, s főleg önmagunkon, harcainkon, törekvéseinken, buzgóságunkon, mely élénk érzékkel viseltetik mások üdve iránt, megfigyeli nehézségeiket, szenvedélyeik irányát, kitalálja szívük nyitját, mert szereti őket; szereti pedig azért, mert Krisztus szellemét szívta magába a meditációban, a Rodriguezből, a szentek életéből s még inkább követéséből. Fönséges szavakat citálhatok e tárgyban az ars-i plébános, Vianney János életéből: «Beaucoup s'attristent et se demandent: Que fairé pour rendre les hommes meilleurs? La réponse est á toutes les pages de l'évangile: il faut les aimer quand mérne, les aimer toujours. Dieu a voulu, qu'on ne fit du bien á l'homme qu'en l'aimant. Le monde appartient á qui l'aimera davantage et le lui prouvera le micux.»* Akiket buzgó, papi szellemben nevelnek, azok ismerik a lelkierőnek forrását, szeretetük ösztönszerű vonzalmának szárnyán folyton arrafelé irányul, ahonnan az igaz kereszténység szelleme leng, értem a szentgyónást, a szentáldozást; megértik, hogy ezen szentségek gyakori vétele mily hatalmat reprezentál az egyházban; szellemes és leleményes buzgalmuk nem vonul félre, hanem folyton azon töpreng, hogy lehetne az áhítatot, a szüzességet, az irgalmat ápolni a különféle társulatok által; a lelkesülés ösztöne, — az Isten szellemének e megmagyarázhatta^ de valóságos szava megérteti velünk, mint kellene a különféle hivatásokat és társadalmi rétegeket a kereszténység számára megtartani egyesületek által; — ez az igazi hodoegus; — ez mind nem áll a könyvben; ott csak a betű áll, de a hodoegusnak szellem kell.

S azután az a rhetorika, az a rhetorika! Nem vonaglik-e mindenfelé, dacára a pasztorális tudomány fennen-lobogtatásának? Pedig jól prédikálni s jól gyóntatni, — ez a pasztorális képzettség sudaras törzse, mely ha erőteljes, nem

* «Sokan szomorkodnak s kérdezik: mit tegyünk, hogy az embereket megjavítsuk. A feleletet megtalálni az evangélium minden lapján: Szeretni kell őket. szerelni kell őket szeretetlenségükben is, szeretni kell őket mindig. Isten akarata, hogy ne tehessünk jót embertársunknak másképp, mint a szeretet révén. Azé lesz a világ, aki forróbban fogja szerethetni s szeretetét az embereknek bebizonyítani» (Vie de M. Jean Marie Vianney, curé d'Ars).

marad üszögében ágja, gallya, lombja, édes gyümölcse. De e tárgyon jó lesz majd tovafűzni a theológiai tanulmányok reformjának eszméit, azért itt elég legyen róla.

A nyelveket, természetesen a keletieket, mindenki tanulhatja, aki akarja: csak a zsidó nyelv köteles. De a bemenet szabad bármely más keleti nyelv hallgatására. Nem sokan élnek e szabadsággal két okból: először azért, mert sokkal fontosabb dolguk erre időt nem juttat; másodszor azért, mert mindennapi tapasztalásból tudják, hogy néhány év múlva annyit tudnak majd belőlük azok, kik tanulják, mint azok, kik nem tanulják; s így az erőlködést maradandóbb tárgyra fordítják. Azonban akinek kedve és tehetsége van hozzá, az a nyelveket ott épúgy sajátíthatja el, mint máshol, példa rá egyik német iskolatársunk, ki két év múlva, miután a Collegiumból kikerült, arabs nyelven adta elő a morálist Beyrutban, s hozzá még magyarul is megtanult.

.Az egyháztörténelem két éven át naponkint adatik elő, csak a szombat képez kivételt. Ezen stúdium módszerében kézzelfoghatólag venni észre, hogy az egész rendszer a gondolat keltését és kiképeztetését célozza, s nem akar kész tudósok komfort kistaffíroztatása lenni. Ezt azért mondom, mert a tanár a történelemből két éven át rendesen nem végzi el az egészet, — de azt bőven, pragmatice, teljesen, critice. Tanulunk történelmet tanulni, fogalmunk kél róla mint tudományról; művelődik történelmi érzékünk, élesedik Ítéletünk, fejlődik éberségünk, erősbül, — ha ugyan van, —tapintatunk is, a történelmi «orr», a történelmi érzék. Ez az érzék megbecsülhetlen s minden egyébnél többet ér. Ezt írta le találóan Döllinger, s nem tagadhatom meg magamtól, hogy szavait ne idézzem: «Wir müssen uns auf diesem Gebiete (der Geschichte) den Forschungen und Darstellungen Anderer vertrauen, und es kommt nur darauf an, welche Wahl wir hier treffen, und wie weit wir dem erkornen Führer auf diesem Gebiete glauben wollen. Da werden denn die Einen sich mit innerm Behagen von solchen Geschichtsschreibem leiten lassen, die das Gedáchtnis der Vergangenheit verwirren, indem sie ihre Lieblingsideen und Vorurteile in sie hineintragen, die ferner dem schadenfrohen, in der Brust des Menschen verborgen lauernden Dámon schmeicheln, indem sie den grossartigsten Tatén unlautere Motive und kleinliche Ursachen unterlegen, mit Vorliebe die wahren oder vermeintlichen Schwáchen der grossen Manner und der edelsten Charaktere hervorheben, pikante Anekdoten und boshafte Züge

aus den Klatschereien jener Zeit aufnehmen und am liebsten das religiose Gebiet durch willkürliche Entstellung der Tatsachen, durch wohlgefällige Ausmalung und Voranstellung des zufällig beigemischten Menschlichen und Unlautern verwirren. Dagegen werden andere vermöge ihres sorgfältig gepflegten moralischen Gefühls und ausgebildeten Wahrheitssinnes gerade solchen Historikern ihren Glauben und ihr Vertrauen versagen; sie werden mit richtiger Divinationsgabe, selbst wo ihnen ihre Quellen unzuganglich sind, dies unlautere Treiben durchschauen und das Wahre oft durch die Nebel der kiinstlichen Entstellung hindurch wenigstens annähernd erraten. Wir würden z. B. nur eine geringe Vorstellung von dem moralischen und religiösen Wahrheitssinn desjenigen habén können, der auch ohne die einschlágigen Quellen durchforscht zu haben, sich von dem Kapitel in Gibbons beriihmten Geschichtwerke, in welchem die natiirlichen Ursachen der Ausbreitung des Christentums mit scheinbarer Ruhe und scharfsinniger Sophistik entwikelt sind, irreführen liesse» (Irrthum, Zweifel und Wahrheit. 1843. 32 1.).

Semmi sem szükségesebb, mint a történeti érzéknek fejlesztése; ha ez megvan, akkor jön a többi, a materia rudis: az országok, királyok, pápák, tévelyek, herezisek emelkedése, bukása, — szerződések, zsinatok, párttusák, háborúk, ostromok, lázadások, pusztulások, hajszák, csalások, rafinériák, rutinek, okos és buta emberek s végül az évszámok.

A matéria rudist szolgáltatják a történelmi olvasmányok; szolgáltatja szűkebb körben minden utca, minden templom, minden ív, minden emlék, minden márványlap, minden kirándulás, minden séta, — s csodálatos kontraszt 1 szolgáltatja a refektórium. A történelmi tanulmányok s a refektórium barátságos érintkezésben állnak. A dolog nem egészen érdektelen, annál is inkább, mert némileg igaz, hogy a történelem el nem végzett része a refektóriumban végeztetik.

A refektóriumban mindig fölolvasnak; hogy az olvasmányok érdekesek s könnyűk is legyenek, javarészben a történelemből vétetnek. Volt már alkalmam e pontra reflektálni; de úgy veszem észre, hogy lesznek, kik hitetlen mosollyal futnak át e sorokon. «Érdekes tanrendszer, — egyháztörténelem ebéd és vacsora alatt». «Azok vagy nem esznek, hisz olasz koszton élnek, vagy az olvasmányból édes keveset értenek. Ki is figyelhetne evés közben?» Mindez a bölcs reflexió csak okoskodás; mert apriori van. Vagy tán após-

teriori is, tapasztalataink fiókjaiból húzzuk elő? Jól tudom, hogy honnan. Épen most, midőn ezeket írom, csörömpöl a szobám alatti refektóriumban 140 kispap pusztító szerszáma, mint az a xerxesi hadsereg, melyről Xenophon írja, hogy egy mérföldről lehetett hallani zsivaját, lármáját. A jelenet, mely ott néha lejátszódik, mindig fölér vásári panorámával, s azért közvetlen tapasztalatok gyűjtésének céljából jó lesz egy percre lenéznünk.

Valaki a szószéken áll, s könyvet tart kezében; mozgó ajkairól fölolvasási szándékaira lehet következtetni. Néhány még nem egészen kiéhezett kispap föl is emeli fejét s tüntet azon valóság mellett, hogy ebből egy szót sem ért. De e tüntetés méltatására a leveses tálba majdnem elmerülő szomszédok rá nem érnek, s a fölös tudománynak a refektóriumba való betolakodásában a természetes emberi jogok nyílt tiprását látják; bosszúságból bele is szúrnak pikájukkal a mosolygó buciba, mely fölhasított kebellel rövid létének gyászos végét nyögi. Az olvasó nemes aspirációiban dacára a közelállók «elálb-jának, még folyton küzköd az alsóbb elemek rut részvétlenségével; nemsokára a filozofikus közöny sztoikus apáthiává fejlődik benne, s ő belátván, hogy a mély igazságok, melyeket hirdet, a bősz tömeg dobhártyájára nem hathatnak, csendes megnyugvással egymaga gyönyörködik korrekt hangsúlyozásában. Ekkor egy vízhordó juskulista épen a «Platz» közepén az elszántan rohanó «szőrös Miskába» ütközik s víg palack-csengés és tányércsörömpölés adja tudtul a közönségnek e váratlan találka ipar-előmozdító karambolját. Rohan, akinek lába van, söprőért és rongyért, — halálra ijedt alakok surrannak el a színen, s a nyílt konyhaajtóban kétségbeeséssel küzködő karok hadonáznak. A nadrágos ifjúság, mely a kályhát őrzi s a sokat rágalmazott szemináriumi levestől «juskulistának» hivatik, tüstént a vész helyén terem, tört palacknyakat s tányérroncsot halász a padlón hömpölygő s vegytanilag elemezhetlen vegyülékből. Sürgő kezek forgatják a söprőt, száz biztató szóból merítvén lelkesülést, és csal: az ajtóra vetődik közbe-közbe gyors, ijedt tekintetük, nehogy argoszi kémlők medúzái szempárjával találkozzanak. Már a főgimnázium legifjabb serdüléke is félig kiugrott bőréből, s szerencséjükre a cingulus tartja őket: ekkor villan meg a fölolvasó előtt Demosthenes képe, ki a tenger morajával versenyt dörgött, hogy hangja az athéni csőcselék ordítását letorkolhassa, — s a fölolvasó az ékesszólás szerelmétől lelkesítve, oly hangokat ereszt meg a kifeszült mellből, hogy a

győzelem kétségtelenül az ő részére dől. A közönség meglepetve néz föl, s önkénytelen «éljen»-ben tör ki a közelismerés. A fölolvasó megelégedetten száll le a magasból s gyorsan kanalazva nyomában van a főhaditestnek.

Csakhogy lehet ezt máskép is megtenni, s contra factum non valet argumentum; még a factum sem szól a factum ellen, mert nem egy, hanem más és más. Oderiko Rinaldi Annaleseire, Janssen, Bálán, Klopp, Reumont történeti műveire, érdekes élet- és korképekre mindenki figyelt, s az utolsó szócskáig meg lehetett érteni. De a fölolvasó is erős hangon olvasott, s tonus rectusban, vagyis mindig egyformán, minden leszállás s emelkedés nélkül; ha valaki ugyanis a pontozásnak megfelelőleg idomítja hangját, azt eredményezi, hogy a mondatok végét nem érteni.

IX.

Mint az éji lepke kerülgeti a lángot, mindig szűkebb és szűkebb körben kering, mintha akarna is beleesni, nem is, — végre mégis beletéved s pörkölődve fizeti le a természet adóját: épúgy kerülgeti e leírás is az anyagi lét azon gyupontját, mely tüzel s melegít; többször közel ért hozzá s ismét eltávozott; nem mer, — végre nagyon is közel ért, benn van — a refektóriumban. Nunc animis opus est, nunc pectore firmo! Érzem a feladat nehézségét. Kifogások s vádak emelkednek mindenfelől. Némelyek úgy vélekednek, hogy e leírás hozzá nem méltó sőt illetlen tárgyra vetemedik. Találkozom az ideális nevelők szemrehányó tekintetével, kik az ételről s ellátásról szóló cikknek csúnya materializmusa fölött különféle grimaszokat vágnak s szóba is alig ereszkednek. Üldözőbe vesz az «asceticae vitae» és a «firmioris propositi» férfiak ősz alakja, s hallom tiszteletreméltó szózatát, hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak, amit természetesen nem tagadok. Mások pláne azzal vádolhatnak, hogy az alsóbb szenvedélyekre appellálok, s e réven akarok ügyemnek jóakarókat fogni.

De hiába, az intézet leírásában a refektóriumról is kell szólnom. E nemes vállalkozásom új lelket önt az iskolai dolgokon rég életunttá lett közönségbe. Mindazok, kik már félig elaludtak, fölébrednek; kik a dialektikai disszertációktól marazmusba estek, fölélednek, — a Collegium iránt érdeklődő ifjúság érzi, hogy itt van a «punctum saliens», ettől függ, ráadja-e voksát vagy nem. Két párt kíséri fürkésző tekin-

tettel a kollégiumi refektórium leleplezését: a haladó és maradó párt. Az ifjabbak rendesen haladók, követelők, elégedetlenek s különös ösztönnel bírnak a dolgok kifogásolására. A másik párt a maradó párt. Cátói következetességgel hangoztatja: nihil innovetur; nisi quod traditum est, servetur, s méltóságos nyugalommal rámutat a káposzta-, lencse- és babtálakra, mint a törhetlen férfierő és józan mérséklet nemzetfönntartó szerszámaira.

A Scylla és Charybdis ritkán rajzolódott ily szemetszúrólag toliam elé. Hogy tehát se jobbra, se balra ne térjek, a szíves olvasót egy római sétára kérem.

Fölmegyünk a Quirinálra, onnan a halom hátán messze elfutó Via Piába fordulunk. Egyre tovább haladunk, míg a híres Porta Pián át a Campagnába értünk. A kapun kívül az utca Via Nomentanává változik. Oldalt az útról kertek s villák váltakoznak; a kertekben az articsóka s a finocchi zöldelő sorain édes merengéssel legeltethetnők sóvár tekintetünket, ha ez a zöldség oly kedves benyomásokat tenne belső érzékünkre, mint a született s romlatlan olasz természet étvágyára. Tovább megyünk. A kertek elmaradnak. A Campagna egyhangú pusztaságán csak a melankólia álmatag szelleme bolyong. Halmokon föl-le fut az út, míg a klasszikus Anióhoz ér. Düledező vagy mélyen lehajlott fák és cserjék kerítik a partotmosó élénk folyót, minta-szarvú ökrök légiója barangol bujanövényzetű partjain. A történelem fönséges perspektívát nyit az unalmas fakó tájon. Látjuk lélekben Hannibal csatasorba állított seregét, már-már ostromrohamot fuvat a «classicus» recsegő ércén, de a gondolat, hogy római sast fészkében akarja megfojtani, még most is eszeveszett vakmerőségnek látszik előtte, — meggondolta magát s hátrált. ókori, tornyos híd vezet át a folyón; tornyát Belizár, bizánci vezér építtette; most is áll, pedig ki tudja, vakolták-e azóta. Alaktalan, szürke, a nap hevétől kiégett halmok emelkednek a túlsó parton; az út mély vágásban halad, míg feltekerődzik, — agyagos falain nincs fűszál; — fölmegyünk s leülünk. Tudod-e, hol vagyunk? A tisztelt olvasó e sétában talán szónoki fogást gyanít, mely a gyomorkérdést klasszikus sétával akarja elütni; pedig tudnivaló, hogy a séta alatt, — pláne az ilyen három órás séta alatt a gyomorkérdés teljes érvénybe lép. Nem szónoki fogások kedvéért jöttünk ki Anió halmaihoz, hanem más célból, egy régi szónoklatot akarunk élvezni, mely e halmokon mondatott. Ahol most ülünk, ez a «Mons Sacer». Ide jött ki a Rómából kitakarodott plebshez

patrícius tógában Menenius Agrippa, okos római úr és csendet intvén kezével, megnyitá ajkait és szólt:

«Coeliust s Avcntint lakó, napszámba koplaló, plebejus honfitársak 1»

«Mondok nektek valamit, amit ti természetes, józan eszetekkel (Menenius úr korában a Mons Sacer alatt a mostani rongyos kurtakocsma - osteria még nem állt) bizonyára bölcs dolognak fogtok felismerni. Volt valahol egy ember, akinek gyomra, kezei, lábai s szája közt átkos meghasonlás ütött ki. A kezek, lábak s a kemény munkát végző fogak voltak a balpárt, — a gyomor a jobbpárt. A balpárt azt mondta: mit nekünk a gyomor; nem dolgozik semmit s fölemészt mindent; mi ügyesek, — mesterség- s művészethez értők vagyunk, az meg lomha tömeg; szinte illetlen dolog, hogy rágondoljunk, annál kevésbbé, hogy érte dolgozzunk. Emberi méltóság nem tűri, hogy vele bíbelődjünk, s ha mégis késztet rá, rakjuk meg földdel, kővel, vagy talán — mert hisz kegyetlennek lenni illetlenség — tartsuk el gyökérrel. (Akkor még nem tudták, hogy lesznek remeték, kik gyökerekkel fognak táplálkozni). Úgy is lett; — csakhogy aztán az egész emberből semmi sem lett. Kezdetben kedvtelenkedett, duzzogott, később ereje veszett, léha lett a keze, botlott egyenes úton a lába. Nagy ellenszenv támadt benne a többi ember iránt, kiknek tálából a pecsenyét majdnem kiolvasta, elkeseredett s búnak adta fejét. De csalódik, ki gondolná, hogy az ételtől elszokott, s a gyökereket pecsenyének nézte volna, — de sőt oly farkas étvágya támadt, hogy a hol «per fás et nefas» tálhoz és palackhoz fért, azt rögvest elpusztította; talált is módot benne, hogy a monopólium sövényén, mely bort és pálinkát, s ami hozzá ízlik, tőle elkerített, szépséges szerével lyukat üthet vala». A többi, amit Menenius még hozzátoldott, nem érdekel. S miután ez a tapasztalt patrícius Rómához közel beszélt, azért beszédét jól szívükre vették a rómaiak, s mindent a szerint rendeztek, kollégiumaikat is. őrizkednek elégedetlen, éhes, kedvetlen embereket nevelni; azért a gyomorról híven gondoskodtak s minden lázadást ellene gyökerestől kitéptek. Hiszen meg vannak győződve, hogy ez útja és módja a jó nevelésnek. Menenius úr bölcseségét mások el nem fogadták, s váltig állítják, hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak: ergo...! Valaki erre azt mondhatná: ergo, ergo, quid vis ergo?

Hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak, az bizonyos; de azért táplálkoztak, mert akartak; olyan remete, ki nem

akart, s mégis gyökereket evett volna, nem ismeretes. Az most is úgy van. Aki akar, az ehetik gyökereket, s föltéve, hogy nem teszi magát tönkre, erényes cselekedetet végez. De aki nem akar gyökereket enni, azzal ily experimentumokat nem kell csinálni.

Épen oly igaz, hogy az étel és ital materiális valami, s hogy az erény s az emberi méltóság kifejlettsége stádiumában nem fog nagy súlyt fektetni ételre-italra; de ép azért, mert erényt s öntudatos méltóságot emlegetünk, eo ipso akaratról beszélünk. Akarat nélkül nincs emberi méltóság. Az fog tehát az emberi méltóság érzetében ételen és italon felülemelkedni, aki ezt tenni akarja; aki nem akarja, az nem fog. Még akkor sem, ha napszámba koplaltatják; — valamint megfordítva is igaz: az emberi méltóság érzetében ételen és italon felülemelkedni fog az, aki akar, még akkor is, ha hivatása lakodalomról lakodalomra járni, — még pedig falun. Hogyha pedig sikerülne valakit, aki arra való, az étel és ital rózsás tájképével, melyet biztos kilátásba helyezhetek, a Collegiumnak megnyerni, azt szívesen megtenném, mint ahogy cukrosán szokták beadni a rettegett medicinát, mely talpra állít s erővel tölt el; — nem kell pedig félnünk, hogy azért a cukrot az orvosságnál és egészségnél jobban megszeretjük.

A Collegiumnak elveit e részben két thézisbe foglalom:

Thesis I. Koplalás által erényt nevelni per se nem lehet.

Ratio est: mert a koplalás gyűlöletes, s eo ipso a szeretetnek, vagyis az erénynek termelésére per se alkalmatlan talaj.

Thesis II. A böjt az erény eszköze.

Ratio est: mert az akaratból folyik, s lényegében van, hogy önkéntes megtagadás által a lélek a testen uralkodjék.

Corollarium: tehát jól kell az ifjúságot tartani, hogy minden i szellemi behatásra fogékonyabb és készségesebb legyen, s jól kell tartani, hogy lelki tökélesbülését jókedvvel munkálván, a belátás által vezéreltetve önként bőjtöljön. Miután ez önkéntes önmegtagadás hatását tapasztalta, nincs kétség benne, hogy azt később is szívesen ne gyakorolná. így egyezteti meg az egyházi fölfogás a jótartást és a böjtöt, és sehogy máskép. Az emberek nem azért rúgnak ki, mert jóllaktak, hanem azért, mert nincs jó szellemük; ha koplalnak, meglehet, ki nem rúgnak, de a jóra, lelkesre csak annyit érnek, mint ha kirúgnak. Azután meg senki sem állítja, hogy csak jótartással kell nevelni; — a jótartás nem nevelési eszköz, az csak föltét a jó dispozicióra. Az eszközök egészen má-

sok; az eszköz a szellem. Különben úgy hiszem, hogy a dolog világos.

A fönt kiállított két thézis fejezi ki a Collegium rendszerét a refektóriumban. A Collcgiumban mindenki meg van elégedve az ellátással. Sohasem hallottam panaszt. Ritkaság, hogy valaki a kosztról beszéljen; tehát ott szokás az «emberi méltóságra» emelkedni; ahol az ellátás nincs meg kellő mértékben, ott folyton arról beszélnek. Tehát ha e nemben is emberi méltóságos gondolkozásra akarunk valakit növeszteni, akkor adjunk neki becsületesen enni. Ez az útja az emberi méltóságra való nevelésnek. Minden ellenkező szóbeszéd, mely a Collegium refektóriumára kígyót-békát kiált, ráfogás, hazugság I «De hát — fogja valaki mondani — a kirántott tök, a sült uborka, a salátának készült macskafark, — bocsánatot, növényt értek, — lúdvirág-levél, szintén csak ráfogás, hazugság?» Hogy Olaszországban a föld valamivel több faját termi meg a salátáknak, ki akarná azt néki megtiltani? Hogy pedig valaki a kirántott töktől áj üldözik, az képzelődés; — mondhatom, hogy az igen jó; de akinek nem jó, ne egyék. Ne féljen, hogy az étlap valamikor ilyen is lehetne: leves — és kirántott tök. Az ilyen tökfilkóságra eddig nem akadt vállalkozó; vagy <ha> talán van valaki, aki ezt komolyan is gondolná, akkor hát neki járná meg az ilyen étlap.

Meglehet, hogy ismét a leírás méltósága ellen vétek; de van elég enyhítő okom rá, melyek a magas bíróság előtt kimentenek. Ezek közt első helyen állnak azon kósza hírek, melyek ha nem erednek a vén Chemniciustól, hát bizony nem valami barátságos féltől. Mindezek a komámasszony hitelességével dicsekszenek.

Az elöljárók és alumnusok együtt étkeznek. Ha püspökök, érsekek, kardinálisok hivatalosak, akkor is csak úgy van. Ezeknek csak nem lehet kirántott tököt tálalni? A konyha német, ami annyit is tesz, hogy lehet németesen enni, vagyis sokat, amennyi tetszik. Van reggelire kávé, ebédre három tál étel és télen-nyáron gyümölcs; van uzsonna, van vacsorára leves, pecsenye és gyümölcs; főzeléket Olaszországban nem ismernek; délben, este bor. Ha valakit ennek dacára kerülgetné a «horror vacui», az délelőtt is gondoskodhatik magáról, csak szólni kell. A böjttől szívesen adnak dispenzációt, olyannak is, aki nem akarja, föltéve, hogy kell neki. Említenem se kell, hogy a negyvennapi böjtöt nem tartják esztergomi asketizmussal.

Az ünnepeket s ünnepélyeket ünnepiesen ülik. De a specifikációtól most eltekintek, egyrészt azért, mert az ételek neveit általában nem ismerem, s ha ma tudom, holnap elfelejtem, másrészt azért, mert ha specifikálni kezdenék, némelyik talán Hári Jánosnak nézne. Természetesen tévesen, de mégis.

X.

Most, midőn a pápai jubileum napjaiban minden szem a Vatikánra irányul, jó lesz, ha a Collegium ismertetése is megemlékezik azon szeretetteljes viszonyról, mely a Collegiumot a szentszékhez fűzi. A kegyeleteket ápolni kell. A történelmi alap, melyen a Collegium mindent a szentszéknek köszön, a távol múlt ködében szürkül; a dogma, mely a szentszéket az élet s a szellem éltető központjául, szívéül ismeri, könnyen vonul az elvont hit hideg magaslataira, hogyha a pápa azokhoz, kik őt szeretik, kik érte lelkesülnek, szeretetben le nem ereszkedik, ha lelkesülésüket a figyelem elmés jeleivel, az elismerés apró-cseprő bizonyságaival nem heviti, nem éleszti. Bizony, a kegyeleteket ápolni kell, — ez elv tükröződik a falusi tanító méltóságos komolyságán, midőn az elfogult, gratuláns gyermekcsapat háromszor fönnakadó szónokának dikciójára felel; — ez elv tükröződik a legfőbb tanító leereszkedésén is, ki csupa merő figyelemmel s elismeréssel kíséri a szentszék iránt nyilvánuló gyermeki odaadás tüneteit, s nem restell, nem kevesli különös figyelmével kitüntetni s továbbra is ápolni a jelentéktelen hódolatokat. Minél magasabb a trón, minél felvilágosultabb képviselője, annál teljesebben valósul az elv kivitele.

A mély hódolat<ról> és tiszteletről, mely a katholikus lelkületet jellemzi, nem szükség külön tanúskodnom, hogy a Collegium elzárt kertjében díszeleg s gyengéd ápolásban részesül. Ami jellemző vonása a katholikus híveknek, — a szentszékhez való ragaszkodás, azt lehető leggyengédebb kifejlésben ott találjuk, hol az ifjúság lelkesülése egyrészt a tiszta áhitat forrásából, másrészt a szentszéknek folyton szemei előtt lebegő nagyságának benyomásaiból táplálkozik. E benyomásokat nyújtja a világ hódolata, mely Rómában a zarándokok, utazók, küldöttségek egymást érő fölvonulásában nyilvánul, nyújtja magának Rómának képe, mely tagadhatlanul a legfeltűnőbben világvárosnak mutatja be magát, hol a szellemi törekvések és irányzatok mint gócpontban találkoznak, majd a központból kifutó hatásnak, majd az

ellentétes sarkoknak a központra való visszahatásnak képében. A királyi trón, mely a Quirinálon törekszik kifejteni fényét, nemcsak hogy el nem homályosítja s nem csökkenti a szentszék ez impozáns, szellemi hatalmát, hanem még élénkebb öntudatra hozza e hatalomnak jellemzetes különbségét mindattól, ami földterületek-, pénz-, hadsereg-, keres kedés-, műveltségből meríti nagyságát: a szentszék a tekintély egyetlen, páratlan kathedrája, — hatalom egészen s kizárólag *Isten kegyelméből.*

Ezt a lelkületet, mely a hitből van, hogy érzelmes kegyeletté váljék, meleggé s hangulatossá teszi a pápák személyes jóindulata s leereszkedése. Természetes, hogy ami személyes, az az egyéni természettel változik. A pápa jellemétől függ a jóakarat nyilvánulása. IX. Pius nem szokta volt feledni az ő «főtt rákjait». «Per Bacco! i gamberi cotti», kiáltott fel, midőn a lakosztályához közel fekvő szobának mélyében félkörben fölálltunk, s átmenőben egyszerre maga előtt megpillantá a piros falanxot. Ez a néhány szó s az ő derült, kedves megjelenése jobban tárta föl szeretetreméltó jellemét, azt a nyílt himezni-hámozni nem tudó lelket, mint akármennyi életrajz. Egy-két kamarása volt körötte, utána jött rokkant inasa, vörös, arannyal beszegett, százrétű köpenyét vitte karján. Lassan jött, botjára támaszkodva. «Jön a pápa», suttogta egy hang; — soha ily ünnepélyes megilletődést nem éreztem, s talán hallhatta szívünk dobogását IX. Pius, midőn a föltárt ajtón belépett. Most következett a «Per Bacco I» Mindnyájan térdeltünk. Egyet-mást megveregetett botjával; nem volt szűkiben a szónak, s a haza vonatkozó reflexiók is egészen érzelmi szabadjában törtek ki belőle. Mikor ő úgy szerette a nyílt szókimondást, s a kétszínű, diplomatikus, begombolt emberek iránt úgy viselkedett, mint a francia nagykövet iránt. Ez is elment hozzá egy alkalommal, s csűrte-csavarta a szót, mást gondolt s mást beszélt, szerette volna a beszédet oly tárgyra terelni, melyről a pápa szókimondó nyíltsága folytán érdekes tudósítást remélt küldhetni a hasonszőrű kormánynak. De Pius a diplomatában mindjárt fölismerte az embert, ki csak úgy a kertek alatt kullog s a nyílt utcára előlépni rostéi, s tüstént a kellő címre utasította őt: «Andate al Signor Giacomo», menjen Jakab úrhoz! ... az majd elbeszél magával. Jakab úr nem volt más, mint Antonelli államtitkár.

Már a régi Collegium története említi XIII. Gergely pápáról: «Xenia cupediaeque, atque hujus generis alia identidem e Palatio in Collegium afferebantur, haud magni pretii

munera, séd Pontificiae voluntatis argumenta in maximo habenda pretio». (Cordara, Historia Coll. Germ. Hung. II. 80 1.)

IX. Pius nem feledkezett meg a «xénia-» és «cupediákról». Karácsony körül egy napon rendesen beköszöntött hozzánk a küldemény, s akkor a pápa cukorsüteményét nagy ünnepélyesen föltálalták a refektóriumban. Sok magyar könyv vándorolt át a Vatikánból a Collegiumba; szép kötésük mutatja, hogy eredetileg nem nekünk voltak szánva. A kicsinységek sem kerülték el figyelmét. Egyszer valaki felemlítette előtte, hogy a germanikusok a misében kyrie eleisont énekelnek eleison helyett, amin az olaszok fönnakadtak. Át is izent nemsokára, hogy ezentúl eleison legyen a szöveg. De IX. Pius pápa személye a katholikus világban mindenütt oly népszerű volt, nevéhez a katholikusok annyi szenvedése és küzdelme fűződött, s ugyancsak a pápa változatos csapásai és veszteségei az egyház életre ébredt öntudatában annyi rokonszenvet és lelkesülést váltottak ki: hogy a hű, lelkes, lovagias ragaszkodásnak személye iránt a Collegiumban — még bágyadt képét sem festhetem. S midőn az az 1878-i február 8-a beköszöntött, csütörtöki napon épen a villán voltunk. Egymást érték a hírek. Akik később jöttek ki a villára a városból, azok mind tudtak valamit mondani, hogy a pápa rosszul van, hogy nincs életéhez remény, — hogy valamennyi templomban ki van téve az Oltáriszentség.

Visszatértünkben benéztünk «A1 Gesú»-ba. Fényárban úszott az oltár; egymást érték az ájtatoskodók csoportjai. Az egész városban csak egy gondolat tartotta feszülésben az érdeklődést. Legalább mi úgy gondoltuk; minden arcról azt olvastuk; ahol két-három ember megállt az utcán, fogadtunk volna, hogy kitaláljuk, miről beszélgetnek. A gyermeki lelkűiét nem tagadhatta meg magát; gondolta, hogy mindnyájan úgy éreznek, mint ő, hogy mindnyájan úgy szeretik a pápát, mint ő. Sokáig térdeltünk a márványpadlón; mögöttünk egyre nyílt s csukódott a szélfogó ajtó. Este lett. Midőn szép csendben kivonultunk a refektóriumból, akkor mondta a P. minister: meghalt a pápa, s mint futótűz úgy széledt el a suttogás: meghalt a pápa; de lárma nem lett; az érzelem elnyomta a hangot. Senki sem merte hangosan mondani; csak suttogva. Mennyi áldás, mennyi vágyódás és kívánság kísérte távozó lelkét. Az Ave Maria harangjával csendítettek neki.

XIII. Leó pápa személyét már az is rokonszenves színezetben tüntette föl előttünk, hogy a Collegium Romanumban

tanult, aminthogy bátyja, a bíbornok, mint volt jezsuita, a Collegium Romanumban tanár volt. Különféle, kevésbbé hitelt érdemlő okokat emlegetnek, miért távozott a társaságból. Némelyek egyes théziseket emlegetnek, melyektől eltérni nem akart, mások még kisszerűbb okokról beszélnek, melyek a társaság ruházatára vonatkoznak. A pápa 1824-ben tizennégyéves korában lépett be először a Collegium Romanum gimnáziumába. Előbb Viterbóban tanult a jezsuiták konviktusában. Később a filozófiára lépett. Tanárai közül nevezetesek voltak Pianciani János, nagynevű olasz tudós, XII. Leó pápa unokaöccse és Carafa András, jeles mathematikus. A fiatal Pecci kitűnő tehetségeit főleg a bölcsészet elméleti szakaiban ragyogtatta, de nem maradt hátra a többi tanulmányokban sem. Az 1828-i iskolai év jutalomnyertes Újainak katalógusában kétszer találkozunk nevével: jutalmat nyert a vegytanból, s a számtanból első helyen említtetik a megdicsértek közt.

Ezalatt érlelődött nemes szándéka, hogy az egyház szolgálatára szenteli életét, s miután a bölcseleti tanfolyamot jeles eredménnyel bevégezte, a theológiai kurzusra lépett. Azon négy év alatt, melyben a theológiát tanulmányozta, több jeles tanárral dicsekedhetett a Római Kollégium: köztük voltak Perrone János, Manera Ferenc, Zechinelli Mihály, Van Everbrock Kornél és az exegézis tudós és tiszteletreméltó tanára, Patrizi Ferenc, ki nyolcvan évet meghaladó korában megérte az örömöt, hogy tanítványát Szent Péter székén láthatta. A theológia harmadik évében, 1830-ban nagy dicsőséget aratott egy nyilvános vitában, s az első díjat nyerte el, amint ez a «Romanum» évkönyveiben olvasható: «Pecci Vince* nagyszámú hallgatóság előtt disputáit a Collegium aulájában a búcsúra, utolsó kenet- s az egyházi rendre vonatkozó kérdésekről. Az elöljárók- s más' kitűnő férfiaknak meg volt engedve, hogy tételei ellen nehézségeket fölhozzanak. E vitában az ifjú oly fényes tehetségeket mutatott, hogy úgy látszik, nagy dolgokra van hivatva».

Az 1830-i jutalomnyertesek katalógusában azon megjegyzés előtt, hogy Pecci az első díjat nyerte a theológiában, a következőket olvasni: «A theológusok közül Pecci Vince kitüntette magát a búcsúra vonatkozó disputádéban, mely az aulában tartatott a Collegium tanítói és más tudósok előtt.

* A szent keresztségben Vince és Joakim neveket kapta. Vincének nevezte ét édesanyja majdnem tanulmányai végéig; azontúl mindig Joakimnak Irta magát.

Mivel ezen nyilvános gyakorlatban, mely akadémikus mód szerint tartatott, ezen ifjú jeles tehetségéről s hatalmas szorgalmáról fényes tanúságot tett, azért ide jegyeztük föl nevét». A következő évben befejezte tanulmányait, s kezébe kapta tudori okmányát. Akkor 21 évet számlált.

Amily különböző XIII. Leó pápa jelleme IX. Pius jellemétől, oly eltérő a mód is, mellyel jóakaratát a Collegiummal érezteti. «Xénia-» és «cupediá»-kra nem igen emlékszem. De hogy érdeklődik az ifjúság iránt, azt a tanulmányok reformjában ugyancsak bebizonyította. Érdeklődése azonban nem oly hangulatos, meleg színezetű, mint volt IX. Pius pápáé. O mindig komoly. Főleg a Collegium Romanumra volt irányozva Szent Tamás követésének hangsúlyozása, s az «Aeterni Patris» kezdetű enciklika különféle változtatásokat vont maga után a tanárok karában; ez intézkedések iránt a pápa mindig melegen érdeklődött.

Audienciákra nem igen ereszti az alumnusokat, csak mikor búcsúznak. De leereszkedését különösen kimutatja a tudományos viták alkalmánál, melyek jelenlétében tartatnak. E vitákat, melyek nem egyebek, mint a föntebb leírt «disputatio menstrua»-hoz hasonló, tudományos ünnepélyek, a pápa órahosszat elhallgatja; 2—3 óráig nem emelkedik föl trónjáról. Ez érdekes föllépések dísztereül a vatikáni könyvtár egyik része szolgál. A vitázók a különféle kollégiumokból választatnak ki; a hallgatóság a legválogatottabb; bíbornokok, püspökök, magas egyházi tisztviselők, római tudósok, — kik mind előbb fáradnak ki, mint a pápa, s szívesen mennének egy óra felé haza; — a disputáció 11-kor veszi kezdetét. A Collegium alumnusaiból is fonódik a tarka «koszorú», de csak meghatározott számban bocsáttatnak be. Három órán át támaszkodás nélkül megcselekedett ülés után ritkán vágyódunk másodszor is hasonló megtiszteltésre.

Előbb még más rendkívüli alkalom hozta érintkezésbe a Collegiumot a pápával, mely most megszűnt. Mindszentek napján ugyanis az alumnusok egyike szónokolt a pápai kápolnában. A pápa, a bíbornokok s egyéb e társaságban alig említésreméltó nagyobb urak hallgatták. A beszédnek rövidnek kellett lenni. Volt azután gondja rá a kiválasztottnak, hogy a rövidség ne legyen egyedüli jó oldala a beszédnek. Ez a szokás valóban megható; a leereszkedésnek gyengédebb kifejezését alig képzelhetni. Azonban úgy látszik, hogy a német szónokok beszédeikkel nem igen prosperáltak. Az olasznak a rhetorikáról más fogalma van, mint nekik. A javarész-

ben olasz hallgatóság aligha talált valami ízt a nagy gonddal készült s betanult szónoklaton, s úgy látszik, hogy a dikció a benső megilletődés vénáját — szivükben föl nem fakaszthatta. Sőt keménységükben annyira megátalkodtak, hogy az alkalmatlan szónokon szép szerével túladni nem átallották. Meglehet, hogy nem így történt, amint írom, de legalább nem valószínűtlen. Már Hettingernek, kire XVI. Gergely alatt került a megtisztelő sor, hogy szónokoljon, azt mondta a pápa: «De kevés tűz van tibennetek, németek».

Gyertyaszentelőkor a P. rektor két alumnussal indul a Vatikánba a szentelt gyertya átadására. Ez a két alumnus a sekrestyésség jeles hivatalát viseli. Miután sekrestyésségig a sors dolgaimat föl nem vitte, azért ez audenciáról közelebbi információkkal nem bírok; de azt tudom, hogy a pápa e fölajánlást szívesen veszi, melyben az első kathedra tekintélyének, tanítása csalhatatlan fényének elismerése nyilvánul.

Ezen s más hasonló alkalmak, a belőlük sugárzó atyai szeretet teremti édes visszahatásképp az ifjúságban a szentszék iránt való kegyeletes, gyermeki ragaszkodást. Ez képezi a közszellemet. Ügy vannak mind meggyőződve, hogy a pápa becsüli, szereti őket s megbízik bennük. Azt is tudják, hogy leereszkedésének rúgója nem politika, hogy jóakaratát nem számításból szabja, mint tehették s tették is az augustusok a tribunokkal, quesztorok- és prokonzulokkal, kiket a Rénushoz és az Isterhez küldtek a római provinciák védelmére, — hanem szeretetből. így történik, hogy azon általános katholikus lelkűiét, mely a pápában lelkének, üdvösségének szentséges atyját tiszteli, a személyes jóindulat és leereszkedés nyomán elevenebb színt, igazi szívmeleget nyer. E legfölségesebb tekintély szelíd besugárzása alatt alakul meg azon közlelkület, melynél fogva az elöljáróknak az alumnusokhoz való viszonyát, kölcsönös viselkedésüket a hajlékony, idomítható kegyelet, s nem a merev jog határozza meg. A pápa szeretetteljes jóindulatát mindenki természetesnek találja.

E fölfogás, hogy olyannak kell lenni a tekintélynek, mely kegyeletet, pietást ébreszt, s szeretetből kiinduló engedelmességet késztet ki magának, — közvéleménnyé, közszellemmé válik s kritériummá az iránt, való-e valaki elöljárónak vagy nem, — megvan-e valakiben, kinek az ifjúsággal dolga van, s kinek hivatala az igazgatás s a kormány, az az áldott tehetség, hogy tekintélyét a szeretet és kegyelet révén, s nem a kötelesség és jog «muszáj»-járszalagja vagy gyeplője által érvényesítse. Az előbbi imponál, az utóbbi alkalmatlanná

vagy balekká deklaráltatik. Az első hódít s megindítja az ifjú lélek valamennyi sejtjében s erében a pezsgést, a növekvést, a hozzáhasonulást, a másik megdermeszt; mint a fúrj meglibbenik a tarlóban a vizsla előtt, úgy kuporodik és zsugorodik össze a muszájjal szemben az ifjú lélek, s egyiptomi stílusban alaktalan szfinx-szé növi ki magát, melyről nem tudni, mit kelljen tartanunk — ló-e, ökör-e, ember-e; — hajlong-e azért, mert betanították, vagy azért, mert Istent tiszteli a tekintélyben? etc. etc.

A szentszék e példája, mely leereszkedése, szíve, szeretete által fejleszti az ifjúságban a nagylelkűséget, — hogy a tekintély iránt a kegyelet hódolatával viseltessék, — követőkre talál a püspökökben, kiknek megyéjükből a Collegiumban alumnusaik vannak. Mindnyájan meglátogatnak. Vagy az egész Collegiumhoz, vagy csak az illető megyebeliekhez van szavuk. A P. rektor ebédre is szokta meghívni őket, már t. i. akiket mer, mert mindenikét nem meri, aki ezt attentátumnak vélné, s az egyiptomi stílust még át nem törte.

A legérdekesebb volt e részben az 1875-i év, mikor IX. Pius jubileumára a püspökök mindenfelől Rómába özönlöttek. Majdnem az egész német püspöki kar, — mindnyájan, kik Rómába jöttek, voltak hivatalosak. Card. Franzelin prezideált. Melchers, akkor kölni érsek, mondta az első tósztot, Ketteler a másodikat, Martin Konrád a harmadikat. Ez volt a leglelkesebb. Csupa tűz. Mindjárt itt maradnék, s kezdeném újra a tanulmányokat, annyira becsülöm az intézetet, annyira szeretem az alumnusokat. Ez volt a beszéd veleje; jól belevéstük emlékezetünkbe. Tósztot mondani a Collegiumban nem szokás. De ünnepélyes alkalmakkor van valami tószt-féle, melyet közelebbről meghatározni nem könnyű. Inkább ének mint beszéd. Legalább a fősúly az éneken van, melyre mindnyájan rágyújtanak; s ünnepélyes motívumban, mely a cantus Gregoriánus neumái módjára változtattatik, ezt az egy szót hajtogatják: vivat, ha egynek szól, s vivant, ha többnek. Az éneket bevezeti néhány sornyi beszéd, melyet a jótorkú kántorok egyike tonus rectus-ban elrecitál, s az utolsó szónak oly nyomatékot ad, hogy átmenetet képezzen a vivatra; ekkor az egész asztalkor belevág. A hatást rendkívülinek mondhatom, mert senki sem várja, hogy a recitativ olvasás egyszerre közzendüléssé árad. De sohasem zengett s zúgott a vivant úgy, mint ekkor, midőn a jelenlevő püspöki karnak szólt, őszintébb elismerése érdemüknek aligha lelkesítette máskor dicsérőiket, híveiket, mint e napon minket.

Hogy tűntek föl ők, kik azon eszményekért, melyek szívünk lelkesedésében úsztak s vakító fénnyel emelkedtek föl minden aspiráció fölé, — szenvedni, küzdeni s győzni méltattattak. Hogy tűntek fel ők, kik az eszményi hatalmaknak, a jognak, a hitnek, az emberiség szellemi javainak harcában a barbár, nyers anyagi, a hatalmat az ököllel identifikáló erőszak ellen — első sorban álltak, s a legnagyobb történelmi kérdéseknek a XIX. században époly pregnáns kifejezést adtak, mint a vértanúk az első három században, mint Morus Tamás a XVI.-ban s mint a katekizmus kezdettől fogva napjainkig, midőn azt mondja: inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek. Ez nagy kitüntetés, nagy méltatás, nagy érdem 1 Mindennek végeztével kivonultunk csendben, elül a kardinális, utána hierarchikus sorrendben az utolsó fráterig. Ebéd után a rekreációban ismét velünk voltak. Minket főleg Martin Konrád érdekelt, ki nem sokkal azelőtt Weserből megszökött. Egészen civil ruhában járt, kolláré helyett az öreg divat selyemkendője tekerődzött 3—4-szer nyakára. — Híre járt, hogy az olaszok nem idegenkednek, ha publikussá válnék, hogy itt jár, kiadatásától; meglehet, hogy csak mesebeszéd volt. De Martin nemsokára eltűnt. Melchers szerény, aszketikus alakja, Brinkmann, a münsteri püspök joviális s kedélyes társalgása a legjobb benyomást tették.

Simor és Haynald bíbornokok, Császka püspök többször szerencséltették a Collegiumot kitűnő jóhajlamaiknak bizonyságául; bizalmuknak jeléül az elöljárók s a Collegiumot átható szellem iránt. A prímás ő eminenciájának egyszerű nyílt modora, mely a pompát kerüli, s a ceremóniák s udvariaskodó teketóriák közt unatkozik, főleg a flegmatikusabb északnémetek közt rokonszenves viszhangra talált. A bíbornok kérdésére, hogy mi lesz magából, majd ha haza megy, a megszólított német sans géné azt felelte: majd bezárnak. Szép kilátás. Azóta e kilátás derültebbé vált, jóllehet még elég borongós, mert még most is kivételt tesznek a porosz törvények a germánikusokra nézve. Akik Rómában és Innsbruckban tanulnak, azok nem alkalmazhatók ott, hol az államnak van beleszólása.

Mindezen benyomásoknak, melyek felülről, a tekintély régiójából vetődnek a Collegiumra, az a hatása és jellemző vonása, hogy nincs rajtuk kifejezve a rideg és hideg jus, mely glédába parancsol s habtákot kiált, s gondolja, hogy így már megvan, ami csak meglehet. Elkülönzöttség kínai falának, mely azzal van megbízva, hogy a tekintély mennyei országát

minden tolakodástól megóvja, itt nincs szerepe. Hogy a tekintély tolakodásoktól ment legyen, hogy a szerénység el ne vesszen, hogy a tisztelet a leereszkedéstől meg ne vonassák, — azt egészen erkölcsi motívumokkal törekszenek elérni. Annyi tény, hogy elérik. De a tekintélynek ezen viselkedése az alattvalókban föltételezi, hogy ezen erkölcsi motívumoknak engedjenek. Ha ez meg nem volna, akkor a tekintély őszi barackot oltana fűzfába, — ami lehetetlen.

XI.

Az alumnusok öltözete piros taláris fekete övvel. A ruha színe megválasztásában is nyilvánul Szent Ignác tüzes lelke, izzó, pirosló vágya, hogy intézete a telkeknek szeretetét még a ruháról is leolvassa, — s hogy a piros öltöny oly szívnek s léleknek legyen takarója, mely az egyház s az emberek üdvéért később is majd, amikor feketében jár, kész legyen a fekete ruhát vérével pirosra festeni. Az a gondolata is lehetett, mely kifejezést talál VIII. Orbán pápa levelében, melyben Pázmány Pétert bíbornokká történt kineveztetéséről értesíti: «Te, ki a bölcseség székéből régóta hangoztatod az üdv szózatát, jól tudod, hogy a Vatikánnak királyi bíbora, mely a keresztre feszített Jézus vérétől piroslik, a fájdalom s nem a dölyf jelvénye». Egyszerű klerikusoknál természetesen sem királyi bíborról, sem a dölyf jelvényéről szó sem lehet, de az áldozatos, nagylelkű buzgalom, az a tüzes, piros lelkűiét, mely fájdalom nélkül nincs, elmés emlékeztető jelt talál a piros gyapjúruhában.

Volt pedig idő, midőn egynémelynek, ki alumnus korában Sienai sz. Katalinnal elgondolta: be szép volna e ruha, ha vérem pirosítaná, — később vágya teljesült. Ezen vértanúk történeti nyomatékot és jelentőséget adnak a ruha piros színének, s emléküknek, mely a múltból besugárzik a hagyományos buzgóság révén a piros taláris mai hordozóiba, keltegetnie kell a régi elszántság s áldozatkészség lelkét manapság, — a sokkal lanyhább s lelketlenebb korban. Vért kell látnunk és halált; oly rikító színre s oly borzalmas hatalomra van szükségünk, hogy megérthessük napjainkban, mit tesz mély elszántsággal s lelkesen akarni. Főleg a magyarokból akadtak, kiket régen a hősi példaadás véres kegyelme ért. Cordara történetének Catalogue virorum illustrium-ában a következőkkel találkozunk: Marcus Stephanus Crisinus, Canonicus Strigoniensis, Cassoviae a calvinistis crudelissime

interfectus. — Joannes Kapronczay, Parochus Nitriensis, dum catholicae fidei propagandáé operám navat, ab haereticis veneno sublatus. — Joannes Selley, Parochus ad Tymaviam, in odium fidei a Turcis capite obtruncatus. — Petrus Parrady, canonicus Posoniensis, in Hungária a rebellibus haereticis occisus. — Stephanis Dobis, canonicus Strigoniensis, in odium fidei crudelissime necatus. — Stephanus Jósa, in Hungária fidei causa trucidatus. Az esztergomi szemináriumfolyosóján a szentek képei közt Marcus Crisinus képe is díszük. Szentté avattatásának pőre, úgy látszik, végleg elaludt. Ez volna legújabbkori magyar szentünk, s nincs kétség benne, hogy ránk férne.

Intézeteknek, hogy átalakító erővel bírjanak, típusokra van szükségük. A típusok megtestesülései az intézet plasztikus, jellemzetes, hagyományos szellemének. Kell-e tündöklőbb élőkép s erőteljesebb szellem, mint mely megdicsőült vértanúkról sugárzik. Erőteljes lesz az a szellem akkor, ha a külbefolyásoknak ellentállni bír ma is, ha ellapulni, szétmállni nem engedi a magában véve erőtlen, könnyen nivellírozható, jelenkori emberanyagot. Azért elzárja azt hét évre, védi, kiveszi az ellenkező benyomások lőtávolából; — rá akarja olvasztani, ki akarja nyomni lelkén-szívén jellegét. Ez a hagyományos szellem — a hitért való lángolásnak s a vértanúi áldozatkészségnek fölsorolt típusaiban szól hozzánk — a múlt emlékezetének ajkán, s piroslik az ugyanazt kifejező piros ruhán.

így van az a falakon belül; hogy aztán a buzgalom, a jóért való lelkesülés s a fogékony áhitat később, midőn az évek múlnak, a környezet lanyha és hideg légkörében kihűl, hogy jellemző vonásait elveszti, — hogy szárnya lehull s a «Durchschnittsmensch» tespedésének és apathiájának gubójába rekeszti be magát végleges telelésre, — ki tehet róla? Ki tehet róla, hogy a gót torony oszlopocskái, rózsái, levelei, melyek a kőben a gondolat életét feseltették, kopnak, szitáznak, porlanak, lehullnak s sárrá válnak? aligha a művész és évekig kopogó vésője és kalapácsa, — hanem a zúzmarás tél, a süvöltő, szívtelen szélvész, a lomha köd egyrészt, másrészt a kő megtört keménysége, legyőzött ellentállasa. Ez minden intézet szomorú tapasztalata. Főleg korunkban érvényesül gyakrabban a szakítás a lelkes múlttal, a folytonos hűlés a nevelési években tapasztalt lélekizzásból.

«Emberanyagunk» materializmusra hajló — de csattanós kifejezés! Nagy részben, úgy látszik, nem születik arra, hogy

a nem közönséges s a korszellemmel ujjat húzó eszmék rajta s belőle tipikus s erőteljes kifejezést létesítsenek. Jellemvonását képezi a szétmállás, az ellapulás, az eredetiségnek kerülése, a sablonokban való elterpeszkedés. Lekvárból nem lehet phydiasi szobrot faragni, még ha kőkeményre fagy is. Minden egér rágcsálna rajta s minden szakácsné vonzódnék feléje, s nem állhatna ellent, hogy édességét ne élvezze, rajta egyet ne nyaljon. A lekvárszobor pedig, ha kemény is, mégis engedne a vonzalmaknak, — a nyalakodásnak s közölné szíve-lelke érzelmes édességét.

A Collegium mindent megtesz, hogy a szellemi ellapulás, az eszmék s törekvések e bankrottja ne kísértsen falai közt; hogy az ifjú lelkes, buzgó legyen s hozzá szabad azon irányban, melyben természetes erőit a tudásban s az erényben érvényesítheti, s azoknak eredeti, jellemző s ép azért erőteljes kifejezést alkothat. Mit beleoltanak, az nem csorbítja semmiben sem egyéniségét s jellemét; — érvényesülhetnek tehetségei s amennyiben jók, hajlamai is, — csak azt sürgetik, követelik, csak azt várják s nyomósítják, hogy buzgón s lelkesen törekedjünk.

Ez a buzgó, lelkes törekvés úgyszólván az alaphang a Collegium szellemi életében. Tényről van szó; ez volt a tagadhatatlan, bizton kivehető tény, melynek benyomása alól, aki ott élt, ki nem vonhatta magát. Jellemző e buzgó törekvés iránya s másodszor a nevelés módja, mely azt ápolja. Legyen szabad mindkettőről röviden megemlékeznem.

Az elsőt illetőleg: a buzgó, lelkes törekvés nem irányul az írásra, nem a szóra, nem a tudásra, hanem saját megszentelésünkre. Amit e néhány szóval mondani akarok, valóban főbenjáró dolog s legélesebb jellemző vonása a szemináriumok életrevaló képességének. Vannak szemináriumok, hol az ifjúság nagyon lelkesül az irodalomért vagy szónoklatért, s szép nyilvánulásait hozza napfényre e nemes törekvésének. Ha nem is határozottan kimondva, de a sorok közt, vagy inkább a tényekben, a viselkedésben ki van fejezve, hogy irodalom és szónoklat által gondolja üdvözíthetni az emberiséget s tökéletesíteni önmagát is úgy, hogy alkalmas eszköze legyen az Isten alkotó kezének. — Máshol előtérben áll a tudás; minden törekvés a tudományra irányul s a tudomány hatalmában látják a sötét jelen karimáján a pirkadó szebb jövő hajnalát. Működésüknek eszményét tudományos fellépésekben s puklikációkban látják; kecsegtetik magukat, hogy nagy névre tesznek szert, s ezáltal az egyházra is fényt

derítenek; remélnek babérkoszorút, nem az egyetemtől, hanem a közelismeréstől, s nem tagadhatni el tőlük azon nemes érzületet, hogy a tudomány e trófeumát, miután fejüket díszítette, készek az egyháznak örökben hagyni, s végrendeletükben a koszorút koporsójukról az egyház oltárára átvitetni rendelik. íme az írás, a szó, a tudás előtérbe való léptetése.

Szent Ignác nem így gondolkozott, hanem minden törek· vést, bármily szerteszéjjel húzó volt is, azon egyetlen gondolatnak vetett alá, hogy csak az öntökéletesedés, az Isten szeretete a szívben érdemel munkát, fáradalmat, áldozatot, minden egyéb pedig csak annyiban, amennyiben rá visszahat. Miután csak a természetfölötti rend bír a világon végleges s célt érő realizmussal, s miután e természetfölötti rendnek csak egyetlen, életre és hatásra képes hatalmassága van, értem a kegyelmei, melyet sem írás, sem szó, sem tudás megszerezni s annál kevésbbé megteremteni nem képes, s csak az Isten ingyen való szerelméből s könyörületéből származik: azért aki hatni kíván, aki hivatásának megfelelni vágyik, annak mindenképen törekedni kell, hogy az Isten kegyelmét magára levonja, hogy az Isten szemében oly grata persona legyen kiben Ő azt a teremtő, egyedül hathatós, egyedül térítő s javító hatalmat, a kegyelmet fölléptetni s e mennyei erővel az ember törekvéseit, szavát, tudását áldássossá s gyümölcsözővé tenni méltóztassék.

Sikerült e nagy gondolatnak a Collegium ifjúságában élő kifejezést adni. A közszellem, tapasztalatom szerint, az isteni kegyelemnek legtöbbre való becsülésében nyilvánul; kifejezi önmagán a «horror peccati»-t, s ez irányban fellépő érzékenysége s töprengő gyengédsége az egész életbe a tisztaság kellemét leheli. Hogy csak magamról ítéljek, — nem gondoltam a Collegiumban soha arra, hogy az alumnusok közül ez vagy az halálos bűnben élhet, s vakmerőnek ítélném most is a gondolatot vagy gyanút, ha azon lelkiállapotomban az ily gyanúnak engedtem volna. Honnan vennék biztosabb mérvesszőt az alumnusok szellemének megítélésére, mint ezen élénk s hamisítatlan benyomásokból, melyeket életük, áhítatuk, beszédük, viselkedésük lelkemben hátrahagyott, — honnan vennék tisztább s találóbb színeket a közszellem lendületes képének festésére, mint azon elragadó, rózsás alkonypiíból, melyben az emlékezet hátterén azon élet s azon évek kellemes körvonalai, fény- és színváltozatai ízznak!

A Trinitá dei Monti temploma mellett felmeredő házon

olvasni e szavakat: Purior hic aer, late hinc prospectus in urbem 1 Valóban sokszor, ha az élet esélyei szélesebb prospectus-t nyitnak az emberek szívébe, a Collegium tiszta légkörének emlékében fölmerül a Trinitá dei Monti környéke, a karcsú obeliszkkel s a feliratos házzal, és olvasom róla: Purior hic aér!

Talán naivnak látszik, talán tapintatlannak a reflexió ily rejtett tényezőre, milyen a «horror peccati», a bűniszony. Szívesen viselem mindkét vádat, hogyha csak kifejezhettem a szellemi, lelkes törekvés első princípiumát s elevenjére tapinthattam a lüktető érnek, melynek erőteljéből, fokozott érütéséből árad az ifjú szívekbe erény, buzgalom, áhítat, — s azoknak leikébe, kik őket szeretik, a remény, hogy az ifjak, majd ha férfiakká lesznek is, kitartanak. Hol olthatni ez elszánt, bűntől iszonyodó lelkületet mélyebben a fogékony szívbe, mint az exerciciumokban, az elmélkedésben, a szentségek gyakori fölvétele s azon szokások által, melyek a Collegiumban élnek, s ugyanezt a lelkületet az élet közvetlenségével s a gyakorlat legyőző erejével szívünkre kötik. Ezen tényezőket mind összefoglalva a nevelés módjának mondom, mely azt a lelkes, törekvő szellemet, melynek legmélyebb elvét, üterét a bűniszonyba helyeztem, nagyraneveli s gyengéden ápolja.

A lelki tisztaság iránt való fogékony érzület az ifjúság zománca; azon speciális szépség, mely mindazt jellemzi, ami érzékeny és érintetlen, milyen az üde gyermekarc és a nyíló virág. E fogékonyságnak a jóra, a nemesre, kisugárzása a lelkiismeret gyengédsége, mely ha nem is ért az erények definíciójához, de csodálatos tapintattal tudja kiérezni azt, ami az erényt sérti, s ratiocinium nélkül, az érzék közvetlenségével veszi észre az erény előnyét vagy hátrányát, a gondolat, a szó és a tett gyengébb árnyalataiban is. Ily dispozició mellett a Collegium falai közt egy tisztalelkű ifjúság szelleme a gyengéd szeretet és az édes béke angyalaival ölelkezik.

Elfogulatlan és élestekintetű férfiúnak, Ketteler mainzi püspöknek szavait akarom most idézni, nehogy a szubjektívizmus vádja és gyanúja vegye értékét e reális leírásnak. Összegyűjtött leveleiben, melyeket Dr. Raich adott ki «Briefe von und an Wilhelm Emanuel Freiherrn v. Ketteler, Bischof von Mainz» cím alatt, többször akadunk oly helyekre, melyek a Collegium Germanicum-ra vonatkoznak; így «An seine Schwester Sophie» 1869 dec. 19-én ezeket írja (399. 1.): «Wir wohnen hier im Germanicum sehr angenehm und abgesehen

von etwas kalten Zimmern, ist sehr gut fiir uns gesorgt. Die Ordnung im Hause ist wahrhaft vollkommen und die jungen Leute machen mir den allerbesten Eindruck. Wenn alle Priester so erzogen würden, dann ware der Welt geholfen. Man kann keine freudigeren, bescheideneren, lieberen jungen Leute seben. Heute babe ich ihnen alien wieder die Kommunion erteilt, was mir eine wahre Herzensfreude ist wegen der frommen Haltung der Alumnen. Ich betrachte es als eine ganz besonders gnádige Fügung Gottes in meinem Leben, dass ich in diesem friedlichen, ruhigen Hause eine Zeit láng zubringen kann». Ketteler nem volt a Collegium alumnusa; ezeket akkor írta, midőn mint püspök római tartózkodása alatt, 1869-ben, épen azon mozgalmas és ármányos időben a Collegiumban lakott, s a vatikáni zsinatot gyalázó, piszkoló liberalizmusnak és hitetlenségnek csúf üzelmei között még csak mélyebben tudta átérezni a szende, kedves benyomásokat. Az imént idézett nyilatkozatot nem írhatjuk röpke pillanat hangulatának rovására; máshol is találkozunk hasonló, szívből jövő s a magánlevél bizalmasságát és őszinteségét lehelő passzusokkal. «An seine Schwágerin Paula» 1876 január 13-án ezeket írja (399. 1.): «Der Aufenthalt in diesem lieben, musterhaften Kolleg erhöht für mich auch in geistlicher Hinsicht die Annehmlichkeit des hiesigen Aufenthaltes unbeschreiblich».

Ugyanily kedvező felfogás jellemzi Ketteler nézeteit a Collegium-ról azon időben is, midőn kiképeztetésének módja és helye forgott kérdésben; nem tudom, vájjon akkor is már személyes tapasztalatai nyomán nyilatkozott-e, vagy pedig csak a Collegium jó hírneve szerint ítélt. Alig hiszem, hogy untató kitérésről vádoljon valaki, ha a negyvenes évekből keltezett leveleire is reflektálok, 1841. aug. 25-én «An seinen Brúder Wilderich» ezeket írja (97. 1.): «Mein guter Herr Regens (Dr. Ernst, az eichstátti seminárium rektora) hattc mich am liebsten sofort wieder eingepackt und nach Rom ins Collegium Germanicum expediert. Ich verdanke es auch lediglich den freundlichen, preussischcn Gesetzen, dass es nicht dazu kommen wird. Die dortige Ausbiidung ist gewiss die beste für einen Geisllichen, so dass ich keinen vernünftigen Grund hátte entgegensetzen können». Tehát a barátságos porosz törvények álltak útjában Kettelernek, hogy kiképeztetését ne ott vegye, hol véleménye szerint a legjobbat nyerhette. Ez a vágya Róma után nem veszett ki lelkéből később sem, midőn az akkori eichstátti püspök tanácsára,

ki őt szintén Rómába akarta küldeni, de e szándékától az akadályok miatt elállott, az eichstátti szemináriumba lépett. 1843-ban így ír «An seine Schwester Sophie» (136. 1.): «Wenn es nicht gegen mein Prinzip ware, in unverschuldeten Verháltnissen etwas anderes zu wünschen oder etwas zu bedauern, so würde ich jetzt sehr gem auf einige Zeit mit Richard zusammen nach Rom gehen, um dort unsere Ausbildung fortzusetzen. Es scheint mir aber nicht Gottes Wille zu sein, wáhrend die Vemunft sehr viele Gründe dafür anzuführen weiss.»

Azonban nehéz feladatot tűznék magam elé, ha ez általánosságokból kívánnám jellemezni és megismertetni a Collegium lelki életét. Az élet csupa konkrét tény; azért ismertetésének is a tények, a szokások, a cselekvés és a szenvedés mentében kell haladnia. A házirend, amennyiben az nemcsak a napot, hanem az évet is felöleli, a legegyszerűbb s legbiztosabb fonalat szolgáltatja kezemhez, mely sorba elvezetheti az olvasó szemei előtt e csendes élet jeleneteit. Ezt a fonalat ragadom meg, s a szíves olvasónak kívánom, hogy e fonalat soraimban felismerje.

Kezdjük az új napra ébredő öntudat első észrevevésein. Reggel öt óra előtt mély csend honol a házban. Látunk ugyan néhány kivilágított ablakot, de a gyönge, téveteg fény oly tájról rezeg az éjbe, hol a beavatott nem keresi az alumnusok szobáit. Ott laknak a jezsuita atyák, s ezeknek négykor szól a riadó. Most üti az ötöt, s nyomban rá megszólal a kisharang. De semmi nesz, semmi fény nem jelzi az álom tűnését. Még néhány pillanat, — gyors léptek hallatszanak, egymásután nyílnak és csukódnak az ajtók; most feltűnik a lucifer alakja, vastyúkot (esztergomiasan «Wachstock» helyett) szorít markában, belép a szobába, mondván: «Deo gratias et Máriáé», (Laudetur Jesus Christus», ha feleletet nem kap, vagyis ha a szögletben álló ágyon a gondolatokkal még meg nem barátkoztak, ismétli az üdvözlő szót, mialatt a lámpát meggyujtja. Azután rohan tovább. Ezen luciferek bidellusoknak hivatnak. Tisztük nemcsak a békés alvók háborgatása, hanem sok más fontos ügy elintézése. Kezükben összefutnak az alumnusok szükségleteinek szálai, melyek a cipészbe, szabóba, guardarobiere-be akarnak belekötni, vagy papírra, tintára, tolira s más egyéb megnevezhető s megnevezhetlen portékákra vonatkoznak. A bidellusok vezetik sétára a csapatokat, — ők öntik reggel kannákból a kávét. A bidellusok gondozzák nagy sétákon a csutorát, — ők őrei a justitia distributiva-nak. A bidellusok szereznek új cipőt, új nadrágot, ha

e nélkülözhetlen szerszámok a romlás útjára térnek. Akinek cipőjét az idő megviselte, az papírszeletre írja számát, beteszi a kitaposott járműbe s elzarándokol vele a bidellus szobájához. Ott nihil dicens leteszi a padra s indul dolga után. De rendnek muszáj tenni. Azért a bidellus is csak a reggelit követő negyedórában áll a szűkölködők rendelkezésére. Ilyenkor tódul hozzá az ő járásának népe. Néha a padot ellepi sok mindenféle tönkrement exisztencia. A veterán cipők változatos méreteikkel gályákra, kompokra s elvétve kisebb ladikokra emlékeztetnek. A támfára rokkant talárisok s megfogyatkozott tripicses kalapok dőlnek. Mellettük mereng kipusztult kebellel az üres tintaüveg; koppasztott suvikszkefék nyugalmaztatási aspirációikkal tüntetnek; elzsírosodott birettumok dimissziót kérnek. A bidellus kilép, éles tekintete rögtön fölismeri a baj legmélyebb okát, s anélkül, hogy szűkebb házi tanácsban fontolóra venné teendőit, gyors akcióra szánja el magát. Mint a lord mayor London utcáin India kincseivel: úgy vonul a bidellus a gondjaira bízott, megfogyatkozott szerszámokkal föl a nem tudom hányadik emeletbe, hol ollónyikorgás és kalapácsütés jelzi az «artes serviles» régióját.

Peppino és Francesco kezelik a lábbelit. Szívesen látják a bidellust s félreismerhetlen ékesszólással fűszerezik tárgyilagos megjegyzéseiket a bidellus által csatasorba állított hadirajra. Peppino mustrálja a cipőkbe illesztett számokat, ő az alumnusokat csak számaik szerint ismeri; különben olasz jellemvonás nevek helyett egyes szembetűnő ismérvekkel jelezni az embereket.

«Ecco di nuovo il signor centoquattro», mond Peppino álmélkodva, midőn a cipőben a 104-es számot megpillantja. «Capisce, il signor centoquatro e il signor settantadue son proprio due guastascarpe».

A bidellus Száznégy és Hetvenkettő urak járását s hibás lábát okolja, s elismeri, hogy az «artista» jóhírnevére sem az egyik, sem a másik árnyékot nem vethet. Peppino csakhamar kibékülve, a sérelmek gyors orvoslását helyezi kilátásba. Peppino most már házas, s az örök Capitolium alatt nyitott calzoleriát.

A szabókkal rendesen sok baja volt a bidellusnak. Ha egy szippantást kaphatott a szabó burnótjából, ezt kedvező előjelül vehette ügyének sima lebonyolítására. Ez a mérges szabó többször föllebbezett a P. minister fórumához. A bidellus mivoltának jellemzését ezennel bezárom.

Van a «Deo gratias et Mariae!» üdvözletnek két variációja, mely, amily ritka, oly kedves is. Karácsonykor, nem lévén éjféli mise Rómában, korán reggel kezdődik az officium. A bidellus félnégykor kelt; ilyenkor azt kiáltja: Christus natus est nobis, venite adoremus! Gyorsan pattan lábra még a septem dormientes-ek édes öccse is, mihelyt a villanyozó hírt hallja. Máskor ismét ez a jelszó: Haec dies, quam fecit Dominus, s a felelet rá: exultemus et laetemur in ea I így köszönt be a lucifer húsvétkor s még négy rendkívüli, soha sem ismételhető, feledhetlen alkalomkor: a három felsőbb rend fölvételének és a primiciának napján. Mint ki bájos angyalhangokra ébred és ébredése első pillanatában elmerül boldogsága s lelkesülése mámorába, akár csak új álomnak látszó valóságba: úgy ébredtünk azon napokra.

Mihelyt felöltözködünk, a kápolnába sietünk. Adorációnk csendjét az egymást érő s helyükre siető társak léptei zavarják. Végre mind együtt van. A bidellus kihúzza óráját s midőn mutatója két, három percet jelez félhat előtt, ujjúval birettumára koppan; valamennyi fölemelkedik, s szobájába vonul. Félhattól hatig van az elmélkedés. Ne bolygassuk a műhelyt, hol a virág illata készül, — ne kutassuk fel a szívet, hol az élet lüktetése kimagyarázhatlan erőből forrásozik; maradjon az rejtve. Az ifjú lelkek közeledése Istenhez mint kellemes illatpárázat száll e félórában értelem- és szívre, s titkos alakulások, átmenetek s változások nyomán meggyűl a lélekben az élet ereje. Minden egyes csak a P. spirituálisnak tartozik számadással; neki mondja el mindenki, hogy miről s mily könyvnek nyomán készíti elő elmélkedése pontjait; neki panaszkodik, elébe tárja nehézségeit, fölfogását, tőle kap útbaigazítást.

Hatkor van a szentmise. A kápolnába vonulunk. Többen nincsenek jelen a kollégiumi közös, majdnem mondanám, hivatalos misén, mert a házban lakó sok miséző papnak ministrálnak. A szentáldozáshoz rendszerint a közös misén kell járulni, nem máskor. Meglehet, hogy a jó példaadás érdekében. Általános áldozás minden vasár- és ünnepnap van; hetenkint azonban csak egyszer gyónnak. Négyesével lépnek oda az áldozok az oltárhoz; mögöttük ezalatt már új sor áll fel, mely meg nem szakított egymásutánban minden tolakodás, lökdösés, kitérés nélkül lép az oltár oldalán távozó négy «christifer» nyomába; pad pad után ürül ki, a padnak alsó végén vonulnak fel az oltárhoz s ugyanazon rendben térnek vissza, csakhogy a pad felső végéről helyükre;

csak a ruhák suhogása hallatszik a szőnyegen; az arcon nyugodt, szelíd átszellemültség ég; összetett kézzel, nyugodtan, sietés nélkül járulnak az oltárhoz és vissza. Ily általános áldozás lehető legjobb benyomást tesz a szemlélőre, s voltak protestánsok, kiknek zöldcsütörtökön ez a szentáldozás tetszett legjobban az A1 Gesú-i ceremóniák közt. S méltán; lcépzelhető-e szebb megjelenítése, mi több, ismétlése az Úr vacsorájának, mint hogyha az áldozok bensőséges áhítata, gyengéd szerelme s vonzalma ihleti a jelenet alakjait, kigyujtja rajtuk színeit, s külső alázatukon, szedettségükön és hódolatukon kifejezi az Úr Jézus szíve érzelmeit?

A szentmise alatt nincs ének s hallgat az orgona. Az ünnepnapokon nagymise is van, mely alatt az illető szent vagy ünnep korális miséjét éneklik. A korális énekre nagy súly fektettetik. Már az alapítási bulla külön pontban emlékezik meg az alumnusok e kötelezettségéről. Tekintélyek, milyen Witt, dicséretükkel halmozták a Collegium korális iskoláját; sőt Witt 1879-ben, midőn egy alkalommal a Collegiumban megfordult s maga dirigált, azt állította, hogy a beuroni kolostorban, hol minden keresztény művészet virágzik, jobb, precízebb éneket, mely a cantus Gregoriánus szellemének megfelel, nem lehet hallani. Természetes, hogy az évek futásával a hanganyag s vele a kar képessége is változik. Van is nyomorgatás elég, mit azoknak kell eltűrniük, kiknek nemcsak a mennyei szférák harmóniájáról nincs fogalmuk, hanem azt sem veszik észre, hogy mint andalítják el egész a szökésig az ámuló muzsikát, s mint hozzák trémába «Ite missa est» felé, s formális lázba a «ráhúzáskor» a részvétteljes templomi közönséget azon eshetőség elgondolásával, hogy tulajdonkép e megbomlott hangok vagy semmilyen, vagy csak nagyon siralmas záró ncumával fognak végződhetni.

Reggeli után szünnapokon párosán recitálják Szűz Mária kis officiumának hóráit. Kettenkint föl-alá sétálva, akár a folyosókon, akár az aulában, vagy ha a villán vannak, a sétányokon. Theológusok theológusokkal, filozófusok filozófusokkal, de különben válogatás nélkül, össze-vissza, amint jön. A társválasztás folyamata nagyon egyszerű; amint a lépcsőn szép csendesen fölhaladunk, vagy a kápolnából kilépünk, a legelső hátrafordul az utána jövőhöz, a harmadik ugyanúgy a negyedikhez, üdvözlik egymást s együtt maradnak azon alkalomban, legyen az rekreáció vagy ima, vagy bármi más.

E szokásnak mély filozófiája van, melyről disszertáció-

kát lehetne megereszteni. A t. olvasó iránt való gyengéd tekintetből a disszertációk elmaradnak; — csak azon gondolatokat közlöm, melyek kiállhatatlanul fészkelődnek fejemben. Igazi mételye az intézeteknek a különcködés, az elszigetelt barátkozások, búgások, stb., szóval a partikularizmus, melynél fogva kettő, három összedugja fejét s a másokkal való érintkezés vonóhídját fölhúzza. Csakis e privilegiált körnek élnek, másoknak hozzájuk közeledni sem szabad, s így akarva nem akarva osztrák sas képében ülnek egymás mellett a szomszédok. A klubbok, a pártok, a klikkek, a barátkozások, — az elkülönzöttség bármi néven nevezendő formái csupa élősdi növény, korcsjelenet a társulás elvén fölépülő, erkölcsi testületeken; megkötik a közös élet szellemének szabad lengését, a fesztelen jókedv lüktetését, s ép azért, mert egészségtelen alakulások, hátrányára vannak a fegyelemnek, hátrányára a testület céljainak. Mellőzve az érzékiességet, mely mindebbe belejátszik s a nőies vonzalom szálaival hálózza be a fogékonyabb, puhább szíveket, — talál a partikularizmus különféle más jogcímeket, melyeken lábát megvesse. Az öregebb pártfogásába veszi a fiatalt, a tapasztalt theológus patrónusa kíván lenni a filozófusnak, — máshol ismét valami váratlan bók, édes megjegyzés, kiváló szívesség, figyelmes előzékenység vet egy-egy pilótát az emberi hajlamok könnyen képződő zátonyába, melyen majd a barátság tündérpalotája emelkedik.

A hajlam mindenütt megvan; az emberi gyúrvány egy; de alig lehetne elgondolni ügyesebb, erélyesebb intézkedéseket, mint melyekkel a Collegiumban a partikularizmus szerteágazó, szapora hajtásait nyirbálják. A legfontosabb e részben az, amit «separatio camerarum»-nak hívnak.

A Collegium növendékei két szakaszba, két «camera»-ba vannak beosztva, a theológusok és a filozófusok szakaszába. Ez a két tisztelt ház egy fedél alatt lakik, egy refektóriumba jár, egy templomban imádkozik; de különben elválasztatásuk teljes. Más folyosókon laknak, külön lépcsőkön járnak fel-alá, még a kápolnába is külön ajtókon jutnak be. A theológusok nem ismerik a filozófusokat, ezek viszont azokat, többnyire csak látásból; a kerülékes refektórium baloldala hosszában ülnek a theológusok, jobb oldalt a filozófusok. Ha valaki a refektórium szándéklatainak megfelelt, s esetleg végigjártatta szemét a túlsó parti közönségen, többé-kevésbbé ismeretlen alakokon akadt meg szeme. A bevonulás is a refektóriumba nem olyan, hogy a lépcsőkön be lehetne magát

mutatni s kedvező ismeretségeket kötni; mert mindez úgy megy, mint a parancsolat; a csengetyű szól, kiindulsz szobádból, fölállsz a gyülekezés helyén, ahol a sorrend kijelöli helyedet; gondolkozhatol bármiről, nézheted, hogy hány foltot varrt cipődre Peppino, kitudhatod, hogy tivoli travertinből való-e ez a lépcső, vagy tán Temiből hozták, — csak hallgass s ne mondd ki; adott jelre megéred a sor, te is lépdelsz; szabad akcióra itt nem nyílik tér, a fegyelem mechanizmusa elfojt minden egyéni önelhatározást. S miután így a theológusok elvonultak, jön a másik sorrend a filozófia táborából. Ha a theológus a filozófussal beszélgetni akar, vagy valami okból meglátogatni kívánja, a theológusok és filozófusok prefektusától kell engedélyt kérnie.

Amily szigorú a theológusoknak a filozófusoktól való elkülönöztetése: oly éber figyelem fordíttatik arra, hogy a két testület körén belül a partikularizmus gyökeret ne verhessen. A partikularizmust az alkalom szüli. Az alkalmat kellett tehát elvenni. Megtették, még pedig gyökeresen. Az alumnusnak nincs hatalmában társat választani. Stúdium alatt hallgatni kell s a látogatások tiltvák, a barátkozásra tehát hely és idő csak a rekreáció s a séta alatt nyílnék. Indifferens, vagyis oly idő, mikor társalogni, de ha úgy tetszik, komolyan foglalkozni is lehet, — nem adatik. Az ebéd és vacsora utáni rekreációt mindenkinek kell megtartani az arra kijelölt helyen. Csakhogy e helyen nincs a szívnek szabad választása. Amint az ebéd s vacsora utáni adorációból a kápolna küszöbét átlépjük, hátrafordulunk s üdvözölve a közvetlen utánunk jövőt, vele sétálunk végig fel-alá; hogy kit ad a sors társul, azt senki sem tudhatja. A pia fraus természetesen itt sem exulál, ha például valaki egy unalmas német sógort ki akar kerülni s a veszély elhárítására közbecsúsztat mást, ki elmélyedve a gondolat örvényeibe, nem reflektál ily apróságokra; vagy ha két földi úgy evez a tömegben az ajtó felé, hogy összekerüljön. De a mesterkedés nagyon meg van szorítva, s mindig rizikóra dolgoznak, kivéve a két elsőt; mert sohasem lehet tudni, vájjon páros számba esnek-e az aspiránsok, vagy páratlanba.

A sétán épúgy, mintarefektóriumbanmeg van határozva, kik mennek együtt, kik ülnek egymás mellett. Ez a társrend havonkint változik. így törekszik a törvény és a szokás üdvös ékeket verni a simuló szívek közé, s ha kell, erőszakkal is, akár feszítő rúddal szétválasztani, ami összenőtt.

A tegezés tilos. Az egyenlőséget még a pajtáskodás e

külsőségének sem szabad megzavarnia. A latinban a klaszszikus stílus magával hozza a tu, tűi, tibi te használatát; — de olaszban, németben nem szabad tegezni senkit. Magyarról nem írok, mert a törvény nem érti, tehát nem éri. A lehető legnemzetközibb, jobban mondva, legemberközibb viszony uralkodik a közszellemben. A puszi-pajtásság, érzelgős vonzalmak, plátói ömlengések, képével való elalvások és fölébredések kipusztult nyomában éled az általános testvéri szeretet. — Filozófhoz nem illik leánynak lenni, amint megfordítva leányhoz nem illik filozófnak lenni. Maradjon mindkettő annak, ami illik; — ennélfogva a «juszt» meg a «trucc» — csupa csúnya importált szó, az «azért is», meg az «azért sem», mely a szív fölfortyanásával 2—3 napra, vagy pláne hétre fodrozza a szíves, békés együttlét tükrét, még fehér hollókép is ismeretlen jelenség. Nem találtam mást, mint előzékenységet, szives figyelmet, szolgálatkészséget. Különben nehéz ez együttlét kellemét festeni s a gyengéd viszony fogalmát fejtegetni — papíron, ahol mindkettő inkább csak kiszakított, szárított virágnak tűnik fel az élénk képzelet előtt is, s nem fejtheti ki természetes, friss, üde báját, nem lehelheti illatát.

Az alumnusok készségesen engedelmeskednek egymásnak azon körben, melyben egyikük parancsol a többinek. A bidcllus jelöli ki a vitázókat is. Nem tesz mást, mint hogy a táblán az egyesek nevéhez kis pálcikát szúr, melyen D vagy A betű látható, fönt pedig olvasni a thézist; tehát én defendálok és harmadik szomszédom arguál. Puctum. Pedig ugyan nem valami élvezetes foglalkozás. Föllebbezések, protestációk, gyanakodások nem adatnak.

Szántó (Arator) jezsuita életében, melyet jeles tudósunk, Fraknói közölt az Irodalmi Szemle egyik füzetében, olvassuk, mennyire ellenkezett ő azon tervvel, mely szerint a magyaroknak a németekkel egy Collegiumban kellett neveltetniük. Nagy hévvel hajtogatta, hogy ez a két elem meg nem fér, hogy előbb barátkozik össze tűz és víz, mint a magyar és német. Már Cordara írja, hogy ezt nem tapasztalták, midőn kísérletképen a magyarokat a német Collegiumba bekebelezték. Mióta pedig az újabb Collegium a Palazzo Borromeoban székelt, tehát 48 óta, még kevésbbé valósult meg a buzgó Arator jövendölő félelme. Van pedig külön magyar, külön német önképzőkör, vannak német akadémiák, melyeknek tárgya egészen magyar, például a Szent István király tiszteletére rendezett estély, — szerepelnek magyar éne-

kek, s a németek szívesen hallgatják. Ellenkezésnek semmi nyoma!

A testvéri szeretet melegét legkellemesebben leheli két alkalom a szívekbe, s vonzó emléküket átvisszük az örökkévalóságba. Az egyik a primícia, a másik a búcsúzás! Primícianapon igazi, egyértelmű s a résztvevő szívek számának, hevének, dobbanásának hatványára emelt öröm csak ott lehet, hol mindenki a kegyelmet, mely a fölszentelt papot az oltárhoz lépteti, páratlan földi boldogságnak tartja, s élénken tudja átérezni azt a szivolvadást, melynek hevében az ünnepelt lankad. Ez a lelkes, mély érzelem, mely szent áhítattal mereng másnak jelenvaló boldogságán, s tüstént eltéved az évek s a napok számításába, melyek leforgásával saját vágyai s reményei teljesülnek, s ő is majd az élvezet s a boldog vágy kielégítésének még boldogabb öntudatával léphet az oltárhoz: ad az ünneplők leikébe tiszta, hamisítatlan érzelmeket, érdeklődésükbe önt gyengéd figyelmet, ajkaikra ad őszinte, hévtől gyúló szavakat, s az öröm külső kifejezéseibe szellemes tapintatot, elmés föltalálást.

A primícia az egész Collegium legszebb ünnepe. Minden év november elsején, minden szentek örömének napján, lépnek azok, kik a theológia negyedik évét elkezdik, — először az oltárhoz. Aznap nekik hódol minden. Szép pejfogatokon robognak az örök város bazilikáiba, kedvelt szentjeik sírjaihoz, a manuduktor, rendesen az elöljárók vagy tanárok egyikének s két minisztránsnak kíséretében, kiket a fölszentelt választhat magának. Hazatérve, ünnepélyes sürgés-forgásban találják a házat. Minden fölszenteltnek szobája föl van ékesítve, az imazsámolyt szőnyeg borítja, gyertyák égnek rajta, köztük ragyognak a szentek ereklyéi. A padlót illatos lombba) hintették be. Az imazsámolyon találja a ház egyes ajándékait s az alumnusok legkedvesebb emlékét, az albumot, melybe mindenki beleírja üdvkívánatait versben vagy prózában. Nincs egy pillanatig nyugta. Az elöljárók s a társak egész délelőtt búcsút járnak, egymásnak adják át a kilincset. Mindenki leborul a primíciáns előtt s meghatót tan veszi áldását. A refektóriumban övék az első hely; a P. rector s valamennyi páter utánuk ül, még Lachat püspök sem tűrte, hogy miatta e rendet megbolygassák; nem ült elsőnek. Ebéd alatt a kar közbe-közbe szép énekekkel fűszerezi a jókedvet, mely végre a tószt «vivant»-jában harsogássá növekszik. Este fényes akadémia tartatik tiszteletükre, ők ülnek az aranyos rokokószékekben, mögöttük a jézustársasági atyák.

Az albumot mindenki magával viszi haza, s amikor felüti, s ahol felüti, sugárzik elébe az ifjú hév, az Apokalypsis «első szerelme», s a nyomott, hűlő lélek az emlék e közvetlen ihlete alatt új szárnyra kel, nem csügged, fülébe cseng az önérzetes szózat: scimus, qua simus origine nati.

Az albumon fekete keresztkép nyugszik. A Collegium ajándéka. E kereszt előtt imádkozik először, borul le először akkor, midőn az isteni kegyelem legfönségesebb méltatását érzi magán, — akkor, midőn az oltártól, hol zsenge áldozatát az Ür szívesen vette, visszatérve, könnybelábad szeme, s nem képes mást gondolni és érezni, mint amit a zsoltáros szavainak varázsába öltöztet: Unxit me Dominus unctione misericordiae suae. Szent ilyenkor minden: szent a hely, szent az idő, szent a nap, szent az éj, mely e napot megelőzi.

Ó legszebb éj, mely e napot elfátyolozod a fölszenteltnek szemei elől, mily tiszta nyugalmat lehelsz a vágyódásban kifáradt lélekbe; mily tiszta minden képzet, minden gerjedelem, melyet a pihenő mellben ébresztesz; megcsókolhatnók e mellett, mint Leonidás lehajolt s megcsókolta alvó fiának, az ifjú Origenesnek mellét, hiszen ez a Szentlélek temploma. Ó legszentebb éj, mily tiszták álmaid, mily tiszták öleléseid, melyekben az alvó kitárja karjait mennyei eszményei után; szende, boldog mosoly vonul el arcán, elérte, amit kívánt, ó legszentebb nap, mely fehér, szent öltözetben, mint a megtagadás, megtörődés, megtisztulás szimbolikus leplében, először lépteted az oltárhoz azt, kit az irgalmasság kenete a véres szeretet áldozatának bemutatására eleve képesített, hogy te is a múlandóság részéről bemutass az Istennek egy ifjú papi lelket, melyen az áldozat tüze, Krisztus vére kigyujtsa szerelmes, áldozatos lángját s képesítse minden nagyra. Ezen kereszt alatt zokogjuk s lihegjük el e nagy gondolatok hevében kigyúló érzelmeinket. E kereszt kísér el változatos pályánkon. Ha ez a kereszt kiadná azt a lappangó hőt, melyet azon napon rásugároztattunk, nem fogynánk ki lelkesülésünkből soha.

A másik emlékezetes alkalom, mely a testvéri szeretet nyilvánulását meleg színekben szemlélteti: a búcsúzás. Hét év nagy időtartam az ifjú életében; de sokkal gyorsabban tűnik, mint gondolnék. Futását gyorsítja a boldogság, a megelégedés. Kell-e hamisítatlanabb bizonyítékot keresnünk valamely intézetben lengő szellemre nézve, mint a nehéz elválást, midőn az év, vagy az évek végórája üt? Vagy az odavaló szíves visszatérést, midőn újra elmondhatjuk: ismét egy

évre nyugszom, rejlem falaid közt? A búcsúzás ugyancsak keserves, keservesebb még inkább azért, mert nincs nyomában a vigaszos remény, hogy nemsokára átkarolod, amitől most elszakadsz. Minden társban testvért, minden elöljáróban atyát üdvözlünk; — lelkesülésünk, törekvéseink, javulásunk, áldozataink, küzdelmeink, keserves és boldog perceink odasimultak, odanőttek mindahhoz, ami itt környez, e falakhoz, e szobákhoz; úgy jártunk e folysókon, mint atyai házunk pitvarában; rábíztuk e környezetre életünket; betegségünkben úgy pihentünk az olaszos, kemény vánkoson, mely nem volt a mienk, mint édesanyánk ölén; — hány szobában laktunk I minden évben máshol; szívesen hagytuk ott lakunkat, hisz testvérünknek engedtük át, s elfoglaltuk az új hajlékot, mint a gyermek a szobának neki kijelölt zugát. Most mindennek vége. Szorul a szív, de megembereli magát. Krisztus harcai lebegnek előtte; mindentől elválni s az elválásban az Istent teljesebben bírni, — ez a gondolat dönt, s döntene akkor is, még ha szabadságára volna bízva a válás vagy maradás.

Az utolsó nap is ránk hasad. Ma teszünk meg még egyszer mindent, amit a házi rend, a szokás magával hoz, azontúl soha többé. Ma recitáljuk breviáriumunkat társunkkal utoljára, azután rámondjuk: «Compagno 1 mai piú I» Ma szól a csengetyű utolsót, utolsót a meditációra, misére, reggelire, sétára, stb. — másnap már nem fogom hallani. Az est is beáll. A vacsora után a búcsúzó az összegyűlt alumnusok elé lép. Először a filozófusokkal végez. A lárma elcsitul, a csoportok félkörbe állnak, a távozó megszólal. Köszönetét mond, lelkesít, buzdít, hűséget fogad. «Kedves társak 1 Számomra is megjött az óra, melyben ez áldott falakat és Önöket el kell hagynom. Hálámat, szeretetemet, lelkes ragaszkodásomat nem fejezhetem ki gyermekdedebb s találóbb szókkal, mint melyekkel az írás Jákob küzdelmét s szerelmét jellemzi: «Servivit Jacob septem annis, et videbantur illi pauci dies prae amoris magnitudine». Nagy szeretetem miatt kevés napnak tűnt fel nekem e hét év. Szeretetem miatt a szentszék, az örök város, a Collegium iránt, a t. elöljárók és Önök iránt. A szeretet vonz, fölmagasztal. Mindez, ami Önöket Rómában környezi, minden, ami nagy, páratlan és örök, a szeretet által e nagyság csiráit fekteti Önökbe is. ó szeressük mindezt, lelkesen, hevülve, kitartóan, hogy ne essék belénk az Isten gáncsa, az isteni kegyelem elvonása, stb».

A búcsúszóra a prefektus felel. Azután a távozó minden-

kit átkarol; végül pedig letérdelnek, s ő rájuk adja papi áldását. Miután a filozófusoktól s ugyanígy a theológusoktól elbúcsúztunk, a P. rektor néhány társnak kíséretében a kápolnába vezet. Az oltár lépcsőjén letérdelnek, s a P. rektor rövid imát mond. Azután levezetnek a kapuhoz. A P. rektor átkarol. Elérzékenyülve a kocsiba lépünk. Még néhány áldó, búcsúzó, figyelmeztető szó, s a kocsi elrobog a Collegium Romanum s San Ignazio vakolatlan, sötét falai alatt. Kalapot emelünk Szent Alajos és Szent Berchmans János sírjainak. Dolci memorie addio! Ki tudja, mikor látjuk meg ismét egymást!

Szinte hosszúra nyúlt a testvéri szeretet jellemzése; ha valaki e képekben a közös élet lelkét észrevette, fogalmat alkothat magának a napnak azon szakairól, melyeket az órarend a rekreáció és a séta számára kitűz. A séta naponkint egy órát, a rekreáció úgy ebéd, mint vacsora után háromnegyed órát vesz igénybe. Az ebéd utáni rekreáció második felében a bidellus kirakja az asztalra az újságokat «ex omni lingua et populo». A délutáni rekreáció bevégeztével szokás recitálni a rózsafüzért. Ezt is ketten-ketten fel-alá járva végzik. Aki nem végezhetné el most, az elmondja később. Ezenkívül mindenki kötelcztetik félóráig lelki olvasást tartani, hogy mikor, arra nincs szabály. A hátralevő idő oroszlánrésze az iskoláé és stúdiumé; míg végre esti félnyolckor ismét megszólal a csengetyű, mely a kápolnába hív mindszentek litániájára. Ezt követi az estebéd. Kilenckor vége van a rekreációnak; mindenki szobájába vonul s elkészül a holnapi elmélkedésre. Egy negyedóra múlva ismét szól a csengetyű. A «gambero cotto» imazsámolyára térdel, s lelkiismeretvizsgálatot tart; ez az ő esti imája. Féltízkor utoljára cseng a vidám, fürge ércnyelv, s a kápolnába parancsol rövid adorációra. Néhány perc múlva újra fönn vagyunk s vetközödünk. Háromnegyed tízkor már minden lámpafénynek ki kell vesznie; ismét léptek hallatszanak; az ajtók nyílnak és csukódnak; a fegyelem most «vastyúk» nélkül jár körül — jó éjtszakát kívánni.

XII.

San Pastore! San Pastore! Két varázsszó, mely új világot tár szemeink elé. Kifogy hat lan képekben, színekben, tiszta örömben. Színei az olajfa ezüstösen csillogó zöldje, az albáni hegyek illatos, kék párázata, a «sinistra ilex» s a borostyán sötét zöld árnyai, s a Thyrreni tengerbe szálló napsugár színjátéka. Mint nagy emlékek csendes temetője terjeng előt-

tűnk mérföldszámra a magános Campagna; földre kívánkozó, szürke tornyok ijesztenek itt-ott rajta, félénken tekint fel rájuk a vándor; homlokukon viselik még most is az átkot, megrepedt márványlap csillog le a magas, szűk ablak alul, rajta olvassuk: Anathem ... a többit már letörte az időnek nemcsak pusztító, de egyszersmind engesztelő keze. Lomhán kúsznak a lapályban a régi római viák: Via Latina, Via Tiburtina, Via Praenestina; rombadülő vízvezetékek ivei szegélyezik itt-ott a láthatárt, s ahol a bolthajtás már beszakadt, ott az egymásfelé görbülő falak, mint segélyért rimánkodó karok nyúlnak a magasba. De el, tovább 1 skorpió töpörödik a laza tégla alatt, melyet a Vallis inferni kemencéégettek Nero és Antonin császárok korában. Dél felől a teni gerbe vész a vidék, a pontusi mocsarak terjengnek; ott «mali culices, ranaeque palustres avertunt somnos» Hor. Serm. 15,14—15. Az Albáni hegység klasszikuskclleme, kecses vonalai, illatos lehellete leginkább vonzanak; de magaslatain várszerű falvak, redőin városkák ülnek sűrűén elhintve; előkelő villák lefoglalják völgyeit, s erdői az üdülő városi nép zajától visszhangzanak. San Pastore, a Collegium Germanico-Hungaricum villája nem itt van I Rómától kelet-északra, ott, hol a Sabini előhegység végső hullámot ver, a régi Pedum melletti magaslaton emelkedik tündöklő, kétemeletes házcsoportja Szent Pásztornak.

Augusztusban vagyunk, kezdődik a vakáció I Föl tehát Szent Pásztorba 1

Keserves dolog volna Rómában maradni. Már a június és július kivasalja rajtunk adóját, s a fráter guardarobiere szolgáltatja a fehér zsebkendőket — verejtéktörlésre. Bujdosdit játszunk a napsugárral; függöny, redő, fatábla állja útját a betolakodónak. Az udvaron lubickoló hűs forrás mellé vonul 60, 70 thézisével a mindennemű szomjban lankadó alumnus. Az olimpus (az ötödik emelet) üres; sötétség borong a szobákban, lakói szerencsésebb vidékekre költöztek s csak hálni járnak haza. A refektóriumban Anakleto nem győzi hoz n a vizespalackot, s a füstölgő leveses tálra hüledezve néz a csurom vizes éhező; csak a homeopathikus érzelműek meregetnek nagy bátran, mert mondják, hogy izzadás ellen legjobb a forró leves. Este a vacsoráról való kivonuláskor egy közös akciót művel a közönség, törli az arcon permetező, a szőke, barnai hajfürtökbe kapaszkodó verejtékgyöngyöket, s kicsavarják a guardarobiere tündöklő kendőit. Egyik-másik német pajtás «skandált» is emleget, a békésebb «santa pace»-val csitítja!

A szúró napsugár elől a római, — még az olyan «dúca Maggaroni» és «conte Salfaladi» <is>, — villeggiaturá-ra menekszik, s Frascati-, Marino-, Albano-, Ariccia-, Tivoli-ból nézi azt a híg, tüzes leplet, melyet a napsugár renget a Campagnán és Rómán. Olvassuk a filigrán Horatius leveleinek első könyvében, mily hódolatteljes respectussal ír augusztus (Sextilis) és szeptember hónapokról a Maecenáshoz menesztett VII. epistolában:

Quinque dies tibi pollicitus me rare futurum.
Sexlilem lolum mendax desideror. Atqui
Si me vivere vis, recteque videre valentem:
Quam mihi das aegro, dabis aegrotari timenti
Maecenas veniam; dum ficus prima calorque
Designatorem decorat lictoribus atris;
Dum pueris omnis pater et matercula pallet;
Officiosaque sedulitas, et opella forensis
Adducit febres, et testamenta resignat.

Hor. Epist. I 7. 1—9.

A «designator» vagyis temetési rendező s az «atri lictores» szereplése szintén e hónapokra esett, s a közös olasz rém a «febris» ilyenkor kísértett. Vájjon most is oly rémséges-e a Sextilis s a September hava, mint az epistolák írójának korában, nem tudom; saját tapasztalatom után, mindkettőről csak dicséretesen nyilatkozhatom, mert a láz sohasem meg nem rázott, sem meg nem izzasztóit. Még egy szent költő is alkalmasnak találta e tárgyat a megéneklésre:

Roma vorax hominum dómat ardua collá vlrorum.
Roma ferax íebrium, necis est uberrima frugum.
Romanae febres stabil! sunt jure fideles,
Quem semel invadunt, vix a vivente recedunt.
S. Petrus Damlani. Opusc. XIX. 5.

Azóta azonban sok minden megváltozott; az eke felszaggatja már a százados hantot, az eukalyptus magasan lengeti finom metszésű leveleit, — ezek elől foszlik a malária vörösbarnás köde. De a hőség s a lelket ébresztő változatosság vágya malária s láz nélkül is elbúcsúztatnak az ősi, szent falaktól, — s kivonulunk Szent Pásztorba. Holnap van az indulás I

Mennyi boldogságról, örömről, mennyi kalandról és csínyről tudnak beszélni a Szent Pásztorból hazatérők az újonnanérkezetteknek, midőn hat órai gyalogolás után portól ellepetve, naptól megbarnítva, vadvenyigéről vágott

kajmós bottal Rómába beköszönnek. Évközben sokszor Szent Pásztorra tér a szóbeszéd, s séta alkalmával a Janiculus magaslatáról, a passzionisták kertjéből, a Laterán keleti homlokzatának lépcsőiről mutogatják, merre van Szent Pásztor. A kivonulás híre oly kellemes, oly érdekfeszítő, s másrészt oly ártatlan és játszi, mint a kisvárosi színházi publikumnak a harmadik csendítés, mikor a függöny felgördül. Lázas tevékenységgel foly a készülődés. Peppino, Francesco, Anacleto, Pasquale, —mind motoz, futkos, ládákat nyit, zár. Napi parancs: valamennyi cipőt el kell vinni, — lehetőleg legkopottabb talárist kell kikeresni, — könyvet vinni tilos, egy-kettőt kivéve, — esernyőt vinni nem szokás, — botot vágjon magának mindenki, ahol tud. Ezután történik a kivonulás.

Ammianus Marcellinus, római történetíró, sőt Seneca is (Epist. 123) leírják a római uraságok utazását; csakhogy ezek nem a Sabini kopárságba, hanem Bajae-, Puteoliba vonultak. Az alapgondolat különben egy. E mozgalmas, régi kép változatos, ingerkedő színeit kapkodja el a pajkos képzelet, s feltarkázza velük a mi piros csoportjaink anabázisát. Ammianus így mesél: elül vonul a málha és a guardaroba, társzekerekre fölrakva az appiai úton, öszvérek edényeket, vázákat cipelnek kristályból s murrából; utánuk egy sereg szakács és kukta, kiknek jóval előbb kell a Lucrinus tavát meglátniok, ha a kényes s egyszersmind éhes nagysámoknak pattogatott idegességéből nem kérnek. A főhaditest lassan mozog; numidiai lovasok baktatnak élén s kavarják föl a port árnyékos felhőül, aztán tarka tömegben lépked a rabszolgák sokasága, szép arcaikat a nap hevétől finom kenőcsréteggel védi a görög pathikárius, — végül lassú döcögéssel dőliszgetnek a bazalt-kövezet századok vájta kerékvágásaiban a magas «carucae», ezüsttel sinezett hinták. Az uraságok hosszú, selyembíbor öltözeteit lengeti a szél, s esetleg az alsóruhák gazdag hímzéseit mutogatja. Tekintetükben cézári dölyf sötétlik, s oly fitymáló hangon osztják parancsaikat, hogy e részben csak a nagy Marcellus engedhetett volna meg magának ennyit Syrakus bevétele után. Ha azonban egy légy merészel leülni aranyos napernyőjükre, vagy egy tolakodó napsugár téved szemükbe, életúntan panaszkodnak, hogy jobb volna tán, ha a cimmeriaiak országában születtek volna.

Most már vonuljunk föl mi is. A szakács és kukta, Peppino s néhány más praktikus lélek már jóval megelőzött; ezek már Szent Pásztorban vannak; van ott dolog elég: aki nem forgolódik a tűzhely körül, az tömi a szalmazsákokba a

kukorica-levelet, az ágy lévén legfontosabb bútora Szent Pásztornak. — Derékalj e vidéken a régi szabinok földjén, ismeretlen jószág. Mondják, hogy a kukoricás zsákon aludni nagyon egészséges; annyi tény, hogy Szent Pásztorban nem ébred föl senki éjjel, még ha levél helyett kukoricával volna is kitömve szalmazsákja. Míg tehát ezek Szent Pásztorban a szalmazsákot tömik, addig az óhajtott nap reggelén a legénység zöme San Lorenzo kapuján kiérve, megrohanja a gőztramway kocsiait, s miután az Itinerariumot elmondták, az országúton iramodnak Tivoli felé. Már, t. i. amennyire ott iramodni lehet; mert a gőztramway-nak minden szamár előtt meg kell állnia, s minden kitérni nem akaró bikával békealkudozásokba elegyedni. A masiniszta, a konduktor, a fűtő csak távolról gesztikulál feléje s esetleg ráhajított kővel és bottal iparkodik lendíteni konokságán. Ezalatt a közönség kontemplálhatja ezen probléma különféle eshetőségeit, s számításba veheti a kocsi oldalfalainak ellentálló képességét, ha esetleg a probléma egy oldaltámadásba lyukadna ki. A Via Tiburtinán semmi látnivaló nincs, kivéve az útszéli osteria külső falfestményeit, melyek egy hurka-guirlanddal övedzett sonka megjelenítésével az olasz festészet Giotto-i korszakára emlékeztetnek.

A tramway nemsokára letesz, s szerencsés utat kíván. A nádasban tekerődző út felől ponyvával bevont ökörszekér, megnyergelt ló, öszvér, szamár szimpathikus egyvelege üdvözöl. Ezek ránk várnak. Innen kezdődik ugyanis a pusztai út keletfelé, s remélhetőleg három órai baktatás után Szent Pásztorba érkezünk. A muzsikus hajlamokkal dicsekvő komponisták, énekesek s amatőrök az ökörszekér felé tolongnak, melynek oldalai hosszában lócák és madzaggal lekötött székek kínálkoznak. E tünemény nyitja maga az ökörhajtó, ki nemcsak piszkafát forgat, de mandolint is játszik, — s most is fog; innen a muzsikusok szimpathiája az ökörhajtó iránt. Néhány nem muzsikus lassan kidobatik. A harciasabb rész lóra, öszvérre, szamárra pattan; — itt két utasítást kap a vállalkozó; 1° elvül állítják fel, csak minél hátrább, a farka felé ülni, nehogy ledobjon; 2° a biztató serkentő jelszó «arri» légyen, nehogy a szamár megálljon. Az «arri» csak szamárnak szól; ló, öszvér oda se néz neki; az éltesebb szamarak szintén érzéketleneknek látszanak e riadójuk iránt, amit talán annak is lehetne betudni, hogy tán nagyot hallanak. A szentpásztori lovaglások és szamaragolások egyedül állnak életünkben, ép azért epochális jelentőségűek, mert ilyesmi csak akkor

történhetik meg ismét nagy kivételképen, ha valaki rimóci káplán lesz, vagy ha püspök létére királykoronázáson vesz részt.

A kilométernyi elnyúlt menetben a mandolinos ökörszekér az utolsó; mire ez a feleúton fekvő osteriához ér, addig a lovas, öszvéres és szamaras közönség nagy pusztítást végez a «merendában». A disputádé még itt sem szünetel. Egyszer az itt létesített felüdülés után Z. tüzes, olasz disputátor vitázni kezdett a kocsmárossal, s néhány sinezett lábszárú ökörhajcsárral, s bennük origenesi téves fogalmakat talált a világrendről. Az út egyéb kellemeit lefesteni lehetetlen; elég legyen megemlítenem, hogy errefelé a fát V. Sixtus pápa levágatta, s azóta még nem nőtt nyomában, azután meg, hogy az augusztusi nap delelni szándékozik, miért is a legtöbbnek hátán a sok vidéklátástól a piros posztón térképek támadnak aquarell festésben. De mindezen fönn nem akadnak a szentpásztori kirándulók, miután az élet esélyei s az elemek rút küzdelmei ott napirenden vannak; néhány lovagnak szamárról való ledobatása, az öszvér többrendbeli kiugrása, az ökörszekér megakadása után végre szebb képet ölt magára a táj, a pázsitos völgyet patak öntözi, lejtőit bokros erdő borítja, a magaslatokon szőlőindák lengnek fáról-fára, s mélabús olajfa csillámlik. A Szabini hegység mindmegannyi hullámot vet a Campagna pusztasága ellen védfalul, s amint a hullám völgyet s magaslatot képez, termékeny és kellemes tért nyit üde ligeteknek, erdőknek, hol a vadszőlő élő koszorúval díszíti repkényként a fát, hol regényes sziklás helyek Svájcra emlékeztetnek, s taréjukról tajtékzó patakok sokszor megszakítják a mindent felkutató piros csoportok vándorlásait.

Sziklába vágott úton áthaladva mély völgy nyílik meg előttünk, melyet magas kőhíd nyergei, a szédítő ívek alatt buja növényzet zöldül, a túlsó parton lent nádas leng, a nádas fölött tölgykoszorú övezi az emelkedést, fönt pedig olajfa kertek fehérlenek, melyeknek végén int felénk Szent Pásztor kétemeletes háza. A kedves kápolna márvány oltáraival oly derült, minta tiszta lélek felhőtlen ege. A háznak két szátnya van; az egyik régi, dominikánus kolostor volt, a másik új épület. Vidám, derült, szellős benne minden; hosszú borostyánlugas vezet fel a házhoz; a nagy kiterjedésű kerteket kőfal veszi körül; néhány ezer olajfa méláz bennük; rét, szántóföld, szőlők tarkítják a képet; a birtokon átvonul az új s a régi Via Praenestina; bazalt kövezetén a völgybe leüget mindennap a teherhordó öszvér, két oldalt hordót cipel; régi római vízvezeték önti ott hordóiba a hűsítő italt,

senkisem tudja honnan jön ez a vízvezeték, egy darabra behatoltak a magas boltozott üregekben, de a földomlások elzárták az utat. Hátha itt állt Marcus Mucius Memmius Furius Balburius Caecilianus Piacidus villája?!

Bemutattam már San Pastorét a mélázó olajfák ezüstös derűjében s e derűből leszálltunk a homályos hűs völgybe, hol a titokzatos forrás jótevő nimfáját találjuk, a hajdani villák békeszerető maneseinek egyetlen maradékát. A manesek rég elköltöztek, oltáraik leomoltak, a villák elpusztultak, csak a forrás maradt meg, mely pusztítani segített. Vonuljunk már most föl az új világba, föl a házba, hol új élet pezseg s tiszta lélek lakik; vegyük szemügyre a Collegium vakációját. Időnk elég van; mert csak midőn az új tavasz, október második fele, tarkítja majd újra a rétet lúdvirágaival, s midőn az eső s a hűsebb hegylehelet adja vissza újra színét a pázsitnak: október végén vonulunk vissza Rómába. Mi e vakációnak legfőbb erkölcsi momentuma?

A lelki élet minden gondozója, kinek szeme nyitva s érzéke el nem tompult, mindjárt észre fogja venni, hogy mennyi kincset óv meg az ilyen fegyelmezett, az Ür félelmében eltöltött szünidő. A legtöbb kispap lelkében a vakáció csak romokat jelez, bomlást, megernyedést,.. . Szent Pásztorban ez nem történik; a felüdülés teljes, s a megernyedés lehetőleg kikerültetik, s ahol beállna, ott kiköszörüli a csorbát a vakáció végén Szent Pásztorban tartatni szokott exercicium, melyről később szólok. Minden veszélytől megóva, minden rossz alkalomtól távol, a szív, a kedély teljes derűjében, jókedvében, változatos, érdekes programmal töltjük a vakációt, s mikor vége felé közeledik, s az olajfán sötétlik már a bogyó: visszavágyódunk ismét Rómába, hová sokszor tekintettünk a hegyek csúcsairól, sőt ablakainkból is láttuk egymagán kiemelkedni az izzó láthatáron Szent Péter kupoláját.

A napirend a következő: fél hatkor fölkelünk; hattól fél hétig van a meditáció; mindenki szobájában végzi azt. De mily vasláncokkal, pántokkal, szegekkel van az a|meditáció beillesztve a jezsuita nevelési rendszerbe 1 Menjünk bárhová, keljünk fel bár 3-kor, ½4-kor, midőn esetleg monstre-kirándulást rendezünk, a meditáció el nem marad. Ha az idő sürget, akkor az úton végezzük; egy félóráig csendesen, szótlanul elballagunk egymás mellett, ki gyalog, ki szamáron, s elmélkedünk, már ahogy lehet; közbe-közbe tán meg kell sarkantyúzni a szamarat, az nem zavar, hisz figyelmeztet, hogy így kell folyton sarkalni lelkünket is, s

több olasz szent «asinello»-nak hítta testét. Megvan tehát az analógia. Az analógia pedig sokban segíti a felfogást. A félóra múltával végre a prefektus vagy a bidellus «Deogratias»-t kiált, s akkor vígan megkezdődik a társalgás, a tréfa, a csacsi-vágtatás, stb. stb. A meditáció után, tehát ½7-kor van a mise, utána a reggeli annyi zsemlével, amennyi tetszik, mert Anacleto bőkezű a «giovani tedeschi» iránt. A reggeli után ketten-ketten a Boldogságos Szűz kis officiumának hóráit mondják el, s azután szól a csengetyű; mindenki fogja a venyigés botot, s csoportokban nyakukba veszik a vidéket. Hegy, völgy, szakadék, vízmosás, erdők, falvak, sziklák, vízesések, — mindent bebarangolnak, mindent felkutatnak, nincs az a cseppköves barlang, nincs az a rejtek, melyet e valóban haramiáknak nagyon alkalmas territóriumon föl ne keresnének. Az olasz falukat sorban látogatják; első utuk a templom, hol rövid adorációt végeznek; azalatt kinn már összegyűl az olasz gyerekek mosdatlan, fésületlen raja. «Zifra I» (ejtsd ki ciffra) «Zifra I» hangzik a kilépők felé, s van rohanás s verekedés. «Un santuccio» «Una coroncina 1» «Una medaigluzza I» «Un libruccio I» «Zifra a me I» «A questa creatura!» S amennyi kéz csak férhet hozzád, mind beléd kapaszkodik, elállják utadat, sikítnak, orditnak. Zsebed, Cifra 1 tele legyen érmekkel, olvasókkal, könyvvel, duzzadjon szentképektől, s miután mindent kiosztottál, fuss, mert mindez nem elég; de úgy fuss, hogy kijuss; mert tudni kell, hogy az olasz fészkeknek, melyek mind várak s magasan fekszenek, csak két kapujuk van; néha csak egy, s így ugyanazon úton kell kimenni, amerre bejöttünk. «Zifra» annyit tesz, mint Zio frate, «barát bácsi»; másutt mondják «zipre», ez pedig annyit tesz mint «pap bácsi».

Az olasz faluk típusa a Palestrina (Praeneste) mellett fekvő San Pietro. Magasan mint egy fellegvár, sötét kormos falakkal bizonyságot tesz amellett, hogy itt a kőművesnek egyszer volt dolga száz meg száz év előtt, s azóta se meszet oltani, se meszelőt venni nem kellett. San Pietrót megénekelte egy korombeli «zifra», s emlékül beleírta albumomba, melyet primíciakor szokás fölajánlani. Az ecsetelés oly sikerült, hogy dacára a német verseknek nem tagadhatom meg magamtól közlését.*

* Nafta San Pletro bel Palestrina.

Vor der Lerche erster Welse
Vor der Sonne früh'stem Grusse
Zlehen Beter, schweigsam, leise,

Ez a reggeli séta közönséges napokon két óránál tovább ne tartson, de amnesztiát kap minden csoport, mely esetleg nem bírt haza találni, ami nem rendkívüli esemény, miután a sétán az van elfogadva elvül: «csak ne menjünk utakon és

Auf dem rauhen «Weg der Busse».
Rotgewandet 1st ein Jeder,
Allé zlehen nach Sankt Peter.
Wenn des Morgens Tránen weichen
Vor der Sonn' von Blatt und Blüte
Und mit Schweiss Betaute steigen
Bergan athmend, gliedermüde:
«Geht nicht anders» spricht ein Jeder,
«Nicht im Tale liegt Sankt Peter».
Fragt man Leute buntgekleldet:
AVie weit ist's noch? Sagt mir I Heda I
Bald die Frag der Zung verleldet:
Immer heisst's «na mczzoretta»,
Nah und náher kommt ein Jeder,
Mehr und mehr sich fernt Sankt Peter.
Sichrer ist der Quelle Zeichen,
So am Weg dem Durste flutet:
Dass hier Leute niedersteigen
Hat man bald mit Grund vermutét:
•Jene Kupferkannen» — Jeder
Sagt sich's glelch — «slnd aus Sankt Peter».
Und es ist so 1 Mauerreste
Von der Hőbe niederwinken
Trümmer einer grauen Veste,
So im Morgenstrahle bünkén
Und dahinter wird ein Jeder
Der Geduld hat, sehn Sankt Peter.

Endlich slnd wir angekeuchet,
Angelangt vor altén Hütten,
So die Vorzeit arm erzeuget.
So vöm Brand' noch nie gelitten,
Und zum Grusse sicht ein Jeder
Schwarz ein Saulein von Sankt Peter.

Klagen bald, enttduscht die Augen
Minder nicht die Nas' von Allen:
«Nur von Férné mögen tauchen
Diese Mester zum Gefallen.
Kot und Rauch nur», sagt ein Jeder,
Aus der Náh' 1st dless Sankt Peter·.

Doch nur weiter 1 Am Altarc
Steigt ein Lied aus jungen Kehien,
Dass Maria sie bewahre,
Ihre Rőten sich empfehlen 1
Von dem Berge schaut ein Jeder;
Dann: Leb wohl I du grau Sankt Peter.

ösvényeken, hanem szabadon utat törve, egyenesen»; így aztán megesik, hogy visszafelé azt se tudják, merre esik Szent Pásztor. Séta után a házban foglalkozunk; a rekreáció termében, a billiárd és zongora mellett; az újságok nagy halmaza is kínálkozik, s néhány őszbe csavarodó higgadt lelkű politikus vitatkozik a világ folyásáról; mások botokat faragnak, kígyókat nyúznak, rózsafüzéreket drótoznak. A bidellusok pedig lótnak-futnak, suszter és szabó most kemény napokat élnek. Ó mennyi lyuk és mennyi folt tromfolja le egymást. De hát az máskép nem lehet; mert ha a vadszőlő nagyon is felkapaszkodott a fára, vagy nagyon is elterebélyesedett a tüskés bokrok hátán, utána kell menni, s mi csoda van abban, ha ilyenkor a szebb napokat látott piros ruha skizmával szakítja meg folytonosságát, a kalapot lekapdossák az ágak, s a cipővel ingerkednek a sziklák; ahová állva és menve nem lehet lejutni, ott meg kell próbálni csúszva vagy ülve; — de mindig szerényen.

Délelőtt egy órahosszat van még valami stúdiumféle is, ahol azt az egy bölcs könyvet, melyet szabad volt elhozni, forgatni lehet. A legtöbb morálist tanul, vagy prédikációt és irálygyakorlatokat ír. Ezen stúdium alatt valamint az estéli alatt is a szilencium szemfödője takarja a holtnak látszó jókedvet, pedig nem holt, csak alszik, hogy nemsokára rózsás arccal fölébredjen, %12-kor van a lelkiismeretvizsgálat; 12-kor mindszentek litániája, azután ebéd. Ebéd és vacsora alatt olvasnak könnyű, mulattató, érdekes történeteket. így váltakozik a nyelvfékezés a pajzán jókedvvel, a zabola megeresztése a fegyelemmel. Rendnek muszáj lenni; s legyen az a rekreáció még oly lármás, harsogjon s hangozzék nevetéstől a lugas s a terem, — mikor a csengetyű azt mondja «vége»: odaforrad a szó a torokhoz, s lenyeljük, de ki nem mondjuk.

Ebéd után olasz játék járja, a piastrella; P. Palmieri mindig résztvett benne. Akinek nem tetszik, mehet sétálni szanaszét a «cocchio»ban, tudniillik a borostyánlugasban. S mily jót tesz az ebéd utáni léha testnek, ha a rekkenő hőségből szobájába tér, ablakot és redőt zár és a sistergő kukorica szalmás ágyon az olasz szieszta morganájába veszíti eszét, öntudatát, akaratát, — oly édesen, amily aranyosan megénekelte azt Arany János:

> ... álommézet csókolt ajakára,
> Akit mákvirágból gyűjte éjtszakára;
> Bűvös-bájos mézet, úgy hogy édességén
> Tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén. *Toldi IV. é.*

Soha ily édeseket nem lehet aludni, mint a szentpásztori szieszták bűvvilágában. Ne tessék ezen megbotránkozni; ez ott elkel, s mi hűségesen kihúzzuk október végéig. De meddig tart naponkint ez a bűvvilág? E bűwilág réme a bidellus *, három óra felé már pusztítja az álom mákvirágait, s kell hivatalához nagy erély s kitartás, mert némelyikét hátba is verheti, akkor sem ébred föl. Erről senki se tehet. A fölébredő többnyire csurom víz, s megfordíthatja vánkosát: mindez nagyon egészséges. E siestát bizonyos lelki állapot követi, melyen épen most törik fejüket a pszichológusok, hogy tulajdonképen mi ez? A megelevenedés annyi stádiumán kapaszkodunk öntudatunk teljes megemberéléséhez, amennyi hangot ad a töltekező palack, míg végre azt mondja: «gluk», elég. Mindazon zoológolc, kik kíváncsiak megtudni, mint érzi magát tavaszkor a légy, midőn a napsugár birizgálja szánandó combjait; mint van hangolva a béka, midőn a jeges álomból kezdi forgatni bájos szemeit; s mily rosszkedvű a medve, midőn újra eszméledni kell, s észreveszi, hogy talpnyalásból meg nem él, hanem keserves kenyérkeresetre kell térnie: mondom mindazon zoológok, kik ezt megtudni kívánnák: azok menjenek Szent Pásztorba, lóssanak-fussanak járatlan utakon a déli nap alatt, — ebédeljenek, — ebéd után üljenek, álljanak vagy játszanak kinn, mikor csak úgy táncol szerhán és szántóföldön kínjában a levegő, — aztán szieszt-tázzanak, s keltessék föl magukat egy óra múlva: bizony mondom, meglátják, hogy e desperált lelki és testi hangulathoz hasonlót fogni széles e világon nehéz lesz.

Délután elmondjuk ismét ketten-ketten a kis officium vesperáját és kompletóriumát s utána a rózsafüzért, vagy ha úgy tetszik, lehet ez utóbbit este is végezni. De ezt mind naponkint végzik, s az áhítat boldogító s éltető szelleme megtartja a lélek ruganyosságát; az ima s az élvezet, mindkettő fűszerévé válik az életnek; az egyik visszahat a másikra, s az ima megszenteli, megédesíti, nemesíti, föllenditi az élvezetet. így nő fel a lélek termékeny szőlőtőkéje, hajt természete szabadjában, de nyesik is, hogy élete teljességes s áldásos maradjon. Míg ellenben ahol a vakáció azt jelenti, hogy hajrá! aludj, ameddig tetszik! igyál-egyél, úgyis elég volt már a káposztából! könyvet csapd a földhöz! rózsafüzért akaszd szegre? s meditációt...! micsoda? még ily vakmerő gondolat is akad fejembe? Herkulesre! mily szimplex, világismeret nélkül való firkonc ez! ... Ahol mondom, így van: ott csömört kap a jókedv vagy kirúg, a szív clhájasodik, a lélek

támolyog;no de valamit mégis csak tesz: a környékbeli búcsúkon szépen énekli azt, hogy Ite, missa est I

Délután négy-öt óra felé már kellemes a levegő; az ozsonna után, mely borral, édes mézes fügével, noszpolyával, körtével lelkesíti új életre a szieszián elkeseredett lelket, kimegyünk az út túlsó felén elterülő rétre, s külön a filozófusok, külön a theológusok labdázni kezdenek. Földobják, hogy megtudják sas-e vagy írás, — dehogy mit, azt már nem tudom, hacsak nem akarok telegrafíiozni Rómába, hogy ugyan mivel eligálnak; mert krajcár ott nincs; s centesimijük sincs, tehát mit dobnak föl? talán egy birettumot? mert a birettum mindig fejükön van; vagy tán valami medaigluzzát, melyet az olasz purdé még ki nem lopott zsebükből, nem tudom I Látszik ebből, hogy én sohasem eligáltam, hanem csak a «nép és katonák»-féle szereppel működtem. Az eligálás után föláll a «méla»; egészen úgy, mint nálunk, s ütik a labdát, s azt ki eléje áll. Hogy a be nem gombolható taláris sokszor szétlebben, az igaz, de utóvégre sem veszti el senki. Az olaszok pedig a játékon meg nem botránkoznak, sőt ellenkezőleg, játszani általános olasz szokás; a felnőttek is gyermekded, vagy mint mások akarják, gyerekes kedélyüknél fogva órahosszat elmulatnak bizonyos mechanikus, szabadban folytatott játékokkal.

Azután az esti harang imádkozik le békét a földre, s a déli színjátékok és párázatok lágy öltözetében leng mindenfelé az esti alkony; a játszó csoportok hazatérnek, s útukban a Magnificat vagy a Laudate verseit ringatják a négyes vagy kettős összhang hullámain; vagy a Boldogságos Szűz egyikmásik népszerű énekét csendítik meg. Ha pedig olasz gyerekek is jöttek nézni a métát, azoknak is kell énekelniük:

Lodiamo cantando
La Flglla, la Sposa
La Madre'amorosa
E chi La creö !

Hány ember ábrándozhatott bele az alkonyba, bele az éjbe Szent Pásztor erkélyeiről? Az élet ütere és a világ szíve, Róma s körülötte mindjárt a harcok nagy temetője, a Campagna terült el lábai alatt; hallotta esetleg a kocsizörgést vagy a magányos lovag ügető lépteit a Via Praenestinán; a bazaltkő e vájodásában alighanem Marius, Sulla, a futó Catilina, s a praenestei híres Fortuna templomába visszatérő augurok és epulók kocsija is megzördült. Balra az Albáni hegyek illatos kéksége; görög művészet, görög ész tarkította

szellős, derült villáival lejtőit; jobbra Tibur átfúrt, tekerődző, egymásba font szikláival, melyekben az Anió dübörög, mint hogyha itt, a római dicsőség láttára Tibur beleiben, csontjaiban dúlva akarná föltüntetni mindazt a fájdalmat, mindazt a kint, melyet nagyravágyás s uralomvágy az emberiségnek okoztak; katlanában lakott a tiburi Sibylla, e rémséges helynek borzalmas nemtője. S messze, messze délfelé meg-megcsillan a tenger ezüstös sáva, s hol régen drága gályákon evezett a dúsgazdag római világ Ostia márványlépcsőiről Bajae paradicsomába: most elvétve sötétlik magányos halászbárka. Gallicanóból, Zagarolóból is cseng felénk az esti harang, s a távol Colonna, magas rablófészek ablakain utolsót izzik a napsugár. Versenyt cirpel a tücsök «csendes birodalmában»,... Azonban elég ebből, szól megint a csengetyű lelki olvasásra; mert ez sem marad el. 148-kor van a vacsora, utána rekreáció «kakuk» játékkal. Valamennyinek kell játszani «kakukkot; nyerni is lehet képet, könyvet, rózsafüzért stb., amit a P. minister (vicerektor) díjul kitűz; azután olvasnak, billiárdoznak, énekelnek, nézik a lejtőkön kigyulladó pásztortüzeket, s a hatalmas távcsővel, mellyel az órát is lehet leolvasni a római templomok tornyán, vizsgálják a mosolygó holdat, Satumus gyűrűjét; míg végre jel adatik a rekreáció berekesztésére. Következik y_4 óráig a meditáció pontjainak előkészítése, utána y_4 óráig lelkiismeretvizsgálat, adoráció és kukoricalevél-sistergés közt elhal újra az öntudat I

A vakáció három részre van osztva; mindenik rész más órarenddel a délutánra nézve. A második részben, mely mintegy két hétig tart, semminemű stúdium nincs, de a lelki élet épúgy gondoztatik, mint a másik két időszakban. Minden vasár- és ünnepnap van általános szentáldozás, s a szomszéd falvakról a köznép is özönlik kápolnánkba a szentségekhez.

A vakációt a legkellemesebb kirándulások tarkítják; csak láb legyen hozzá, mely győzze. A bidellus este megigazítja a keltő, recsegő órát; rátesz az asztalra ollót, tollakat, kulcsokat, csengetyűt, s közbe állítja az órát, csakhogy a lárma nagyobb legyen s fölébressze. Aki a Mentorellára föl akar jutni, annak korán kell kelni. A Mentorella a Sabini hegyek legmagasabb csúcsa a Campagna felől. Fönt van Szent Mihály arkangyal temploma, a lengyel resurrekcionisták kolostorával. Aki oda búcsút jár, az bizonyára nem élvezetből teszi; a kopár hegységre vezető keskeny út merő kőtörmelék. A csupasz sziklák közt összekaparja az olasz paraszt

azt a kis földet, melyet az eső még le nem hordott, kövekkel támasztgatja, s ezen a néhány lábnyi terjedelmű terraszokon veti el kukoricáját. Ily apró, gyermekjátéknak beillő gazdaságok közt emelkedik az út a pápai állam legmagasabb falujáig, Guadagnoloig. Mijök van itt az embereknek? Még vizök sincs. A cisternákba vezetett esővíz adja italukat. De legalább békéjük volt a középkor dúló párttusái közt; ide föl már nem igen vetődtek a Colonnák és Orsinik; no meg a láz is felkergette őseiket; azóta itt maradtak. A hegység másik oldalán, a völgyből kimeredő óriási sziklához támasztva épült Szent Mihály temploma; itt van eltemetve Kircher Athanáz szíve; Fuldában kezdett dobogni, s a Sabina egyik magányos csúcsán várja újra földobogását. A völgyből kimeredő sziklában van Szent Benedek barlangja, ahol lakott, mielőtt Subiacóba vonult. Ott túl a zajgó Anio fölött méláz San Benedetto és Santa Scholastica subiaco-i kolostora, tovább keletre a sűrűn egymásmellé hányt hegycsúcsok egyikét koronázza Anagni l Szürke, füstösfalu bizarr városok, falvak, várak ülnek büszkén hegyen-lejtőn; s hogy legyen valami idilli vonás a sok ezredéves kultúra által elnyűtt tájon, Tivoli felé mutatkozik Horatius villája, melyről írja:

> Tu nidum servas, ego laudo ruris amoeni
> Rivos, et musco circumllta saxa nemusque.
> Novistine locum potiorem rure beato?
> Est ubi plus tepeant hicmes, ubi gratlor aura
> Léniát et rabiem Cants, et momenta Leonis
> Cum semel accepit solem furibundus acutum?
> Est ubi divellat somnos minus invida cura?
> Deterius Libicis ölet aut nitet herba lapillis?
> Purior in vicis aqua tendit rumpere plumbum,
> Quam quae per pronum trepidat cum murmure rivum?
>
> (Epist. I. 10.)

A szép versekre való emlékezés közben «arri» kiáltások és botsuhintások hallatszanak a guadagnoloi út felől. Kellemes meglepetés! «Evviva», jön a mi két szamarunk; Peppino buzdítja őket Szent Mihály temploma felé. Két oldalt kosár és hordócska terheli szerény bordáikat; itt az ebéd. Aligha nem valami magaroniféle? Anélkül nincs; de nemcsak abból áll. Ez a két nemes állat kisér el minket mindenfelé; néha ugyan a szamár szerepét megosztjuk egymás közt, azon esetben, hogy csak 5—6 órai útra kerekedünk s délre hazavetődünk. Ilyenkor mindenki otthon kapja ki a menázsit,

melyet zsebre rak, a csutorák pedig erősebb, megbízható legények nyakába akasztatnak.

így járjuk be Tiburt, Praenestét, Subiacot, Albanót, Tusculumot, Latiumnak szent földjét, Albalongát és Gabiit. Egy füstös, emeletes tenuta az egyedüli emlék, melyhez érkezve, azt mondják: itt Gabii, itt éltek a rómaiak vetélytársai. Kukoricaföldek terjengnek a kiszáradt tó helyén. Szegény Gabii, — gazdag Róma.

Hor. Epist. I. 11, 6—8.

s Juvénái gúnyolódik :

An Lebedum laudas, odio maris atque viarum?
Scis, Lebedus quid sit; Gabiis desertior atque
Fidenis vicus;. ..

Hujus qui trahltur praetextani sumere mavis;
An Fldenarum Gablorumque esse Potestas?

Satir. X.

Most már ott semminemű «Potestas» sincs, se bíró, se polgármester, se konzul. Néhány sárga, bőrig sovány paraszt gondozza a földet; a legmarciálisabb közülök kemény bőrből készült «macskanadrággal» sinezi lábszárát; csúcsos, bő karimájú kalapot nyom bozontos fejére; lóra ülve hosszú, szeges bottal vezeti s igazítja el a csordát; csak ne felénk t A gulyáktól mindig respektábilis távolságban maradtunk, nehogy a campagnai bika vérszemet kapva a piros posztótól, hathatósan megkergessen. Ha legalább esernyővel eltakarhatnók szemet szúró pirosságunkat I Mellesleg ezt még eső ellen is lehetne használni. Ha az eső kinn elfog, kegyetlenül megmos, mert esernyőt kihozni Szent Pásztorba, nem szokás, — csak most ébred fel bennem a gyanú, hogy talán azért, nehogy napernyőnek használjuk. Bármi legyen a valódi ok, mindegy; különben esernyő nélkül is hazaérkezünk s tekintve a szentpásztori mundurt, mondhatni, hogy esőben sem szenved kárt.

Épen Tusculumban voltunk, ahonnan keltezvék Cicero hírneves «Quaestiones Tusculanae» értekezései, midőn sötét felhők kergetődztek a tenger felől, s megeredt az eső. Bizony fölvetődött elénk is egy nagyon reális, praktikus «Quaestio Tusculana»; hogy kerülünk mi most Tusculumból haza? A «quaestio» megoldatott nem ugyan az nap, hanem másnap; mert csak másnap tartottuk bevonulásunkat Szent Pásztorba. Nem háltunk ugyan Cicero Tusculumában, gyíkok, kígyók, skorpiók, viperák közt; hanem lementünk

Mondragoneba, ott zenével fogadtak s színházat is adtak — tiszteletünkre.

Mondragone? Mindjárt megmondom, hogy mi az.

Útközben még az egyszerűség s a «beatus vir qui procul negotiis» illusztrálására való epikus alakkal találkoztunk. A lejtőn, honnan a romoktól szegélyzett régi viákat látjuk mindenfelől az örök Róma sötét kapui felé kúszni, s a kapuk és falak fölött messze kiemelkedni a város kupoláit, tornyait, megkérdeztük az elénk jövő fölcseperedett parasztot: «Mi az ott?» «Róma» feleli. «Messze van innen?» «Gyalog öt óra.» «Voltál-e már Rómában?» «Még nem.» Bámultunk; az lesz maradéka annak a régi fajnak, a költő által emlegetett «prisca gens mortalium»-nak. Az újkor lázas nyughatatlansága aligha bántja.

XIII.

A régi Tusculum klasszikus romjai alatt, a legvirágzóbb lejtőn, oly ezüstös szelíd fénnyel elárasztva, milyen az olajfák tündöklése, emelkedik Mondragone, XIII. Gergely pápa nyári palotája, most Borghese herceg birtoka. Annyi szelíd báj, annyi lágy kellem s hozzá oly rémséges név, milyen ez «Mons draconis I» A kőből faragott drákó képével mindenfelé találkozunk, címere volt az alapító pápának.

Mondragone jelenleg jezsuita konviktus, melyben sok jeles olasz ifjú neveltetik, köztük nem egy papfaló, liberális miniszter úr gyermeke; confer Ghiczy Kálmán és Kalocsa 11 A jezsuiták az óriási épületért-, kert- és erdőért a nagylelkű hercegnek egy font viaszgyertyát fizetnek, melyet az ő nevében a római A1 Gesú templomnak szolgáltatnak. Mondragone különben talán szintén a romlás útjára tért volna, mint annyi lakatlan sok palota, melyek jobb időkből, gazdag udvartartásból maradtak a jelen szűkebben mérő, meghúzódó nemzetségére. Mit is csináljon még Borghese herceg is e rengeteg termekkel, e kapunak beillő ablakokkal, ez oszlopos pitvarokkal, melyekben két kompánia katona manövrírozhatna, e lépcsőházakkal, hol királyi udvarok fölvonulhatnak, e garádicsokkal, melyeken bátran föllovagolhat a nemesi konviktus? Deszkákkal szegeztetné be az ablakokat, magtárnak használhatná a termeket, kívülről rágódnék Mondragonén az idő sárkánya; belül a vénség ónsúlya alatt roskadna vakolat és tégla.

Most máskép van; pezsgő élet lüktet teremben, udvaron; visszhangzik a ház; fény, pompa nincs, van helyette

folytonos ifjúság. Ha Stolz Albán a gyermek szemét a beletekintő lélek fürdőjének mondja: úgy a mondragonei időzést az álmatag lélek ébredésének, a bezáruló kedély megnyilatkozásának mondanám. A fürge olasz ifjúság élete, szelleme, előzékenysége fölvillanyozza a komolyabb, északi kedélyt. Nyomban rögtönöznek ünnepi fogadást a vendégeknek: van zene, beszéd, alkalmi költemény, — sőt színi előadás, vezetnek erdőn-völgyön, föl Tusculumba, le Camaldoliba,': hola fehér barátok szívesen fogadnak; 76-ban még ott láttuk a napóleoni csaták egyik őszbecsavarodott alakját; mennyi lelki béke s szelídség volt elöntve arcán, szakálla tiszta ősz, haja fehér, mint kámzsája.

Mondragonétól oldalt, a völgy túlsó partján a Propaganda villája, Ruffinella. Tivoliban nyaralnak az írek, Palaestrinában az északamerikaiak, a többi nemzetségbeliek szerteszét. Találkozunk néha-néha hol ezekkel, hol azokkal. A változatos társalgás kiemeli a lelket a szokás léha köréből, s dacára, hogy nem utazunk, mégis okulhatunk némileg úgy mint a bölcs, hosszútürő Ulisses, ki sok népnek ismerte szokásait s városait. Az olasz derült világnézete, egyszerű, praktikus Ítélete az életről jótékonyan befolyhat borongósabb kedélyvilágunkba; széthinti az árnyat, a ködöt, melyet fölfogásunk komolyabb s nehézkesebb természete borít lelkünkre; a szerteágazó szőlőlugasok, a szökőkutak közt, a kerti terrasszok lépcsőin fel-alá bolyongva, sejtjük, észrevesszük, hogy ez egy új világ; idegen, de nem visszataszító, hanem vonzó.

Hát még a gallicanói búcsú, a Kisasszony napja! Ily elrejtett faluban, mint Gallicano, hol nem fordul meg se master se miss, hol érintetlenségében lelhető fel az olasz népélet, minden jelenet érdekel, mert úgy véljük, hogy a Szabini halmok e rejtekében honol még zavartalanul az olasz géniusz. S bizonyára nem csalódunk; meglepő, éles vonásokban emelődik ki a különbség, mely a gallicanói s például egy magyar falu búcsúünnepe közt fönnáll. A különbség kinő a nép jellemeből, örömeiből, hangulatából, ezeket viszi bele az egyházi ünnepélybe, ezekkel színezi azt, ami általános minden nép- és nemzetségben. Úgy kívánja azt bensőséges hite, s e hitben lefolyó nevelése és élete.

A legegyszerűbb olasz népnek is elég finom érzéke van a művészi szép iránt. Vezessünk be egy magyar nem «intelligens», de akár «intelligens» embert is az esztergomi bazilikába, elragadtatással, bámulással fogja viszonozni szívességünket; eláll szeme-szája, de ítélete a látványról nincs. Az olasznak

van; ő gyönyört talál a szépen, s ő ítél a szépről. Múltkor egy olasz munkással találkozom, kérdezem tőle, volt-e az esztergomi bazilikában? Tetszik-e neki? «Igen, igen, feleli, csak az a vörösmárvány, mely a falak talpazata mellett vonul végig a templomon, ez nem tetszik nekem, «starebbe bene per una beccheria» (beillenék mészárszékbe). Az olasz nemcsak vallásosságát elégíti ki a templomokban és egyházi ünnepélyeken, hanem, hogy azt teljesebben elérhesse, követi természetes ösztönét, s kifejezést ad örömének a művészi alakban s nemesebb élvezetben. Reggel taracklövések s a falu szűk egyetlen utcáján átvonuló zenebanda figyelmezteti Gallicanót a nagy napra. A templom földiszítve, falai színes, redős kendőkkel bevonva, az oltáron Szűz Mária szobra, melyet délután lármás körmenet fog végig hordozni a falun. A nagymise s az esti ünnepi vecsernye kathedrális színezetre törekszik. Kar énekli a misét s a zsoltárokat. Di Pi- tro eredeti olasz nehéz kompozícióitól nem ijed vissza a gallicanói kvartét, melynek tenorprim hangját a borbély szolgáltatja; este felé ugyan már nem egészen tisztán viszi, de azért kihúzza még a Magnificat záró antifonáját. A «Gloria» szólóit a közönség nagy érdekkel hallgatja, még ha félóráig is eltartanak.

Gyertyáktól nem látni az oltárt, s említenem sem kell, hogy több ég Gallicanóban, mint húsvétkor az esztergomi bazilikában. A szegény nép is kívánja, hogy az egyházi ünnep fényes legyen, s gyönyörködtesse az egész embert. Este nem maradhat el a tűzijáték; tánc nincs, kocsmázás nincs, de tűzijáték van. Kinn ül az egész nép a falu hegyének lejtőin s gyönyörködik a kigyúladó színeken, a lengő tűzgolyókon, a sistergő tűzkígyókon, az éjben elhaló sziporkázáson. «Bravó!» «Bravissimo 1» Közbe-közbeszól a zene, s harsog a tapsivhar. Majd léggolyókat eresztenek a magasba; leng ide s tova támolyogva a borszeszlángtól hevülő papiralkotmány, emelkedik, a légáram elkapja s viszi a felhőtlen ég fönséges ivei alatt, száll a volszkok hegyei felé, vagy a Szabini csúcsokra, itt-ott kicsalja a mélázó hegyi pásztor, a pifferaro magányos nótáját a Madonnáról és a Bambinóró). Még látni, még látni, azután megsóhajtják eltűnését. Megcsendül lágy, reszkető akkordokban a mandolin húrja, kíséri a rokkant katona énekét, melyből csak arra emlékszem, hogy a «bomba ribomba» s hogy a «croce d'onore mi basta» s végül «ratapla, ratapla, ratapla!» A hallgató közönség el van bájolva, de több kell neki. «San Antonio», «San Antonio», a közkívánság San Antoniót akarja megénekeltetni. A mandolinos ráhúzza: «San Anto-

nio di Gallicano, etc.», vidám, lendületes dallamban elregél, mint járt San Antonio Gallicanóban, hogy akadt meg az egyik fossoban. S jóllehet régen volt, hogy San Antonio Gallicanóban járt, ha ugyan járt, azért San Antonio csuhás alakja mintha köztük járna, lelkűkben él.

Az olasz népnek folyton vannak szentjei, folyton kiemelkednek kebeléből hősi lelkek, kiknek az oltárok tisztelete jár; s lehet-e hatás nélkül, ha a megtestesült erényt utcáin járni, házaiban lakni látja, vele él és szenved, ha nem szakad meg az összeköttetés Gallicanója, Assisije, Monte Pulciano s száz meg száz vidéki városkája, faluja és a dicsőséges mennyország közt?! Mennyivel közelebb hozná népünk fogalmait s érzelmeit az igaz, való kereszténységhez az a körülmény, hogy például Kőhidgyarmaton, Kecelen, Patakon egy valóságos szentnek életét, emlékét, csodáit, szentségét megjelenítve látná, s e vidéken, e fák közt, ez utcákon, e szántóföldeken szemébe ötlenék a valóság éles körvonalaival, hogy a szentség nem a felhők közt, hanem a földön jár.

A szentek az isteni erő megtestesülései; erejükről, hatásukról, hódításukról mélyen kell meggyőződve lennünk. Bizonyos, hogy ezt az erőt semminemű korban el nem vesztik. Ahol vannak szentek — most, ott hatnak úgy, mint hatottak régen. Ha a szenvedő Krisztus minél több szívben öltene emberi alakot erényben és áldozatban, megújulna a föld; megragadó helyet találok e tárgyra az ars-i plébános, Vianney János életében. Mónin írja: «Hajlandók vagyunk hinni (midőn az újkori szentek működését tekintjük), hogy a népek erkölcsi érzéke és fogékonysága még sem apadt meg annyira, mint látszik, és hogy talán elégséges volna néhány szentnek föltűnése beteges, erőtlen társadalmunkban a világot üdvözítő hit fölvirágoztatására».* «A szív az, mi legutoljára hal meg bennünk, és a szív bámulja a szépet és szereti a jót; ez az ő élete. Midőn a szép és a jó föltűnik előttünk, tűnjék bár föl akárhonnan, midőn elvonul előttünk bármily megjelenítésben, mindegy, a szívre mindig mély benyomást tesz.»** «Ben-

* «On se prend á erőire, que le sens morale des peuples n'est pás aussi proíondément affaibli, qu'il páráit, et qu'il suttirait peut-étre de la présence de quelques saints dans cette société décrépite, pour y renouveler la föl, qul sauve le monde.»

** «Le coeur est la derniére chose, qui meurt en nous et le coeur vlt de l'admiration du beau et de l'amour du bien. Quand le beau et le bien nous apparalssent, quelque part qu'ils nous apparaissent, quand il passent devant nous, sous quelle forme il n'emporte, le coeur en refoit une émotion profonde.·

nfik találni a csodás jellemvonást a lelkes érzelemmel, az egyszerűséget párosulva a fönséggel, s hogy mindent összefoglaljak, ők képviselik azon rég elfeledett emberek nemzetségének epikus nagyságát, kik gyermekdedek voltak mint a gyermekek, erősek voltak, mint az óriások.»*

Ezek gondolataink a gallicanói búcsúéj elcsitulásában, melyek nem tűrnek skeptikus lemondást és tétlen bánkódást a vallástalansággal szemben. Félre az olyan savanyú uborkás emberekkel, kik mostanában a buzgó lelkek törekvésére ölbe rakott kezekkel mondogatják, hogy füstöt faragni s szerecsent mosdatni hálátlan s bolond munka; az ily hangulatnak elkeseredés a neve, mit vereség követ; inkább azt kellene hangoztatni, hogy aki a buzgó törekvésben füstfaragást lát, az csak olyan ignavus miles, ki hátán viszi haza, ami csak arcban ékesség és érdem, — a megbélyegző sebet.

* «On y trouvalt reunls le merveilleux, le pathétique, le simple, le sublime et pour tout dire la grandeur épique d'une race d'hommes oubliés, nails comme des enfants et forts comme des géants.»

Képek az Újvilágból.

(1904)[4]

Az Óceánon; az északi
szélesség 37° s a hosszúság
I. 15° alatt.

A július 12-én induló Cunard-hajóra iparkodtam föl sokszáz bajtárssal jómagam is. A hajót a kormánnyal kötött szerződés után az élelmes angolok, akik pedig a High Church hívei s nem anabaptisták, Pannóniára keresztelték, melyet előbb Liverpoolnak hívtak; de különben az anabaptista szellem nem érzik meg rajtuk: angol a hajó a javából, angol a kapitánya, angolok tisztjei, matrózai, pincérei, angol az étrendje és étele. Néhány huncut magyar pincérrel csak a III. osztályú közönség dicsekedhetik, szívesen engedjük át nekik.

Az utazási társaságról nem kellett gondoskodnom. Mialatt én csendben összeszedelőzködtem, addig a Cunard számára ügynökök, rendőrök, zsandárok összefogdosták kedves honfitársaimat s eligazították kénytelen-kelletlen Fiume felé. A kormánynak ugyanis érdeke a kivándorlást most már Fiume felé terelni. A gondolat jó és rendkívül dicséretes, de a mód, mellyel azt nyélbeütik, nem nagyon tapintatos. Rávall a magyar királyi észre és tapintatra.

A kivándorlásnak Fiume felé való terelését igen jónak és dicséretesnek tartom. Mert jóllehet az út hosszabb s a konkurrencia következtében beállott árleszállítás mellett nem is olcsóbb, sőt drágább, miután ma már a kivándorlók Hamburgnak s Brémának menve az odáig való vasúti költséget is beszámítva olcsóbban utazhatnak Amerikába, mintha Fiúmén át utaznak, azért mégis csak jobban járnak, ha Fiúmén át mennek. Itt ugyanis még mindig otthon vannak, a hatóságok értik a nyelvüket, rendbehozzák bajaikat, ha az orvosi vizsgálat következtében az úttól eltiltatnak, közel vannak haza. A közigazgatás fölkarolja őket s megóvatnak lelketlen ügynökök üzelmeitől. Ezek pedig soha eléggé nem méltányolható előnyök.

Többet mondok. A kivándorlásnak rendezése nemcsak nagy nemzetgazdasági és közigazgatási probléma, hanem a keresztény karitásznak is tág tere. Sokat lehet itt tenni a közerkölcsiség érdekében, s a könyörületet és irgalmasságot tekintve, Németországban a *Szent Ráfael-egylet* kitűnően műveli e tért, s tavalyi katholikus nagygyűlésünkre le is jött a német Ráfáel-egylet elnöke, *Cahensly* s kíséretében *Oppersdorf gróf*, hogy a magyar katholikus közönséget ez irányban tettre buzdítsa. Magam is angazsálva lévén ez ügyben, figyelemmel kisértem a kivándorlást, de nem láttam kiutat a magyar kivándorlásnak nehézségeiből, mert hogyan s miből tartsunk mi föl ügynököket, még pedig buzgó papokat Brémában, Hamburgban, Antwerpenben? A kilátást arrafelé köd borította; de íme a ráfaeli buzgalmi igyekvések elé Fiúméban nehézség nem gördül. Fiume közel van; szemünk előtt van; Fiúmében találkoznak derék, magyarul, németül, tótul tudó papok, kik e részben szolgálataikat bizonyára szívesen fölajánlják, s így a Ráfael-egyletet mi is megalakíthatjuk.

De bár a kivándorlást szívesen látjuk Fiume felé irányulni, a módért, mellyel ezt a fiumei áradatot megindítják, nem lelkesülhetünk. A tisztelt csendőrök ugyanis a kivándorlókat egyáltalában nem engedik másfelé, elcsípik, ahol érik, elviszik jegyeiket, melyeket már Bréma felé váltottak, s Fiume felé bukszírozzák. A pesti «mihasznák» a vasúti pályaudvar jegykiadásánál fülelnek, s ha gyanús egyén vált jegyet Bécs felé, hogy Ausztrián keresztül biztosabban szökhessék, azt lefülelik s Fiúmébe küldik. így gyülemlik föl azután Fiúmében a kivándorlási gyülevész sereg.

A Pannónia becsületére válik nevének. Több mint 10.000 tonnás hajó, négy árbóccal, s elférne rajta még háromszor annyi ember, mint amennyi most unatkozik rajta; pedig ezt a csendes foglalkozást ezidőszerint 600-an űzik. Csendes, lelketlen «üzelem». A kép, melyet az amatőr fotográfus itt lépten-nyomon megörökíthet, guggoló, ülő, heverő emberekből, kedvetlen, szellemtelen, elnyűtt arcokból áll. Ha az arc a lélek tükre, akkor itt lélekből kevés van. Ahol egy csepp csillan föl belőle, az föl is tűnik. Egy-két bodrogközi, tiszta-arcú, rátartós asszony fest legjobban; eleinte hidegek s bizalmatlanok voltak, most már ragaszkodók. Az erő<nek> és hatalomnak magyar képviselője a sztropkói szolgabírónak huszárja, ki rikító sárgasújtásos, zöld mentében emlékezteti a zempléni tótokat, hogy ami volt, az még lehet, s azért jó lesz Amerika szabad földjén is tisztelni a tekintélyt! Bár-

mely «truppot» le lehetne venni az «Evening Mail» (Esti posta) számára karakterisztikus tíz sterlinges csoportnak. Ez a képes lap ugyanis az utasokat sterlingek szerint mutatja be az amerikai közönségnek. Ezek a tiz sterlingesek unatkoznak legjobban. Odysseus nem nézte oly elkeseredetten a keserű hullámokat, mint ezek a tótok, magyarok, szerbek, horvátok, orosz zsidók s szicíliai színészek nézik a semmiséget. Nincs az az alföldi kuvasz, mely lomhábban kullog a júliusi kánikulában, mint «Pannónia» ezidőszerinti lakói. Szinte félős, hogy megvesznek! Az út nagyon hosszú nekik, de nekünk is. Tizenhat napig lopni a napot s tipegni-topogni céltalanul ugyancsak nagy föladat. Hébe-korba játszanak, énekelnek, imádkoznak, de végre is elnyeli kedvüket összes leleményességükkel az unalom. Ettől lesz a kivándorló rosszul. Megsóhajtja az aratót, s inkább szeretne szántani s hat ökröt hajtani. Nem kell a tengeri betegséghez ennél több, nem kell hozzá sem kókuszzsírral főtt étel, sem haragos tengeráradat. A koszttal különben nagyon meg vannak elégedve, s a rend is kifogástalan. Emberek, asszonyok a harmadik osztályban külön hálnak, még ha férj és feleség is. Este 10-kor az asszonyoknak takaródét fújnak s bevonulnak hálótermeikbe; ugyanakkor a napostiszt a hajó orvosával körüljár s vizsgálja, vájjon minden rendben van-e. Gyanús hölgyecskékre az angoloknak éles szemük van; ha a közszemle alkalmával valamelyik nincs a maga helyén, azt külön zárják. De különben is kifogástalan a hatóságok eljárása, bár így is sok történhetik s történik is, az illem, sőt az erkölcsiség ellen is, amit azonban a műveltebb elemeknek, kivált a papoknak meg-megjelenése a III. osztályú közönség körében sokszor megakadályozhat. Igen épültem a tiszten, aki egy II. osztályú úriember kezében látván illetlen fényképeket, azt mindjárt nyakoncsipte s a kapitányhoz akarta toloncolni; csak nehezen szabadult kezei közül.

Ez a felvigyázat nagyon ráfér az ilyen szedett-vetett népre, még ha II. osztályon utazik is, mert bizony «unheimlich» társaság. A legnagyobb lármát csapja egy szicíliai színésztársulat kövér intendánsával élén, aki mindennap háromszor lakik jól, s azután végighemperedve a födélzeten, dörmög szicíliai nótákat. Kiállhatatlan gentleman. A második osztály humorosa, egy bajor sörfőző, aki Pesten magyarul is megtanult, ezt az intendánst (Jónásnak» hívja a városligeti Jónáshoz való hasonlatossága miatt. Van a truppban kis-Jónás is, ki itatóspapírba s rongyos tartókba csavart rend-

jeleket mutogat a kíváncsiaknak, melyeket Európa uralkodóitól nyert; néha mutogatás közben egy-egy rendjel a pad alá gurul, vagy a köpőládába esik, de ez a maestrot nem bántja; fölszedi, letörli s megint az itatósba csavarja. Palermóban kvalifikálhatlan közönséget szedtünk fel, mely fittyet hány minden angol etiketnek s újjával pöndörít a tányérból vajat s keni kenyerére a pincérek mélységes, de szótlan megbotránkoztatásával. A palermóiak gondoskodnak a csend és rend megháboritásáról is. Beszélni módjával nem tudnak, hanem egyszerre kalatyol valamennyi s kacag, ordít versenyt. Van azonkívül hat csecsemő gyerek is a hajón, aki hatszólamú falso-bordonikat produkál; ezek közt kiválik három kálvinista papfi, aki makrancos s antikulturális dacból bőg még ezenkívül triókat. Az első éjjel szomszédjaink lévén, hősiesen megmacskazenésítettek virradatig; annál inkább épültünk édesanyjukon, ki fáradhatlanul buzdította őket a pauzák s pianók s smorzandók betartására; igaz, hogy azután annál nagyobb dühhel tört ki időnkint a zene s álmot robbantó crescendóig fokozódott 1 Mondhatom, hogy jó vér van a csemetékben, s később az eklézsiának jó torkukkal szolgálhatnak.

Hogy mily kevés szellem van az emberekben, azt itt látni; nem fogyok ki a bámulatából e nagy ürességnek! Azonkívül pedig borzalommal nézem, hogy mily erkölcsi szemét úszik itt az óceán tiszta hullámain; mennyi hajótörött, tönkrement, «kvittírozott» exisztencia iparkodik az óvilágból az új-ba, a megújulásnak minden reménye nélkül ! Bizony erős gyomruk lehet a cápáknak, melyek ezeket is megemésztik; de ha csak ezeket nyelnék el, igen rokonszenveznék velük, s a haladás jótevőinek tartanám! Hány ilyen «jótevő» siklik el alattunk a sok ezer lábnyi mélységben s keres, amit elnyeljen; a cápafogra méltóbb préda nincs, mint Európa erkölcsi halottjai 1

Az északi szélesség 41° s
a hosszúság 35° alatt.

Éjjel van. Lent a hajó háló-fülkéiben rémséges, dögletes levegő fojtogatja az alvó embert; hatszáz emberi test párolog s gőzölög ott; fönt a födélzeten pedig a tenger lehelete éltet. Elképzelem magamnak itt, hogy mi a földalatti tömlöc, hogy mi volt a Mamertini börtön, hol nem szellőztettek, nem söpörtek, nem tisztogattak soha; aki belekerült, ha óriás is

volt, elhervadt. Nem kellett nyakára lánc, sem kezeire békó; elég, ha a levegőtől fosztották meg. A leghatalmasabb tölgy is elszárad, ha nincs levegője. Víz és levegő, legfőbb kelléke az életnek. S abból van itt a csendes haj ó-fedélzeten. Tengernyi a víz, s az éjnek leheletét lélegzem I

Mélységes, ünnepélyes csend vesz körül. Csak az óceán zizeg s pezseg, mintha bosszankodnék, hogy csavarokkal profanálják fölséges nyugalmát. A gép dübörgését fönt nem hallani; csak a hullám locsog. A hajó inog s ráfekszik 10.000 tonnájával a tengerre; bolyhos dunnává nyomja szét a hullámot, amikor ráfekszik terhével; elsimul előtte a tenger, mintha mindannyiszor ragyogó patyolat-lepedőt terítene alája, mely felgyűrődik a széleken. Azon túl kettős sötétség mered rám: az éj s a még sötétebb tenger-ár, mely tele van káprázattal, szikrával, igézettel. E kettős sötétségben úsznak s forognak ugyanis apró, villamos pontok, majd nagyobb foltok, a tengernek szentjánosbogárkái. Ezer meg ezer, kékes fényben ragyogó apró lámpa szegélyezi a hajó útját; apró lampiónok lejtenek körülöttünk s rendeznek ünnepélyes kivilágítást a merengő utasnak.

Mily élvezet elmerülni az éjbe, e csendbe s e sziporkázó tengernek szemléletébe 1 Valóságos szent vigilia, de amelynek mindannyiszor elmarad ünnepnapja.

A tengert az éj csendjében kell nézni. A fölséget mindig csendben kell szemlélni; mert lármában elfödi arcát, s vásári zajban s pesztonkafecsegésben elvész szava. Azért avat prófétákat a puszták csendje, s azért látnak a látnokok s imádkoznak a szentek éjjel. Éjjel tovább látni, mint nappal, mert nappal a szem lát, s az értelem sokszor szintén leszegeződik a látóhatárnak perifériájához. Ez a periféria pedig oly szűk s oly korlátolt! Kis kört látunk még a mérhetetlen tengeren is, ha csak szemmel nézünk; kis kört, melyet 20—25 kilométer sugarat ír le. Mi más a gondolat világa! Az a tág mélység, melyet az örök problémák vájnak, s az a végtelen égbolt, melyet a halhatatlan remény tágít ki fölöttünk!

Hogy éj, még pedig felhős, sötét éj van, mikor így a tengerre nézek, az nem zavar. Az élet mindig éj, s a gondolkozó ember tekintete égbe néz. S nemcsak éj, hanem tenger is az élet; itt is, mint ott, gördülő hullámok lejtnek; fölvetődnek s elsimulnak mérhetetlen mélységek fölött. Itt is, mint ott, villamosfényű pontok úsznak; a tudomány s a művészet káprázтató lampionokkal szegélyzi útainkat. Hullám veti föl s hullám nyeli el azokat; csak egy dolog világos előttünk, az,

hogy nem bízhatunk bennük, s más fény után eped lelkünk, fény után, mely izzó nappá sűrűsíti s hevíti a gondolatnak szétszórt s a sötétségben elvesző sugarait. Az éj s az óceán különben is analógok; csend, mélység, titokzatosság s a méhükben kialakuló új világ s új élet jellemzik mind a kettőt.

A hajó csavarjának nincs sem éjjele, sem nappala; az szüntelen dolgozik. Tegnap éjféltől ma éjfélig ötszázhetven kilométert futottunk be, oly utat, mint amilyet a Duna fut be Pozsonytól Orsováig. Utunkba nem állt senki, csak egyetlenegy lelketlen, sötét, rongyos kalóz állt ki utunk szegélyére s nézett ránk sötét szemmel. Kóbor wrak volt; lelketlen, mert egy lélek sem volt rajta; sötét, mert lámpa nem égett árbocán, s rongyos, mert néhány tépett vitorla lebegett fityegő kötelei közt. Ügy jött s úgy ment, mint a tenger kisértete, mint félelmetes titok, mint gazdátlan koporsó, melynek halottja volna, de a halott kiesett belőle. E szomorú temetésnek ki kell térnünk; ily üres koporsókkal találkozni nyílt tengeren veszedelmes. A kapitány hírül is adta mindjárt a gibraltári tengeri felügyelőnek a Marconi-távírógépen, hogy küldje ki a 41. foknyi északi szélesség s a 34. foknyi hosszúság alá a tenger nyílt koporsóinak sírásóját, a gibraltári hadihajót, mely majd ágyúgolyókkal ás sírt a wraknak az óceánban!

E wrakon s néhány hajón kívül nem találkoztunk itt semmivel és senkivel. Szárazföldnek nyoma nincs, s az ember magára marad gondolataival. Azaz hogy jó volna, ha magára maradhatna, de nappal ez lehetetlen. Az unatkozó hajóközönség mindenütt kalatyol, fecseg, zakatol, kacag, ugrál, ordít, énekel, fütyül, bömböl, verekszik, zongoráz, táncol s gondolat s mély érzés nélkül halad el az óceán mélységei fölött; megbámulja hébe-korba a gördülő hullámot, a fölségesen lejtő vízfelületet, a szétrongyolt, pezsgő fodrot; fölfölkiált, ha delfinek felvetődnek s repülőhalak kelnek ki a mélységből légi kirándulásokra; de különben üresség s unalom éktelenitik el itt az embert I S a baj az, hogy e zajgó ürességből s e hangos lelketlenségből nincs hová menekülnöm. Gyerekek játszanak, síró kölykök dacoskodnak, pesztonkák gőgicsélnek, szicíliai (Jónások» dörmögnek s gőzölögnek a szieszták ban, s a mélység lelke ép ott hiányzik a telkekből leginkább, hol a mélység tengere nyelhet el minden pillanatban embert s patkányt.

Ez a bagázsia kimondhatlan kín nekem! S azért érlelődött meg már a gondolat bennem, hogy inkább megyek

erdőbe s hegyekre, mint tengerre. Oda magam megyek, itt pesztonkákkal s fütyürésző vigécekkel utazom! Ott ünnepem van; itt kofákkal vergődöm vásárra. Ott fölséges, magányos dómban vagyok; itt csárdában állok; Isten-tisztelet van a lelkemben, de zsivaj és kofák lármája füleimben. S ez ellentét lelkemben szenvedéssé lesz. A lárma gúnyolja a felséget, s a sokaság pszichológiája inkább a «feszítsd meg»-et, mint a húsvéti allelujá t énekli. Pedig szeretem az embereket; de ez ellentétek közt az emberek majmokká változnak el előttem, még pedig kiállhatatlan majmokká. Mert hiszen vannak kedves és szeretetreméltó majmok is; sőt a gót dómoknak ívei s ereszei alatt gyönyörködni is tudok a szörnyekben s a majom-pofákban, de a tenger fölséges ívén ki nem állhatom a majom-embert. Azok ott a csapongó képzelet szülöttjei, melyeket erő és humor teremtett; ezek itt az unalomnak ásításai, melyek ép azért vannak, mert nincs gondolat és erő bennük. Azért tehát hegy és erdő kell nekem, s csendjükben s ünneplő titokzatosságukban előbb akadok a mélység szellemére, mint az óceán hajóin az európai csőcselékben.

De akkor is nem a calabriai s nem a szicíliai hegyekre vágyódom. Mily vigasztalan világ az, mely ott szemeink elé tárult; csupa bűn, ezeréves gazdasági garázdálkodás nézett ránk e csupasz, sziklás hegyek lejtőiről. Sehol fa, sehol liget, erdő; ehelyett kopár kúpok, meztelen sziklák merednek a magasba. Mintha csak hallanám panaszukat s jajkiáltásukat. A földfoszlányokon kiperzselt, száraz avar éktelenkedik, mintha mocskos, szennyes rongyok takarnák a hegyek lejtőit. A völgyekben pedig kővel telt, száraz folyammedrek húzódnak végig, melyeket minden zápor magasabbra tölt föl. A kizsarolt vidékeken a sziklás hegyek s a völgyek kőgörgetegjei úgy festenek, mint lakóiknak arcán az éhség s az elcsenevészesedésnek barázdái. Fa s erdő az életnek s az erőnek, ellenben kő és szikla a halálnak jellege; a folyókba víz kell; hol a víz kővé rögződött, ott a vidék a temetőnek s a pusztának arculatját ölti magára. Mily szegénység néz le Calabria sziklás faluiból a breakfast-es angol hajókra; ezeken jár most a hatalom; azokban lakik esetleges mély lelkiélet mellett is a legnagyobb gazdasági tehetetlenség.

Be más képeket tükröztetett régen ez a tenger l Régen, mikor a római s a pún világhatalom szorongott a Messinai-szorosban, — régen, mikor Siracusae s Catania zsarnokai élvezték hatalmukat, — régen, mikor még Szent Pál hajózott rajtuk: akkor e hegyek még nem izztak a napsugárban mez-

telenül, s erdők árnyéka hűsítette az afrikai partoknak leheletét. Azóta nagyot fordult a világ. Az erdő elpusztult; a vidék meztelen lett; a nép elrongyolódott; a folyó megkövült, s Itália a proletároknak s a muzzolino rabló-fajzatnak szenvedő édesanyja lett. A Charybdis sem forog már örvényesen; hullámai csak itt-ott lejtnek gyorsabban s minden ladik átszelheti a félelmetes emlékű forgatagot; a Scylla pedig oly szerény, hogy nem láthattam benne egyebet, mint a hosszú lábszárú Itáliának tyúkszemét. így változik el a világ, kifogástalan logikával, de ugyanakkor a szenvedésnek könyörtelen pszichológiájával 1 S mikor Így oktalanul szenvedünk, akkor még a gúny kacag föl mellettünk; régi nagyságunk komédiává válik s tehetetlen árnyékká vékonyodik; Charybdisainkat uszodákká alakítják át s Scylláinkat tyúkszemekhez hasonlítják. A nagyságnak tehát következetesnek kell lennie, mert különben nevetségessé válik. Ezért mintázta a keresztény művészet az ördögöt nevetséges majom-pofázmánynak. A legnagyobb bukást mindannyiszor a nevetségesség keserűsége kíséri, s a legtehetetlenebb s végleges kudarcnak visszhangja a győzelmes félnek hahotája; azért mondja a szentírás is az Isten végleges győzelmét gúnykacajnak: «Az Isten kacagni fog vesztükön». Aki a világ katasztrófáinak végén nevetni tud, az mindent legyőzött. Mily kicsinyes ezzel szemben a győzelmes Tiberiusnak vagy Germanicusnak diadalmenete, melyben a babérral koszorúzott cézárnak arca merev, akárcsak a páthosz megkövült lárvája I A győzhetetlen győző nevet; a győzelem zenéje a kacagás.

Bizony én sem tehettem egyebet; mosolyogtam a Charybdisen, s lesajnáltam Scyllának lefokozott nagyságát. Az idő ugyanis legyőzte félelmetes hatalmukat, s az ember bátran uzsonnázik a Scylla s a Charybdis közt. Kell ennél öntudatosabb biztosság a Scyllák s Charybdisek tehetetlensége- s a világ hatalmasságainak eltűnéséről?! Aki ezekkel nem tart, az amellett, hogy jó étvággyal uzsonnázhatik, még a világot meggyőző kacagó hőssé válik. De ehhez idő kell; legalább is egy keresztény élet!

III.

Omaha, 1904. júl. 22-én.

Mikor a Cunard-hajónak agyonúnt utasa végre New-Yorkban kiköt, föléled életkedve, s minden ereje és energiája, érdeklődése és kíváncsisága a szemébe fut össze, hogy úgy nézzen végig azon az újvilágon, amint azt az óvilág féltékeny-

sége kívánja, s az újvilág hányavetisége sürgeti. Az a szem s az abból szikrázó lélek, úgy látszik, azt mondja: rajta hát, hol az az újvilág?

S íme, ahol kiszáll s amerre először bandukol, ott ugyancsak nem lát újvilágot, de nem is ót, hanem ócskát. Omnibuszok és lóvasúti kocsik dőlöngnek a rossz kövezeten, akárcsak 22 év előtt Zsolnán és Léván; pálinkáshordók gőzölögnek, akárcsak a nyitrai Pár-utcán; tócsák és pocsolyák díszlenek a kivájt utakon, akárcsak a párkányi vásárban egy jó eső után. Ha beljebb megyünk, villamosok zakatolnak a fejünk fölött és körülöttünk, s emberek lótnak-futnak s tolongnak biznisz után. Vannak éktelenül piszkos városrészek, mint például a ghettó, hol 600.000 zsidó gyűlt egybe New-York közelébe, vagy a négerek lakásai s a raktáraknak vidékei; ilyen városi piszkot nálunk a kontinensen csak Olaszországban látni. Vannak azután igen előkelő, csendes, elegáns városrészek, hol a gazdagok laknak. A benyomás azonban, melyet az ember Amerikának ez első városától vesz, mégis csak az, hogy nem mérkőzhetik európai városokkal szépség, csíny tekintetében; a monumentális nagyság hiányzik belőle. A harmincemeletes házak a hiányt ki nem pótolják; házaknak tornyosak, tornyoknak kalitkásak; az ember fél, hogy leszakadnak, s tintapocséta marad a helyükön, miután úgyis csupa iroda, bureau, agencia és comptoir van bennük.

A forgalom óriási, a termelés szédületes; pénz számlálhatlanul sok van; magyar munkásaink Omahában az «American Smelting and Refining Company» kohóiban naponkint 30—40 ezer dollár értékű aranyat olvasztanak ki sok potomezüstön s rézen kívül. Ez a tömérdek arany és a magas védvám magas béreket fizettet a munkásoknak; a pénz eloszlik; úgy folyik és forog az amerikai társadalomban, mint a vér az egészséges testben. Pénzt lehet szerezni mindenütt, mert az óriási tőke óriási ipartelepeket létesít; nem pihen; mindenfelé új befektetéseket eszközöl. Az államok területe is óriási nagy, s ember aránylag kevés van; tehát a munkás sok pénzt szerez; sokat költhet; új meg új igényeket támaszt; azokat kielégíti; a kielégítésre ismét hatványozott munka és befektetés igényeltetik, s így megy az — nem mondom: a végtelenbe — de legalább is annyira és odáig, ahol a fejlődés távlatait köd borítja, s az ember csak sejteni tud, de tudni nem bir I

Mindenesetre Amerika földjén teszi majd a gazdasági fejlődés a szociális új rendnek világába való nagy lépést. Az

új világ itt fog kialakulni. Amit most hívnak újvilágnak, az inkább a fölfedezések sora s jogcíme révén mondja magát újnak; újnak nevezhető fejletlensége s kezdetlegessége tekintetéből is, ami az állapotokat illeti; de új, igazán új világ a szó szoros értelmében majd csak akkor lesz, ha a trösztök s kartellek s velük szemben a munkás-milliók új gazdasági rendet, a munkában s gyümölcseiben való osztozkodásnak új nemét léptetik majd életbe. S ez itt fog megtörténni.

Kevés embernek van erről öntudata. Először azért, mert még nagyon jól fizetik a munkát, s van munka elég; másodszor azért, mert átlag szegény, munkát kereső nép tódul Amerikába, amely nem filozofál, hanem dolgozik és szerez, s örül a bérnek, melyről Európában még nem is álmodhatott. De ha a nép elamerikaiasodik s elszaporodik, s az egyenlőségnek nemcsak örülni fog, hanem azt következetesen keresztülvinni vágyik, akkor ütött az igazán újvilágnak órája.

Ez újvilág hajnala még nem nagyon pitymallik. Sőt vannak, kik a hajnalhasadásnak semminemű jelét nem látják, ők csak azt látják, hogy az emberek százezrével tódulnak ide, és hogy nagyon-nagyon sokan szívesen felejtik az óhazát. Akik itt születnek, azok mind nagy ambícióval beszélnek angolul s megvetik a magyart vagy a tótot. A gyerekek mind kis angolok; a szülők pedig szinte szégyenkezve hallgatják gyermekeik angol parolázását, s szülő és gyermek alig értik meg egymást. Ügy vagyunk e családokkal, mint a kotlóstyúkkal, mely kacsákat költött ki. A tyúk kotkodácsol, a kis kacsák pedig nekiiramodnak a tócsának. A tócsa az óceán, az amerikai élet; a gyermekek a kacsák; a kotkodácsoló tyúk: az a szülő s bizonyos értelemben maga Magyarország.

Itt hiába kotkodácsolunk. Ubi bene, ibi patria... ez ugyan kozmopolitikus elv, s nem válik be mindig; de hogy nagy befolyással van a nemzedékekre, nem tagadhatjuk. Vágyik vissza a szülő, kinek emlékezetében még ott fehérük a sárosi s abauji kis ház, ott virít a muskátli, ott cseng a falusi torony ismerős harangja; de a gyermek már nem foglya ez emlékezeteknek; az élet szálai őt máshová kötik. S ő ebben az amerikai életben jól érzi magát, s az a szerencse éri, hogy angol, mi több, hogy amerikai lesz belőle. Leveti a daróc-gúnyát, a piszkos lajbit, a foltos kabátot, s felöltözködik úgy, mint otthon a szolgabíró úr vagy az ispán. Az asszony kalapot vesz, s a leányból kisasszony lesz. De még milyen kisasszony! Nem ám valami szegény, éhenkórász; mert az apa keres 2—3 dollárt, a fiú 3 dollárt, a leány 2—3 dollárt naponkint,

az annyi, mint 10—12 forint. Hol fordult meg ennyi pénz s kinek kezén az óhazában?! Igaz, hogy a pénz itt sem dől egyformán, s a szerencse itt is szeszélyes s forgandó; de a szerzés s a munkabér-viszonyok páratlanul jobbak, mint otthon. Egyelőre tehát a munkás szívesen lesz amerikaivá s nem gondol fölforgatásra!

Amerikának átidomító s honosító ereje csodálatos! A nemzetiségek itt olyanok, mint a tűzbe hulló cseppek, a parázs fölszívja azokat. Tótból, lengyelből, magyarból angol lesz, mihelyt itt született s a gyerekekkel egybekeveredett. Az öregeknek fáj a szivük s vágyódnak is haza, de a fiatalja más hazát már nem ismer s azt mondja szülőjének: «Mama, mikor mutatja meg már egyszer a maga hazáját?» s azt is angolul kérdezi.

Gondolhatjuk azonban, hogy mily laza az ilyen, ha angolul is beszélő néptömegben az együvé-tartozás érzése, s hogy mennyire nem kész az az «amerikai nemzet». A nyelv nagy egységesítő hatalom, de a nemzethez meggyökeresedett közérzés és közlelkesülés is kell, s azt az élettől s a jövőnek történelmétől kell várniok. Ez idő szerint a nyelven s a jó keresettel összefüggő jó módon kívül alig van valamijük. Jól érzik magukat s azért gyökeret vernek. Húst esznek, amiből otthon keveset és ritkán láttak; tisztességesen öltözködnek; civilbe bújik a gatyás magyar, s egy osztályon utazik bármiféle úrral a vasúton; nem törődik vele senki, de nem is bántja sem a szolgabíró, sem jegyző, sem végrehajtó; ha nincs háza vagy birtoka, adót nem fizet; úgy hogy az a tengernyi nép, mely otthonról kibujdosik, s ott verejtékezett még az adóprés alatt is, itt átlag semmi adót sem fizet: hát hogyne lenne kedve mindezek után amerikainak fölcsapni I

De azért mégis csak nagy, terhes feladat Amerikát egységes néppel benépesíteni s ezáltal naggyá s hatalmassá tenni. Annál nehezebb, minél kevesebb erkölcsi s eszményi elem áll bele e munkába, s minél inkább hangoztatják az erőteljes életnek s a fegyelmezett népiéleknek rovására a szabadságot. Sok a szabadságból is megárt, s a kötelékek lazításával nemcsak kévék, hanem családok, államok, nemzetek s egyházak is bomlanak. S ettől itt méltán félhetnek. Fegyelem kevés van itt, s azzal az erkölcs is veszedelmes lejtőkre kerül, a szabadság szertelenséggé válik, melyből minden csúnya, éktelen, rendetlen lesz. A lázas szerzési vágy az eszményi irányzatot háttérbe szorítja, s a közszellem az aranyat imádja. A testet-lelket elgyötrő munka az élvezetvágyba kergeti bele

vasárnapokon a tömegeket. A szertelen szabadság elsodorja a szülők kebelétől a gyermeket $ az egyház karjaiból a hívőt, s ha vannak százezrek és milliók, akik jók, vannak másrészt ép annyian, akik rosszak s a kárhozat útjain járnak. A szabadság a tömegek számára nem szolgált sehol a tekintélytisztelet iskolájául; Amerikában sem. Kivált, ha a tekintély maga elég megfontolatlanul dobja el magától a neki megfelelő keretezést. Ha a püspök rövid kabátkában jelenik meg a közönség előtt, csoda-e, hogy fölcseperedett fiúk bagóval szájukban beszélnek ő méltóságával?

Ez a föld a legtöbb ember számára még nem haza. Fejős tehén, de nem ideál. A tehén ideál nem lehet. Az emberek itt úgy laknak, mint az utasok a vendéglőkben; idegenek; üzleteket kötnek s pénzt csinálnak. A vendéglő soha sem lehet igazi otthon. Vannak itt már amerikaiak, akiknek e föld hazájuk s házuk otthonuk; de töméntelen tömegeknek ez az Amerika még csak taposó-malom; idegen, bár gazdagodásra alkalmas világ. Nagy hasonlóság van e részben a kivándorlók s a zsidók közt; a zsidónak sem hazája ez vagy az az ország, de bérli földjét s meggazdagodik; a nép sem — testvére; bár bizniszre igen alkalmas, édes vér. De azért az újvilágot taposó tömegek mégis csak egybe fognak olvadni s hazát fognak alkotni majd valamikor, ha ideáljaik a materializmust áttörik s érvényesülnek.

IV.

New-York, aug. 3-án.

A beköszöntőt New-Yorkba már megírtam; nem volt liimnus, sem dal, de pamflét sem. A szárazföldi New-York ott a kikötő körül nem is érdemel mást. Sem az «egetsöprő» 20—30 emeletes házak, sem az utca nem inspiráltak himnusra. így került azután a leírásba a hajdani Léva és Zsolna, s a még mindig modern nyitrai Pár-utca 1 Bocsássanak meg a yankeek s javuljanak. Egetsöprő házaik szerénytelenül éktelenek, a többi pedig túlnyomó részben éktelenül szerény. Ezt a jellemzően amerikai házról, a «házfajról» írom. Mert az «echt» amerikai ház olyan, mint a yankee maga; ez utóbbi ugyanis simára van fésülve, simára van borotválva, s amellett mégis szögletes; olyan a háza is. Préselt, vörös téglákból emelkednek falai; sehol bog, keret, sehol valami párkányzatféle rajta; ablakmélyedéseik is keretezetlenül néznek az utcára; magának az ablaknak sehol szárnya, sem egy, sem kettő; föl-letologatják eresztékeikben s két-háromféle függönnyel is lep-

lezik a szobahomálynak titkait. Nem kell épen lelkesülnünk a modern építészetért, mely az építészből cukrászt csinál, de valamit a cukrászati ornamentikából ugyancsak megkívánnánk itt 1 Jó volna az amerikai építészeknek a tortadiszítéshez is érteni 1

A kőből, téglából való épités különben már magában véve is luxus! Az amerikai házak legnagyobb része ugyanis deszkákból van összeszögezve, úgy falun, mint városban. Az amerikai nem ért rá eddig házat építeni; fabódékban lakik. Neki eddig hazát kellett teremtenie; talán azután ráér házat emelni. A fabódék nem jellemzik a megállapodást. A fabódés lakosság egy fokkal áll a sátoros nomádság fölött. Amerikának készülőiéiben levő típusát a deszka és szeg adja; ezek az emberek még útban vannak. Nem mondom én, hogy tényleg nem háziasak, s hogy a ház nem otthonuk; azt is tudom, hogy Svájcban, Tirolban s nálunk a hegyekben a faház az ember otthona; de ott a benyomás egészen más; a faépítkezésnek is más az oka; ellenben itt Amerikában a városi s a falusi faház a nagy gazdagság s a szédületes ipari s kereskedelmi tevékenység körében legjellemzőbben a sátort juttatja eszünkbe. Az ilyen házat hamar lehet összeszegezni, el lehet vinni, szét lehet fűrészelni és megfejelni. Boehm barátunk is, a clevelandi magyar plébános, elköltözött előbbi helyéről s nemcsak pipáit, hanem házát is magával vitte. Pedig — ne vegye sértésnek a különben is kitűnő háziúr — nem ártott volna azt a bódét ott hagyni, ahol volt.

Ha a legtöbb faház bódé, van köztük csinos alkotmány is. Faoszlopos pitvaraikkal, tarkára festett deszkáikkal, csipkés, függönyös ablakaikkal úgy festenek, mint a stiglic-kalitkák; mint kalitkák, melyek zöld pázsitra vannak egymás mellé állítva. A zöld pázsit majdnem oly kelléke az amerikai háznak, mint a deszka s a szeg; vagy legalább annyira elválaszthatlan attól, mint a bagó az amerikaitól. Bagót, gummit, vagy valamiféle «kandit», de valamit kell rágnia az amerikainak, s a hölgyeknek is jár a szájuk; itt még akkor is, mikor egymagukban ülnek a «káron», vagyis a villamoson s állnak a «stor», vagyis bolt ajtajában. Ez éktelen szokással együtt járnak éktelen köpködések és ékes köpőládák és pökőfindzsák finom porcellánból. Tehát finom dolgok nem finom emberekkel I Ha tűz van, akkor e kalitkaházak leégnek a pázsitig; ha pedig a tüzet kikerülik, addig állnak, míg a szegek ki nem engednek. A városokban is szeretik e virányos pázsitos utcákat; ahol ez nincs, ott a dísztelen borotvastílus

járja. Mondják, hogy mióta az olaszok nagy számmal bevándorolnak, azóta a házépítés is díszesebb. Csakugyan látni New-Yorkban utcákat, melyek az európai féltékeny kritikust is kielégítik. Hanem hogy ezt a haladást az olaszoknak kelljen tulajdonítanunk, azon a magam részéről igen csodálkozom, mert egyszerűbb, dísztelenebb s műízlés tekintetében sanyarúbb építést, mint az olasz házat, nem ismerek; van ugyan erkélye akár minden ablaknak, de az az erkély nem egyéb, mint falba eresztett rostély, gyönge vaslécecskékkel keretezve. Ebből a műdarabból New-Yorkban is, meg a többi városban is látunk eleget, s hozzá még a háznak utcára néző oldalán, tehát a homlokzaton, emeletről-emeletre kapaszkodó vaslétrát a tűzveszély idejére. Ezen ereszkednek le az újvilág lakói tűzvész esetén, lévén belül még a lépcső is fából, az pedig nem tűzáthatlan.

Ami azonban New-Yorkban bámulatra ragad, s ha amerikai volnék, himnusra inspirálna, az a tenger. A tenger s az azt hasító ezer meg ezer hajó; a tenger s a rajta nyüzsgő egész világ. Nem tudom, hogy van-e egyéb nagyszerűbb kikötő. Egymás mellett emelkednek a kereskedelmi társulatoknak s a forgalmi vonalaknak kiszállói és rakodói; ferryboadnak nevezett úszó kaszinók, istállók és kocsiszínek közvetítik a közlekedést Jersey és Brooklyn felé; háromemeletes fehér hajók viszik a népet a szomszédos forgalmi pontokhoz; transzatlantikus gőzösök bőgnek éjjel-nappal, mint a megrakott tevék, hogy útnak induljanak; mások egyre folyton érkeznek, sok ezer nérföld hosszú barázdát vonva a világtenger tükrén, amely barázdában drága gyöngyöket hömpölyget a világkereskedelem az United States kincstáraiba. E gazdagság megigézi a világot, s mint hajdan Róma, úgy most New-York a célpontja egy új népvándorlásnak. New-York világváros a szó legteljesebb értelmében. Partjai aranyból vannak, s húszemeletes házai nagy Wertheim-szekrények; minden emeletről s minden ablakból bűvös fény sugárzik, az arany fénye, mely kísértetbe viszi s magával ragadja a világot. A régi Róma a «superbia vitae» kisértetével, Páris a «concupiscentia camis» igézetével, New-York a «superbia oculorum» hatalmával hódít és bódít. A «Liberty» szobrának fején az ördög ül; fáklyája az arany bűvös fénye. A «Liberty» is fáklyát tart, de ez a fáklya nem mutatna utat Amerikába a modern népeknek; a mai népvándorlás útjait az arany fénye világítja be; az mondja: «gyertek erre», s népek indulnak utána.

Hogy ez a földindulás mily nagy, azt a hely színén kell látni. Minden európai nemzet sürög s forog itt; legújabban már Ázsia nyugati része is megmozdult; nemcsak kínaiak s japánok, hanem szírek, arabok, örmények, maroniták is vándorolnak ide. Nemcsak ghetto van itt, hanem kínai városrész is; újságok megjelennek minden nyelven; van kínai és zsidó újság is, ez utóbbi a lengyel zsidóság hebehurgyás zsargonjában; van kínai és zsidó «operaház», hol az ember megpukkadhat nemcsak a szereplőkön, hanem a nézőkön. S ezt a Bábelt összetartja a jobb megélhetésnek öröme s a «biznisz» reménye. Az emberek, ha valamiképen föltalálták itt magukat, azt mondják: jó nekünk itt lenni. Építenek házakat, templomokat, iskolákat; alakítanak egyleteket, társulatokat; emlegetik az ó-hazát is közbe-közbe; vissza-visszatérnek haza; de a családok s a gyermekek elangolosodnak. Az ó-haza nem bír ez emancipált nemzedékkel; mert az ó-haza szegény, s népét nehezen fejleszti I Az új hazában pedig pénz is van, meg valami emberfejlesztő bűbáj, mely kiforgatja a magyart, tótot, oláhot, a szegényt, a vályogvetőt, a kohófűtőt, s egy-két évtized alatt angolt csinál belőle. Az Ancsák meg a Marcsák, a Zuzkák meg a Zsuzsik, ha főzni, takarítani tudnak, 16—20 dollárt kapnak havonként; az pedig 40—50 forint, s «hány ezer van itt ilyen, hát még milyen keresettek — mondotta nekem az egyik derék zempléni leány nagy önérzettel — hisz az amerikai mind magyar szakácsnét akar. Nem ismerne rájuk, ha találkoznék velük — folytatta — szép «blúzt» hordanak s kalap van a fejükön, sétálni eljárnak a Central-parkba s «ice-creamet» esznek a Cuney-Island-en, de azért meglátszik, hogy kik — a körmükön.» No de hát mire való a keztyű? I

Ez a népmozgalom óriási tömegeivel imponál; világot mozgat. Kikötője is azzal imponál, hogy egy világ evez benne. Gépeik, gyáraik is a tömeg, a «mássá» csodái. Termelése «en gros» megy; városai a földből nőnek s szétterpeszkednek, hogy órahosszat vágtat végig rajtuk a villamos. Még a látványosság s a szórakozás is ezt a stílust követi. A Cuney-Island a Városligetnek s a bécsi Práternek sokszorosan bővített kiadása. Van ott minden, amit a világon látni s megtapasztalni lehet, kutya- és majomszínháztól kezdve a delhi-i indiai ünnepi felvonulásig; hinták, vízeséseken való ladikázások, Mont-Pelé folytonosan megújrázott kitörései, a tűzoltóság bemutatkozása valósággal égő házakon, a Szent Márk-téri torony villamos kivilágításban, cirkusz, csepűrágók,

tengeralatti utazások, jövendőmondók, hipnotizálók, hindu csodatevők, s mindenütt tengernyi népség, mely bámul, nevet, mulat. Ha aztán baj van, az is nagy arányokban lép föl; az ember itt keveset ér; az élet könnyen pusztul. A vonatok őrületesen vágtatnak; kisiklanak vagy az örvényekbe ugranak; no, de annál több lesz a munka, a megrendelés; csak vasúti bakterre nem költenek; az luxus volna. A csalások is óriásiak; a newyorki «csepp»-városháznak hőmérői a számlákban 16.000 dollár árban szerepeltek 1

Tehát az élet s a tevékenység stílusa itt a masszív nagyság! S ennek a masszív nagyságnak nem volna New-Yorkban valami szemléltetése, valami monumentális emléke? Sokáig kerestem, hogy mi volna az: végre megleltem. Nem dóm, nem palota, hanem az új William-Bridge, az az új vashíd, mely New-Yorkot Brooklynnal összeköti. Szinte rémületes nagy mű. Három emeletben száguld rajta a villamos, az elevated-vasút, az embertömeg s a kocsik és fogatok; az <egész> óriási vasszerkezet, melyet négy vaskötél tart. Ez az amerikai szellemnek monumentuma. Tömeg, erő, hatalom van benne, tenger felett köt össze városokat; mélység felett boltozódik, s oly magasba emel, hogy szédül az ember saját nagyságától, s mindezek dacára egy csepp szépség sincs benne. Erő, tömeg, óriási arányok szépség nélkül... íme az amerikai szellem jellemzése 1 Élet, pezsgő, nyüzsgő élet, de szépség nélkül; ilyen az amerikai élet 1

V.

A Niagara.

Ki gondol arra, mikor mint gyerek az utolsó Mohikánba, a «Bőrharisnyába» belemélyed, s fantáziájával kifesti magának a Houdson-folyótsa tavak országát, hogy majd egyszer arra viszi őt a vágtató «railroad», melyet a leggyorsabb indián paripa sem érne utói? Magam sem álmodtam meg, mikor Losoncon 11 éves koromban hírt vettem a Dhavalagiri, a Ganges s a Niagara létéről, hogy egykor majd a Niagarában veszek zuhanyt, melyet nem a fürdőszoba padlójáról, hanem förtelmes magasságból zúdít az emberre az anya-természet. S íme ez is valóra vált.

Reggel, Buffalo vidékén, már dörgöltem ki szememből az álmot, s füleltem, hallok-e valamit az eső vizek apokaliptikus zúgásából; de a sistergő, zakatoló, suhogó vonat lármájában semmi apokaliptikus zenére sem akadtam. Csak a tér-

mészetnek van szava és zenéje; a gyárak s gépek csak lármához értenek. De látni már lehetett valamit. Láttam közel a vasúthoz a vágtató, széles folyót; hullámzott, lejtett, szőkéit; lejtett, mintha néma zenészek indulóját hallaná és járná; szőkéit, mintha őrült volna. Először úgy tetszett, mintha mindez a sok hullám szökelő paripa s taréja nyalka huszár volna, szép hadsereg, mely kivonul, hogy vesztébe rohanjon. De a pusztulás gondolata nem illett a rithmusnak világába, melyet a folyam képe tárt a némán bámuló lélek elé. Ennyi szépség csak a valóságnak tavaszában s nem «halottak napján» szokott kifesteni. Ez a folyam nem siethet sírjába; a Niagara nem az ő sírja, hanem menyegzős háza. Nézzétek e szökelő, majd ismét elnyúló hullámokat szépségükben; mily rithmikus vonalakban emelkednek s szállnak le; hogy nyúlnak el, mennyi elegánciával, mily kifogástalan technikával. Alakulásukban, vonalaik tömkelegében sehol egy rajzhiba; felületük tükör, alakjuk formai tökély. S csodáljátok meg ezt a lejtést; mily tánciskola ez még Miss Duncannak is! így kell lépkedni, szökelni és lejteni; itt a lejtés valóban zene és érzés. Miss Duncan ki akarja tipegni s táncolni az Iliást s a Divina Commediát. Sokan nevetik; de Miss Duncan alighanem más szemmel nézte a lejtő hullámot, mint nevetői. A hullám az Isten gondolatát lejti, finom érzékenységgel a formai tökély iránt. Lejtése a legszebb tánc és zene egyben.

Talán azt lehetne erre mondani, hogy ez a zene mint a duda, egyhangú, s tánca is olyan, mely változatot nem ismer. Igen, sok helyütt zenéje egyhangú s tánca szerény; de ez csak ott van, hol energiája alszik s öröme hideg. De ahol energiája éber s öröme tombol, ott a zene is élénk s tánca élet. Ereszd le a hegyről a vizeket, ülj ki a Tarpatak partjára, s szemed elkábul a vonalak e mozgó őserdejétől, s lelked önmagát felejti a rajzok e rajzó világától. A pocsolyában, no meg a Nyitrában s Ipolyban nincsenek rajzok, nincs szépség és tánc, mert a pocsolyában a víz alszik, sőt rothad; de a Tarpatak csupa rajz, szépség, öröm és tánc. Hát még a Niagara I Azért mondom: ez a lejtő folyam a természetnek örömében szőkéi, az élvezet ragadja; érzi a mélységet s lelkendez. Fut, szalad, vágtat a lejtős trambulinon, hogy páratlan fejest ugorjék s megmutassa, mit tud teremteni, ha erejét kiadja. El is jön a világ, nézni a bravúrt, s a bravúr páratlanul sikerül. A sziklaágy, melyben a folyam lejt, egyszerre megszakad, és soha meg nem mért mélység tárja ki keblét; a folyam egy

pillanatra lenéz, s a mélység szemléletétől elakad szíve, hullámai elsimulnak. Mintha csak megkövülnének s lágy tengerzöldszínű alabastrommá válnának; alabastrommá, melynek amily kompakt s meg nem szakított a hulláma, oly átlátszó s szinte levegőszerű a színezete. Fátyollá válik az egész folyó, mely a sziklát borítja, fátyollá smaragdból s opálból, hogy a következő percben tündöklő porrá, lengő, szálló gyönggyé zúzódjék, nem az ütéstől, hanem a lendülettől, a repülésnek szélsebességétől. Minden csepp tollúvá lesz, puha, tündöklő tollúvá, s az egész nagy Niagara folyam gyorsan repülő szárnnyá, mellyel fészkébe, a mélység pihenőjébe vágyik s repül a természet. S amikor leér — s folyton ér le — akkor fölsikít, vagy kiált, vagy zajong; szó erre nincs az emberek nyelvében; az már specialitása a «sok vizek» nyelvének; de tény, hogy örömében s szenvedélyében zúg és harsog és morog 1 Lent az opál-fátyol összegyűrődik, s redőiben nimfák, vízi szellemek szőkéinek s forognak szüntelen. Fölbuknak, lebuknak, átkarolják egymást s keringőt járnak. Ott kiválik az egyik, mintha királynő volna; hullámfürtös fejét magasra emeli; kiterjeszti karjait; dereka is látszik, melyről tündöklő habruhája hullámos uszályban folyik le. Angyala a zuhatagnak I De csak pillanatig láthatja emberi szem; mihelyt megláttuk, lebukott és eltűnt. S tudjátok, hol lakik? Ott, ahol őre áll, az őserő. Ott, ahol a patkóalakú esésnek közepén a vizek táncát s örömét örök fátyol borítja, melyet a fölszálló köd képez; ott lakik; felhőből van háza; belelátni nem lehet; homlokzatára azt írta ki a természet: tolakodó turistáknak, ezeknek a «mindenütt idegeneknek» tilos a bemenet. De hát csupa idegen mozog itt? Nem. Vannak lelkek, kik itt a Niagara esései körül mintha otthon volnának, mert azt, amit sokszor olvastak s annyiszor elképzelték, megjelenítve látják: «a sok vizek zúgásának» hallgatói, kiknek a «vox aquarum multarum» nem idegen nyelv, kiknek fülében ez a hang zenévé válik, a «vox cithararum multarum» zenéjévé, s azoknak énekévé, kikről az Apokalipszis írja: «vox citharizantium in citharis suis». Mennyi cithara függ e sziklán; mennyi húr, ezüstös húr van kifeszítve rájuk, s mindegyik szól erőről s gyönyörről. A Niagara az Akokalipszisnek egyik illusztrációja, s aki így nézi, annak lelkében visszhangzik az Isten-szeretetnek zsoltára. A Niagara a kilencvenkettedik zsoltárnak, melyet a breviárium Laudesciben mindennap imádkozunk, fölséges fóliája: «Dominus regnavit, decorem indutus est, indutus est Dominus fortitudinem et praecinxit se. Etenim firmavit orbem

terrae ... Elevaverunt flumina Domine, elevaverunt flumina vocem suam... fluctus suos a vocibus aquarum multarum». Nézd ez ezüst brokátövet, mellyel körülövezte magát; nézd e gyöngyökből szőtt palástot, e finom tündöklő hermelint; nézd e királyi, gyűrődző, fehér selyem uszályt I Látom, látom... S hallod-e a folyamok dörgő szavát s a mélység visszhangját? Hallom, hallom... S mit kutatsz és keressz még? Mutasd meg a Fölségesnek arcát! Arcát nem láthatod, az írás is mondja; de a koszorúját igen! Nézd a szivárványt, mely a mélység fölött domborodik; ez a Fölségesnek koszorúja; alatta van arca; hunyd be a szemedet, s ha jól megnézted e szét nem foszladó brokátot, a tengernyi gyöngyöt, e soha nem sárguló hermelint, s ha a szivárványban a drágaköveknek csillogó örömét s a virágoknak menyasszonyi díszét láttad, s a folyamok szavában a citharák pengését hallottad: akkor meglátod a Fölségesnek arcát... de csak magadban.

Elég; hallgass, citharám! Fizessünk 50 centet, s készülődjünk magunk is a mélységbe.

Magamra öltöttem a vitorlavászon ruhát, felhúztam a nemezpapucsot, fejemre vontam a kajlakarimájú kalapot — fotográfia erről nincs — mentem Szent János jelentését nemcsak látni, de megtapasztalni; lementem a zuhatag alá, s vizes lettem bőrig, s nyeltem vizet, amennyit muszáj volt. A víz csak úgy zuhog az emberre, s nem tud hová lenni; ha bír, hát kapaszkodik a lépcsőn fölfelé, hogy kikerüljön a vizek ez ostorai alól; ha pedig elállják az utat mások, hát forgathatja a fejét, mint a nyaktekercs, s kapkodhat levegő után s nyelhet nagyokat. Igen csodálkoztam, hogy nem kellett kihalásznunk valamelyikünket; de azt láttam, hogy mikor kikapaszkodtunk a sziklára, akárcsak a borjúfókák, a legtöbb csóválta a fejét a merészségen, s javasolta volna, hogy tegyenek ki az öltözőben óvást, mely szerint először vigyázzon mindenki a pénzére, s ne hagyja a kabinban, hanem adja át a felügyelőnek; s másodszor: ugyancsak vigyázzon, ha lemegy a «gorge»-ba, a «cave»-be, az örvénybe, hogy ott ne hagyja a fogát. Örültem, hogy pénzemet is, meg a fogamat is magammal vihettem tovább.

A «tovább» itt a «kárt», vagyis a villamost jelenti. Felültünk a villamosra, hogy megkerüljük a Niagarának további folyását a legközelebbi városig s a másik parton ismét visszakerüljünk. Az út fölséges, s az örvény szélén siet a villamos. Aki itt kiesik, az veszve van. Mi nem estünk ki, de egy

indián kiesett, mert részeg volt. Szerencséjére azonban még sem lett vége, mert nem esett ki az örvénybe, hanem csak a pázsitra, ahová azután lemászott melléje valamivel kevésbbé részeg ki nem esett társa is, s mindkettő rögvest elaludt a canadai virágillatban. Ez a két indián hatalmas, csontos alak volt, kidudorodó pofacsontokkal, rezes ábrázattal; kihaló népnek szomorú maradványai s egy fejlődő népnek érdekes előképei. A fejlődő nép a yankee, akikre ugyancsak erősen emlékeztetett két indiánunk is. A yankee határozottan indián típus. Indiánná alakítja őt Amerika, a kiima, a föld, a villamosság vagy mi, szóval az a típusokat alakító ismeretlen hatalom. Jó soká van itt, hogy megérezze a klímát. Yankee angolt jelent, mert e szó az «english»-nek indián eltorzítása; ők ugyanis az «english»-t «jenkiz»-nek mondták ki; abból lett a mai yankee. Indián típusnak mondja már az angol ének is, mikor a yankeet jellemzi:

«slim and tall
never over-fat
nimble as rat»,

vagyis, hogy vékony és magas, soha nagyon kövér, s gyors, mint a patkány. E hasonlóság szembetűnő, s még az is, aki maga föl nem találja, meglepetve veszi észre, ha figyelmeztetjük rá. Eszerint a veresbőrű indián letűnt, s a tejesbőrű indián lépett nyomába, a kalapot felváltotta a gondosan fésült s lesimított haj; a «bőrharisnya» hírét túlszárnyalta a sain-louisi cipő és topánka, melynek gyárosa azt hirdeti éktelen nagy plakátokon, hogy kétmillió párt röpít ki évenkint. Mindezek ellenére azt gondolom, hogy a bőrharisnya tovább tartott, mint bármely világkiállítási topánka. Dacol-e majd az idő fogával a tejesbőrű indián tovább, mint a veresbőrű? íme egy titok, melyre nincs felelet semmi fonográfban.

VI.

Cleveland, aug. 10.

Megjöttünk Amerikának legjelentősebb magyar telepére. Sok itt a magyar, s lehetőleg szervezve is vannak; van különféle egyletük, társulatuk, vannak lapjaik, s nevezetesen van itt magyar-katholikus, tót-katholikus, gőrög-ruthén-katholikus s magyar református hitközség. Itt lakik Father Boehm, Boehm atya (minden papot Amerikában Fathernek hívnak a közbeszédben is), itt dolgozik s verejtékezik s műveli Szent Erzsébetnek, a magyar templom patrónájának virágos kertjét. Hogy pedig ahol kert van, ott dongók és

darazsak is zúgnak, s ezek az állatkák Amerikában is nem vackorra szállnak, hanem valami jobb szívni-valóra, az — iskolai nyelven szólva — magától értetődik. Darazsakról pedig most azért emlékezem, mert a közönséges darazsakon kívül, melyek a magyarságot mindenütt kísérik s mézét elszedik, Cleveland arról nevezetes, hogy az ottani «Dongó» tintába is mártogatja pöndörét! Láttatok már dongót kalamárisban? I

Ügy vettem észre, hogy magyarnak lenni Amerikában nem nagy dicsőség; a «hungarian», a «pollac» s az «italien» valami oly különös mellékízű nevek, melyektől az amerikai félrehúzza száját. Nem mondom, hogy egyformák, de egyikük sem emlékeztet szalon-cukorkákra. A «hungarian» legalább is nagyon szerény műveltségi fokot jelent. De él Amerikában s nevezetesen Clevelandban a magyar hírnév oly megalapítójának s hordozójának emléke, ki az amerikai legfőbb ideált, a szabadságot s az érte való harcot, örökre összekapcsolta a magyarság eszméjével, s ez Kossuth Lajos.

Clevelandban áll szobra. A későbbi magyar kivándorlás nem alkotott alkalmas keretet Kossuth emlékének az amerikai közvéleményben. De nem igen tehetett róla. Hiszen a magyarság, s amit annak hívtak, az a kivándorolt, szegény munkásnép és a desperádók, Magyarországot nem emelhették; az ügyefogyott, szegény nép a maga alacsonyabb műveltségével, társadalmi s gazdasági igénytelenségével nem igen imponálhatott Amerikának; a háziasabb, műveltebb élethez sehogy sem volt szoktatva; a kocsma még túlságosan nagy szerepet játszott életében; háza még csak lebúj volt, s igényei még nem emelkedtek egy elkülönzött fekvőhelynek megkívánásig; meghúzta magát a város legrondább helyein, s ott hentergett sorban egymás mellett: ez volt a «hungarian».

Azóta nagy a haladás, s a clevelandi magyarság becsületére válik mindnyájunknak. Nemcsak hogy Kossuth Lajos szobrát állította fel a város parkjában, hanem egyházközséget alkotott, mely a magyarságnak első hitközsége Amerikában, templommal, fényes, kőből épült iskolával, parókiával, s ezt mind a magyar munkásnépnek dollárjaiból. Perczel Lajos clevelandi közjegyző buzgólkodásának köszönhető Kossuth Lajos szobra, Boehm Károly plébánosnak érdeme a magyar hitközségnek szervezete. «Buzgólkodás, érdem», két szó; hamar kimondja az ember, de hogy ez a két szó mennyi áldozatot, gondot, keserűséget takar, annak csak az a megmondhatója, ki e két szó pszichológiájától megőszül és hegyibe

megkopaszodik. Perczel és Boehm uraknak mindezek után, gondolom, fölösleges a tükörbe nézniök.

Idegen földön tanulja meg az ember hazáját szeretni, vagyis hogy a hazaszeretet lángját fölélesztени. Mily jól esik itt a nagy idegenben magyar otthonba lépni, magyar templomban magyar éneket zengeni és hallgatni, magyar iskolában a gyermekeket magyarul üdvözölni. Első utunk New-Yorkban is a magyar-tót plébániába, Dénes Ferenc páratlan vendégszeretetű s lelkes egyházi és hazafias érzelmű, kassa-egyházmegyei papnak Szent Erzsébetről nevezett templomába irányult; itt térdeltünk le az oltár előtt; itt emeltük föl szemeinket a legnagyobb magyar nőnek szobrára, s most ismét Clevelandban ugyancsak Szent Erzsébetet köszönthettük. Örömmel néztünk végig az egybegyűlt népen; dobogott a szívünk, midőn zászlaik alatt kivonultak az egyletek, s cicerói műdarabnak néztük azt a kis fölköszöntőt, melyet egy iskolás leányka csicsergett felénk az iskola-ünnepélyen. S így volt ez mindenütt, ahol megjelentünk, s így van az bizonyára másutt is, ahová az idő rövidsége miatt a szívélyes 'meghívás dacára el nem mehettünk.

]-i:A katholikus papok a legnagyobb szolgálatot teszik itt az jegyháznak s a hazának azáltal, hogy nemzeti testületekben szervezik a széjjelhúzó, földönfutó tömegeket. A népet kihatóan s üdvösen s erősen szervezni máskép, mint egyházközségekben, nem lehet. Ahol a nép együtt lakik, ott sokan lehetnek egy rakáson; lehet betegsegélyezésük és önképzőkörük, de abroncs a sok donga köré, erős kapocs a lelkek közé csak akkor ékelődik, ha az a nép községet képez, melynek tűzhelye az oltár s központja az Isten szíve. Ezt bőségesen tapasztalhatják mindazok, kik más alapon akarják organizálni a magyart, s ezt azután meg kell keserülnünk sok tekintetben minekünk, hazánknak s egyházunknak, hogy egyházközségi szervezésre már jóval ezelőtt nem gondoltunk, s a magyar katholikus népet ott künt, Amerikában bitang jószágnak néztük. A magyar állam már belátja, hogy az a nép még sok tekintetben a hazáé, s hogy nagy nemzeti érdek rejlik abban, hogy e népet, ameddig s amennyiben lehet, a magyarságnak megtartsuk; s ugyanezt érti föl most már az apostoli egyház. Látja már, hogy a Kárpátokon túl, Romániában s Amerikában is vannak hívei. Érzi már szívét megmozdulni s apostolinak nevezett buzgalmát föltámadni, mikor ezer és százezer magyar kivándorlóira gondol, akikről még nem gondoskodott. Ha jól tudom, Amerikában 13 helyen

van magyar lelkipásztor, de ez még mind szégyenletesen kevés; mert például Chicagóban, e szörny-városban, egy magyar pap sincs!

A magyar-tótok sokkal jobban vannak szervezve. 60.000 magyar-tót van összetoborozva csak az egyik katholikus egyletben I Ez azért van, mert tótok kezdték a kivándorlást, s nyomukban tót papok is jöttek ki mindjárt, kik közül már igen sokan vannak itt, de másodszor azért is, mert a tótok egyházközségi, katholikus alapon szervezkedtek; a magyaroknál pedig más tendenciák jelentkeztek. De e tendenciák tehetetlenek voltak, s csak szétforgácsolták a magyarságot s «együtt-ment» elemek tolakodásának dobták oda prédául. Mert — kérdem — mit használ a magyarságnak az a new-yorki 70 magyar egylet, mikor ezek közül csak 69-nek zsidó az elnöke és a titkára? S ugyan mennyire vonzhatja a magyarságot az oly egylet, melynek elnöke egy szegény magyar embernek, ki segélyért folyamodott hozzá, azt adta válaszul: «Hogyan segítsem én magát, mikor maga keresztény?» Ilyen «magyar» egylet aligha segíthet rajtunk 1 Pedig ezt egy new-yorki «magyar» egyletnek titkára mondotta.

Sem magyar, sem tót, sem német, sem francia nem áll meg a lábán, ha a legfőbb eszményektől eltekint s futóhomokon épít oltárt a «hazának». Ezt legjobban Amerikában lehet tanulmányozni. Ismétlem, itt csak erős hitközségi szervezetekkel segíthetünk a magyarság ügyén. E szervezeteknek vannak iskoláik; ez iskolákban természetesen angolul is tanulnak, sőt nem csodálkozom azon sem, hogy angolul is tanítanak, de amellett művelik a magyar nyelvet úgy, hogy minden gyermek megtanul jól magyarul. Hogy ne tudjon angolul, azt gondolom, senki sem kívánja; az nem volna a magyarságnak javára; kell angolul tudniok és tehát tanulniok is a gyermekeknek, hiszen angol gyárakban fognak dolgozni, s angolul beszél itt mindenki, a német, a svéd, a francia is. Angolul kell tudnia, mert különben előmunkás sem lehet belőle, s így anyagi kára is volna. Nem hiszem tehát, hogy valaki kifogásolná a gyermekeknek az angol nyelvben való oktatását s azt kívánná, hogy a magyar iskolában a gyermek ne tanuljon meg angolul.

De miből tartják fönn az iskolákat? Templomot, papot, orgonistát, iskolát, tanítót, paplakot, mindezt a nép tartja fönn dolláraival. Arra kollektálnak, más forrás nincs. A szegények pénzéből épül itt minden, csakis a szegényekéből, ha nem angol templomokról és iskolákról van szó. A németek

ugyan már szintén igen jól bírják magukat, de a többi nemzetség kézből-szájba él. E nagy nehézségek közt a katholikus egyháznak, mely az amerikai közélet tengerén mint óriási hadihajó evez számtalan szektárius halász-bárka közt, nagy előnyére vannak az apácarendnek és kongregációk. Bátran lehet azt mondani, hogy a katholikus iskolaügyet, a népiskolákat egész Amerikában a kedvestestvérek látják el, ők lelki anyái a gyermekeknek. Még pedig az itteni szokás szerint ők tanítják a fiúkat is, s nincs velük különös nehézségük. Nálunk — nem tudom — ezt lehetetlenségnek nézik; itt meg általános divat. A public-school-ban, az állami iskolákban is, átlag tanítónők szerepelnek. Az állami iskolában hittanítás nincs, azért ki van közösítve minden katholikus szülő, s föl nem oldozható a gyónásban, amely a public-schoolba küldi gyermekeit, ha ugyanott katholikus iskola is van; ahol pedig katholikus iskola nincs, ott a gyermekeket a papok külön oktatják hétközben is, vagy pedig az «airis»-oknál (így neveztetnek az írek) divatos sunday-school-ban (vasárnapi iskola). E vasárnapi iskolákat többnyire airis missek vezetik; s ez nemcsak a katolikusoknál, hanem a szektáknál is dívik.

Mindez nemcsak pénzt és ismét pénzt igényel, hanem mindenekfölött szükséges hozzá ember, férfiú, pap, apostol a javából. Apostol, aki az imából meríti erejét és szereti a népet, szereti türelemben és kitartóan. Türelem kell hozzá és áldozat. A szentírás szavát: «in patientia possidebitis animas vestras» Amerika különösen megtoldhatja azzal «etalienas».Desperádók ide ne jöjjenek. Veszekedő fráterek, pénzkereső fukar emberek maradjanak otthon. Ne legyen Amerika szemétlerakodó hely, hogy akik otthon legazdálkodtak, azok ide meneküljenek. Az «ó-világban» néha ily ócska gondolatok gördülnek az agyakban, hogy Amerikának jók ezek is; nagy tévedés: Amerikának buzgó papok kellenek. S azután még valamit kell hangsúlyoznom: nagy előnyére szolgál a magyar nemzeti ügynek, ha a kijövő papok magyarul és tótul is beszélnek s szélsőség! hazafiaskodásban nem utaznak. Az ilyenek igen sok-sok embert nyernek meg a hazának, s megakadályozzák azt, hogy a tótok nem szervezkednek külön magyarellenes községekké.

A paphoz nem illik a véres-száj, s Szent Pál zsidó létére nem kívánt görög-római-szkitha verébijesztő lenni!

VII.

Chicago, aug. 17.

Úgy tudom, hogy Chicago valami indián szó, tehát vadságra emlékeztet. Amilyen a szó, olyan a város; a vadak városa; a megvadult termelésnek s a megbokrosodott üzleti szellemnek porondja. Hajdan indiánok vadásztak itt bölényre, most amerikai fehérek vadásznak ugyancsak itt bizniszre. A különbség csak az, hogy az bölény volt, ez meg biznisz; de a vadászat, a szenvedély, az a régi. A bejárat a városba hasonlít az óriások tanyájának bejáratához, óriásokéhoz, kik harcban állnak, hogy egymást agyonüssék; kik egész nap gimnasztikáinak, hogy erősebb, vaskosabb izmokkal fojtogathassák egymást; éjjel pedig új buzogányok és bunkók előtermetésén gondolkoznak. Chicago egy piszkos utcájú, szurtos levegőjű, óriási kéményekből füstöt pöfékelő világváros, hol acélt gyártanak s marhát ölnek, orosz és porosz hadseregeknek élelmezésére s az Oriensnek konzervekkel való ellátására. Chicago a mészárosok városa, egészen mészáros jelleggel. A mészárosok lehetnek derék, kitűnő emberek; kezük tiszteletreméltó munkáskéz, de egy világváros jellegét nem bíznám újjaikra: akkor inkább borbélyokra; azoknak finomabb s könnyebb kezük van.

A modern termelésnek ez őrületes kiadása a Michigan-tó partjára telepedett le; az leheli kőszénporos utcáiba az életet adó levegőt. Hála Istennek, el is terpeszkedett, úgy hogy egy-két postamérföld kiterjedésű. A villamos vonat itt is zörög végig az utcákon, fönt az éktelen, csúf vasszerkezeteken, lent a rossz, pocsétás kövezeten, s mikor már nem tud merre menni, lebukik a föld alá, s hajókat hordozó csatorna alá is fúrja alagútját.

Ez a vad, sztrájkjairól világhírű város nyújtja típusát az amerikai életnek. Mindössze egy-két évtizedet számlál, s lakosainak száma máris kétmillió körül van; fölcseperedett és kevély, öntelt s erőtől duzzadó; iskolába nem járt, pusztán nevelkedett; finomsághoz nem ért, de pénze van; nem mosakodik, de szappant termel, hogy más mosakodhassék. Igaz, hogy most már művelődésre is ráadta a fejét: a petróleumkirály rászánt a chicagói tudományra s művészetre potom 20,000.000 dollárt segy «presbyterian universityt»-t teremtett, ahol az ember amerikai mintára mindent tanulhat, ügyvédséget, medikát, mérnökséget, patikusságot, földmlvelést, lovaglást, tengerészetet, publicistaságot s mindenekelőtt írást-

olvasást. Ilyenek itt az «university»-k. Senki se gondoljon európai egyetemre, mikor amerikai «university»-kről van szó; már csak azért sem, mert mindegyik más-más alapon, más-más szervezetű s a legkülönbözőbb kollégiumokból, hol 4, hol 6, hol 7 osztályú iskolákból verődnek össze diákjaik. E részben az amerikaiaknak még nagyon sok dolguk lesz, s mindenekelőtt szükséges, hogy ők maguk érjenek meg a közoktatásnak rendszeresítésére. Van azután Chicagóban csinos szépművészeti múzeum is; sőt ép most adtak össze gazdag lakói 700.000 dollárt a klasszikus zenét kultiváló «Music-Hall» fennállásának biztosítására.

De ha az élet eszményi tartalmának szempontjából Chicago még nagyon fiatal óriás, a gazdasági termelés tekintetében ugyancsak meglett óriás. Ez az óriás tükrözteti a reális amerikai életet, melyet rohamosság, küzdelem, termelési bravúr, egyoldalú, üzleti, őrületes munka jellemez, de a szépség nem bánt. Józan, tevékeny, dolgos, de tulajdonképeni tartalma a dollár. Tevékenysége élénk szellemre vall, de nem szellemi irányú. Tevékenysége a «make money», a pénzcsinálás. Az ember itt a «homo sapiens americanus» válfaját ölti magára; zseniális üzletember; szerény és józan; nem uraskodik s megszakad a munkában. Világnézete józan; a tudomány nem tette skeptikussá; a világ problémáit nem kutatja; neki túlságosan sok dolga van itt lent a földön; azért megfogadja az Ecclesiasticus szavát: altiora te ne quaesieris. Annál többet töri a fejét a bizniszen, s dollárral álmodik.

Ily élet mellett másra nem érnek rá az emberek, s nincs is kedvük hozzá. Tudomány nem igen kelendő portéka, s a termelés e bransban pang. A szegény munkásemberek befogják gyermekeiket a gyárba, az üzletemberek pedig az üzletbe. E reális hajlandósággal együtt jár az élet bizonyos egyszerűsége, melyet már az a fabódé, illetőleg faház is s a társadalmi rétegek dacára valamikép egy vonalra emelt általános életmód jellemez. A városokban kevés a kávéház, tehát szerény az időlopás is. A lateiner nem ideál; úrnak lenni semmi; de keresni pénzt, az valami.

Az élet súlypontja tehát a keresetben, a munkában, az üzletben fekszik; az amerikai ezért él, s tudja, hogy Amerikába is csak azért jönnek az emberek, hogy pénzt szerezzenek, ő nem bánja, hogy jönnek; hiszen az ő haszna. Nagy vállalatokhoz, nagy ipartelepekhez, bányák műveléséhez sok-sok ember kell; a nagy nyereségeket a nagy vállalatok szolgál-

tátják: tehát jöjjetek, jertek, kedves «atyámfiai a dollárban»; valamit majd kaptok ti is, a javát azonban én viszem el, én, a «smelting and refining», én, az «iron and steel company». Ez ellen már csak nem lehet kifogástok. Az őrületes termelésben piacra dobott portéka pedig bejárja a világot; magyarok, lengyelek, németek, ruthének, tótok, franciák, szírek, svédek dolgoznak rajta Amerikában, s Amerikából a magyar, tót, svéd, lengyel munka elvándorol Magyar-, Svéd-, Lengyelországba. Hát nem volna jobb, ha a magyar, tót, svéd, lengyel otthon dolgoznék s a portékát nem kellene küldözgetni tengerentúlról haza, megint annyi más, szállító és expressz «company» zsebeinek töltögetésére?

A nagy energiát igénylő s erős akaratot nevelő munka adja meg az amerikai életnek a komoly jelleget. Az amerikainak lelkülete józan és komoly; a föllépése is az. Lehet azt eredeztetni az angol és ír vérből is, s a rövid, küzdelmes történelemnek szelleméből, de megértéséhez elegendő a komoly munkára fektetett élet is. Amerikában dolgozni kell; ha valaki nem «airis», vagyis nem a politizáló ír klikkeknek kliense, melyek révén hivatalhoz s jövedelemhez juthatna, akkor csak a munka adhat neki kenyeret; az átlag nyolc órai, de komoly, szorgalmas munka. A munka elegendő az élet komoly fölfogására; a munkás, dolgos nép világnézete nem csélcsap s nem frázis. Hozzájárul, hogy mint említém, az amerikainak hitét s vallásosságát nem szedi szét a kétség. Az emberek nem érnek rá sem filozofálni, sem theoriákkal az eszményeket pótolni. A legtöbb nem tanult német filozófiát, s így meg is tartotta józanságát. Igaz, hogy az őrületes dollárhajhászásban sokan, nevezetesen a felekezetek hívei, minden hiten s valláson túladnak, de a katholikusoknak túlnyomó része s a pozitív lutheránusok világnézete a munka komolyságának súlya alatt szilárdul. Van tehát Amerikában sok-sok millió a számottevő társadalomban, kik az élet komolyságát a hitnek eszményi irányzatával párosítják.

Ez a komolyság oly eljárásokra ragadja őket, melyeket mi túlzásoknak s excentritásoknak mondunk. Végigmegyünk például Chicago egyik leglármásabb utcáján, egyszerre a lárma még siketítőbbé, a zörgés-csörgés még zajosabbá válik; dobolnak, sípolnak, trombitálnak; valami zászlófélét lobogtatnak vagy reklámokkal beragasztott szekeret vontatnak, csakhogy a járó-kelőknek figyelmét felhívják. El is érik a célt, mert nagy tömeg verődik össze az utca szegleten, ahol a tábor megáll. A tömeg csoportosul s helyet ad az «üdv serege» tiszt-

jenek, aki előlép s nagy lelkesedéssel beszél az evangéliumról, az Isten országáról, a megtérés szükségességéről. Appellál saját múltjára, vagy bal vagy jobb szomszédjának s szomszédasszonyának életére, kik szintén rossz utakon jártak s azután megtértek. «Tehát rajta, térjetek meg ti is, kik rossz életet éltek s templomba nem jártatok; azért járunk az utcán és prédikáljuk itt az evangéliumot, hogy az utcáról fölszedjük azokat, kiket a bűn a társadalom kövezetére dobott ki». így dogozik Booth generális s az ő tisztikara, a «salvation-army».

Ily komolyság nálunk nincsen, sem munkában, sem világnézetben; ehelyett van henyeség lent, úrhatnámság fönt, s jellemtelen vagy legalább is szégyenlős meghunyászkodás a legszentebb s legfölségesebb érdekek ügyében lent is, fönt is.

Ez pedig még desperáltabb erkölcsi vadság, mint a chicagói erőteljes munkának bizneszes szelleme. A munkaszeretet tanulmányozására s a magyar nehézkesség megreformálására kellene minél több magyarnak Amerikába mennie oly föltétel alatt, hogy nem ragadnak ott, hanem haza jönnek s magukkal hozzák a komoly életnek szeretetét. De a komoly élet megóvására és biztosítására kellene otthon ipart is teremtenünk, hogy az emberek szét ne szaladjanak a világban, hanem megtalálják otthon azt, amit most Amerikában keresnek: nyolc órai munkát átlag, no meg jó fizetést.

VIII.

Omaha, 1904. aug. 20

Chicagón túl van a nyugat, a gyér lakosságú, prairie-kban gazdag nyugat; ahol még annyi a hely, a föld, az erdő, a rét, ahol a nagy hegyek emelkednek és az arany terem. Amerika szegény volna, nem volna oly nagy ipara, a skyscraperek nem volnának húszemeletes Wertheim-szekrények, ha ez a nyugat nem volna, ha nem volna California, s most legújabban Alaska. Az arany innen jön.

Én nem aranyat kerestem, de egy drága gyöngynek fénye mégis megigézett, fény, melynek kimondhatlan bűbája akkor is reszketett telkemen, mikor szemeimet behunytam. Aranyat sokat láttam. Voltam az omahai «smelting and refining» telepen, hol asztalnyi magasságban és szélességben voltak egymásra rakva az ezüsttömbök, s oly «arany-téglákat» emelgettem, melyek közül egynek-egynek 15.000 dollár volt értéke; azt mondták: odaadják, ha egy kézben el bírom vinni; nem bírtam; otthagytam, s nem is bántam. Kapunk mi abból a pénzből eleget, csak a gyöngyöt el ne veszítsük. Az amerikai

bankok is azt hirdetik, hogy a legjobb tőkebefektetés pensylvániai vasút s a katholikus egyház; ott a pénz el nem vész, jól kamatozik. Az egyház a gyöngy, szelleme a bűbájos fény; aranyunk is lesz, amennyi kell, míg a gyöngy fényét őrizzük és óvjuk.

Valóban az anyaszentegyház Amerikában imponált nekem legjobban. Fölemelkedett szemeim előtt alakja, mint a magas Tátra, s minél tovább néztem s nézem, annál nagyobbra nyúlik, annál impozánsabbra emelkedik — föl-föl a felhőkig s azokon túl az égbe. Pedig hát mit láttam? Egyházközségeket, előkelő, gazdag angolok és írek kebelében, de a legtöbbet átlag egyszerű, munkás népnek rétegeiben. Templomokat, egyházakat, iskolákat alapítványok nélkül, csak a népnek kollektájából fönntartva; püspököket káptalan nélkül, sokszor a plébánossal s káplánokkal egy födél alatt, egy asztalnál. Láttam az egyházat, melyet nem támogat állam, melybe belépni, melyből kilépni, mellyel nem törődni szabad bárkinek. Láttam egyházat, melynek hittanát nem tanítják a nyilvános iskolákban, s melynek, ha híveket akar, össze kell toboroznia gyermekeit s összetartania nyáját, hogy szét ne szaladjon milliókat számláló városoknak s templomok s iskolák nélkül terjengő bemérhetlen vidékeknek pusztaságán. Oly gyengének s tehetetlennek láttam azt az egyházat, oly gyarlónak s igénytelennek kezdetben, hogy szinte mondogattam magamban: quomodo sédet sola civitas. .. quis medebitur illi? De mikor végigvágtattam Amerikán, s a nagy városok tömkelegében s a falvak s gyári telepek körében föl-föltűnt a keresztes torony s megint s ismét csak a kereszt, megint keresztes templom, megint keresztes iskola; mikor a kémények füstfelhői mögül szemeimbe ragyogott megaranyozva az a jel, amelyet bámulatos fejlődéssel csak a katholikus kereszténység kultivál, mintha az Úr a «katholikus» nevezettel keresztjét is épen csakis az egyházra hagyta volna; mikor láttam, hogy az evangéliumot hány lélek és szív szolgálja, s kivált mikor észrevettem, hogy nincs annyi bankó, melyet millionáriusok áldoznak a szektákért, mint amennyi élő, érző, Krisztusért lángoló női szív van az egyházban, kik az ifjúságot nevelik s az «anyaszentegyház» szép nevéből az «anya» szót és jelentést maguknak sajátos értelemben lefoglalják; akkor ez a jogilag gyenge s igénytelen egyház erkölcsi óriássá növekedett szemeimben, a legfölségesebb s legimpozánsabb intézménnyé az újvilágban.

Íme, itt áll és él és küzd az «Ecclesia gentium», minden

fajból, népből, nyelvből, a bizniszért való kapkodásban, a hullámzó nézetek és vélekedések áramaiban; s él úgy, hogy örvend, s küzd úgy, hogy győz. Mikor ezt írom, itt a hajón, akkor érzem csak igazán, hogy mi az az Ecclesia! Mert a hullám magasan csapong s a hajó recseg (bocsássa meg a szedő is, hogy ily hakumbakumos az írásom), de azért törtet, s reméljük, révpartot ér; ilyen az Ecclesia.

Az amerikai katholikus egyháznak kedvez a yankee-knek angol, konzervatív szelleme, mely valóban szabadságot biztosít neki, s tisztelettel viseltetik a vallás iránt. Másodszor tartja az anyaszentegyházat az írek katholikus lelkesülése. Az ír nép a legkatholikusabb nép, ami az egyházhoz való ragaszkodást illeti. Nem mondom, hogy a legkatholikusabb erkölcseiben, mert nagy bűnei vannak, de történelme egybeforrasztotta c népet az egyházzal, s az az egyik legnépszerűbb tradíciója, hogy az egyházat, mely egymaga védte mindig az ír népet elnyomatásában, soha el ne hagyja. Azért minden «airis» rettenthetetlen katholikus; átlag mind templomba jár vasárnap, böjtül pénteken, s rendkívül áldozatkész, s milliókat ad egyházi célokra. Ami Amerikában nagyszerű intézet, szeminárium, kollégium van, az elsősorban airie zsebekből való. Nem mondom, hogy mind praktikus katholikus; dehogy, vannak, kik nagyon is lazák, de ami a lelkesedést s a hű ragaszkodást illeti az egyház védelme tekintetében, az mindig megvan bennük. Már pedig az airisok nagy hatalmat képviselnek Amerikában; a politikában ők a szerepvivők; az amerikai klérus átlag belőlük való; igen elszánt s jogait fel nem adó népfaj; esze sziporkás, nyelve ostor is, kard is, «strenuous nation». Egy lelkes magyar pap nem győzte nekem bizonyítgatni, hogy az újvilág katholicizmusára nézve az ír népnek providenciális szerep jutott. Csak el ne bízza magát s ne nézzen le mást, s ne tévessze szemei elől, hogy iskola nélkül a templom nem győzi. A németek mindenütt azt mondják: először iskolát, aztán templomot; vagyis az iskolában tartják az Isten-tiszteletet, míg külön templomuk föl nem épül. A németek s a lengyelek hasonlóképen nagy támaszát képezik az egyháznak az újvilágban, mely minden erejét (az aranyon kívül) végre is az óvilágból meríti.

Hallottam ugyan németektől panaszt is az amisokra, kivált a hegemóniát s az iskolaügy elhanyagolását illetőleg, de ezt sem szabad általános érvényűnek elfogadnunk. A hegemóniás hajlamok nagyon természetesek az ő helyzetükben; az iskolaügy pedig néhol a legjobb akarattal sem emelhető ki

a sunday-school szerény kereteiből, ott t. i., hol a lakosság kevés különiskola fenntartására. Különben pedig a baltimore-i zsinat ugyancsak hangoztatja a katholikus iskolák felállítását, s az utolsó papi exerciciumokon New-Yorkban (minden papnak évenként a szemináriumba kell jönnie háromnapi lelkigyakorlatra s fizetni az ellátásért 8—9 dollárt) a newyorki érsek keményen rászólt azokra a papokra, kiknek még nincs külön katholikus iskolájuk. «Építsetek, csináljatok katholikus iskolát, ahogy csak lehet; az első évben én szívesen fedezem a magaméból a budgetet». Ezt mondja egy amerikai érsek, nem mikor fönnlevő katholikus iskolák elközösítésének megakadályozásáról, hanem újaknak alapításáról van szó. Ugyan mit tenne az amerikai érsek, ha Magyarországon püspök volna? I

S honnan veszi a newyorki érsek s a többi püspök a pénzt? Az egyházközségek a kollektából bizonyos percentet (New-Yorkban öt percentet) juttatnak a püspöknek, s ha az ki nem futja, adnak az írek I Épített a newyorki egyházmegye egy oly szemináriumot, amilyenhez csak foghatót is nem láttam a világ hátán; hogy nagyon keveset mondjak: az esztergomit össze sem lehet azzal hasonlítani. S tíz év alatt tisztán áll; egy cent adóssága sincs 1

Az omahai püspök mégis azt említette, mikor nála tisztelegtem: «A magyar püspökök nagyon gazdagok». «Monsignore, a magyar püspökök gazdagok, már aki, igaz; de ha a newyorki kathedrálist s a newyorki szemináriumot s azt a temérdek sok intézetet nézem, azt kell mondanom, hogy az amerikai püspököknek mégis több pénzük van».

így van az most; kívánatos, hogy a katholikus egyháznak ezt a páratlan fejlődését az amerikai viszonyok később meg ne akasszák, hanem segítsék s megerősítsék. Adj, Uram, ehhez lelket az égből s embert a földről, ki a lelket energiává kiváltani képes.

A kiadó jegyzetei.

1. — 1. lap: *Esztergomtól Münsterig* megjelent a «Magyar Államiban 1885., 24 folytatásos tárca alakjában.— Azok a «kozmopolitikus szívtágulások», melyekről mindjárt a bevezetésben szó esik és a nacionalizmus elleni éles megjegyzések, melyekkel később is hellyel-közzel találkozunk, az akkori liberális, pogány állam és nemzeti eszme kipellengérezései, s ép ezért egyáltalában nem érintik a keresztény nemzeti és hazafias gondolatot. — Az a néhány kemény kritikai szó, mely papoknak szól, a negyven év előtti viszonyokra, sajna, sokszor nagyon is ráillett, és annak az apostoli buzgóságnak kifolyása, mellyel a fiatal Prohászka későbbi írásaiban is találkozunk; lásd egyébként a Magasságok felé 46. jegyzetét 339. lap. Mindkét esetben kétségkívül Stolz hatása is szerepel.

2. — 98. lap: *Útivázlalok Németországból* megjelent folytatásokban az «Üj Magyar Sión» 1896-i évfolyamában és néhány részlete a «Prohászka Ottokár: Elbeszélések és útirajzok, Budapest, 1923 (Szent István-könyvek)» című kiadványban. — Ami a 102—3. lapon a középkori lovagokról van mondva, természetesen nem általánositás, és sokban, sajna, nagyon is talál. — Ami a 106. lapon a német tudományról van mondva, annak kellő értékelése végett nem szabad feledni, hogy a liberalizmus szökőárjában vagyunk; a materializmus még nincs letörve, és a vatikáni zsinat körül álnok kezektől mesterségesen kavart forrongás még nem ülepedett le.

3. — 158. lap: A *Collegium Germanico-Hungaricumban* megjelent folytatásokban a «Magyar Sión» 1887-i és 88-i évfolyamában és részben az előző jegyzetben említett Elbeszélések és útirajzok-ban. — A 216. lapon utalás történik «A theológiai tanulmányok reformjáról» írt és a «Magyar Sión» 1887-i évfolyamában megjelent hosszabb cikkre. — Az egész dolgozaton végigvonul a theológus-nevelés reformjának nagy terve.

Hadd álljanak még itt *A. Steinhuber: GeschicMe des Collegium Germanico-Hungaricum in Bőm* című műről a szerzőtől a «Magyar Sión» 1895-i évfolyamában megjelent ismertetés szép befejező sorai:

«Mialatt e művet olvassuk, sok oly név és hely emelkedik lelkünk mélyéből, melyek emléke varázshatalmát az évek folyamán el nem vesztette; frissen, üdítően és illatosán száll meg az «első szeretet» szelíd érzete, s fölbuzdulunk, hogy e nagy történetnek folytatására méltók legyünk. Folytatására nem a polcokon és stallumokban, nem a pántlikák és cingulusok sallangjaiban, hanem az apostoli szellemnek a néppel való áldásos közlésében. Valamint az idő kereke nagyot

nyikorgott és fordult száz, de még csak 50 év óta is, s a monopolista társadalmi osztályokból a világtörténet súlypontját a népbe helyezte: úgy kell a kollégiumnak is papokat képeznie ezentúl, kik a megváltozott viszonyok közt képesek folytatni a nagy művet, s e papok a népnek egyszerű papjai lesznek.

E történetírás közben az egyszerű rektorból is bíboros lett; a ruha s az állás, a méltóság változott, de érzülete, lelkes szeretete és gyengédsége a kollégium iránt a régi maradt; fáradalmai jutalmául, melyeket megköszönni képtelenek vagyunk, azt kívánjuk, hogy valamint 6, ki a feketeruhát a Szentatya parancsára a pirossal, a bíborral cserélte föl, a kollégium iránt táplált érzelmeiből ki nem vetkőzött: úgy ne vetkőzzenek ki ezekből azok sem, kik a piros germanikus talárist a fekete reverendával cserélték föl s hivatva vannak az Isten dicsőségét itthon előmozdítani.

4. — 272. lap: *Képek az Újvilágból* megjelent az «Alkotmány* 1904-i évfolyamában 8 tárcában és az I. és IJ. számú kivételével az «Elbeszélések és útirajzok» című Szent István-könyvben. — Az amerikai útra nézve lásd még a Korunk lelke című kötet 96. és 104. kk. 11. és a Magasságok felé 62. kk. II.